

3 1761 05498144 4

Digitized by Google

Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO

by

PROFESSOR GEORGE BISZTRAY

IRÓK · KÖNYVEK · KIADÓK

IRÓK · KÖNYVEK · KIADÓK

I.

IRÓK·KÖNYVEK·KIADÓK

EGY MAGYAR KÖNYVKIADÓ EMLÉKIRATAI

IRTA

RÉVAY MÓR JÁNOS

68 SZÖVEGKÉPPEL ÉS
17 KÉPMELLÉKLETTEL

ELSŐ KÖTET

BUDAPEST
1920

RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET
RÉSZVÉNYTÁRSASÁG KIADÁSA

IRODALMI INTÉZET
RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

2011. MÁJUS 15.

1000 BUDAPEST, ÜGYNÖK-UTCA 8. SZÁM.

RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA
BUDAPEST, V., ÜGYNÖK-UTCA 8. SZÁM.

I.

EGY KÖNYV A KÖNYVRŐL.

(BEVEZETÉSÜL.)

1919 július 2.

A vallomásoknak ezt a könyvét egy nyílt vallomással kell kezdenem.

Valahányszor az a kérdés merült föl előttem, vajjon egyik-másik kézirat méltó-e arra, hogy könyv alakjában kerüljön napvilágra, mindig gondosan mérlegeltem, szükség van-e reá, van-e értéke, belső becse, gyarapodik-e vele az irodalom vagy a tudomány, előbbre viszi-e a kulturát, lesz-e közönsége, lesz-e keletje, indokolt-e a kiadása, kell-e ez a könyv, kinek kell és egyáltalában méltó-e arra a soknemű gondos munkára, ami a kéziratból könyvet csinál.

A nyilvánosság elé kívánckozó kézirattal szemben ezekre a kérdésekre van hivatva válaszolni a kiadó. Ez az ő nagy felelőssége. Ezekre adott válaszától függ, hogy hivatását jól vagy rosszul teljesíti-e. A könyv tartalmáért az író felelős, de azért, hogy a könyv világra jött, a kiadót terheli a felelősség és ezzel szinte magára vállalta a felelősséget magáért a könyvért, annak tartalmáért, annak hatásáért, annak életéért, pályafutásáért és sorsáért.

Minő fokozott felelősség terhel most engem, mikor egy oly könyvet készülök kiadni, amely magáról a könyvről szól és amelyet magam akarok megírni, amelyben író és kiadó egy célban, egy felfogásban egyesül és amelynek jogosultságára vonatkozólag az aggályoknak, a skrupulusoknak, a kételyeknek egész tömege zúdul rám.

Egy könyv a könyvről. Olyan országban, amelyben még

tegnapelőtt maga a könyv ismeretlen fogalom volt, kevés kiválasztottak ritka csemegéje, amelyben még tegnap nagy erőfeszítések, zseniális kidolgozások kellettek hozzá, hogy a könyvet becsempésszük az olvasni tudók kezeibe és amelyben ma az egész államépületet, a jelent és jövőt a könyvre, a könyv kultúrájára, a könyv tanító erejére, a könyv szuggesztíójára, a könyv lélekátalakító munkájára, a könyv fundamentumára akarják állítani.

És olyan időben, amidőn szinte eltemetettnek látszik a múlt, amidőn kérdéses, vajjon a ma emberét érdeklik-e még a tegnap küzdelmei, vajjon az, amit tegnap értéknek tartottunk, ma nem ócska lim-lom-e? Olyan időben, amidőn bizonytalan, vajjon azt a kulturát, amelyért dolgoztunk, nem nyeli-e el egy egészen más kultúra, vajjon nem nyeli-e el a semmilyen kultúra, vajjon nem esik-e vissza az emberiség az őállapotba, az ősi szokásokba és ősi foglalkozásokba, vajjon nem bizonyul-e hiábavalónak a lefolyt évezredek építő munkája?

És olyan időben, amidőn maga a nyelv, amelyen és amelyért küzdöttünk és fáradtunk, talán halálra van ítélve, amidőn maga a nemzet, amelyért éltünk és dolgoztunk, pusztulásra van szánva, amelyben maga az ország, ahol születünk, ahol elhelyezkedtünk, amelyben műveltük a nyelvet, az irodalmat, a tudományt, a művészetet, mint ország szinte megszűnik.

Van-e ilyen körülmények közt értelme annak, hogy ebben a bizonytalanságban valaki leüljön és leírja azt, ami az ő foglalkozása és hivatása területén belül a magyar könyvvel egy fél századon át történt? Leírja azokat a viszonyokat, amelyeket ma talán már megmosolyognak, azokat a nehézségeket, amelyek ma már nem látszanak azoknak, leírja érintkezéseit oly emberekkel, akik iránt a mai nemzedék már nem viseltek azzal a tisztelettel és kegyelettel, amely azokat az érintkezéseket inspirálta, és leírja azokat a szempontokat, érzéseket és nézeteket, melyeket egy szinte megszűnt ország letűnt nemzedéke táplált.

Évek előtt fogalmazott meg bennem az a gondolat, hogy a meggyőződésem szerint fontos kulturális missziót teljesítő *Révai Testvérek Irodalmi Intézetnek ötven éves fennállása alkalmából* be kellene számolnia tevékenységéről és azokról az irodalmi vállalatokról, amelyeket létesített. Sohasem gon-

doltam ezt oly sablonos, jubiláris publikációnak, aminőket egyes közgazdasági intézmények, bankok, takarékpénztárok közre szoktak bocsátani, sem olyan reklámizü kiadványnak, aminőkkel nagy ipari vállalatok, gyárok a maguk tevékenységét jobb világításba szokták helyezni.

Annál a kapcsolatnál fogva, amelyben egy kiadóvállalatnak kell állania írókkal és irodalommal, művészekkel és művészettel, a művelődés előharcosaival s a művelődés intézményeivel, mindig úgy gondoltam, hogy az ilyen munkát akként kellene megalkotni, hogy abból szinte plasztikusan kidomborodjék annak az egész művelődési ágnek a fejlődése, amelybe ez az intézet bele van kapcsolva. És mindig nagy fejtörést okozott nekem, vajjon ki lesz az, akire ezt a munkát rá lehet bízni, aki azt ilyennek meg tudja alkotni? Ki bír vajjon azzal a tárgyilagossággal, amellyel ezeket a sok irányban küzdelmes tülekedésekbe fullt szándékokat, terveket meg tudja ítélni; ki bír azzal az éleslátással, amellyel a fejlődés összes fokozatait és ezek összefüggését egymással észre tudja venni és fel tudja fogni; ki bír azzal az ügyszeretettel, amellyel közeledni kell azokhoz a kérdésekhez, amelyek végeredményben egy nagy emberi ségi célt és eszményt tartottak szem előtt és ki bír azzal az áttekintéssel, amellyel az időben és térben, irányban és célban olyanynyra különböző, olyannyira elütő szempontok tömegében megsejtse, megrögzítse és megérezkítse azt a vezérlő lelket és gondolatot, mely meggyőződésem szerint mindenben megnyilvánul, ami ennek az intézetnek keretén belül mint élő valóság testet öltött.

És minél többet gondolkodtam rajta, annál kilátástalabbnak tűnt fel az, hogy találni tudjak egy olyan embert, aki a rábízandó feladatnak ebben az értelemben meg tudjon felelni. Akikkel szándékomat közöltem, váltig arra biztattak, hogy magam valósítsam meg azt és azzal érveltek: minthogy évek óta magamban hordom ezt a gondolatot; minthogy magam rendelkezem a szükséges adatok felett; minthogy csak én emlékezhetem vissza azokra a körülményekre, amelyek érdekesen bevilágíthatnak sok mindennemű dologba; minthogy én benne éltem ezekben a dolgokban és azok én bennem tovább élnek, az a kívül álló író, akit az intézet megbizna történetének megírásával, amugy is csak az én információim és

instrukcióim alapján írhatná azt meg, az ő megállapításai és véleményei mögött amugy is az én irányításomat sejtének: nyiltabb, őszintébb és férfiasabb, ha minden álszemérmel félretéve, magam irom meg ezt a könyvet, amelyben a magyar könyvtermelés ötven évének képét akarom visszatükröztetni és magam állok helyt azokért az adatokért, amelyeket benne fel akarok dolgozni és azokért a nézetekért, amelyeket képviselni óhajtok.

Arra is rámutattak ezek a barátaim, hogy mindazok a jubiláris emlékkönyvek, amelyeket egyes intézetek e célra fölkiért írókkal iratnak, a bennük felhalmozott értékes adatyűjteményen és sokszor száraz kimutatásokon felül rendszerint a vezetőknek zengett dicshimnuszokban merülnek ki és hogy azokból sohasem világlik ki az a lélek, amelyből a valóság fakadt és táplálkozott.

Ahhoz a nagy kérdéshez, vajjon érdemes-e egyáltalában a mai világrengető események közepett megrögzíteni egy kis üzem tevékenységét, országok és új világok keletkezésének közepette egy letiport kis nemzet kis kulturájának kis eszközeit: hozzájárult még az a szubjektív szempontból nagy kérdés, vajjon én vállalam-e ennek az általam évek óta szeretettel ápolgat gondolatnak megvalósítását és vajjon meg fog-e az felelni annak a feladatnak, amelyet másokra való vonatkozásában magam eléggé nehéznek állapítottam meg?

Érthető súlyos aggodalmak! Maguktól értetődő kétségek. Vajjon hogy birkózom meg velük?

Mert mindezekon felül még egy rendkívüli nehézség áll előttem: hozzám legközelebb állókról kell írnom, azokról, akiknek működéséről megemlékezve és akiknek tevékenységét vázolatva, lehetetlen mellőzni a bírálatot, hiszen sokszor maga a leírás is már bírálatot tartalmaz. De talán sikerül elkerülnöm a színezést, az öntelt dicséretet, az elfogult gáncsot. Talán sikerül annyira tárgyilagossáknak lennem, hogy nem esem túlzásba sem az egyik, sem a másik irányban és talán sikerül annyira becsületesnek lennem, hogy megközelítem az igazságot.

Fennmarad még mindig a legnagyobb nehézség, amelylyel meg kell küzdenem, az, hogy magamról is kell írnom, mint aki negyven év óta benne vagyok ebben a munkában

és bármennyire törekszem is a háttérben maradni, még sem kerülhető ki, hogy eszméim, szándékaim, reményeim, törekvéseim, ambícióim, kezdeményezéseim, eredményeim és sikertelenségeim vissza ne tükröződjének ebben a könyvben; hogy a tülekedések, küzdelmek, nagyszámu csalódások, kicszámu sikerek rajza ne vessen egy sugarat az én egyéniségemre is.

De jól megfontolva a dolgot, jobb volna-e, ha a bevett szokáshoz híven, az intézet egy még oly jeles író bizna is meg azzal, hogy számoljon be az intézet működéséről száraz aktákból, elébe rakott anyagból? Az ilyen műnek minden egyéb hiányától eltekintve, gondoljunk csak arra, hogy elbirná-e a nyomdafestéket az a sok mesterkéltséget és émeletet, melyet az ily „hivatalos“ biográfia-író mindenre rápazarolna, ami a jubiláris irat tárgyköréhez tartozik, akár egyénekről, akár intézményekről, akár valóban kiváltságos emberekről, akár csak kicsiny szerepű és mulandó becsü személyekről vagy vállalatokról van szó.

Egyébként is egy igen szellemes írónk egyszer azt írta, hogy voltaképen az emberiség igaz történetét csak úgy lehetne megírni, ha minden, bármily jelentéktelen kis ember megírná a maga sorsát, cselekvéseit, tevékenységét, küzdelmeit, gondolatait, mert mindegyikben találkoznék valami érdekes és jellemző vonás és ezeknek a vonásoknak összességéből lehetne megkonstruálni az egész emberiség eszmekörét, életfolyamatát, világszemléletét.

Mindezek a szempontok lassan-lassan megbarátkoztattak azzal a gondolattal, hogy ezt az egy kiadói tervemet akként valósítsam meg, hogy a kiadandó munkát magam meg is irjam. Végleg eldöntötte azonban a kérdést az a rendkívüli helyzet, amelybe a könyvkiadóság Magyarországon a kommunista állam szervezkedése folytán jutott. Nem e helyütt akarom azt a kérdést megvitatni, vajjon a szellemi termelésre minő hatással lehet a kommunista államszervezet, de ami döntőleg hatott elhatározásomra, az a voltaképen perverznek mondható helyzet, amely előállott akkor, amikor a kommunista állam egyfelől főcéljául és főeszközéül tüzte ki a kultura fölényének eddig nem sejtett méretekből való kultuszát; amídon ebben magát a könyvkiadás mesterségét és annak ered-

ményeit soha nem remélt, nem várt, nem sejtett és talán meg sem érdemelt módon felmagasztalta — másfelől azonban a maga publikációival, szervezeti tevékenységének indokolásával és célkitűzéseivel a kapitalisztikus államban kifejtett könyvkiadói tevékenységet oly alacsony rendű, tisztátalan indoku, önző, lélektelen, programmtalan, öntudattalan foglalkozásnak minősítette, amelynek szükkeblüsüge, kulturálatlansága, érzéketlensége, tudatlansága sehogysem képes megmagyarázni azokat a nagyszerű eredményeket, amelyeknek kész talajára ráállott a szocialista-kommunista társadalom.

Ha még volt skrupulusom, mind eloszlatta ez az illogikus támadás, ez az igaztalan vád, ez a rosszhiszemű beállítás, mert most már arról van szó, hogy meg kell védeni azt a munkát, amelyet többen, sokan, egy egész életen át annyi lelkiismeretességgel, annyi idealizmussal, annyi becsületes jóakarattal, annyi igaz jószándékkal folytattunk. Most már félre kell tenni minden okoskodást, előállott a védelem kötelessége.

Most már be kell bizonyítani, hogy nem velejárója sem a szocializmusnak, sem a kommunizmusnak, de legkevéssbé magának a kulturának, hogy az építő munkát azzal kezdjük, hogy meggyanusítsuk, megtépázzuk mindazokat, akik eddig gondozták azt a kulturát, akik arra a magas nivóra emelték, amelyre egy állítólag még magasabbrendű kultúra, mint biztos piedesztálra rá akar állani.

A könyvkiadó a nemzet legbecsesebb, legnagyobb és örök értékeinek gondozója, kezelője és fejlesztője. A művelt világ kiadóinak összessége az egész világ legbecsesebb értékeinek kincstartója, megőrzője, szétosztója.

Ezeket azzal gyanusítani, hogy minden nemesebb gondolattól, minden ideális lendülettől és minden önzetlen odaadástól menten, kizárólag alacsony anyagi érdekeket hajszolnak — egyenes arculcsapása a szellemi munka egy oly osztályának, amely, ha ilyen kaliberű volna, egy pillanatig sem teljesíthetné tovább a rá háramló feladatokat.

Aki ilyet állít, az sohasem volt kiadó, az sohasem érezte az alkotásnak azt a lázát és gyönyörét, amely az igazi kiadó minden dolgát, minden tevékenységét áthatja. Az sohasem tud számot adni magának a kiadó lelkéről — arról a lélekről,

amely benne vibrál abban a könyvben, amit ő eljuttat az ország, a világ minden elrejtett zugába.

Aki ilyet állít, az nem hisz ebben a lélekben és ezért nem is alkalmas arra, hogy azokat a funkciókat végezze, amelyeket eddig az egyéni munka és kezdeményezés rendszerében a világ kiadói végeztek.

Aki így érvel és csak ezzel a negatív kritikával akarja megalapozni a maga rendszerét, az végleg kompromittálja ezt a rendszert és kimutatja annak tökéletes tarthatatlanságát.

Az eddigi gazdasági rendszer egyik legkárosabb kinyvése volt, hogy a kenyérért, az állásért, az érvényesülésért való tülekedésben arra nem való emberek jutottak olyan pozíciókba, amelyekben tudatlanságukkal, járatlanságukkal, hozzá nem értésükkkel csak kárt és bajt okozhattak. Ebben a rendszerben megtörténhetett és megtörtént, hogy mezőgazdára bízta a közigazgatást és a közigazgatási szakerőre a gazdasági ügyvitelt. Megtörténhetett, hogy a dilettánsra bízta a színházat és színészre a bankigazgatást. Megtörténhetett, hogy a jogászra bízta a filloxera elleni küzdelmet és a képzett botanikusra az egyházi közigazgatást. Megtörténhetett, hogy a jeles sztratégára bízta az élelmiszerszállítást, a matematikusra az iskolai rendszer vezetését, a büntető jogászra a vasuti igazgatást.

De ennek a rendszernek legalább volt korrektívuma. A szabad kritika, a jobb belátás, a keresztültűrő igazság eltávolíthatta őket onnan, ahova nem voltak valók. De ha az ellentmondást nem tűrő, a kritikát elnyomó, a vélemény szabadságot kipusztító diktatura a susztert vagy a kötélverőt állítja a kultúra intézésének magas polcára, akkor ebből csak a nagy emberiségi értékek teljes csődje keletkezhetik.

Ily körülmények közt talán nem kell tovább indokolnom, hogy a magam elé tűzött feladatot ezekkel a felfogásokkal szemben védelmi állásban óhajtom megoldani. Ezen az alapon állva, remélem, sikerülni fog a munkát megóvni az ön-élettrajz hibáitól, mert kötelességemmé válik visszatükröztetni azt a felfogást, amely minden igaz kiadót áthat, amely a közvetlen tapasztalat, tudás és szakértelem alapján nyugszik és amelynek leghivatottabb tolmácsa mégis csak maga az érdekelt kiadó.

A kiadó állandóan a nagy nyilvánosság ellenőrzése alatt él. Minden egyes esetben, amidőn valamely publikációval kilép, kiteszi magát a kritikának, a hozzászólásnak, a legtágabb értelemben. Ő a bírálatot, a gáncsot, a különböző értékelést ép úgy kénytelen elfogadni, mint az író, a festő, a színész, a szónok, aki a nyilvánosság elé lép.

A kritika, a sajtó, a közönség voltaképp már ítéletet mond a kiadó tevékenységéről minden egyes vállalkozásának közrebocsátása alkalmával, amikor azt támogatja, elfogadja vagy elhárítja magától.

Ha most egy összefoglaló mű keretében egy vállalat életének fél századával be akarok számolni és azokat a kapcsolatokat feltüntetni, amelyek ezt a vállalatot a közműveltséggel, az általános kulturális fejlődéssel és a legtágabb értelemben vett emberi civilizációval összekapcsolják: akkor voltaképpen csak új alkalmat szolgáltatok a kritikának arra, hogy összefoglaló bírálatot gyakorolhasson a maga összefüggéseiben retrospektív módon bemutatott működés eredményei felett.

Az ily kritika lehet méltányló, lehet felemelő, lehet gáncsoló, lehet lesújtó, mindenképpen csak értékes lesz és objektív igazságai előtt előre is meg kell hajolni. Csak egyet nem lehet elfogadni még az ilyen, a munka egész komplexumát felölelő bírálattól sem, sőt attól legkevésbé, t. i. az intenciók tisztaságának, a célok és szándékok szentségének, az akarat becsületességének meggyanúsítását.

II.

AZ ELSŐ LÉPÉS.

A *Révai Testvérek* cég 1869 november hó 1-én alakult meg, mint könyvkereskedés és nemzeti ódondászat (antikvárium) és első helyisége a Pesti Hazai Takarékpénztár egyetemutcai palotájának sarokboltja volt.

Hogy e cégalapítás indokairól és a hozzáfűzött reményekről magunknak tiszta képet alkothassunk, meg kell ismerkednünk az alapítók személyével. Kettlen voltak, testvérek: *Révai Sámuel* és *Révai Leó*.

Révai Sámuel érdekes pályát futott meg és mindazok szerint, akik közéről ismerték, igazi, belső értékkel bíró, egész ember volt.

Csak egyéniségének szerény mivolta, foglalkozásának akkori alsóbbrendűsége és a hazai közfelfogás, mely csak a szereplőkben keresi és látja a közérdeklődésre számot tartó egyéneket, okozta azt, hogy *Révai Sámuel*nek belső nagy értéke nem jutott tágabb körök tudomására.

Bár élete utolsó szakában megírt nagy szociológiai munkája őt mint eredeti gondolkodót mutatja be és bár ez a munkája nagy feltűnést keltett és méltó elismerésre talált, az ő emberi nagysága nem ebből az irodalmi műből világlik ki, hanem abból a páratlan munkából, amelyet mint a *Révai Testvérek* cég megalapítója és szellemi irányítója fejtett ki évtizedeken keresztül, soha nem lankadó buzgalommal és türelemmel, s amelynek némi visszatükrözését nyújtották azok az irodalmi szempontból is elsőrendű értékű levelek, amelyeket öccséhez és fiaihoz intézett.

Különösen az öccsének szóló levelek oly csodálatos lélek-ről, az akkori viszonyok oly bámulatosan helyes megítéléséről, oly céltudatos akarásról és oly szívós kitartásról tesznek tanúságot, aminő csak az igazán nagyoknak, az igazán értékeseknek jutott osztályrészül.

Ezeknek a leveleknek nyomán akarok bevilágítani a cég történetének kezdetébe.

Révai Sámuel mint szegény szülők gyermeke született 1833 április 13-án. Szüleinek nem volt módjában az eleven eszű gyermeket iskoláztatni és mintha csak megsejtették volna az ő tudásszomját és tudásvágyát, az elemi iskola két osztályának elvégzése után már tanulóba adták Eperjesen egy könyvkötőmesterhez. Mestersége révén jutott egyik-másik könyvhöz és már ebben a zsenge fiatal korban önképzés útján törekedett minden lehető ismeret elsajátítására. Tót vidéken születvén, anyanyelvének voltaképen a sárosmegyei szláv idiómát tekinthetjük. Gyermekkorában ezenfelül a megyei intelligencia akkori nyelvét, a német nyelvet sajátította el, még pedig oly tökéletesen, hogy e nyelven írott levelei a klasszikus német stílus mintaképeül tekinthetők. Önképzés útján sajátította el könyvekből tanuló korában a magyar és francia nyelvet. Feljegyzéseiben megtaláltuk azoknak a nagy francia íróknak neveit, akiknek műveit már akkor olvasta, valamint a nagy magyar költőknek verseit, amelyekből a hazaszeretet érzelmeit fogadta lelkébe.

Mint vándorlegény járta be az országot, jutott el Pestre, innen Bécsbe és néhány évi vándorlás után az önállósítás tervével vissza szülővárosába, Eperjesre. Ott a Bach-korszakbeli közigazgatás elfogultságával és céhrendszerével megküzdve, nagy nehezen megszerezte 1856-ban az engedélyt egy könyvkötőműhely létesítésére és még nagyobb nehézségek elhárítása után vette át 1859-ben a Benczur és Vetter-féle könyvkereskedést. Ezt tekintette akkor életevágya betetőzésének. Állandóan könyvek között élni, könyvekkel foglalkozni, másokkal könyvekről beszélni, könyveket terjeszteni... Ebben a gondolatban élt és talált kielégülést.

Közben családot is alapított és megnyugvást talált abban, hogy kis könyvkereskedésének fejlesztésével családjának megélhetését biztosíthatja. A könyvkötészettel felhagyott, mert az

akkori viszonyok közt ezzel járó nehéz fizikai munkát nem bírta és egész idejét, egész tehetségét könyvkereskedése fejlesztésére akarta fordítani. Ebben célt is ért, amennyire az egy-szerű kisvárosi viszonyok között célt érni lehetett. Lassankint kiterjesztette üzletének kereteit és gondtalan, csendes életet folytathatott volna, ha lelkét nem hevitik magasabb ambíciók.

Árván maradt öccsét, *Leót*, magához vette, őt a könyvkereskedés mesterségében lelkiismeretesen kitanította, azután elküldte világgá, hogy tovább képezze magát. Megható az a bizonyítvány, amellyel 1863 március 8-án öccsét ellátja és amelyben annak szorgalmát, hűségét, tisztességét, példás magaviseletét kiemelve, tanúságot tesz arról, hogy öccse, testvéri szeretetén kívül, mint könyvkereskedősegéd is megnyerte egész becsülését. E nyílt ajánlólevél formájában irt okmányban azzal hívja fel könyvkereskedő-kollégáinak figyelmét öccsére, hogy bizonyossággal feltehető, hogy szakmájához való szeretetteljes ragaszkodása folytán kiváló könyvkereskedő lesz belőle.

Révai Leó először Pestre került az akkori, igen jó hírnevű *Osterlam* könyvkereskedésbe. Itt a pesti társadalom számos kitünőségével ismerkedett meg. Bátyja azt kívánta, hogy menjen külföldre, ahol mégis többet tanulhat, mint az akkori pesti viszonyok között. Tudomásom szerint Stuttgartban a *Hoffmann*-féle kiadó-üzletben és Lipcsében a *List és Franke* hires antikváriumában töltött egy-egy esztendőt. Ez az utóbbi állása volt döntő egész életének folyására. Ebben az abszolút tudományos antikváriumban tanulta és szerette meg ezt a foglalkozási kört, amely az ő csendes, kontemplatív, nyugodt természetének legjobban megfelelt. De itt szerezte, úgy látszik túlerőltetés folytán, szembaját is, amely későbbi életét rendkívüli módon befolyásolta.

A *List és Franke* cég akkortájt szerzett meg egy nagy magyar könyvtárat, a *Nagy, Istvánét*, ennek bibliografiai feldolgoása volt *Révai Leó* feladata, ennek befejeztével állása feleslegessé vált.

Visszakerülvén Pestre, itt a *Deutsch-féle* nyomdai és lapkiadó vállalat érékkörébe lépett. *Deutschék* igen vállalkozó szellemű nyomdászok voltak. Ők alapították meg *Ágai* szerkesztésében és „*Magyarország és a Nagyvilág*” című, első

európai nivón álló illusztrált hetilapot, a „*Borsszem Jankó*“-t, *Klič* és *Jankó János* rajzoló művészetére alapítva, a „*Kis Lap*“-ot, Magyarországnak évtizedekig legkedveltebb gyermeklapját, melynek német kiadása is megjelent egyidejűleg Lipszében. Ők voltak a „*Hirmondó*“ és a „*Képes Regénytár*“ kiadói. Ugyancsak ők alapították meg Bécsben a „*Der Floh*“ című szabad szellemű satirikus élclapot. Ennek a bécsi vállalkozásuknak vezetésére hívták meg *Révai Leót*. Ennek a lapnak valamelyik számában a bécsi nunciust, a római katolikus egyház főpapját ábrázoló gúnykép jelent meg, amely, úgy látszik, nagy megütközést keltett a hivatalos körökben. Minthogy a lapért minden felelősség Révai Leót terhelte, őt vonták felelősségre, ő ellene indítottak sajtópert, melynek folyamán három hónapi fogházra ítélték. Érdekes, amit a *Pallas Lexikona* megír, hogy a bécsi legfőbb ítélő törvényszék e sajtóper alkalmával hozta azt a felette fontos döntést, hogy Magyarország Ausztriával szemben *külföldnek* tekintendő. E döntés híján Révai Leót, mint magyar állampolgárt, Bécsben nem lehetett volna ebben a perben elítélni.

Révai Leó felségfolyamodvánnyal fordult a királyhoz, hivatkozván arra, hogy ő ártatlan ebben a dologban, ezt audiencián személyesen nyújtotta át, de nem kapott biztató választ. *Ferenc József* azzal bocsátotta el, hogy majd utána néz a dolognak, de: „Übrigens g'schicht Ihna ganz Recht, sans nit bei so a Sudelblatt.“

Az 1869-i esztendőben szenvedte el a rárótt büntetést és ez alatt az idő alatt, amint *Révai Sámuel* leveleiből kiviláglik, ez utóbbi állandóan foglalkozott öccse jövőjének kialakításával.

Minthogy az amnesztia iránti kérelemnek nem volt fogantaja, tréfásan fogja fel a dolgot s igyekszik öccsét ez önkéntelen munkabeszünetés alkalmából megvilágosztatni. Állandóan felkeresi leveleivel, azokban informálja az őt érdeklő ügyekről, tanácsokat kér tőle, mint tapasztalt szakembertől, egyebek közt egy hetilap alapítására vonatkozólag, amelynek eszméjével akkor foglalkozott.

„Amint jól tudod, — írja, — sokkal sekélyebb tudásom és tapasztalatom van in typograficis, mint amit encyklopedikus tudásnak neveznek. Lapkezelési ügyek is idegenek előttem, de meg-

van az a tehetségem, hogy saját szakállamon alaposan meg tudom tanulni a nyírást. Adj Te tanácsot. Hogy én mit szeretnék, azt persze tudom: képzőleg és ébresztőleg hatni a népre, minden felesleges láрма elkerülésével; tisztességben és békességben sarkalni és ösztönözni munkára és serénységre, józanságra és becsületre. De hát *Pestalozzi-Zschokke*-féle elméletekkel lehet-e érdeklődést keltetni az egyrészt Montépin-kedvelő, másrészt *Czemjalka*-közönységben? Mindenféle lármás, nagy zajt ütő piszoknak és szemétnak nem szívesen nyitnám meg lapom hasábjait. Te itt is, mint mindenütt, bizonyára magadtól kiérzed majd benső éneket, nem kell tehát sok szót vesztegetnem, hanem kérem programod vázlatát.“

A főtémája azonban ezeknek a leveleknek mindig a *Révai Leó* jövőjéről való gondoskodás. Ugy látszik, hogy állása a *Deutsch-féle lapvállalatnál* megrendült, talán maga a „*Floh*“ is megingott, talán nem látják szívesen, hogy „kompromittált“ helyzetében oda visszatérjen, mert azt kérdezi tőle bátyja:

„És ha majd néhány hónap múlva magad előtt látod ismét friss jókedvvel Isten szabad egét és e nyomorusággal telt földi életet: vajjon magasságos széked a hivatalodban betöltetlen lesz-e még? Vajjon nem fog-e éppen az alsóbbrendű szellemek közül, akik olyan jól értik a szubordinációt, valamelyik alantásból a *helyettesed* kibúzódni és nem fog-e akkor újra alkalmazást nyerni a Fiesco-beli klasszikus mondás, amely egy fekete mör elmeneteléről szól.“

És most azután kirukkol avval a rég melengetett ideával, hogy idején való volna, ha öccse önállósítaná magát Pesten. Erről alighanem volt már szó a testvérek között, még pedig abban az irányban, hogy *Leónak* az volt a nézete és kívánsága, hogy antikvár-könyvkereskedést nyisson. *Révai Sámuel* aggályait fejezi ki:

„A két régibb pesti antikváriumnak, Horovitznak és Zw...-nak bukása gondolkodóba ejt, egyfelől, hogy nem volna-e tanácsos éppen most egy szolid vállalkozással fellépni, másfelől, hogy egy ilyen vállalkozás megállhatna-e, ha ezek a primitív szatócsok nem tudtak megállni. Talán jó volna egyenesen nekivágni, kicsiben kezdeni a dolgot és további kiágazásait önmagából kifejleszteni.“

Értelmes, racionális és körültekintő üzem esetén nem lát ebben rizikót, míg lipcsei mintájú alapítás esetén nehéznek tartja a dolgot. *Révai Sámuel* beismeri, hogy e véleményét úgy közli, hogy a lipcsei példát voltaképp nem ismeri, mégis figyelmezteti öccsét, tartsa szem előtt, hogy Magyarországon először meg kell teremteni ennek az üzletágnak a terrenumát, azután lassankint kell azt fejleszteni, úgy hogy nagyobb tőkének lekötése és nagyobb vállalkozásnak megalapozása nem látszik célszerűnek. A levelezésből kitűnik, hogy *Révai Leó* akkor valakinek szuggesztiója folytán egy ily nagyobb stíli, a mi viszonyainkon túlmenő, lipcsei mintára készülő tudományos antikvárium megalapítására gondolt, amelynél éppen az lett volna a társa, aki az ideát szuggesztálta; erre vonatkozik ez a figyelmeztetés:

„Egyáltalában nem vagyok barátja a társas viszonyoknak. Legtöbb esetben az egyiknek engednie kell és a harmónia valóban igen ritka dolog. D. urat nem ismerem, de úgy látszik, ez az ember tulságos sokat experimentált, semhogy nevének jó hangzása lehessen.“

Közben tisztázódott *Révai Leó* helyzete a *Floh*-val, illetőleg *Deutschék*kal szemben. *Révai Sámuel* már előzőleg figyelmeztette őt arra, hogy amennyiben újra elfoglalná állását, gondoskodjék róla, hogy újabb kellemetlenségekbe ne kerüljön. Azt a tanácsot adja, hogy egy szerkesztő személyében egy *souffredouleur*t kellene felfogadni, mert nem látja be szükségét annak, hogy öccse vásárra vigye a nevét ebben a lármás hűhóban és mint üzletvezető mindenért odatartsa a hátát. Valószínű, hogy ez irányban folytak is tárgyalások, amelyeknek eredménye az lett, hogy *Révai Leó* a fogságbüntetés elszenvedése után a vállalatot otthagya. Erre vonatkozólag írja *Révai Sámuel*:

„A közted és főnökeid közt beállott viszonyt előre láttam, s csak úgy mellékesen meg is említettem. De hát egyáltalában ilyen a világ. Ne várj egyebet *soha és sehol*; mert nem is lehet más-kép. Vigyázzon a bőrére mindenki. Az efféle eljárást vagy gondolkozásmódot különben nem szabad valamely vallásfelekezet külön kontójára róni. Én már gyakran és a legkülönbözőbb körökben azt tapasztaltam, amit egyébként a kuplé is elég világosan

megmond: Wenn d'Limoni auspresst ist, so wirft man sie halt weg. (A kifacsart citromot el szokták dobni).

De mindent egybevetve, azt hiszem, hogy nemcsak öregebb lettél egy esztendővel, hanem remélhetőleg jóval tapasztaltabb is és ezzel talán végezhetünk is e dologgal.

Később azonban újra felmerül valamely terv a „Floh“ tekintetében, még pedig, mint a levelekből kitűnik, az, hogy Révai Leó azt a maga számlájára venné át, mert azt írja neki Sámuel augusztus 1-én, hogy a „Floh“ dolgában a vele közölt tervvel nem barátkozhatik meg, főként azért, mert állandó tartózkodását csak Magyarországon és lehetőleg Pesten óhajtáná.

„Itt általában áldott és gazdag talaja van a mi üzletágunknak, éppen úgy, mint egyáltalán minden egyébnek. Némi tehetség és körültekintés mellett itt minden józan vállalkozásnak prosperálnia kell és a jövő részére minden lehető chanceot nyújtania. Másként áll ez a dolog oly államokban és városokban, ahol a kultúra általánosságban előrehaladott, ahol minden állásra olyan sok a konkurrens, minden vállalkozásra olyan sok a spekuláns. Rád bízom a további dedukciót eme nézetemnek általánosságain túl és áttérek a részletekre:

A mi üzletágunk az utóbbi években igen szépen föllendült, de nem látjuk azt, hogy a vezetők és vállalkozók mindig és mindenütt kellően képzett, megfelelő egyének volnának. A helyi és az országos viszonyok ismerete a mi állapotaink mellett főkövetelmény és e tekintetben te jóval fölötte állasz sok tudatlan, sőt jó képzettségű külföldi kollegának; az országnak kell tehát szentelned jövődet, amely különben itt biztosabbnak is látszik.

Mindenféleképen le akarja beszélni annak a Floh-tervnek megvalósításáról és megpuhítani annak az eszmének érdekében, amellyel maga oly régen foglalkozott: egy pesti könyvkereskedés és könyvkiadó-vállalat megalapításának gondolatával.

Mennyi életbölcesség nyilatkozik következő soraiban:

„Ma még nyitva áll előtted az egész világ, ma még semmi féleképen sem vagy lekötve, tehát hosszabb ideig tartó társulásokba csak akkor szabad belebocsátkoznod, ha valamely előnyös vállalatnál egyenesen a te személyed a főmomentum és az maradna továbbra is. Kockázatos vállalkozásokba azonban sem Bécsben, sem a külföldön nem szabad belebocsátkoznod, mert ott

bizony nem találod meg azt az antaeusi erőt... ott egészen más viszonyok, más emberek és más mértékek vannak."

Fine finali arra a következtetésre jut, hogy ha határozott, sikert ígérő vállalkozásról van szó, amelyben személyét érvényre juttathatja és önállóságát megalapíthatja, akkor úgy ő, mint esetleg többi testvérei is készséggel bocsátják rendelkezésére a kellő tőkét. Ily vállalkozásnak tekintti az összes körülmények latba vetése mellett egy *pesti könyvkereskedésnek* alapítását. A dolgot elég fontosnak tartja arra, hogy meghívja öccsét, hogy legközelebb hosszabb időre látogassa meg családját Eperjesen, amikor is e dologról, egyáltalában jövőjének kialakulásáról eszmét cserélhetnek.

A látogatás megtörtént. A *pesti üzlet megalapítását elhatározták*, a két testvér megállapodott egymással társas-viszonyuk lényegére nézve és innentől *Révai Sámuel* levelei csodálatos képét tüntetik fel annak a soha meg nem szünő gondoskodásnak, amellyel a pesti könyvkereskedés fejlesztését a maga részéről állandó utbaigazításaival, tanácsaival és irányításával elő akarja mozdítani.

Az üzlet tárgyára vonatkozólag a testvérek között egészséges kompromisszum jött létre, amennyiben megállapodtak, hogy *szortiment-könyvkereskedést és antikváriumot nyitnak*. Magának a kiadói tevékenységnek méretei dolgában esetről-esetre fognak határozni.

Révai Leó még Bécsben van, midőn bátyja figyelmébe ajánlja azokat az elveket, amelyeket ki kell fejteni a közönséggel szemben abban a körlevélben, amelyben az üzletalapítást bejelenti. Ezek közt a legfontosabb: szabatos kifejezést adni a műveltség terjesztése tekintetében az újabb korban felmerült követelményeknek és rámutatni arra a kölcsönhatásra, melynek a közönség és a könyvkereskedő között ezen a téren meg kell nyilvánulnia. Fogadalmat kell tenni arra, hogy a tiszta tudománynak méltó és sokoldalú képviselésére fog az új vállalat súlyt helyezni és különös nyomatékkal kiemelni az antikvárium megalapításának jelentőségét.

Október 9-én tudatja öccsével, hogy *megvan a koncesszió*, — mert akkor koncesszió kellett a könyvkereskedés nyitásához. Szerető gonddal figyelmezteti öccsét azokra az apró-

lékos dolgokra, amelyekkel Bécsből Pestre való költözködése, ügyeinek rendezése és utazása fog járni, és azért szól mind-ezekekről, mert hiszen: „te egész eszedet és minden gondolatodat ezután bizonyára kizárólag megalapítandó üzletünkre fogod legjobb tudásod szerint fordítani.“

Ettől kezdve leveleiben ő maga is a legkisebb részletekre kiterjedő aprólékos utbaigazitásokat ad tapasztalatai alapján az előkészületek és teendők tekintetében és látszik leveleiből, hogy minden gondolatát a pesti üzlet dolgai foglalják le.

„Amennyiben lehetséges, kérlek, közöld velem, hogy mit végzesz, de mindenesetre igyekezzél összeszedni magadat, igyekezzél mindent tisztán átgondolni és mindig a praktikus szemponthoz ragaszkodni, nehogy esetleg nagy hibák történjenek és nagy károkat szenvedjünk. Légy ugyan mindenben serény és erélyes, de ne tégy soha semmit elhamarkodva. Kezdőnél nagyon fontos az óvatosság.

A jövő héten újra küldök majd valamelyes pénzt, verd jól a fogadhoz, mielőtt kiadnád, mert úgy elillan majd a készpénzünk, hogy észre sem vesszük.

Mert hiszen minden a *nervus rerum*-ról szóló régi dal körül forog. Én nem szedegetem a pénzt csak úgy egyszerűen valami berozsdásodott zárú, ócska ládafiából, hanem jól megolajozott sarkú, tüzálló pénztárakból, amelyek igen szívesen kinyílnak ugyan, de arra kell törekedni, hogy a jövőben is éppen ily készségesen nyiljanak ki. Légy tehát óvatos, légy meggondolt, légy *circumspectus*.“

Ez a *nervus rerum* volt az egész dolognak legnehezebb és legkényesebb pontja. Révai Sámuel vállalta magára, hogy a pesti üzletalap tőkét ő maga adja, mert Révai Leónak pénze nem volt. De maga is csak mérsékelt készpénzösszeggel rendelkezett, azzal a nem túlságos nagy összeggel, amelyet tíz évi munkája eredményeként megtakaríthatott. De volt azonkívül hitele, amelyet ritka becsületességével szerzett meg magának és ezt a hitelt is a pesti üzlet rendelkezésére bocsátotta. Érthető, hogy a megalakulás küszöbén öccsét komolyan figyelmezteti arra a felelősségre, amely őt fogja terhelni bátyja egész vagyonának, hitelének és becsületének megóvása

fekkintetésben. Arra intette hát, hogy a rendelkezésre bocsátandó értékeket jól használja fel.

De hozzájárult *Révai Sámuel* a pesti üzlet megalapításához még valamivel, ami pénznél, hitelnél is többet ér: *jó hírnevével*. Aki a könyvkereskedelem organizációját ismeri, az tudja, hogy különösen abban az időben egy új cég csak úgy számíthatott boldogulásra, ha a számbajövő nagy kiadó cégek összeköttetésbe léptek vele, ha számlát nyitottak neki, ha bizományba szállították kiadványaikat. Aki ezt nem tudta elérni, az eleve halálra volt ítélve, annak nem volt áruja, amit eladjon, az nem tudta a közönség igényeit, kívánságait, rendelkezéseit kielégíteni, az rövid időn belül becsukhatta a boltját.

Révai Sámuel úgy a magyarországi, mint különösen az egész németbirodalmi és osztrák könyvkiadóság körében rendkívül jó hírnevet szerzett magának eperjesi üzletének szolid ügyvitelével. Ezt a jó hírnevet fektette be, mint az alaptőke legbecsesebb részét, az ujonnan alapítandó pesti üzletbe.

Előttek fekszenek azok a meleg, szinte lelkes hangu körlevelek, amelyekkel *Révai Sámuelnek* bizományosai, a pesti *Osterlam* cég, a bécsi *Hartleben* cég és a lipcsei *K. F. Köhler* cég, az egész könyvkereskedő-világ jóindulatába ajánlják az ujonnan megalakuló céget.

Szinte páratlan módon együtt volt minden, ami abban az időben egy könyvkereskedelmi vállalat felvirágzását majdnem matematikai bizonyossággal biztosíthatta: elégséges tőke, bő hitel, kitűnő referenciák és a maga nemében ritka szakértelem.

És mégis!... és mégis hiányzott valami, aminek akkor az alapítók nem jutottak tudatára, ami csak nagysokára derült ki és ami megakadályozta, hogy a nagyszerű kezdetnek méltó folytatása lehessen.

III.

AZ ELSŐ ÉVEK.

A körlevél, amely az ujonnan alapított könyvkereskedés megnyitását bejelentette, a következő programszerű kijelentéseket tartalmazza:

„A művelődés és tudomány emelésére és terjesztésére vezető minden tényezőnek nagyfontosságu hordereje megfejthetővé teszi, hogy üzletünk iránt becses figyelmét kikérni bátorkodunk. A jelenkor kívánalmait és a hazánkban növekedő szellemi szükségletet helyesen felfogván, feladatunkká tüztük, valóban tudományos és népszerű irodalom buzgó terjesztése által a társadalom legmagasabb érdekeit istápolni, ezáltal pedig az értelmiség és közvetve a népjólét emeléséhez járulni. Ezek folytán a legszentebb hazafiui kötelességünket teljesítvén, a lefolyt évtizedek mulasztásainak helyrehozásához a legméltóbb eszközökkel járulni törekedünk, jeligenkké tevén nagy Széchenyink emlékezetes mondását: „Magyarország nem volt, hanem lesz.“

Kitűzött célunkat: hazánk emelését és felvirágoztatását azonban csak azzal érjük el, ha az ismereteket és művelődést egyaránt népszerűsítő irodalmat legtágabb körben terjeszteni iparkodunk.“

Ma sem lehetne más célokat kitűzni, ma sem lehetne a könyvkereskedelem legfontosabb feladatát másképp megjelölni, mint azzal, hogy az ismereteket és a művelődést legtágabb körben terjeszteni van hivatva.

Révai Sámuelre nézve ez a program nem frázis, hanem belső élettartalom, legkomolyabb valóság, lelki szükséglet. Állandóan öröködik afelett, vajjon miként váltják valóra azok,

akiket munkatársakul k'iszemelt, leveleiben újra meg újra tanácsokat és utbaigazitásokat ad ennek a programnak az értelmében.

Néhány héttel a könyvkereskedés megnyitása után türelmetlenkedés fogja el, meg akarja nézni azt az alkotást, amelyhez annyi reményt fűz és felutazik Pestre, ami akkor nem volt könnyű dolog.

Tapasztalataival nincsen megelégedve. Mélyen beelát a dolgokba és minden tekintet félretételével őszintén és becsületesen megmondja nézetét.

Pestről hazajöve, levelet ír 1870 január 14-én öccsének, amely oly éleslátásról, a magyar társadalmi viszonyok oly megdöbbenően helyes megfigyeléséről tanuskodik, mely bámulatba ejt; mintha a mai Budapest életébe, a mai országos helyzet nyomoruságába 50 évvel előre tekintett volna bele, oly plasztikus színben tünteti fel akkori meglátásait és a jövőre vonatkozó sejtéseit.

Nem hiszem, hogy bárki, főképen ha ezekben a mai napokban olvassa e levelet, szabadulni tudna megállapításainak megdöbbenő hatása alól.

Ime a szöveg:

Eperjes, 1870. I/14.

„Kedves Öcsém!

Nos, látod, már megint a theoriáimmal állítok be hozzád. Minél tovább gondolkozom az imént mult napok élményein, annál szükségesebbnek látom, hogy nyíltan kifejezzem azt az óhajtást, vajha jórészt letennétek, Te is, meg kedves Lajosunk is, arról a könnyelmű hangról, amely bizonyára csak a környezet és némi összeköttetések révén ragadt át reátok. Pest külső életében, mert hiszen csak abba nyertem némi kis bepillantást, a zsidók az urak, ők csinálják, irányítják — de csak a külső életet, mert a belső, szellemi, társadalmi, politikai életre egyenes, döntő befolyásuk semmiféle tekintetben nincsen. A zsidók csak ott és csak olyankor érvényesülnek, ahol és amikor *szükség van reájuk*; sokkal kevesebb bennük az érték, a tartalom, semhogy bárhol, bármi tekintetben is döntő súlylyal tudnának fellépni. És éppen, mert ilyen felületesek, ilyen szellemi és erkölcsi tartalom híjján levők a pesti zsidók — *éppen ezért destruktívak is*. Ezt a jelenséget látjuk egyébként mindenütt, ahol a zsidók alapos képzettség,

helyes életbölcesség nélküli parvenük, és egy szót sem vesztenének az egész dologra, ha nem látnám, hogy nagyon is ki vagytok téve ez elemek kárhozatos befolyásának és hogyha nem — félténélek tőlük benneteket. Nem tudom, de nem is akarom ezt hosszasan tárgyalgatni, csak arra kérlek hát Téged is, meg Lajost is (ha ugyan hajlandó hallgatni rám), hogy ismeretségetek körét, speciális és általános értelemben véve, lehetőleg nem-zsidókkal gyarapítsátok, és szellemi adományaitokkal, elmésségetekkel és jó humorotokkal mérsékelten élve, óvjátok meg azt a külső méltóságot, amely épp oly bizalmat keltő, mint amennyire távol tartja a fölösleges bizalmaskodást.“

De azon az általános megfigyelésen kívül, melyet a fenti levél szavá tett, *Révai Sámuel* alaposan körülnézhetett, mert csak úgy dülnek és kergetik egymást a részletes figyelmeztetések és utbaigazitások az üzletvitel minden egyes részletére vonatkozólag.

Előre is elnézést kér öccsétől, hogy zaklatni fogja állandóan, mert eleven életet kell teremteni az üzletben, a pénzt forgatni kell, fejlődni, haladni kell, új és új terjesztési módokat kell bevezetni, mindig nagyobb és nagyobb térre kell az üzleti tevékenység körét kiterjeszteni és különösen arra kéri öccsét, ne fecsérelje el képességeit mechanikus munkában.

„Tartsd szabadon mindig gondolataidat, disponálj okosan és ügyesen az elvégzendő munkáról, magadnak csak a legfontosabbakat és legszükségesebbeket tartsd fenn, elsősorban a vevőkkel való személyes és levélbeli érintkezést.“

Ezek mellett az állandó „bombardirozások“ mellett (ő maga nevezi annak) gyengéden biztosítja öccsét arról, hogy teljes bizalommal viseltetik tehetségéhez és akaraterejéhez, de a kezdet nehézségeire való tekintettel, egyben-másban tanácsosal, utbaigazítással akarja megkönnyíteni feladatát; figyelmezteti arra, hogy minden jelenség okát és következményét vizsgálja meg és mindent fontoljon meg jól, mert a helyzeten uralkodni a legnagyobb művészet az üzleti életben is. A köcsivezető feladata, *hogy sohase kerüljön a kerék alá*, ezért kell minden irányban körülnézni.

A publicitást, a közönség közönyének felrázását, a lapokban való hirdetést, prospektusoknak állandó és céltudatos szét-

küldözését, címtáraknak beszerzését és gyűjtését, olvasóköroknak és társaságoknak, kaszinóknak, kluboknak az érdekkörbe való bevonását ajánlja minduntalan és azt a meggyőződést akarja öccsébe szuggerálni, hogy mindezeknek helyes fogantatosítása esetén feltétlenül sikert kell aratniok, még pedig biztos és gyors sikert.

A mai nemzedékre nézve is tanulságos, mert még mindig megáll az, amit Révai Sámuel 1870-ben, a könyvkereskedők vevőinek kiszolgálására vonatkozólag irt: minden egyes embert, aki bebotlik üzletünkbe, ugy kell kiszolgálni, hogy állandó vevője maradjon az üzletnek, szigoruan kell ügyelni arra, hogy kivánságát megértsék és teljesítsék, minden figyelmünket a vevők kielégítésére kell koncentrálnunk, levélbeli rendeléseiket a legnagyobb gyorsasággal kell elintéznünk, mert csak így fogjuk őket vállalatunkhoz állandóan hozzákapcsolni, hűséges barátunkká tenni.

A könyvkereskedői üzem igen sok apró-cseprő írásbeli munkával jár, azok az alkalmazottak, akik ezekkel a munkálatokkal elfoglalva állanak naphosszat íróasztaluk mellett, szinte haraggal fogadják azt, aki könyvet vásárolni lép be a könyvesboltba és őket munkájukban megzavarja. Ezeknek a mai ideges könyvkereskedősegedeknek is szól Révai Sámuel ötvenéves üzenete.

Minő tapasztalatokat tehetett, hogy mindig rátér erre a témára és helyén való szókimondó modorában ugy ir róla, mintha százan és százan hallanák, pedig csak egy embernek, öccsének szólnak ezek a levelek és aligha vett más is tudomást ezeknek tartalmáról.

„Csak derekasan hozzálátni, komolyan és buzgón törekedni minden szükséglet kielégítésére, pontosan és fáradhatatlanul kiaknázni mindent, akkor egyre nagyobb és *általánosan* mivelő jelentőségű lesz az eredmény. Ehelyett azonban bizonyára akad olyan is, aki a régi cérendszer szellemétől áthatva, azon rimáncodik, hogy csak ő maga nyaggathassa a közönséget és emellett kényelmesen élhessen. Amit nemrég említettél, hogy én *megtanítottam olvasni az embereket*, az teljesen így áll. Csakhogy nem szabad restelni a fáradságot, és bizony a pesti urak is okosabban tették volna, ha nem vártak volna addig, míg az új konkurrensok ellepik a parlagon heverő területet. Állíts csak munkába két-három derék,

megbízható kolportört, aki rendszeren és rendszeresen elviszi a holmikát az embereknek a saját otthonukba, osztogatass és hozass prospektusokat, és ítélőképességemnek nagyon rossznak kellene lennie, ha ezuton idővel ki nem kerekedik valami érdeemes dolog. Hiába, az irodalom nem sajt és nem selyem-mantilla, amikért elmennek a boltba maguk az emberek; Pest pedig és Magyarország sokkal inkább érzik az olvasás szükségét, semhogy a kor-nak megfelelő eljárás mellett siker ne koronázná e téren a munkát.“

Vasakarattal és kitartással kell ezeket a teendőket folytatni, annál is inkább, mert az eredmény nem mutatkozik rögtön; lassan kialakul lelki szemei előtt egy nagyszabásu propaganda lehetősége és állandóan buzdítja öccsét füzetes vállalato-knak utazók utján való terjesztésére. De honnan venni alkalmas utazókat? Ez a foglalkozás akkor még ismeretlen fogalom volt. Révai Sámuel elsősorban képzett, megbízható könyvkereskedősegedeket gondol e célra megnyerhetőeknek, az általuk összegyűjtött rendelőknek a folytatólagos füzeteket tanítók, vagy kisebb tisztviselők, könyvkötők vagy kiskereskedők utján gondolja kézbesíthetőeknek; így ezekben a fix provízió mellett alkalmazandó érdekeltekben a könyvterjesztés kész pionirjait látja.

Révai Sámuel meglátja azt a nagy értéket is, amelyet a tanulóifjuság képvisel a könyvkereskedelemre nézve; ezekben látja a jövőbeli fejlődésnek legjelentősebb kontingensét és éppen ezért minduntalan figyelmezteti öccsét, hogy „az üzletnek az egyetemi hallgatókat a legnagyobb buzgalommal és figyelemmel kell megnyernie, mert ezek fogják hirünket kivinni az országba és mindenkor ragaszkodni fognak hozzánk.“

Egyáltalában „*mozogni*“, ez a Révai Sámuel jelszava, amelyet nem győz ismételni; türelmetlenül várja az értesítéseket és bár a legkisebb sikert is méltánylással fogadja, mégis csodálkozik azon, hogy soknemű kezdeményezéseinek eredményét nem látja, a jelentések nem eléggé részletesek és így nem tudja, hogy történt-e valami ez ügyben vagy sem; de tovább is ernyedetlenül buzog, biztat, bátorít. Megfigyeli a többi könyvkereskedő dolgát és levonja megfigyeléseiből a következtetéseket; megfigyeli a közéletben felmerülő jelensé-

geket, a képviselőházban elhangzó beszédeket, azokat a mozgalmakat, amelyek az iskolaügy, a tudomány fejlesztése terén akkor szinte lázas egymásutánban megindultak, megállapítja emitt egy új tanítóképző intézet, amott egy-egy új olvasóköri, egyhelyütt egy új leánynevelő internátus, máshelyütt egy új könyvtár megnyitását és mindezt a pesti könyvkereskedés szempontjából figyelni és állapítja meg; abból a célból olvassa az ujságokat is és semmi sem kerüli el figyelmét, ami összeköttetésbe hozható volna vállalatának érdekeivel.

Erre nézve így ír:

„Pillanatról pillanatra újabb mozgolódások, újabb kezdeményezések bukkannak föl, amelyeket egy új üzletnek föl kell kutatnia s jó érzékkel és elszánt akarattal ki kell aknáznia, a maga javára értékesíteni. Hogy valamely üzlet föllendüljön, az csak azon fordul meg, hogy minő szellem uralkodik benne, és hogy *Ráthnak* olyan óriási sikerei vannak, azt feltétlenül csupán csak annak köszönheti, hogy munkára felkészülten, okosan fogta föl a viszonyokat és ragadta meg a többi cégek tulságos indolenciája inellett önként kínálkozó kedvező alkalmat. Annak a régi jó időnek, mikor kényelmesen megvárhatta az ember, hogy maga a vevő jöjjön *keresni* valamit, hála Istennek, immár a könyvkereskedésben is vége van; ma már mozogni kell, nagyon is mozogni, a korhoz alkalmazkodni, új szükségleteket kelteni — és véleményem szerint éppen ebben e tekintetben vajmi kevés az, ami Magyarországon történik, úgy hogy szolid üzleteknek vajmi szűkében lévén az ország, még jó husz esztendeig Pest lesz hivatva arra, hogy az egész országot ellássa, képezze és irodalmi szükségleteit nemcsak kielégítse, hanem *új szükségleteket is ébresszen*. Tehát éppen úgy, mint ahogy azért mozogsz — saját kijelentésed szerint — valamely ismerős körben, mert ez rád nézve hasznos, vagy hasznot ígér: szakasztott úgy arra kell törekedned, sőt *kénytelen* vagy arra törekedni, hogy találj bizonyos kört *az országban*, találj szilárd támaszpontokat minél több helyen s légy serény, mint a méhecske, a célravezető utak és módok kutatásában. A főtényezők egyike e tekintetben a sajtó. Ezért ajánlom: *olvass ujságot!*

A politikai napilapok minden számában egész sereg olyan nevet vagy helyet, olyan személyt vagy kört találsz megemlítve, amely kisebb-nagyobb értékkel bír ránk nézve. Minden adatot

feljegyezni s a kellő helyre és rendfokozatba besorozni, mint vásárló-törzskönyvet, fontos feladat.

Aztán nem is kell mindent magadnak végezned. Pulszky mondta egyik beszédében, amely inkább valamely társaskörbe illett volna, semmint az országházába, hogy a muzeumban most tudósok végeznek sok olyan munkát, amirez egy egyszerű irnok is elegendő volna. Te csak irányíts — dolgozzanak az embereid. De serényen, fáradhatatlanul és *vigyázattal!*“

Minthogy természetesen a dolgok nem mentek egészen simán és mindenféle nehézségek merültek fel, azoknak elhárítására új és új ötletekkel és orvosszerekkel áll elő. Különösen abban az irányban hal panaszt, hogy a könyvkereskedés helyisége nincs jól kiválasztva, nincs forgalmas helyen. Ezt a felfogást Révai Sámuel nem osztja, de különben sem tartja elsőrendű fontosságúnak, mert nézete szerint a súlypontot egyrészt a terjesztésre, a kolportázsra, a vevőnek otthon való felkeresésére kell helyezni, másrészt az antikváriumot a kellő eszközökkel, ügyes publicitással, katalógusokkal, offerálásokkal föllendíteni. A szortiment-könyvkereskedésnek — mondja ő — sok-sok időre van szüksége, míg jól meggyökerezedik, hiszen nem állunk itt egyedül a piacon, de mindenestre életképes az az Egyetem-utcában is, ha körültekintéssel, vaszivóssággal és kitűnő személyzettel kezeljük a dolgokat és a súlypontot a *vidékre* helyezzük.

A felmerülő nehézségek elhárítása végett arra is gondol, hogy maga hosszabb időt töltsön Pesten, de ezt azért nem teheti, mert saját eperjesi üzletét éppen akkor nem akarja elhanyagolni és erős érveléssel használja ezt fel a pesti kishitűség leküzdésére, azt mondván, hogy ime az utóbbi éveknek fáradozásai megtermik gyümölcsüket, az ő dolga most igen jól áll, forgalma erősen gyarapodott és saját példájára utalván, állítja, hogy ugyanez fog bekövetkezni Pesten is, ha mulasztások nem történnek. Uta a Ráth Mór példájára is, aki minden dolgában következetesen jár el, semmit sem ejt el és nagyszerű összeköttetései mellett mégis mindig a vidékkel törekszik érintkezésben lenni.

Minden bizalma és optimizmusa mellett a hírek és jelentések mégis kissé nyugtalanítják és már június elején újra bejelenti, hogy Pestre szándékozik jönni, hogy saját szemei-

vel lászson, saját felfogása szerint tekintszen át oly dolgokat, amelyeket az összes értesítések és jelentések nem tudnak kellőképp visszatükröztetni. Nincs nyugta, türelmetlen a vasut el nem készülte miatt, mert szándékát egyébként is csak augusztus hónapban valósíthatja meg, minthogy közben egészsége helyreállítása végett a szobranci fürdőbe kell mennie. Buzdító és biztató levelezését onnan folytatja és törekszik öccsét mindenképen kedvező irányban hangolni.

„A világgal való megelégedettség és a derült világfelfogás a tisztességes egzisztenciához elengedhetetlen és ha némi elnézés párosul vele mások hibái és gyöngéi iránt, egész bizonyosan el is érhető.“

Ezekből a folytonos intelmekből, figyelmeztetésekből és nógatásokból az tűnik ki, hogy az ügyek nem mentek úgy, ahogy ő várta, az eredmények nem igazolták az ő várakozásait. Mégsem hallunk sohasem egy zokszót, egy szemrehányást, egy kétséget, egy panaszt. Bizalma öccse tehetségében és tudásában, becsületességében és jóakaratóban oly rendíthetetlen volt, hogy sehogysem bírta elgondolni azt, hogy öccsének természetében lehet oly vonás, amely minden jó igyekezete mellett is képtelenné teszi azoknak a nagyszabású várakozásoknak teljesítésére, amelyeket bátyja hozzáfüzött.

Majdnem két-évi vergődés után találjuk az első panaszos hangot *Révai Sámuel* leveleiben. 1872 július 17-én írja öccsének:

„A helyi viszonyokról szóló értesítéseid szomorúak, elkedvetlenítőek és szinte érthetetlenek. Hiszen akkor a könyvkereskedés nagyon nyomorult mesterség! Remélem, hogy csak az illető emberekben és tulajdonságaikban van a hiba.“

Testvéri szeretete és elfogultsága oly nagyfoku volt, hogy jóformán csak akkor vette észre a bajok gyökerét, amikor már alig lehetett segíteni rajtuk. Pedig a dolog igen egyszerű volt. *Révai Leó* minden jóra való vonása mellett passzív és flegmatikus természeténél fogva teljességgel képtelen volt arra, hogy *Révai Sámuel* nagyratörő ambícióinak végrehajtó közegévé válhasson. Teljességgel ellentétes természetek voltak. Az egyik a nagy összefüggéseket filozófiai

szemmel összekapcsoló és átfogó elme, a másik apró részletekben elvesző hétköznapi ember. Az egyik idealista minden poklokon keresztül, a másik realista a végletekig. Az egyik szívós, erélyes és határozott, a másik lágy, puha és hajlékony. Az egyik a legkomolyabb oldaláról fogja fel az életet és annak minden megnyilvánulását, a másik minden kellemetlenséget, minden zavaró nehézséget kerülvén, az élet derült, gondtalan élvezetében találja kielégülését.

Ezek az ellentétek nemcsak azt magyarázzák meg, hogy *Révai Leó* nem volt a kellő médium azoknak az eszméknek szolgálatában, melyeket bátyja kitűzött, hanem azt is, hogy még egy szerény várakozásoknak megfelelő normális könyvkereskedői üzletet sem birt vezetni akként, hogy az a zökkenéstől megóvassék. Kétségtelen szakismerete egyoldaluvá tette. A könyvkereskedői ágak között megszerette az antikváriumot és ennek szentelte magát teljesen és annyi odaadással, amennyi tőle tellett. Ő róla valóban elmondható, hogy belebujt a könyvekbe, nem tudott, nem akart tőlük megválni. Amilyen megbecsülésre méltó tulajdonság ez egyébként, éppen annyira veszedelmes, katasztrófális annak, aki hivatásszerűen foglalkozik könyvek vásárlásával és eladásával. *Révai Leó* voltaképpen csak az egyik részt kultiválta. Ő minden kínálkozó alkalmat megragadott szép könyvtárak vásárlására, de azután alig tett valamit, hogy ezeket a könyvtárakat kellő módon és üzleti szempontokból értékesítse is. Hiszen észrevette *Révai Sámuel* már jókorán, hogy öccse könyvkedvelővé (amateurre) vált és figyelmeztette is öccsét arra, hogy ennek ideje még nem érkezett el; de még nem látta világosan, hogy ez a könyvkedvelés hová fog vezetni, sőt mondhatni, hogy inkább *Révai Leó* jutott annak tudatára, hogy a dolgok igen ferde irányban fejlődnek, mert 1873-tól kezdve bátyját állandóan biztatta, hogy jöjjön fel Pestre és vegye át az üzlet vezetését.

Akkor ugyanis már egész komolyságukban jelentkeztek a pénzügyi nehézségek. *Révai Leó* egyrészt a felelősséget akarta magáról elhárítani, másrészt abban a meggyőződésben volt, hogy minden helyrehozható, ha a könyvkereskedést és a könyvkiadó-hivatal vezetését bátyja veszi át és ő maga csak az antikvárium vezetését tartja fenn magának.

Hovatovább az ő derült jó kedve, amelynek a magán-

életben annyi jelét adta, s amely neki igazán sok jó barátot szerzett, megbénulva, a pesszimizmusnak adott helyet és nem lehet csodálkozni azon, hogy az állandó rosszkedv és sopánkodás világából menekülni akart, hogy visszatérjen az ő egyszerű, igénytelen és gondtalan existenciájába.

Amikor mindez nyilvánvalóvá lett, akkor már *Révai Sámuel*-re nézve lehetetlenné vált még gondolni is arra, hogy eperjesi üzletét otthagyva, Pestre menjen, mert a pesti üzletbe tett befektetései annyira megingatták hitelét és annyira megrázták eperjesi üzletének alapjait, hogy ha azt abban az időben otthagyja, teljes bizonyossággal tönkremegy.

Ily viszonyok között már akkor felmerült annak a gondolata, hogy a kiadványokat, vagy azoknak egy részét el kellene adni, ugyszintén a tömegekben beszerzett partie-könyveket, hogy új befektetéstől tartózkodni kell és hogy különösen az antikvárium részére csak olyasmit szabad megvásárolni, aminek értékesítése gyors és biztos. Hogy teljesen tartózkodni kell új kiadványoktól annál is inkább, mert hiszen azoknak irányával és mivoltával *Révai Sámuel* eddigelé sem volt megelégedve. Amint *Révai Sámuel* elébb állandóan bátorította és biztatta öccsét és törekedett kételyeit és aggodalmait eloszlatni, épp annyira figyelmébe ajánlotta ezekben a komoly időkben és ebben az igazán válságos helyzetben a legnagyobb vigyázatosságot és gondos mérlegelését a legaprólékosabb körülményeknek is, hogy a jónak talált intézkedéseknek következetes keresztülvitelével a cégtársak újra visszanyerhessék szilárd pozíciójukat, amely az aktívák akkori állása szerint még mindig lehetségesnek mutatkozott.

Révai Sámuel nem is engedi át magát a terméketlen töprengésnek és céltalan busulásnak, hanem eleven életerővel nekilát a helyrehozásnak. Sehogysem fér a fejébe az, hogy ernyedetlen szorgalommal és kitartással urrá ne lehetne az ember bárminő válságos viszonyokon és nem mond le arról, hogy annyi szeretettel és gondnal kezdeményezett vállalkozását végül is siker fogja koronázni.

1875 július 16-án írja öccsének:

„Bármily kevésbé kielégítőnek tartom is a mérleget, ez csak gondolkodóba ejt, de éppenséggel nem aggaszt. Rendületlen a bizalmam, hogy üzletünk jó vállalkozás és csupán azt óhajtom,

hogy az ismételten észlelt hibák kiküszöböltessenek és a vezetés, kellő erélylyel és gondos vigyázattal párosulva, nyugodt, szilárd és kitartó legyen.

Ujra hangsúlyoznom kell azt az általam elejétől fogva mindig hangoztatott elvet, hogy itt nem az a fontos, hogy te magad több-kevesebb, apró-cseprő detail-munkát végezz, sőt a munkát egyáltalán inkább megbízható, bizalomraméltó és lehetőleg gyors munkásokra, biztos, szorgalmas kezekre kell bíznod, míg te magad csupán az üzletben megforduló emberekkel foglalkozzál, minden belépővel, állására, öltözködésére vagy kivánságára való tekintet nélkül, a legnagyobb udvariassággal és előzékenységgel bánj, kivánságait, akár vevő az illető, akár pedig *eladó*, figyelmesen meghallgasd, személyesen ügyeld meg, hogy jól szolgálják ki és így érintkezésbe juss mindenkivel, aki beteszi lábát az üzletbe, mert egyáltalán csakis ilyen bánásmóddal, minden egyes futó vevőnek csakis ilyen kezelésével lehet állandó törzsközöniséget szerezni, míg az immel-ámmal való bánásmód, a nemtörődomség, egyes dolgok, sőt egyes személyek után való tulhajtott futkosás, a magát mellőzöttnek érző futó vevőt csak elidegeníti, csak viszsziaraszítja attól, hogy máskor is fölkeresse az üzletet.

Mint már megmondtam, nem tartom helyesnek, hogy csak az antikváriátus terén dolgozol, de azt már egyenesen hibának tartom, hogy egyáltalán semmit se teszesz, hogy előbbre jussunk. Én soha sem voltam és most sem vagyok szűkmarku, ha üzleti kiadásról, üzleti befektetésről van szó. Azoknak a dolog kellő felügyelete és ellenőrzése mellett meg kell térülniök, sőt ha ügyesség is járul hozzá, még gazdagon gyümölcsözniök is kell, míg az ingadozó lavirozás nagyon költséges, sőt veszedelmes is. Az üzletnek nem szabad aludnia, nem szabad az idő nagyrésztét terméketlen munkára fordítani, ellenkezőleg minden intézkedésnél a főcél, az egységes fejlődést, a permanens értékesítést és kiaknázást kell szem előtt tartani.

Mindez pedig nem pusztá szó, kedves öcsém; én teljesen tisztában vagyok a dolgokkal és ha csak valamiképen is módját tudom ejteni, mindenáron azon leszek, hogy munkásságotat úgy osszam meg, hogy az általam remélt siker lassanként be is következék. Budapest maga az ország és minden nap, mindenfelől láthatod a törtetést a középpont felé, de a dolog lényege nem abban áll, hogy egyeseknek sokat hitelezzünk, hanem abban, hogy sokaknak szállítsunk.

És magad is, kedves öcsém, annál több boldogságot, annál több gyönyörűséget fogsz lelni az üzletben, minél nagyobb buzgalommal, körültekintéssel, kedvvel és polgári szorgalommal fogsz nekifeküdni (ami éppenséggel nem jelenti azt, hogy magad irkálád a zárlatokat és az ócska könyvek címcéduláit). Nem tudom titkolni, hogy úgy látom, meglazult benned valami, bár nem látom világosan, hogy mi; nem lelsz kellő örömet az üzletben, amely pedig a te alkotásod, a te műved, amely társadalmi állást adott és fog állandóan adni neked és amely végül nagyobb boldogságot is tudna számodra teremteni, csak te nagyobb szeretettel foglalkozzál vele.“

De mintha nem biznék már annyira szavainak hatásában, már azzal a gondolattal foglalkozik, hogy Eperjesen lakó idősebb bátyját rábirja, hogy eperjesi üzletének társtulajdonosává szegődjék, hogy ő a maga részéről így felszabadulva, évenként néhány hónapot Pesten tölthessen és az ottani üzletet saját erélyével és munkájával felvirágoztassa. Ennek a szándéknak keresztülvitele nehézségekbe ütközik és nem is sikerül. Ekkor merül fel *Révai Leó* részéről először az az eszme, hogy az üzletet talán el kellene adni. Révai Leó ezt egyebek közt azzal indokolja, hogy az ő ismerősei, az ő tulajdonképeni vevői már mind beszerezték a maguk házi könyvtárát, így tehát nincs kilátás további forgalomra. Azt is felhossa, hogy az összes pesti könyvkereskedéseknek rossz az üzletmenete. Odáig megy, hogy egyik testvére útján meg-sugja bátyjának, jöjjön fel, vegyen át mindent, ami még megvan, addig, amig egyáltalában van még valami; elégítse ki magát követelésére nézve, amennyire tudja, nehogy az egész veszendőbe menjen.

Mindezeket a gondolatokat *Révai Sámuel* erélyesen visszautasítja. Még mindig nem adja fel a játszmát, még mindig hisz és bizik a sikerben. Abból a páratlanul érdekes és értékes levélből, amelyet 1875 október 10-én ezekre vonatkozólag öccséhez ir, a levél nagy terjedelmére való tekintettel csak az alábbi beszédes töredékeket közlöm:

„Már egészen rád ragadt a pesti piac és pesti kartársaink nemtörődömsége és restsége. Az Osterlam-féle tunyáság és az egyiptomi husos fazekakra való szüntelen áhítózás még mindig ott van a lábamban, azaz hogy a fejedben, mert a kereskedő és

általában a modern társadalom a *fejével jár* (nem pedig a *fején*.) A csöndes várakozás, a jobb idők lesése, a pusztá nézdegélés és töprengés nem a mi időnkbe, nem a mi viszonyaink közé való. „Talpra minden ember!” — most ez a jelszó és mindenkinek egész embernek kell lennie. Dolgozás, rendelkezés, serény beavatkozás és gyors intézkedés az alappillérei minden üzletnek, ha azt akarjuk, hogy felviruljon. S minthogy én nem akartam, a boldogult osztrák „Kriegsrath” módjára, az ütközet és hadjárat tervét innen a távolból állapítani meg és sohasem törekedtem a „fő”-parancsnokot játszani, azért adtam neked annyi éven keresztül és adok ezután is szabad kezet, abban a biztos föltevésben és reményben, hogy tisztában léssz vele, mit tartok én elengedhetetlennek, de egyuttal föltétlenül üdvösnek is. Az energikus munkakedv pillanatnyi fellobbanása, melyet csakhamar lomha elernyedés követ, semmit sem ér. Az elmének szüntelenül dolgoznia kell; szakadatlanul ott járjon az eszünk közeli és távolabbi teendőkinken, a dolgok előbbrevitelén és kiépítésén; se rossz idő, se tomboló vihar, semmiféle nehézség nem szabad hogy elcsügnessze az embert; *a munkának el kell készülnie*, ez a jelszó, és az okos ember nem dolgozik ugyan egyenest szembezállva a viharral, de igenis dolgozik minden viharnak dacára és minden viharral dacolva.

Ugyebár, ez csinos kis frázisgyűjtemény, hevenyében odavetett, kivonatós kalászat hagyományos théoriáim mezején, de hát, kedves öcsém, malter és kötőszőr nélkül nem építhetsz házat és enyv nélkül az asztalos sem boldogul. Ha már egyszer kinyitottad a boltot, ha már állást és nevet szereztél magadnak, akkor ne játszszál ezekkel a dolgokkal, akkor ragaszkodj ahhoz a névhez, ahhoz az álláshoz, és ne engedd, hogy amit építettél, a fejedre szakadjon; nem szabad tulfeszítened, de ugyancsak jól és *keményen* meg kell huznod az íjját, ha azt akarod, hogy célba találj. Azt hiszed talán, hogy van olyan ember a világon, aki elég nagy ur ahhoz, hogy mindig csak *a maga* kénye-kedve szerint éljen, hogy mindig csak *azt, ott* és *ugy* cselekedje, ahogy neki tetszik? Minden lépésnek, minden mozdulatnak megvan a maga következménye és soha sem lehet bármi megtörténtet meg nem törtéنتté tenni, de nem is szabad erre törekedni. Avagy nem volna-e egyenesen gonosztett (bocsásd meg ezt a kemény szót) a sorssal játszani, egy üzletet szétkallódní hagyni és a romok alá te-

metkezni, pusztán csak azért, mert pillanatnyi kedvetlenség fogta el az embert; egyedül csak amiatt, mert nem megy mindig minden a tetszésünk szerint. Ki biztosíthatja vajjon a te jövőödöt, ha a jelent, a meglevőt magad cserbenhagyod?

Munka, kemény, megfeszített, serény, *jókedvvel végzeti* munká, annak szeretete, önmagunkba, saját erőnkbe vetett bizodalom, fáradhatatlan alkotni vágyás és rendületlen ragaszkodás ahhoz, amit alkottunk, szívós, megingathatatlan kitartás: ezt követeli a mai patriarchálisnak már régesrég nem mondható kor, amely kérlelhetetlenül halad tova lomha tunyaságban és közömbösségben *elvesző* nemzetünk keleti jellegű marazmusa fölött. És el fog pusztulni minden, ami henye, ami eleven életet nem él, ami nem tud öntudatosan akarni és dolgozni, hatni és alkotni és — ami *előbbre nem halad!* Mert mindennek haladnia, virulnia kell, ezzel mutatja meg, hogy joga van az életre.

És mi a jutalom? Az élet örömeinek élvezése, nemesebb, fenköltebb értelemben, *igazán emberi módon*. Látod a gyümölcsét munkádnak, éltél és dolgoztál, és dolgozban örömet lelve, általa boldogultál.

Most pedig e rövid (csak mosolyogj bátran) bevezetés után szeretnék még a magunk ügyéről egyet-mást mondani.

A mi üzletünknek is van legalább is annyi létjogosultsága, mint akármelyiknek a piacon, és ha még sem tud jobban boldogulni, ha egy és más előnye ellenére mégsem tud jobban felvirulni másoknál, akkor a vezetésben vannak hibák, amelyeket orvosolni lehet és azt hiszem, orvosolni is kell!

A kertész új fát ültet az elkorhadt, kiszáradt helyébe; a könyvkereskedő új vevőket szerez az elpártoltak helyett és figyelemmel, gonddal bánik velük, hogy meghozzák a maguk virágát és gyümölcsét.

A belső érintkezésben, a műhelyben, az üzletben derűs komolyság, jóakaró szigorúság, minden ingerültség és türelmetlenség kerülvése, kitartás és nyugodtság, fáradatlan, indulatosság nélkül való figyelmeztetés és vezetés, szigoru rend és átlátszó világosság, méh-szorgalomra való buzdítás, legelsősorban pedig saját magunk lankadatlan munkássága szükséges.

Pontosság, a legszigorubb pontosság a kötelezettségek és

igéreték teljesítésében szintoly kardinális alapelv. Senki se panaszkodhassék, senkinek se legyen oka bizalmatlanságra vagy kételkedésre, — még ha vérembe kerül is. Minden rabulisztika és csalafintaság, minden legkisebb letérés a jog és méltányosság egyenes útjáról káros következményekkel jár. Akiben nem bízunk, az mindent elvesztett, — ez áll befelé is épen úgy, mint kifelé.

Nem hiszem, hogy mindez közömbösen hagyna, vagy elkedvetlenítene, lehangolna téged és mégis napról-napra halasztgattam ezt az episztolát — mert újra a legkomolyabban foglalkoztattam az a gondolat, hogy élő bizonyosságát adjam neked, hogy amit mondok, az igaz, keresztülvihető és biztos sikert hoz előbb-utóbb. Minthogy azonban rám nézve nem a bizonyágtétel a fontos, mert nem vagyok okvetetlenkedő, vagy legalább is nem érzem, hogy az volnék vagy annak látszanám; minthogy van bennem elég ember- és testvérszeretet, hogy bizni tudjak és türelmes legyek: most sem siettettem a döntést, hanem tanácsba álltam a magam eszével és egynémely más kipróbált észszel.

És az az általános, egybehangzó vélemény, hogy a kenyereimet adó, bár igen nagy mértékben és gyakran, vagy tán többnyire eredménytelenül megerőltető üzletet, amely teljesen ép és egészséges, és biztos kézzel van vezetve, nem szabad a véletlen esélyeinek odadobnom, nem szabad a családomat, a jövőmet stb. kockára tennem: ez határozatlanná és ingadozóvá tesz, ami annál kínosabb rám nézve, mert gondolataim egyrésze, még legégetőbb teendőim mellett is, folytonosan ott kóvályog e dolog körül.

E gondolatok között pedig éppenséggel nem a legkisebb súlyu az, amelyet bátyám útján sugalsz nekem: hogy menjek oda és vigyem, amíg van mit elvinni. Ha kissé bizakodóbban gondolkodom is náladnál, az ilyesmi mégsem hagyhat hidegen, és ha évek során afféle oldalakra terjedő, hosszadalmas szentenciákat elég gyakran irtam is neked, most mégis szükségét látom, hogy újra rekapituláljam azokat. A tönkrejutás gondolatával, kedves öcsém, már mégis csak a legeslegvégső esetben volna szabad foglalkoznunk. Én el is halasztom ezt akkorra, amikor már nem leszek. Amíg dolgozni tudunk, amíg az esetleg szenvedett károkat helyre tudjuk ütni, ilyen gondolatoknak nem szabad tért engednünk; ennyire kishitű nem vagyok és támaszkodom e tekintetben becsületes nevemre, tisztességes munkámra és férfias akaratomra.

Most már tehát csak a *te akaratodat* szeretném tudni. Ezt szeretném megismerni azok után, hogy én már oly gyakran és oly világosan kifejtettem előtted a magam álláspontját; mondd el nyíltan és tisztán gondolataidat és titkos gondolataidat is. Mert májusi nyilatkozatodból, s azelőtt és azóta elzengett siralmaidból nem tudtam kiokosodni. Vagy talán még magad sem vagy tisztában magaddal? Hát akkor igyekezzél tisztába jutni! Talán azért nem telik örömed az üzletben, mert nem egyedül magad vagy a tulajdonosa? Talán az kedvetlenített el, hogy nem látsz elég szép eredményt? Szeretném tudni benső indítékaidat, szeretném ismerni néma gondolataidat; ha valami agyrém ijesztget, teljes erőmmel azon leszek, hogy eloszlassam, de ha úgy érzed, hogy egyáltalán nincs meg benned a kellő erő és alaposnak fogom találni ezt az aggodalmat, akkor orvoslást fogok keresni minden áron.

Hat esztendővel ezelőtt te nagy felelősséget vettél magadra — és ez alatt a hat esztendő alatt én igen nagy terheket viseltem, csak azért, hogy megalapítsak valamit, amivel hivalkodni akartam, amivel biztosítani szerettem volna a te jövődet, boldognak szerettelek volna látni téged. Szomorú, megrendítő csapás volna rám nézve, ha azt kellene látnom, hogy ez az alkotás összeomlik — attól félek, hogy ez maga után vonná saját romlásomat is. És te, mihez kezdenél te voltaképpen akkor? De hát minék újra kezdeni valamit, amikor a kész, a meglevő alapon tovább építhetünk? Vajon nincs-e okom titkos gondolatokat kutatni, mikor minden egyéb arra a tiszta végkövetkeztetésre vezet, hogy csak egy gondolatunk lehet: föntartani a meglevőt. Mi izgat téged? Mit forgatsz az eszedben? Nem a biztos pusztulás várná-e rád, ha voltaképeni támasztékodat, amelyet öntudatod és anyagi helyzetted máris megad, egészen elvesztenéd a lábad alól?

De azzal a rideg hallgatással, amelylyel élsz, azokkal az általánosságban tartott panaszokkal, amelyeket hallatsz, mitsem mondasz nekem. Mert azt a meggyőződésemet, hogy ez az üzlet életképes és legalább is biztos jövő elébe néz tulajdonosával együtt, nem egyhamar lehet megingatni. Mindenesetre tudnom kell azonban, hogy minő tényezőkkel vagyok kénytelen számot vetni.

Világosíts hát föl és nyugtass meg azzal, hogy elmondod, — nem azt, hogy rosszul megy az üzlet, — hanem tisztán és világosan elmondod azt, hogy *mit akarsz, hogy mik a terveid?*

Ám, ha netalán megint a tőkehiánynyal akarnál előhozakodni lényeges okul, akkor újra csak azt mondhatom: Ha dolgozol, tehát *forogatsz*, ha a pénz nem penészesedik a pincében elásva és nem romlik meg a saldokontón, — de még az utóbbi baleset dacára is; — ha nem leszel kishitű s nem ijedsz meg és nem esel hasra minden vaklövéstől; ha napról-napra megteszed az üzlet érdekében azt, amit minden körülmények között meg kell tenni; egyszóval, ha kedvvel és bizalommal telve az üzletnek élsz, akkor az nem fogja érezni a tőkehiányt, mert akkor tudsz segíteni magadon, akkor a *munkádba* és ennek gyümölcsébe vetett bizalommal némi hitelt is igénybe vehetsz rövid időre, és minél pontosabban fizetsz, minél nagyobb rendet tartasz, annál nagyobb bizalommal lesznek hozzád, annál könnyebben tudsz majd mozogni. A régi históriája ez a szöllőben elrejtve levő kincsnek, amelyet csak szorgalmas ásással lehet napvilágra hozni.

És most várom válaszodat.“

A végzet azonban feltartóztathatatlan volt. Ha a megtörtént hibákon lehetett volna is segíteni, *Révai Leó* személyes tulajdonságait megváltoztatni nem lehetett. Ő mindenképen rosszul érezte magát, nem tudott a nehézségekkel megküzdni és arra vágyott, hogy megszabaduljon a gondoktól, megszabaduljon az anyagi felelősségtől és a bátyjával szemben elvállalt terhektől. Tudta, érezte és látta, hogy valaminek történnie kell, de maga se volt tisztában azzal, hogy mi az, ami célra vezet.

Révai Sámuel a súlyos viszonyok kényszere alatt már kezdett megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy ám adja el *Révai Leó*, ha tudja, az üzletet, ha azért legalább oly árat tud elérni, hogy az adósságokat kifizethesse. Mindazonáltal jobban szerette volna, ha *Révai Leó* maga veszi át az üzletet, maga válik egyedüli tulajdonosává és elvállalja azoknak a terheknek bár lassu törlesztését, melyeket bátyja az üzlet érdekében magára vett. Erre nézve részletes javaslatot is tesz már 1876 augusztus 14-én, amelyben kijelenti, hogy arról, hogy ő a maga részéről venné át az üzletet, ismert okokból szó sem lehet, mert ha ilyen megoldás egyáltalában lehetséges volna, akkor arról nem is kellene beszélni, mert hiszen akkor a társaknak nem kellene elválniuk egymástól. *Révai Sámuel* az ügynek még ebben a stádiumában is minden-

képen meg akarja menteni a vállalatot öccse részére és mindenféle módozatokat gondol ki, amelyek lehetővé tennék öccsének a szükséges tőke előteremtését és az üzletnek saját számlájára való átvételét.

Ezek a javaslatok főként arra irányultak, hogy egyrészt a kiadványok, másrészt az antikvárkészletek értékesíttessenek, hogy a bennük fekvő holt tőke felszabaduljon, hogy *Révai Sámuel* abba a helyzetbe juthasson, hogy soknemű anyagi kötelezettségeinek megfelelhessen és hogy maga a pesti könyvkereskedés egészségesen tovább fejlődhessen.

A cég kiadói működésével Révai Sámuel egyébként soha sem volt megelégedve, ez nem az volt, amit ő remélt, amit ő várt, amit ő óhajtott. Mig ő erkölcsi és anyagi okokból is bizonyos határozott irányt óhajtott volna érvényesítve látni ezen a téren, valamely nem tulságosan kockázatos specialitásnak ápolását, valamely szakmának egészséges kiépítését és gondozását, addig de facto egyebet nem talált, mint rendszernélküli, jelentéktelen és értéktelen alkalmi kiadványoknak egész sorozatát. Aki valamely ki nem forrott eszmével beállított, amelyet túlnagy rizikó nélkül meg lehetett valósítani, az körülbelül célt ért. Igaz, hogy nagyon kockázatos vállalatokba nem bocsájtkozott a cég, de a sok apró füzet és kötet mégis sok pénzt emésztett fel és nagy zavaroknak lett okozója.

„Csak egyetlen jó cikkünk volna! — kiált fel Révai Sámuel 1874-ben, — csak egyetlen kiadványunk ütne be, hogy kiérzhessük, hogy ebben a viszontagságokba kevert országban mit lehet csinálni.“

Egyetlen irányban mutatkozik biztos kiadói működésnek kezdete. Ugyanis Révai Sámuel az eperjesi theologiai akadémia egyik-másik tehetséges végzett növendékét összeköttetésbe hozta a pesti céggel és így jött létre néhány pedagógiai tankönyv *Kiss Áronnak* és körének közreműködésével. Ez minden, ami az akkori időből említésre méltó, minden egyéb zagyva haszontalanság és összevisszaság.

Már rámutattam arra, hogy *Révai Leó*-nak az antikvárium volt a kedvenc foglalkozása, ezt az egy dolgot komolyan vette, ebben elismerésre méltó ambíciót is fejtett ki, de nem kezelte üzletszerűen, sokat vásárolt, sokat gyűjtött össze és keveset adott el.

Hiszen lehet, hogy abban az időben nem volt elég könyvkedvelő az országban ahhoz, hogy egy tudományos antikvárium kellő forgalmat érhetett volna el. Minthogy ő természetesen leginkább hungaricákra fektette a főszült és talán ezekben az esztendőkből véletlenül kevés amatőr foglalkozott hungaricák gyűjtésével, e rendbeli tevékenységének nem volt nagy eredménye.

Ez csak akkor igazolódott be, amikor hosszú, hosszú előkészületek után végre ebben az időtájban, 1876-ban közzétette a 6-ik számú könyvjegyzéket, amely a legértékesebb hungaricákra vonatkozó jegyzéke volt; erre a jegyzékre *Révai Leo* büszke volt és méltán, ezzel a jegyzékkel erkölcsi sikert is aratott, de az anyagi eredmény nem állott arányban sem a jegyzékre fordított költséggel, sem a jogos várakozásokkal.

Napról-napra sürgősebbé válik a helyzet tisztázása és mi megértjük *Révai Sámuel*-t, amidőn oly hosszú idő múltán, annyi türelmi próba után, annyi hiábavaló kísérlet után, végre keserűvé válik, és sürgős intézkedés megtételére hívja fel öccsét, vagy pedig arra, hogy engedje át neki a megfelelő intézkedések megtételét.

Az akkori helyzetbe élesen belevilágítanak az alábbi sorok:

„Újra hetek és hónapok múltak el fölöttem és ugyanott állok, ahol már oly régen megakadtam. Csupa bizonytalanság, csupa zavarosság és a kétséges viszonyok örökös kinja.

Nálad a kitartás és állhatatosság nem nyilvánul másban, csak a véghetetlen passzivitásban. Mint már annyiszor, most újra elülről kezdek, csak éppen témát kell változtatnom. Hogy minő komoly az én helyzetem, azt már eleget hangoztattam neked. Ha van bennem valami csekély érték, az világos látásom, amelylyel a viszonyokat és dolgokat nézem. Minthogy immár túlon túl hosszú várakozás, reménykedés után, akkora béketűrés mellett is, amely talán már meg is haladja a kellő mértéket, arra a meggyőződésre jutottam, hogy a dolgok ilyen menetele nem vezet jóra, hogy sokkal többet kockáztatok, mint amennyit kockáztatnom szabad, sürgős kényszerűség rám nézve, hogy a lehető leggyorsabb és legbiztosabb módon védekezzem minden veszedelem ellen és elhárítsam magamról, úgy, ahogy tudom, a fenyegető romlást.

Már évekkel ezelőtt megmondtam neked, hogy mennyire ter-

hesek adósságaim. Ez a pénzbeli adósság azóta nemcsak nem csökkent, hanem még felényivel növekedett is. Ezt a terhet semmi körülmények között sem szabad magamon túrnöm és egyáltalán el sem viselhetem. Tekintettel tehát a fennforgó körülményekre, elháríthatatlan kötelességem, hogy a budapesti üzletől megszabadítsam magamat.

Mint hogy ismételt kéréseim és sürgetéseim ellenére sem tetted meg a szükséges előkészítő intézkedéseket; mint hogy a tőled kért pozitív javaslatot napról-napra halasztgatod, kénytelen vagyok újra hangoztatni, hogy mennyire kínos, sőt ellenszenves nekem ez az örökös hasztalan figyelmeztetés és sürgetés: azt a felszólítást intézem hát hozzád, hogy add át nekem az intézkedés és szabad cselekvés jogát.

Öcsém, engedd meg, hogy ez alkalommal nyíltan szemedbe mondjam, hogy méltatlanságot követsz el rajtam és eljárásod nem helyes! Mást vártam és érdemeltem tőled. Nem lett volna szabad így bánnod velem.“

Révai Leó biztató és vigasztaló levélben óhajtja megnyugtatón bátyját, de kerüli az érdemleges választ. A folytonos habozás és halasztgatás kényszerhelyzetet teremtett *Révai Sámuelre* nézve és ő most már erélyesen sürgeti a cselekvést, a határozott intézkedést, a célravezető végleges megoldást.

„És végül szeretném tudni, hogy mit akarsz, mi a szándékod, mik az ábrándjaid. A lelkem fáj, mikor ezeket a kérdéseket fölteszem, — fáj, hogy kénytelen vagyok föltenni azokat, — hogy pusztán báb lettem azoknak a kezében, akiknek boldogulásáért és jólétéért annyit fáradoztam, annyit töprenkedtem, annyit kockáztattam.

Én csakis feltétlenül helytálló tényezőkkel számolhatok, csakis olyan konkrét javaslatokat vehetek figyelembe, amelyek egész embertől erednek. Minden kétség, minden homály kész szerencsétlenségre rám nézve.

Semmitéle körülmények közt nem akarom elveszteni becsületemet, ezt az egyetlen büszkeségemet, ezt az egyetlen pozitív vagyonomat, amely örömmel tölt el és *minden körülmények közt* meg fogom tenni a kellő intézkedéseket, hogy azokat a csorbákat, amelyeket nagyon is elnéző, mindenestre tulságosan jóakaró viselkedésem okozott, teljes elszántsággal lehetőleg kiköszörüljem.“

Lehet-e ez igazán fensőbb rendű felfogás mellett csodálkozni azon a nyugtalanságon, amely most már *Révai Sámuel* keríti hatalmába, akinek minden gondolata már a likvidálásnak, a minél gyorsabb likvidálásnak van szentelve, mert hiszen a fennforgó viszonyok között csak ettől várhatja az ügyek jobbrafordulását. Minden összeomlott rá nézve, minden reményben csalatkozott, most már csak becsületét akarja megmenteni és minden erejét összeszedi, hogy ebben sikert is érjen.

Miután e nagy elhatározása megérlelődött, hamarosan beleegyezik abba, hogy a pesti könyvkereskedés két ajánlkozó fiatal könyvkereskedőnek adassék el. 1877 tavaszán kérte beleegyezését *Révai Leó* ahhoz, hogy a szortiment-könyvkereskedést eladja *Dobrowszki Ágostnak* és *Franke Pálnak*.

Révai Sámuel gyors elhatározással minden javaslatot elfogad, de még abban a lelki állapotban is főgondja öccsének jövője.

„Elfásultam, szinte közömbössé lettem. Persze tulságos nagy volt a tétem, tulságos sokat reméltem és vártam, még pedig jogosan várhattam, tulságos nagy csalódásokon mentem keresztül, sok mindent legyőztem magamban és most ime én is „elkészültem“ üzleti reménységeimnek e becézett gyermekével.

Az utolsó levelekben tett kijelentések után nem igen volt egyéb mondanivalóm, hát hallgattam. Én az egész épületet már rég összedültnek tekintettem és romjai — nos hát, azok közül ki kell menteni, ami még menthető.

Tartsd mindig szemed előtt, kedves öcsém, hogy neked élned kell, hogy megélhatsz és tisztességesen fönnttarthatod magadat, de rendezkedj be e szerint, légy végre realista, pozitív gondolkozásu.“

Az eladás akként történt, hogy a vevők a szortiment-üzletet veszik át és folytatják, ellenben a cég megtartja ugy a kiadványokat, mint az antikváriumot és *megtartja magát a céget is*.

Ez eladás következtében a társas viszony a két testvér között megszűnt, megállapítatván köztük, hogy a vételár-részletek *Révai Sámuel* követelésének törlesztésére fognak fordíttatni, és a cég fennmaradó részeit *Révai Leó* saját számlájára fogja folytatni.

Amikor az első résztörlesztést kezéhez kapja, 1877 június 5-én, mintegy megkönnyebbülten ezeket írja öccsének:

„Végre, végre valamelyes szerény kezdet, valami kis adósságtörlesztés. Még csak ki sem vettem a pénzt a borítékból, úgy siettem tudni rajta. Ez nem az én pénzem és a legkesőbb, amely valaha a kezemen megfordult. Mindent el fogok követni, amint már hónapok óta teszem, csakhogy törlesszem, egyre csak törlesszem az adósságot. Mikor lesz az majd, hogy újra szabadnak érezhetem magamat! Az egyetlen, ami ebbe a sötét képbe némi fény-sugarat vet, a cég fennmaradása. Így legalább elkerüli nevéünk a világ száját, a meghurcoltatást. Ez kellemesen érintett és nagy örömet szerzett volna, ha ezt már néhány héttel előbb megtudhattam volna tőled.“

Ime ez a cég első fázisának rövidre vont története. Nem tudom, elég érdekes-e a benne rejlő tanulságokkal együtt a kívül állókra nézve, de azt az egyet tudom, hogy ez az itt vázolt eset is elibénk állít a küzdelmes életnek legküzdelmesebb korszakából egy oly történetet, amelyben mindnyájunknak gyönyörködnünk kell, mert kevés hozzá hasonlót találunk az életben.

Az igaz férfias erő, a kitartó szívósság, a cselekvés erélye, az akarat határozottsága egyesül e férfiuban. *Révai Sámuel* egyénisége ragyogó idealizmussal, magasratörő lendülettel, csodálatra méltó optimizmussal és a legfenségesebb emberi szeretettel teljes.

IV.

INTERREGNUM.

Talán ez a leghelyesebb címe ennek a fejezetnek, amely arról a rövid néhány esztendőről szól, amely alatt az eddig legfontosabb alkatrészétől megfosztott cég, valóban mint egy kormányzó nélküli sajka, vezetés és irányítás nélkül ide-oda imbolygott és himbálózott.

Révai Leó magára maradván, elérte azt a vágyát, hogy üzletét összevonhassa, hogy azt saját erejével, minden segéd-erő nélkül elláthassa. A dolgokat annyira leegyszerűsítette, hogy még új üzlethelyiséget sem bérelt, hanem otthagyta készletének javarészét hónapokon keresztül az átadott helyiségben, amíg az ennek folytán utódaival keletkezett kellemetlenségek és surlódások végre rábirták, hogy 1878 elején, a volt Párisi háznak koronaherceg-utcai részében egy kis boltot béreljen, ahol újra berendezkedett.

Ennek az évnek az őszén kerültem én fel Budapestre egyetemi tanulmányaim megkezdése végett. Nagybátyám szívesen látott, a maga lakásán helyezett el, megígérte, hogy gondoskodni is fog rólam, nem kell apám terhére lennem, én is legyek azonban segítségére az ő üzletében; én erre természetesen készséggel vállalkoztam, mert hiszen minden hajlalom a könyvkereskedői foglalkozáshoz vonzott és el sem tudtam volna képzelni az életet a könyvesbolt levegője nélkül.

Édesapánk már gyermekkorunkban mindenféle aprócseprő dolgokat bizott ránk, fiaira; játszva, mulatva, szórakozva tanultuk meg a különböző teendőket; emlékszem rá, hogy 10—11 éves koromban már résztvettem a szortiment-

könyvkereskedésnek legkomolyabb és legtöbb munkával járó dolgában, az évenkénti husvétii elszámolás előkészítésében. Ez különösen mulattatott minket, mert nagy hűhóval járt az u. n. „umwerfolás“, így nevezik azt, amikor egyszer egy esztendőben, husvét táján, a szakmák szerint szépen elrendezett összes könyveket ki kell venni a fiókokból és szerte a földön, az asztalon és mindenütt, ahol egy kis hely található, a kiadók szerint csoportosítva kell elhelyezni, hogy meg lehessen ejteni az egyes kiadókkal az elszámolást, illetve közölni lehessen velük a készleten levő könyvek (disponendák) jegyzékét.

Az eperjesi könyvkereskedés kitünően fel volt szerelve, minden valamire való kiadóval összeköttetésben állott és így ez a munka, melylyel nagyon kellett sietni, mert azalatt az üzem szünetelt, rendszeren $1\frac{1}{2}$ —2 napig tartott és szünet nélkül dolgoztunk éjszaka is; természetesen mindenféle jó ennivaló állott a személyzet rendelkezésére, husnemü, sőt bor és sör is az idősebbek részére. Ezt az „umwerfolást“ mi oly mulatságosnak tartottuk, hogy ilyenkor alig birtak bennünket ágyba kergetni.

Ebben és hasonló munkákban meglehetősen sok könyvszerzeti ismeretet sajátítottam el, úgy hogy 18 éves koromban a gimnázium elvégzése után Pestre kerülve, nagybátyám joggal számíthatott arra, hogy hasznomat veheti.

Nagybátyám iránt nagy szeretettel viseltetem és hálás voltam azért, hogy mindenüvé magával vitt, a maga kellemes körével megismertetett és így a gyerekembert jóformán egészen kellemes életkörülmények közé juttatta.

Büszkévé tett, hogy „nagy feladatot bízott rám“, így nevezetesen azt, hogy egy akkor megvásárolt nagy könyvtárat rendezek és katalogizáljak; ezt a munkát kedvvel és lelkesedéssel végeztem el a Pesti Hazai Takarékpénztár Kálvin-téri palotájának sötét és nyirkos pincéjében és ez annyira lefoglalta egész érdeklődésemet, hogy bizony az egyetemi előadásokat igen gyakran elmulasztottam. Édesatyám nem szerette, hogy tanulmányaim rovására megy a dolog és gyakran megintett ebben a tekintetben; de leveleiből meggyőződtem arról, hogy mégis szívesen látja a pesti üzlet iránt bennem megfogamzott érdeklődést, mert valamit remélt ettől; hogy mit, arról akkor talán még magának sem tudott számot adni.

Csak későbbi, hozzám intézett leveleiben érinti ezt a dolgot és kérdi: „Miért ne lehetne ennek a cégnek újból virágzásra jutni, miért ne lehetne mindent helyrehozni, becsületet, hitelt, tekintélyt, tisztességes állást és vagyont szerezni, ha megvan a szándék, az akarat.“ Ezentul már én hozzám intézett leveleiben foglalkozik a pesti üzlet ügyeivel, tanácsokat ad nekem, mulasztásokra figyelmeztet, régi hibákat és bűnöket ostoroz.

Mindezek fájó, gyötrő gondolatokat ébresztenek benne, de egyszersmind alkalmul szolgálnak arra, hogy igazán tartalmas, parainesis-szerű leveleket intézzen hozzám, telve leszűrt életbölcsessel.

Minél jobban meggyőződik édes atyám arról, hogy engem e szakma megfogott, hogy benné vagyok, hogy alig tudok tőle szabadulni, bár eredetileg más terveim voltak, annál fontosabbnak tartotta kellő kiképeztetésemet és tanulmányaim folytatását. Mivelhogy a Pesten magamra vállalt ügykör alig enged szabad időt tanulmányaim folytatására, állandóan sürgeti, hogy külföldre menjek.

Határozott kívánságára az 1879—80-iki tanévet a lipcsei egyetemen töltöttem, azért ott, mert atyám kívánta, remélte és óhajtotta, hogy a világgönyvkereskedelemnek ebben a metropolisában a könyvkereskedői vállalatok körében is alkalmam lesz körülnézni és ismereteket szerezni.

Ez a reménye nem igen vált be. Lehet, hogy a magam félszeg természete, lehet, hogy a körülmények okozták, de azok az egyes előkelő kiadókhoz intézett ajánlólevelek, amelyekkel édes atyám ellátott, gyakorlati tekintetben nem igen váltak hasznomra. Az egyes kiadók igen szívesen fogadtak, egyik-másik meg is hívott családjá körébe, de kiadói ügyekről annál kevésbbé nyilatkoztak, minél inkább érdeklődtem azok iránt. Ebben a tekintetben zárkóztak, bizalmatlanok voltak, nemcsak mint szakmabelivel, talán még inkább a külföldivel szemben.

Midőn ezirányu tapasztalataimat, mintegy a magam igazolásául, édes atyámmal közöltem, ő azt válaszolta nekem, hogy „ha a főzés mesterségét meg akarjuk tanulni, mindenestre a konyhába kell fordulnunk, akár csak vendégként, itt-ott körültekintvén, valamit ellesvén.“ Ha a kiadói mester-

ség dolgában odakünn tájékozni akarom magamat, inkább értelmes, művelt könyvkereskedősegédekkel való érintkezés útján érhetem el azt, mint a kiadó főnökökkel való társalgás közben. „Ezek — mondja ő — csak általános eszméket fejtegetnek, amazok valamely irodalmi vállalat mibenlétéről, terjesztési módozatairól, előállításáról, kezelési, technikai adatairól nyújthatnak és bizonyára nyújtanak is felvilágosítást.“

Ilyen összeköttetést azonban nem igen sikerült találnom, de nem is igen törekedtem rá. Teljesen elfoglalt az egyetem, az előadások, a kitünő tanárokkal való érintkezés és az az abszolút tudományos levegő, amelyben a német egyetemi városok tanulósga él. A tanár meghívja magához hallgatói közül azokat, akikben érdeklődést vél felfedezni a tárgy iránt, ott azután a fiatalok összeismerkednek, barátságot kötnek és eszmecserébe bocsátkoznak.

Bár mint külföldi, nem vehettem részt a *Burschenschaft* életében, mégis ezen az úton ismerkedtem meg a német diákélet minden gyönyörűségével és a lipcsei tanulótársaim körében eltöltött időt tekintem ma is életem legszebb, leggondtalanabb korszakának.

Egészen más levegő volt az, mely minket ott körülvelt, egészen más hang volt az, mint amit a pesti egyetemen megszoktam. A közös vitatkozások és eszmecserék, élvezetes kirándulások, a komoly tanulmánynak és az élet derült örömeinek egybefonódása egészséges szellemet és hangulatot teremtett, melyben mindenki jól érezte magát.

A gondtalan ijuság eme napjaiban foglalkoztunk legbehatóbban jövő életcéljainkkal, komoly életfeladatokra való előkészületeinkkel. Ezekben a napokban szőttük a terveket, az álmokat és készültünk elő a magunk jövő életének megapozására.

Ebben a légkörben élve, ily lelki hajlamok mellett még a rendesnél is nagyobb hatással voltak rám édes atyám levelei, amelyek mindegyikében volt valami, ami kapcsolatban volt jövő hivatásommal.

„Mi *mindernap!* haladunk a magyarosodásban, — írja egyik levelében, — és nem érti meg a maga idejét, a maga korát és nem ismeri fel annak igényeit, aki — a mi szakmánkban — nem törekedik idejekorán lerakni alapjait oly kiadó-vállalatoknak, amelyek

a fokozódó igényeket kielégítik, habár csak a jövőben gyümölcsözhetnek is.

Tanulnod kell és folyton, minden szakban tanulnod, mert itthon emberekre, férfiakra, életrevaló, értelmes és fáradhatatlan szorgalmú emberekre van szükségünk. Ismét eszembe jut a muszka „Nagy“ (?) Péter, akinek nem derogált ácsmunkáival foglalkozni, csakhogy házját hozzájuttassa egy hajórajnak habár csak szerény csirájához is. A mi dölyfös, buta, munkált megvető, vagy azt kerülő ficsurainknak példát kell adni, miképen fejlesztheti egy jóra törekvő család a hazai irodalmat és közművelődést.“

Egy másik alkalommal a magyar könyvkereskedelemtől elmélkedik és azt írja, hogy ennek, illetőleg a könyvkereskedelmi értelem hiányának van főrésze abban, hogy a magyar irodalom nem gyarapodott. Nem látták meg a kézzelfogható dolgokat, most sem veszik észre őket. Könyvre szükség volna, meg is venné azt a magyar ember, csakhogy fel kellene őt keresni otthon, nem pedig bevárni, míg egy-egy kaputos ember felrándul a fővárosba egyet-mást vásárolni.

„A magyar könyvkereskedő nem értett máshoz, mint ahhoz, hogy a kész német irodalmat könnyű szerrel rásózza az irodalomra vágyó, a könyvet, az olvasmányt kereső magyarra.“

Akkoriban valamely új irodalmi vállalat terve merül fel Budapesten, erről olvas egy lapközleményt és felháborodik azon a könnyelmű felületességen és frivolitáson, amellyel azt nyélbe akarják ütni.

„Gyarló egy fajzat ez a budapesti könyvkereskedő nép és éppen azért, mert látom, hogy ezekben a felületes emberekben mennyi a gyarlóság, mennyi az értelmetlenség, mely a legaljasabb önzéssel párosulva, a közönség félrevezetésére bírja őket; éppen azért, mert én jobb jövőt remélek, mert én beláttam mindenha, hogy képzettség, értelem, műveltség és szorgalom nélkül nincsen fejlődés és gyarapodás: azért vágyódtam mindig arra, hogy kiküldehessek külföldre titeket. Most már rajtatok mulik a tanulás, a tapasztalás, gondos és ügyes felhasználása az időnek és a kínálkozó alkalomnak.

El ne mulasszatok hát az alkalmakat és igyekezzetek a mélyére hatolni azoknak a körülményeknek, amelyeknek oda-künn az irodalmi vállalatok felvirágzásukat köszönhetik. Akinek

sokfélére van szüksége, az nem engedheti meg magának a könnyelmet és könnyű gondolkozást. Nekünk olyan emberekre, olyan férfiakra van szükségünk, akik helyre tudják hozni a végtelen mulasztásokat, akikben megvan a kellő erő és elszántság arra, hogy kirántsanak bennünket a tespedésből. Nem szabad tehát pusztán az elméleti tudományoknak és szórakozásnak élned, hanem napról-napra, szüntelenül kutatnod kell a módot és alkalmat, hogy megszerezd a gyakorlat terén is a kellő képzettséget és jártasságot jövődöbeli pályádra.

E tekintetben már oly tüzetesen kifejtettem teendőid sorát, hogy igazán alig van hozzátenni valóm. Megírtam, hogy igyekezzél könyvárusi körökben forogni, igyekezzél ellesni mindenkitől a hasznos gyakorlati dolgokat. Tanulni bárkitől lehet, nem szabad hát senkit sem lekicsinyelni, hanem a méhecske módjára ki kell szívni minden virágból azt az édes nedvet, amelyet az nyujtani tud.

Ugy látszik, már hosszabb idő óta nem fordultál meg könyvkereskedői körökben; legalább is nem irsz erről semmit leveleidben, amelyeket különben is szüszavuaeknek talállok. Ujra figyelmedbe ajánlom, hogy igen hasznos volna, ha szünidőd egy részét, amennyiben lehet, valamely *kiadói* üzletben töltenéd; ezt szívesen látnám. Nem szabad semmiféle okból sem elszalasztanod azokat az előnyöket, amelyekkel rád nézve a praktikus munka jár; még akkor sem volna szabad e tekintetben bármit is elmulasztanod, ha az efféle munka vállalása nehézségekkel, kellemetlenséggel volna összekötve.

Egyre csak tevékenységre, változatos, több oldalú munkásságra és foglalkozásra serkentelek, elvárva, hogy nem válik belőled megcsontosodott német szobatudós, aki egyetlenegy pókra vesztegeti rá egész életét, hanem elsősorban jövődöbeli pályádra tudományos képzettség, ismeretek és gyakorlati tapasztalatok dolgában kellőképen felszerelt olyan férfiú, aki majd képes lesz a maga szakmájában hazáját szolgálni, és anyagilag gyarapodva, irodalmunk gyarapodásán közremunkálni.“

Atyám kívánságait azonban már nem volt módomban teljesíteni, mert közben olyasvalami történt, ami egészen más irányba terelte legközelebbi jövőmet. *Leó* nagybátyám ugyanis több ízben felkeresett leveleivel és rá akart bérni arra, hogy térjek vissza hozzá Budapestre. Én eleinte húzódoztam, hivat-

koztam atyám kívánságára, hogy hosszabb időt töltsék még külföldön, hivatkoztam tanulmányaim folytatásának szükségességére, de akkor oly kéréssel állott elő nagybátyám, amelynek nem tudtam ellentállni. Azt írta ugyanis, hogy az ő folyton gyengülő látása lehetetlenné teszi rá nézve az ügyek továbbvitelét azon a módon, ahogy azt elgondolta, és egész vállalata összedül, ha valahogy nem segítünk rajta. A segítséget abban vélte, hogy én menjek Budapestre, lépjek be üzletébe, ahol nekem biztos jövőt, kellemes életet biztosít, gondoskodik róla, hogy lesz időm tanulni, egyetemre járni, irodalmi kedvteléseimnek élni, csak jöjjenek minél előbb, minél gyorsabban.

Tekintve fiatal koromat (a 20-ik esztendőben voltam), az ajánlat csábító volt. Hízogó volt, mert képességeimre volt alapítva és felemelő, mert úgy volt beállítva, mintha kizárólag tőlem függne nagybátyám sorsa, vállalatának léte, atyám kedves eszméjének megvalósítása vagy végleges elmerülése.

De én mindezek ellenére, bár felette örültem a hívásnak, bár megvalósulni láttam titkolt reményeimet, bár talán még szebb színben láttam a perspektívát, amelyet nagybátyám — ezuttal talán először életében — rózsás színekben elibém rajzolt, mégsem mondtam rögtön igent.

Még élénk emlékezetemben voltak édes atyám vivódásai, küzdelmei, tudtam csalódásairól, ismertem azok okát. Nem akartam sem rá nézve, sem magamra nézve hasonló helyzetet teremteni és azért tárgyalni kezdtem, feltételeket szabtam — de puissance à puissance.

Édes atyámat már közvetlenül értesítette nagybátyám arról, hogy velem milyen terveik vannak és bár restelte atyám, hogy ily hamar térjek vissza, holott szerette volna, hogy még néhány évet töltsék külföldön, és bár sajnálta, hogy csak nevelésem és fejlődésem rovására valósítható meg a szóban forgó terv, némi ellenkezés után mégis beleegyezését adta hozzá, abból a kettős okból, amellyel én érveltem.

Nagybátyámnak megírtam, hogy boldognak vallom magam, ha súlyos helyzetében segítségére lehetek, de minthogy egész jövőmről van szó, a helyzetet tisztázni kell mindenképen. Én csak úgy egyezhetem bele, ha az atyám és az én saját kiadói terveimnek megvalósítására alkalmas helyzetet

teremthetünk; ez esetben bizonyára sikerülni fog atyámat rábírni, hogy újra vállalja a társas viszonyt, hogy újra belépjen a cégbe és újra pénzügyi terheket vállaljon magára, de azután legyen is ennek látszata és eredménye.

Nagybátyám, aki az elmúlt idő alatt meggyőződhetett arról, hogy meg sem tud mozdulni önmagára hagyatva, készséggel beleegyezett feltételeimbe. Édesatyám is könnyen vállalhatta a cégtagságot, mert hiszen tőkénének legnagyobb része még mindig benne volt a vállalatban és biztosabbá vált rá nézve, ha a saját beavatkozása mellett és agilísnak tudott fia közreműködésével, eleven üzleti forgalom útján gyümölcsözővé tétetik, mint ha az elhalóban levő vállalatban lassan felemésződik.

Mindennek ellenére édesatyám csak nagynehezen adta meg végleges beleegyezését és erős dorgatóriumban részesített elbizakodottságom miatt.

„Félek — írja, — hogy mégsem neveltelek jól titeket. Én önállóságra utallak mindenben, hogy képesek legyetek minden viszonyok közt bátran mozogni. De nem olyan értelemben, hogy máris egészen a magad feje szerint akarsz dolgozni . . . Intettelek ezerszer meg ezerszer, hogy lépj a reális állappra, de te mindig nagy dolgokat forgattál fejedben. De hát, édes fiam, deus ex machina nincsen. A gyermekből fiu lesz, a fiuból *lassan-lassan* . . . férfi. Te át akarod ugrani a kort, a körülményeket, minden kezdetet. Meg nem gondold, hogy természetes folyamat szükséges, hogy a salto mortale nyakszegést jelent.“

Mindezen apró intelmek mellett is kiéreztem leveléből, hogy maga is örül annak, hogy a vállalat, amelybe annyi reményt és bizalmat fektetett és amelyben annyit csalódott, most új fejlődés lehetősége előtt áll és talán beváltja annyi viszontagság után az ő várakozásait.

Igy azután tele tervvel és reménnyel kerültem vissza Budapestre és fogtam hozzá ahhoz a munkához, melynek negyven esztendő óta szentelem minden erőmet, minden gondolatomat, egész lelkemet.

v.

A „REGÉNYVILÁG“ KORA.

Az első terv, melynek megvalósítására törekedtem, egy regény-folyóirat kiadása volt. Előterjesztettem atyámnak és nagybátyámnak. A terv oly egyszerűnek látszott, oly plauzibilisnek, oly tetszetősnek, hogy azonnal elhatároztuk megvalósítását.

Mikor azután néhány hétre rá édesatyám apai hiúságtól sarkalva átment *Aigner Lajos*-hoz, hogy neki megmutassa imént elkészült első füzetét annak az új irodalmi vállalatnak, mely „*Regényvilág, Magyar Családi Regénytár a művelt közönség számára*“ büszke cím alatt kért magának helyet a világon, hogy azt neki, az írónak és szerkesztőnek, az igazi irodalmi könyvkiadóinak bemutatssa, *Aigner* a maga nyers és cinikus modorában azt vágta oda: „Taposott nyomok“.

Hogy a könyvkiadói gondolatot, melyet a „*Regényvilág*“ meg akart valósítani, mennyire meg nem értette, azt néhány évvel később, mikor összes szépirodalmi kiadói vállalkozásaival olyannyira elbukott, ő maga is beismerte előttem.

Mert a „*Regényvilág*“ akkoriban valóban fontos problémát akart megoldani.

A napilapok rohamos fejlődése magához vonzotta az írókat. Termelésük is a napi sajtó igényeihez alkalmazkodott. A könyvirodalom, amely a kiegyezést követő első esztendőekben a nemzet önállóságának fejlődésével maga is nagyobb arányu fejlődést mutatott, éppen a vázolt és egyéb körülmények folytán majdnem teljesen megszűnt. Íróink kisebb elbeszélésekben, rajzokban, tárcákban merítették ki erejüket és

alig tudták elérni, hogy egy-egy regényük könyvalakban is megjelenjék.

Akkoriban egy-egy esztendőben egy-két eredeti regény jelent meg. Mindegyik új kiadó azzal kezdte pályafutását, hogy a divatos írók közül egyiknek-másiknak egy-egy munkáját kiadta, azután abbanmaradt a dolog. Jött egy új kiadó, ugyanígy próbálta, ugyanígy végezte. Egyik sem folytatta, mindegyik néhány kísérlet után felhagyott a szépirodalommal. Ez mindenesetre annak a jele és bizonyága, hogy nem volt sikere, nem tudott boldogulni. Így jártak akkor a neves kiadók: *Emich Gusztáv* (később *Athenaeum*), *Heckenast* (később *Franklin-Társulat*), *Ráth Mór*, *Lauffer Vilmos*, *Aigner Lajos*. Így jártak az akkori neves írók: *Abonyi Lajos*, *Beniczkyné Bajza Lenke*, *Degré Alajos*, *Kazár Emil*, *Pálffy Albert*, *P. Száthmáry Károly*, *Tolnai Lajos*, *Vadnai Károly*, *Véka Lajos*, *Vértesi Arnold*. Az egyetlen *Jókai* volt, akinek állandó és biztos kiadója évenként kiadta az ő évenkénti új regényét, de hát ő maga is egyetlen és páratlan volt a maga nemében.

Mik hát akkor a jobb közönség olvasmányai? *Féval*, *Gaboriau*, *Gondrecourt*, *Montépin*, *Luise Mühlbach*, *Ponson du Terrail* regényei és olyan memoárszerű iratok, mint aminők a *Pitaval*-féle gyűjtemény: „*Világhírű bűnesetek tárháza*“ és *Sanson*-nak „*A vérpad titkai*“ című hatkötetes műve, mely a Párisban hét nemzedéken keresztül hóhéroskodott Sanson-családnak emlékiratait tartalmazza; és ez még annak az irodalomnak a jobbik része volt, mert volt ennél rosszabb is. Ha e helyett az irodalom helyett mást akarunk nyújtani a jobb közönségnek, annak, amely esetleg fogékony értékesebb irodalmi termékek iránt, ha jobb íróinkat szóhoz akarjuk juttatni, akkor más módon kell azt megkísérelni, mint ahogy eddig tették. Világos volt előttem, hogy így nem megy a dolog, világos volt, hogy a magyar könyv még nem oly kelendő, hogy elbírná az önálló megjelenés drága előállításai költségeit.

Oly vállalatot koncipiáltam tehát, amely ezt a költséget lehetőleg leszállítja és a mellett lehetővé teszi 15—20 jó szépirodalmi könyv közrebocsátását évenként, szem előtt tartva azt, hogy kisebb példányszám eladása esetén is a kiadó kockázata elviselhető legyen.

Egy időszaki folyóírra gondoltam, melynek a szedése

akként legyen beosztva, hogy a könyvkiadás részére is fel legyen használható. Így a drága szedés díja megoszlik a lap és a könyvkiadás között és ugyancsak így oszlik meg a másik nagy tétel, az írói tiszteletdíj is.

Ezen a módon elérhető, hogy a folyóiratot is aránylag jutányosan lehet előállítani és olcsó előfizetési áron közrebecsátani, s így a könyvkiadás költségeit is aránylag kis példányszám eladása fogja fedezni.

Ebből a gondolatból született meg a „Regényvilág“ 1880 őszén.

*

A fődolog most már az volt, gondoskodni jó, eredeti munkákról, elsőrendű külföldi regényekről és jó fordításokról. A lehető legmagasabb irodalmi színvonalat akartuk elérni és ezért azon kellett lennünk, hogy a legjelesebb hazai íróinkat megnyerjük a folyóirat munkatársaiul.

Csak ez uton remélhettük, hogy megnyerjük a közönségnek azt a művelt részét, mely nyelvismeretei folytán a legjelesebb külföldi irodalmi műveket eredetiben olvashatta, valamint azt a részét is, mely jobb hiányában rá volt utalva a fordított selejtes irodalomra.

Hogy ezt a programunkat megvalósíthassuk, újra munkára ösztönöztük a regényirodalomnak azokat a veteránjait, akik a kiadás lehetőségének hiányában már jóformán teljesen visszavonultak, és versenyre hívtuk a fiatalabb nemzedék jelesebb tehetségeit, tért nyitva érvényesülésüknek.

De hát lehetett-e egyáltalában regény-folyóiratra gondolni *Jókai Mór* nélkül? Lehetett-e egyáltalában hozzáfogni anélkül, hogy elsősorban a magyar regény fejedelmét, a világirodalom egyik legelső regényíróját biztosítsuk vállalatunk részére?

Ez volt a legfontosabb feladat, ennek sikerétől tettük függővé vállalkozásunk sikerét. Ma megdöbbenek azon a merészségen és azon a bátorságon, amellyel ennek a nehéz feladatnak fiatalos elszántsággal és vakmerőséggel neki mentem.

Azt tettem ugyanis, hogy egy nap kora reggel, 20 éves tacsó létemre, egyszerűen beállítottam *Jókai Mór* portájára a

Külső Stáció-utcában, abban a földszintes kis falusi házban, amely az akkori Pest külvárosában állott a Kálvária mellett.

Beállítottam és avval az elfogódottsággal, amely az ünnepeket nagy íróval szemben szinte hangtalanná tett, elmondtam, mi a célom, mi a szándékom, mi a reményem, hogy egyedül tőle függ, vajjon ezt a kísérletet a magyar szépirodalom fejlesztése érdekében meg lehet-e tenni és kértem, írjon egy regényt, amellyel a folyóirat megindulna.

Jókai Mór Stáció-utcai háza.

Jókai Mór rámnézett az ő jóságos szemeivel, megveregette a vállamat, bizonyára elcsodálkozott azon a kis tegényen, aki ilyen nagy fába akarja vágni a fejszéjét és megígérte, hogy gondolkozni fog a dolgon, azután majd válaszol, mert nem tudja, hogy „A Hon-ék“ beleegyeznek-e abba, hogy máshol is jelentessen meg regényt.

„A Hon-ék“ — ez volt t. i. Jókai akkori napilapja, — ugylátszik beleegyeztek, mert még aznap délelőtt 11 órakor Jókai Mór megjelent saját személyében a koronaherceg-utcai könyvkereskedésben és nagybátyám előtt, kit ő személyesen ismert már előbből is, és előttem, aki szerényen a háttérbe vonultam, kijelentette, hogy a „Páter Péter“ című regényt meg

fogja irni folyóiratunk számára és hogy annak első folytatására október közepén biztosan számíthatunk. Sem feltételekről, sem honoráriumról, sem egyébről nem esett szó, sem most, sem később.

Ez az első találkozásom *Jókai Mórral* volt egész kiadói pályám legjelentősebb mozzanata, ez irányította további lépéseimet, ez alakította ki további működésemet; mindezekről azonban külön fejezetben akarok beszámolni.

Jókai beleegyező nyilatkozata és ígérete eldöntötte a vállalat sorsát. Ekkor vált véglegessé az elhatározás, csak ezután lehetett nyomda után nézni, papírost beszerezni, szerkesztőségi és kiadóhivatali helyiséget berendezni a Koronaherceg-utca 9. számú ház első emeletén.

Csak ezután lehetett a többi munkatársat közreműködésre felszólítani; természetesen mindenki kész örömet hajlandó volt dolgozni egy oly folyóiratnak, amelynek *Jókai Mór* lesz vezető munkatársa.

Abonyi Lajos munkáinak legszebbikét: „*Az özvegy tehénkéjét*“ bocsátotta rendelkezésünkre és a *Véka Lajos* álnév alatt író *Vajkay Károly*, aki akkortájt tünt fel „*Lajos pap*“ című történeti elbeszélésével, egy nagy irodalmi regény megírására vállalkozott. A külföldi irodalomból az akkori német írók legnépszerűbbikének, *Spielhagen Frigyesnek* „*Quisisana*“ című regényét és egy hírneves spanyolnak, *Galdónak* „*Gloria*“ című elsőrangú munkáját kezdhettük meg már az első számban, de hogy ezek mellett a külföldiek során egy a *Jókai* nagyságához méltó társat találhassunk, *Alphonse Daudét*-nak, az akkori legismertebb francia regényírónak „*Numa Roumestan*“ című regényét biztosítottuk a „*Regényvilág*“ részére. Ez volt talán az első eset, hogy magyar vállalat tiszteletdíj-fizetés ellenében francia regénynek jogositott fordítását bocsátotta közre.

Mindezek az intézkedések magának a „*Regényvilág*“nak program szerinti megjelenését biztosították, de hátra volt a legnagyobb, a legnehezebb, a döntő feladat, a vállalat anyagi sikerének biztosítása: a megrendelők, az előfizetők szerzése.

Mert a vállalkozás arra volt alapítva, hogy a füzetes kolportázs eszközeivel terjesszük, ami a könyvkereskedelem akkori rendszerében azt jelentette, hogy az e célra alkalmazott kolportőrök bejárják a vidéket, hogy mutatványfüzetek segít-

ségével rendelőket szerezzenek, azokat átadják a legközelebbi könyvkereskedésnek, amely azután a további füzetek kézbesítéséről gondoskodik. Ez a mód mutatkozott az egyedül célravezetőnek és ezért, amidőn elhatároztuk a „Regényvilág“ füzetekintí közrebocsátását, magától értetődőleg tisztában kellett lennünk azzal is, hogy a célt csak úgy érhetjük el, ha a folyóirat részére megszervezzük a kolportázst.

Megszervezzük? Hiszen akkortájt kifejlesztett kolportázs volt Magyarországon, olyan, mint sem azelőtt, sem azután soha.

Éppen ez volt a baj, mert hiszen ez a kolportázs terjesztette a rémregényeket óriási arányokban magyar és német nyelven országszerte, városszerte és faluszerte.

Akkor burjánzott teljes erejében az a 10 krajcáros füzetes irodalom (?), melyre ma már senki sem emlékszik.

A legszenzációsabb címek alatt, a legkalandosabb tartalommal jelentek meg végnélküli folytatásokban ezek az alsóbbrendű néposztály szenzációhajhászatát, botrányéhségét és érzékiségét fölkelő és kielégítő regénycsinálmányok. Nagyrészt külföldi gyártmányok voltak; de itthon is készült akárhány; tény az, hogy milliószámra jöttek be az országba és terjedtek el itt ezek a füzetek. „*Ubryk Borbála, a befalazott apáca*“, — „*A gályarab menyasszonya*“, — „*A londoni néma koldus*“, — „*Rinaldo Rinaldini, az Abruzzók királya*“, — „*Marinelli Marino, a gályarab, vágy a velencei rémés éj*“, — „*A Rókus-kórház titkai*“, — „*Ártatlanul halálra ítélve*“, — „*Kossuth Lajos kéme*“, — „*Szulejka, a hárem gyöngye, vágy a sztambuli fekete leányrabló*“. — Azoknak a kolportázs-füzetes ponyvaregényeknek ezek a címei még ma is eszembe jutnak. Ez azonban csak egy kis választéka a rendkívül nagy termelésnek. Ezekből a regényekből az első 2—4 füzetet nagy tömegekben vitte magával a kolportőr és ezeket a füzeteket lerakta jóformán minden lakás ajtaja elé. A füzetekhez mellékelve volt egy prospektus, amelyben hátborzongató részletességgel el voltak mondva a szenzációk, amelyekben a mű bővelkedni fog. A füzetek hátlapján fel voltak sorolva a csábító ajándékok: órák, olajnyomatu képek és hasonló prémiumok, amikre az előfizetőnek jussa lesz, csak igen csekély portóköltés megtérítése ellenében.

A spekuláció az volt, hogy ha akár a szakácsné, akár az urnő, a kezébe jutó füzeteket el fogja olvasni, kíváncsi lesz

az érdekesítő folytatásra és meg fogja rendelni a regényt. Másnap azután be is állított a kolportőr a rendelő bárcával, amelyet legtöbb esetben csakugyan aláírt vagy a szakácsné, vagy az urnő, de sokszor mindakettő.

Aki azután az ilyen rendelő-bárcát aláírta, az meg volt fogva hosszú-hosszu időkre, mert a regényt huzzák száz, két-száz, sőt háromszáz füzetten végig is és mikor azután valamikor mégis csak lehetetlen volt tovább huzni és be kellett fejezni, akkor jött a még érdekesebb folytatás, a személyek további sorsának kialakításával, néha a már eltemetett hősnék feltámasztásával, az átvett prémiumnak feltétlenül szükséges kiegészítésével, a szállított kép párjának ígérétevel.

Ezzel a kolportázással kellett megküzdenie annak, aki bárminemű füzetes vállalatot akart a magyar közönség kezeibe juttatni. Ezt a leviátánt kellett legyűrnie annak, aki szabaddá akarta tenni az utat a jobb magyar olvasó házába. Kétségbe ejtően nagy feladat! Nem is ment könnyen, nem is sikerült egészen.

Megpróbáltuk megszervezni az ügynöki kart azokból az elemekből, amelyekre célra ajánlkoztak. Sok-sok haszontalan fráter volt közöttük, állandóan selejtezni, kiegészíteni, reorganizálni kellett a szervezetet. De a jobb elemek még kevésbé bírták felvenni a küzdelmet azokkal a szédelgőkkel, akik a ponyvaregényekkel oly könnyen boldogultak és akik a mi közönségünk hiszékenységénél fogva oly könnyen férték hozzá. Mi váltig abban biztunk, hogy hiszen a jobb közönség csak nem megy lépre a 10—12 krajcáros ponyvafüzeteknek és állandóan csalódtunk. *Ez a küzdelem a ponyvával volt az első komoly küzdelem a magyar könyvért.*

Hihetetlenül nehéz volt és szinte reménytelennek látszott. Visszfényét ma is megdöbbenve olvasom atyám akkori leveleiből és csodálkozom rajta, hogy nem hagytuk abba, amikor láttuk, minő kloakába vezet az út.

Mikor atyámnál, eperjesi üzletében jelentkezik egy ilyen kolportőralak, következőket írja:

„Éppen most jött be egy nagy marha, a... cég utazójának mondja magát. Mily „sundót“ hoz a közönségnek, azt nem tudom, de az emberrel azonnal tisztában voltam. Nagy hiba, hogy ily pimaszok diszkreditálják a dolgokat, de hát keressetek jóra való

embereket, ha csak néhányat is; ha szolidak, nem fogják kidobni őket és lassacskán majd csak célt lehet érni velük. Néhány ilyen embert kitartani is könnyebb, mint egész raj lumpot.“

Nemde, szép jellemzés?

Egy más alkalommal:

„Annak a kolportőr-rajnak pedig a selyemzsinórt kellene utánaküldeni, csakhogy ők beérik komisz vastag madzaggal is (ha kell, szolgálok vele e haszontalan akasztófárávalók számára!) — kolportőrnek ne csapjon fel minden éhenkórász, hanem csak olyan ember, aki a viszonyokkal meg tud küzdeni. Az életrevaló szép eredményre juthat, a szájhős oktondit egyszerűen kisöprik a házból. Egyébként higyjétek el, hogy olyan svindler-vállalatra valamirevaló ember nem fizethet elő.“

És mikor Éperjesre akarunk küldeni utazót előfizetések gyűjtése végett, megadással írja:

„Isten neki, hát küldjétek nyakamra a választott nép egyikét, akinek nagyszerű konneksziói vannak?! — ... a kolportőröknek egyébként körmükre kell koppintani; svindlerekre nincs szükségünk, aki eredményt nem mutat fel, takarodjék, legalább nem rontja becsületünket. És ezek mind zsidók?!“

A sok baj láttára azt ajánlja:

„Csak arra kérlek, hogy gyakorlott, a manipulációban jártas emberektől tudjátok meg, hogy e here-raj pusztításaitól hogyan óvhatjuk meg magunkat; e részben *Rautmann* tudna egy kis utbagazítással szolgálni, vagy talán *Martin*?“

Ez időben valami *F . . . Testvérek* nevű cég jelentkezett nálunk azzal az ajánlattal, hogy hajlandó átvenni a „*Regényvilág*“ egész kolportázs-üzemét, megállapítandó feltételek mellett. Felelősségünk tudatában közöltük a dolgot *Révai Sámuellel*, aki visszautasítandónak tartja az ajánlatot, dacára az el nem tagadható és alig leküzdhető nehézségeknek. Véleménye így hangzik:

„A *F . . . Testvérek* (miféle Schiffmansplatzi cég ez!) megbizottjával jövőre jó lesz az *ajtót kívülről csukadni be*. Mi semmi-féle svindlerrel ne lépjünk összeköttetésbe, inkább veszítsünk valamit, ha kell, a kolportőrök útján. Isten őrizzen az ilyen közvetítéstől és szégyenfolttól, aminőt ilyen cég manipulációi ránk multhatatlanul vetnének.

Mi Magyarhonban élünk, ahol a fák nem nőnek egészen az égig. Talán csak győzzük magunk is (akárhány alkalmazandó munkással) a munkát. Nem kell nekünk sem alvállalkozó, sem vicearendás. Nem kell nekünk és *nem szabad szóba állnunk!* haszonítalan zsidó macherrel; ha van bennünk élet, hát tegyünk meg magunk minden tőlünk telhetőt, úgy a lap belső értékére, mint annak *gondos, szolid terjesztésére* nézve.

Isten mentsen meg tehát az ilyen operációktól. Törekedjünk a *legmagasabb nivó* elérésére és szerezzünk cégünknek minden irányban és tekintetben oly becsületet és köztiszteletet, aminőt már ez első kezdeményező vállalatunk is szerezni fog, ha reális alapon maradunk.“

Ez a belső érték az, aminek hódító erejében *Révai Sámuel* nem tud kételkedni. Erre mindig visszatér, ettől vár minden eredményt, ennek fenntartására sarkal minket állandóan.

A bajok kétségkívül nagyok voltak. A számításba valahol hiba csúszott be. Mi azt hittük, hogy van egy rétege a közönségnek, amely jó olvasmányra vágyik és meg voltunk győződve, hogy az kapni fog az új folyóiraton, ha az neki ezt a jó olvasmányt nyújtani képes. Erről a hitről nem akartam lemondani még akkor sem, amikor a terjesztés nagy nehézségeivel küzdöttünk. Vajjon elég erős lett volna-e bennem ez a hit, ha azt atyám igazán lánglelkű leveleivel nem támogatja folytonosan, azt nem tudnám megmondani. Lehet, hogy kifáradtam, kimerültem volna a küzdelemben és csalódottan abbahagytam volna. Így azonban a láng mindig új tápot nyert. Atyám levelei türelemre buzdítottak és erőt adtak a feltornyosuló nehézségek leküzdésére.

Csak néhány mondatot akarok itt kiragadni ezidőbeli leveleinek tartalmából:

„Ádámról nem beszélek most, sem Mózesről, (már a közbeeső patriarchákat érdemes volna ugyan felhozni, de félek, hogy gyanúsítani fogtok) és inkább áttérek Krisztusra. Tudjátok tehát, mi tette Krisztus hitét oly hatalmassá? Nos! megmondom titokban: *a hit!* Aki csak úgy megy neki a világnak, kételkedve, bizalmatlanul, akit nem hat át tökéletesen, akit nem lelkesít az az eszme, melynek munkásságát szentelte, az sohasem fog prosperálni. Sem a nagyratörés, sem a magasztos eszme nem hordja magában

a siker magvát, hanem igenis magában hordja minden bizonynyal *a hit*, az ernyedetlen, kifáradhatatlan, buzgó ragaszkodás az eszméhez.

Aminek a morálja az, hogy te, édes öcsém, ne tamáskodjál, ne félj, hanem indulj bátor, hitteli szívvvel, lélekkel, meggyőződéssel előre, nem csüggedve, nem aggódva, mert miénk lesz a győzelem, ha el nem lankadunk, ha „*Alle Mannen an Bord*“ leszünk. Csodákat fogsz látni néhány hét múlva, hogy mit jelent az, lélekkel, észszel, a viszonyok helyes felismerésével dolgozni, valamit kezdeményezni. Ha programunkhoz *híven és változtatlanul!!* fogunk ragaszkodni és állandóan a legjobb dolgokat éppen csak elég jóknak találni a közönség számára, bizton remélem, hogy sikert fogunk aratni.“

A csoda azonban csak nem akart bekövetkezni és néhány hét múlva újra csak aposztrofálni kellett *Révai Tamást*. Így szólította ezután hozzánk közösen irt levelében nagybátyámat. Megállapítja, hogy vállalatunk érdeklődést kelt, ami kiviláglik az eddigi megrendelésekből. Ha sok vesződséggel jár is, de hát minden nehézséget kikerülni nem lehet és azért, hogy a dolog nem megy simán, nem való kétségbeesni,

„... hanem nap-nap mellett kell folytatni az alkalmas és célszerűnek látszó lépéseket és intézkedéseket, amelyek lassanként célra fognak vezetni. Én nem tágitok, a lap jó irányát nem lehet kifogásolni. Aki ma nem rendeli meg, majd megrendeli holnap; hanem stimulusz kell hozzá. Meg kell mozdítani eget, földet. Itt hirlapot, ott könyvárust, majd próbaszámot és egyebeket; ez mind munkával jár ugyan, de a költség nem oly irgalmatlan és végre hát eredményre kell jutnunk, mert különben kételkednem kellene a mi jó magyar közönségünkben és azt kellene kérdez-nem: hol maradt Magyarhon?“

Egyben mindjárt gyakorlati tanácsokat is ad arra nézve, hogy miként kell a könyvkereskedelemre és főként erre alapítani az egész terjesztést, miként kell ott, ahol könyvkereskedő nincsen, a postamestereket megközelíteni a terjesztés céljából és hogy *Jókait* fel kell kérni:

„hogy az Istenért, tegyen ő is *valamit hirlapjában* és egyebütt vállalatunk érdekében; ne nézze ezt senki tréfadolognak, mert ha még ezzel a lappal is kudarcot lehet vallani, akkor kár fitog-

tatni a hazafiui kötelességeket. Multhatatlanul szükséges, hogy minden befolyásos tényező felkarolja ezt, mert különben újból oda-sülyed az annyira pengetett szépirodalom, ahol ezelőtt volt. Meséld el neki a nagy misétet, fejtegesd előtte *ugy, mintha én magam tenném*, a kényes helyzetet, hogy hiába minden törekvés a szépirodalom felvirágoztatására, ha egyetlen ilyen vállalat sem prosperál.“

Különösen fontosnak tartja, hogy a vidéki könyvkereskedőket állandóan nógassuk és unszoljuk, mert a vállalat biztos jövője csakis a szortimenter kezében van. De azt állandóan biztatni kell, mert nem olyan óra az, amit egy évben csak egyszer kell felhuzni; mert: „minden nap meg kell győződni a gépezet helyes voltáról, minden nap meg kell azt olajozni és *felhuzni!* akkor pompásan fog járni.“

Ilyen véleménynyel volt *Révai Sámuel* a magyar könyvkereskedőkről. Persze maga után indult, aki intenzíven dolgozott és eredményt is ért el a „*Regényvilág*“-gal a maga körében, a maga hálás közönsége között.

Épp azért nem szünik meg bizni a végső sikerben és új meg új propozíciókkal áll elő.

„*A hibát kutatni kell* és segíteni rajta mielőbb, mert hibának valahol lenni kell. Én nem vagyok szangvinikus, sem nem akarok ilyennek tartatni. Hanem van hitem, bizalmam abban, amit józan észszel és tapasztalattal kezdeményezek.

Örülök, hogy legalább te, édes fiam Mór, nem egészíted ki a collegiumot és nem fujod ugyanazt a trombitát, mint kedves nagybátyád és édes sógorod.

EmelkedjeteK, kedveseim, a vállalat színvonalára, ne legyetek szükkeblűek, *ne féljeteK*, hanem bizzatok saját vállalatunkban; csakis ez a bizalom és az *öntudat*, hogy folyóiratunkat nem kell szégyelnünk, csakis ez a *tántorithatatlan hit és önbizalom* adják meg az erőt és az el nem csüggeszthető erélyt azoknak az intézkedéseknek állandó folytatására, amikkel egyedül vihetjük sikerre vállalatunkat. Programmunk, értem: lapunk tartalma oly kiváló és bizalomgerjesztő, hogy megnyugvással és önelégüléssel léphetünk ki vele a sikra. *Jobbat lehet és amennyiben módunkban lesz, kell is* hoznunk, rosszat, sőt gyengébbet, sohasem. Ezzel a jeligével igényt tarthatunk a közönség elismerésére és pártolására és most csak a kezdet nehézségeiről lehet szó.

R. (Rautmann) bukása nem lehet ránk megfélemlítő hatással; mi nem kockáztatunk annyit (Isten ments!), a mi vállalatunk nem oly merész. Veszíthetünk az első évben egy kis pénzt, de tönkre talán csak nem megyünk rajta.“

A *Révai Sámuel* optimizmusa beigazolódtott annyiban, hogy 1881 január havában felvittük nagynehezen 2000 példányra. Így tehát szerinte többé aggodalomra ok nem volt, de azért azt írja: „Kezeinket zsebre tenni még most sem szabad, sőt mulhatatlanul szükséges tovább is fürkészní, mi uton-módon lehet még nagyobb sikert elérni.“

Az előfizetők száma körülbelül ezen a nivón maradt állandóan. A második évfolyam megindítása alkalmával kissé le is apadt. *Révai Sámuel* akkor megállapítja, hogy nagy ternót nem csináltunk még mindig evvel a „*Regényvilág*“-gal, de a küzködés, ugy látszik, egyaránt nagy bármelyik hazai vállalatnál. Például felhossa az „*Ország-Világ*“-ot, amelyek előfizetői száma aggasztóan apadt. Az ő eperjesi könyvkereskedésében az „*Ország-Világ*“ új évfolyamát egyetlenegy előfizető sem tartotta meg. *Révai Sámuel* ezen felettébb megütközik, alig tud megnyugodni benne.

„Mit akar a mi közönségünk? Könyvet nem vásárol, füzetes vállalatokat nem karol fel, folyóiratokat nem járat, hát mi csak bolondjai legyünk a bornirt, követelő, nagyérdemü közönségnek?“

Kemény kifakadása során arról tesz említést, hogy egy hatásos cikket szeretne erről a kérdésről írni valamelyik napilapba, de nincs kellő hangulatban. A jelenség okát is kutatja és részben abban találja meg, hogy a német füzetes vállalatok nagyon el vannak terjedve és nem engedik érvényre jutni a magyar vállalatokat.

„Hiszen vége volna nemzeti életünknek, gyarapodásunknak, ha más téren is előfordulnának az efféle jelenségek. Ki kell túrni mindenünnen a germán vállalatokat, amelyek a hazai irodalmi termékek felvirágzását lehetetlenné teszik.

Magyar családjaink német üstből merítik vagy a tiszta német lét, vagy a piszkos moslékot: magyar irodalom pedig nem kell nekik, elég, hogy a szerző és kiadó annak megalkotása közben kiszáritja az agyvelejét.

E dologban *tenni* kellene valamit, a dolog komoly és vészt

hozhat irodalmunkra és egyes irodalmi vállalatokra, minket pedig közletről is érdekel, mert folyóiratunk, úgy látszik, prosperálni nem fog, ha az általános viszonyok ily tespedő állapotban maradnak.

Ha módotokban van, szólítsátok fel a napilapok néhány életrevaló emberét, hogy rázzák fel a magyar közönséget, bizonyítsák be a folyóiratok nagy fontosságát, nevezetesen abból a szempontból, hogy a külföldi (német) szellem paralizálására egyedül a *családi körben* hathatós befolyású folyóirat szolgál alkalmas eszközül.

Miután elkeseredésének ebben a magárlévélben kifejezést adott, két hétre rá mégis megírta cikkét erről a kérdéstről és beküldte azt közlés végett a „*Pesti Napló*“-hoz. Ebben a cikkben komoly intellemmel fordul a magyar közönséghez azzal a kérdéssel:

„Hát csakugyan való volna, hogy a magyar közönségnek vinkón, kolbászon és cigányon kívül egyébre nincs szüksége? legkevésbé pedig szellemi táplálékra?“

De ezzel a cikkel nem érte be Révai Sámuel. Röviddel rá újra megpendíti azt az eszmét, hogy az írók és művészek társasága köréből és esetleg annak firmája alatt kellene kibocsátani egy *husvétii szózatot* a magyar olvasó közönséghez, amely azt „feltámadásra“ buzdítsa és amely azt a gondolatot vigye be a közönségbe, hogy a magyar irodalom gyarapításának egyetlen módja az, ha a magyar közönség a magyar irodalmi termékeket elsősorban szerzi be és csak szükség esetén pótolja a hézagot külföldi művekkel.

*

Még sok mindenféle terjesztési kísérletet tettünk, ezen a téren igazán semmit sem mulasztottunk el, mindig újabb és újabb injekciókat kíséreltünk meg, mégis évekig tartó páratlan erőfeszítéseknek, sok becsületes akarásnak és sok igazi hozzáértésnek és sok tudásnak eredménye mindössze az volt, hogy felvittük 1800—2000 példányra.

Igy festett a cég első „kapitalisztikus“ vállalkozása.

És még örülnünk kellett, ha ez a szám a 3-ik, 4-ik, 5-ik évfolyamban megmaradt. E keretek között ellézengettünk

volna még évekig, közvetlen anyagi eredmény nélkül, de jelentékeny veszteséget sem szenvedve, beérvén azzal, hogy a „Regényvilág“ révén szép kiadványi törzs birtokába jutunk és megelégedvén azzal, hogy ezuton rövid időn belül a jelentékenyebb kiadók közé küzdhetjük fel magunkat.

Ebben a mozdulatlan állapotban meg is maradtunk volna talán még jó sokáig, ha egy esemény hirtelen fel nem borítja a helyzetet.

Mi a „Regényvilág“ életében öt éven keresztül *Abonyi Lajos, ifj. Ábrányi Kornél, Bartalus István, Beniczkyne Bajza Lenke, Bródy Sándor, F.-né Gyujtó Izabella, Gabányi Árpád, Jókai Mór, P. Szathmáry Károly, Tolnai Lajos, Véká Lajos* mintegy 25 regényét tettük közzé. Ugyanebben az öt évfolyamban a legnevesebb külföldi írók u. m.: *Cantacuzene, Claretie, Daudet Alfonz, De Maistre, Delpit, Dosztojevskij, Ebers, Erckmann-Chatrian, Galdós, Gréville, Halévy, Catulle Mendès, Marlitt, Ohnè, Pierantoni-Mancini, Robida, Spielhagen, Turgenev, Twain Mark, Zola* mintegy 25 regényét tettük közzé a legjobb fordításokban. Körülbelül 100 kötet tartalmát nyújtottuk a közönségnek, valóban említésre nem méltó csekély összegért. A „Regényvilág“ öt évfolyamának előfizetési ára, tehát ennek a 100 kötetnyi tartalomnak a vételára 30 forintot tett ki. Mi joggal mondhattuk: módját ejtettük annak, hogy a közönség tulajdonul jóval olcsóbban szerezhesse meg az irodalom legjava munkáit, mint amennyit a kölcsönkönyvtárban a kölcsöndíj kitesz.

Ha általános műveltségi viszonyok folytán a nagy közönség tényleg megnyilatkozó elismeréséről ezért a tevékenységünkért le is kellett mondanunk, feljogosítottnak érezhettük magunkat legalább íróink elismerésére, legalább is azon írókéra, akik egészen a „Regényvilág“-ra és ami ezzel kapcsolatos, a mi kiadói tevékenységünkre állították be irodalmi működésüket.

Méltán elcsodálkozhattunk tehát, midőn egy napon arról értesültünk, hogy egy új vállalat van keletkezőben, teljesen a „Regényvilág“ mintájára; munkatársaiul is a „Regényvilág“ gárdáját nevezték meg.

Mi ezt hinni sem akartuk, de midőn a prospektus kezünkbe került, tényleg ott diszelegtek jóformán összes munkatársaink nevei, az egy *Jókai* kivételével.

Mikor az első füzetet kézhezvettük, megállapíthattuk, hogy a prospektus való igazat mondott. Két „írónk“ regénye kezdődött abban a füzetben és meggyőződhattünk róla, hogy az egész publikáció — „Gondüző“ volt a neve — hű kópiája a „Regényvilág“-nak, szerkesztési módja, beosztása, szedési rendszere, alakja, papírja, betűinek vágása tekintetében is. Semmiben sem különbözött a „Regényvilág“-tól, csak a címben.

Megütközésünkhöz hozzájárult, hogy a lap kiadója — egyébként jóra való, tisztességes ember, — a fent felsorolt ponyvaregények egyikének-másikának kiadója volt és ha őt rábírhatta a konkurrens vállalat megindítására talán az a kilátás, hogy éppen mint a kolportázs-regények kiadója és terjesztője, nálunknál talán jobban fog boldogulni nagyszámu kolportörje segítségével azzal a regényvállalattal is, mely nyilván ő szerinte is a jobb közönségnek volt szánva — az íróknak, a mi erős hitünk szerint, mégis csak meg kellett volna gondolniok a dolgot. Mégis csak meg kellett volna fontolniok azt, hogy ha még egy ilyen regényfolyóirat kiadását teszik lehetővé, holott egy is alig tud a lábán állni, akkor bizonyára bekövetkezik mind a kettőnek a bukása és azonfelül nézetünk szerint nem kellett volna nevüket prostituálniok az „*Angyal Bandi vagy a lovagias haramiavezér története*“ kiadóvállalatánál.

Ez az esemény döntötte el végleg a „Regényvilág“ sorsát.

Elhatároztuk, hogy meg fogjuk azt szüntetni az évfolyam befejeztével. Hibásan mondtam, hogy „elhatároztuk“, — nem, *magam határoztam el* és semmiféle logikai okoskodás, semmiféle józan tanács, semmiféle helyes okiejtés nem bírt eltéríteni elhatározásomtól. Kivül álló jóindulatú barátok is kapacitáltak és társaim sem voltak határozottak a megszüntetés dolgában, mert egészen helyesen azzal érveltek, hogy a nagynehezen meghódított pozíciót nem való feladni, ha sérelem ért is bennünket, ha meg vagyunk is bántva egyesek részéről; azt is felhozták joggal, hogy esetleg összeomlik egész terjesztési apparátusunk, ha megfosztjuk azt magától a legfontosabb objektumától és hogy gyengeségnek fogják nézni, hogy a konkurrens elől küzdelem nélkül meghátrálunk.

Azonfelül biztosak voltak abban, hogy két ily regényvállalat nem maradhat fenn, mert erre nincs elegendő közönség,

de az irodalom sem tudja mind a kettőt táplálni, a konkurrens vállalat tehát bizonyára meg fog szünni, ha mi kitarunk.

Én nem szálltam sikra mindezekkel az érvekkel, nem vontam kétségbe ezek helytálló voltát, de határozottan és eltökélten — ha úgy tetszik, dacosan és nyakasan — megmaradtam szilárd elhatározásom mellett és megfogadtam, hogy nem folytatom tovább a dolgot.

Akkor is beláttam, hogy nekem bizonyára nincs igazságom, hogy legalább is nem „üzletszerű“, nem gyakorlati a fel fogásom és elhatározásom, ma is azon a nézeten vagyok, hogy a körívkiadói érdek és a vállalkozói szempont talán ellenkező megoldást javasolt volna, de ezért ma is, 35 esztendő elmúltával, csak azt mondhatom, ha ma kerülnék ugyanabba a helyzetbe, ma is ugyanazt az utat követném, ma is következetes maradnék magamhoz, természetemhez, ahhoz az erkölcsi fel fogásomhoz és ahhoz az érzékeny emberszemlélethez, mely akkori eljárásomat sugallta.

Elhatározásom nem volt impulzív felháborodás következménye. Ha nem volt is megfontolt okosság, nagy, hűvös meg gondolás előzte azt meg.

Nekem addig az volt a kiadói credóm, hogy az író és a kiadó közti viszonyt nem az írott szerződés szabályozza, mely a megállapított pontozatokat sorolja fel, hanem az a lelki harmónia, az a tudatos célközösség, az a kölcsönös bizalom, mely nélkül a kiadó nem teljesítheti azokat a kötelességeket, melyek őt az íróval és az író közönségével szemben megilletik és amely nélkül az író nem lehet megnyugodva kiadójának rendelkezései tekintetében.

Mindig ez volt a hitvallásom, mindig így éreztem „író“-immal szemben és ezért később is megtörtént, hogy nem kezdeményeztem és nem folytattam összeköttetést írókkal, amikor láttam, hogy ily bizalmi viszony akár az én hibámból, akár a másíknak körülményeiből vagy egyéni természeténél fogva ki van zárva. Ha hivatásomból kifolyólag, pályám során volt módomban magyar íróknak esetleg értékes szolgálatokat tehetni, azt csakis ennek a bizonyára impraktikus egyéni vonásnak tulajdoníthatom.

REGÉNYVILÁG

ELSŐ ÉVFOLYAM.

ELŐFIZETÉSI ÁR:

negyedévre 1 frt 50 kr., félévre 3 frt, egész évre 6 frt.

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL:

Budapest, IV. Koronaherceg-utca 9. sz.

PÁTER PÉTER.

REGÉNY.

Írta JÓKAI MÓR.

(Minden jog fenntartásával.)

A jezsuita convent.

Matan valának együtt, a perjellel és a gvárdiánál: a hetedik kint jár a falukon a kegyadományt beszédni.

— Benedicite! kezdé a perjel. Ecce nuntium patronae nostrae illustrissimae. S letevé a pecsétés levelet az asztalra, a mit a körülülők kézrül kézre adának. Mind megértették: latinul vőlt. Az orrok elfintorultak, az ajkak lepittedtek, a szemöldök összevonultak, a szemek hunyorogtak. Egynek sem tetszett.

— Est unus de nobis invitatus in aulam patronae nostrae munificentissimae, ad educandum filium unicum domicellae.

— Parvum diabolum perduellem. Mondá rá a gvárdián.

— Garrulante, sifilatore in ecclesia!

— Maledictorem sanctorum et animarum!

— Mortificatorem animalium.

Mindenik tudott rá valamit.
Legjobban megtette a legutolsó.

— Insanum prolem matris vesanae.

— Quae est perniciosa omnium virorum; folytatá a gvárdián áttérve e tárgyra.

— In omnibus punctis peccans.

— Omnia sacramenta pedibus calcans.

— Furia demens, saga sacrilega!

— Quae maritum letali potu ad inferos misit! perjel mind ezen kegyetlen észrevételekre stoicus nyugalommal felelt.

— Sed est patrona nostra benignissima et filius erit hereditarius patronus noster. Oportet haurire calicem amaram. Fiat electio.

Mind nagyon csóválták a fejeiket.

— Ego habeo ardorem frigidum in tibiis; mondá az egyik, a lábaszárait dörzsölve.

— Ego vero laboro de bili. S bizonyosságul a nyelvét is megmutatta az átellenben ülőnek, ki rögtön utána mondá:

— Ast ego aegrotos sanare sum vocatus

Most mind a hárman a negyedikre néztek: az igen biztosan érezte magát a legjobb kifogás birtoklásában.

— Equidem non sum versatus in lingvis scythicis; nec in hungarica, nec in sarmatica.

Az ötödik meg volt szorulva; mivel vágja ki magát?

— Me votum tenet nunquam foeminas alloqui. Egynek sem tetszett a feladat.

— Mittamus ergo Petrum; mondá nyugodtan a perjel.

Mind az öten conclamáltak rá.

— Tamen est adhuc juvenis. Mondá az egyik.

— Sed moribus severus; felelt rá a perjel.

— Ocurrer tentationem maximam; veté ellen a másik.

— Eo major erit triumphus eius; felelt rá a perjel.

— Tamen est adhuc tantum frater! kiálta fel a harmadik.

— Faciamus eum patrem; viszonzá a perjel.

A „Regényvilág” 1. számának első oldala.

Mielőtt a „Regényvilág“ megszüntetésére vonatkozó elhatározásomat megvalósíthattam volna, még egy kemény kísértésnek voltam kitéve.

A „Gondüző“ a „Regényvilág“ ötödik évfolyamának megjelenése közben indult meg, ennek csinált konkurrenciát, mi ősszel akartuk lezárni az évfolyamot és megszüntetni a vállalatot. A nyarat egészségem helyreállítása végett fürdön töltvén, ott ért utól édesatyám azon értesítése, hogy a „Gondüző“ dolga rosszul áll, hogy maga a kiadó bevallotta Bródy Sándor-nak, hogy összesen 2200 példányban nyomatja a folyóiratot, ami lapkiadói nyelvre fordítva azt jelenti, hogy tengődik és utban van a tönkrement felé. „Ha ő maga nem tud öt- vagy tízezer példányt hazudni, akkor mégis indikálva látom, hogy mi ne abdikáljunk. Bródy és mások véleménye szerint is a „Gondüző“ nem fog a folyó évfolyamnál tovább megjelenni.“

Ez a kísértés sem fogott rajtam. Elhatározásom átgondolt és végleges volt és amidőn a „Regényvilág“ ötödik évfolyamának utolsó számában az olvasóktól elbucszunk, egyszermind megállapítottuk a folyóirat szerepét a magyar irodalomban:

„Midőn öt év előtt a sajtó és a közönség feltünő pártolása mellett megindítottuk lapunkat, egész más viszonyokkal állunk szemben. Lapunk az *első* és *egyedüli* közlönye volt az eredeti magyar regényirodalomnak. Jókai és pár jelesünk irt ugyan előbb is regényt, de eredeti magyar regényirodalomról a „Regényvilág“ megjelenése előtti évtizedben nem lehetett szó. Öt év lefolyása alatt mi törekedtünk teremteni ilyet. Öt év lefolyása alatt több eredeti regényt adtunk, mint amennyi az előző két évtized alatt termeltetett. Legjelesebb tollu novellairóink lapunkban léptek fel először, mint romancierék. És a magyar regényírás történetében beállott az a periódus, amelyet méltán el lehet nevezni „Sturm und Drang“-korszaknak. A közönség pedig kezdte tudomásul venni a magyar regényirodalom létezését. Majd lassan megkedvelte. S ezen kedv nyilatkozása nyomán, napilapjaink is méltó helyet adtak az eredeti regénynek.“

Ez a méla utóhang sehogysem indokolta meg a folyóirat megszüntetését; nem is akartam az igazi okot a nagy közönség előtt feltárni; nem akartam megmagyarázni, hogy a „Sturm

und Drang“ korszaka után miért nem vártuk be a virágzás korát.

Biztos voltam benne, hogy rövid időn belül igazolva lesz álláspontom helyes volta, az írók be fogják látni, hogy helytelenül jártak el, saját érdekeik ellen cselekedtek, és hogy e felismerés révén a jövőben talán majd nem lesznek annyira kockázatosak a hasonnemű irodalmi vállalkozások; talán nem fog megisméltődni olyan eset, hogy midőn emberfeletti küzdelmet folytat egy vállalat a közönség közönyének megtörésére, akkor maguk a belső emberei, a munkatársai, a támaszai hátba támadják, létalapjait megingatják, biztos bukásba döntik.

Amit előre láttam — bekövetkezett. A „Regényvilág“ hű kópiája, a „Gondüző“ még egy évig jelent meg, azután — évközben, be sem várva az évfolyam befejezését — csendesen megszűnt, illetőleg beolvadt a „Képes Családi Lapok“-ba. Nem volt szép halál.

A magyar regényirodalomnak nem volt többé állandó hajléka; maguk az írók pusztították el. A legtöbben ezzel végképp elmerültek a feledésben.

A nagysokára ujonnan keletkezett szépirodalmi vállalatok már egészen más, új írói nemzedék szolgálatában állottak — most már erősebb, szélesebb, megbizhatóbb alapon.

A Révai-cég első cégjelvénye.

VI.

LÁZAS TEVÉKENYSÉG.

A „*Regényvilág*“-nak az a kitűzött programja volt, hogy felvirágoztatja az eredeti regényirodalmat. Ezt a célt meg is valósította, még pedig annyira, hogy maguk a „*Regényvilág*“ hasábjai szükeknek bizonyultak mindannak befogadására, amit immár elhelyezésre hoztak a regényírók. Legjelesebb íróink, felébredve lankadt tespedésükből, oly hévvel és örömmel láttak hozzá a munkálkodáshoz, hogy rövid idő alatt tárgytalanná vált egyik része ama panasznak, mely szépirodalmunk hanyatlásáról úton-útfélen elhangzott.

A „*Regényvilág*“ kapcsán keletkezett termékenység kiadóhivatalunkat szinte az egész regénytermelésnek középpontjává tette. Ezekben az esztendőkből alig is jelent meg egyebütt számbavehető regény.

De ez a pozíció kötelezettségekkel is járt. Minthogy a „*Regényvilág*“ nem bírta mindent megemészteni, amit az írók alkottak, magunknak kellett arról gondoskodni, hogy más módon tegyük lehetővé a „*Regényvilág*“-ból kiszorult műveknek megjelenését.

Minthogy folyóiratunk révén a közönség — ha lassan is — tudomásul kezdte venni a magyar regényirodalom létezését és megbarátkozott azzal a ténnyel, hogy ilyen is van, napilapjaink is kezdtek helyet adni az eredeti regénynek; annál is inkább tették ezt, mert mi oly összeköttetést létesítettünk a legelterjedtebb napilapokkal, amely rájuk nézve ennek a kérdésnek anyagi nehézségeit is megszüntette.

Abban az állapotunk meg ugyanis az „*Egyetértés*“-sel, a „*Budapesti Hírlap*“-pal és a „*Hon*“-nal, illetve a későbbi „*Nem-*

zet"-tel, hogy tárcaregényeiket közösen fogjuk honorálni és a szedésnek a lapban való felhasználása után mi külön-nyomatban könyvalakban fogjuk közrebocsátani azokat.

Ebben a gondolatban ugyanaz az eszme nyert megvalósulást, amely a „Regényvilág“ üzleti alapjául szolgált. Így vált lehetővé, hogy a „Regényvilág“ rendes munkatársain kívül azoknak a regényeit is megjelentethessük könyvalakban, akik a lapokban helyezték el közvetlenül, vagy a mi közvetítésünkkel kézírataikat. Ezen az uton egész sorozata látott a magyar írók műveinek napvilágot, így többek között: *Degré Alajos*, *Gyarmathy Zsigáné*, *Kazár Emil*, *Kvássay Ede*, *Rákosi Jenő*, *Wohl Stefánia* és sok kitünő külföldi író, u. m.: *Disraeli*, *Claretie*, *Kraszevszki*, *Gréville*, *Ohnet*, *Turgenyev*, *Wilkie Collins*, *Zola* és mások regényei.

De az elbeszélések írói és az akkor virágzásban levő rajz jelesebb művelői is kiadóhivatalunkat keresték fel műveikkel és mi készséggel bocsátottuk közre a korán elhalt *Bodon József*-nek, a szellemes *Milkó Izidor*-nak, a kitünő *Petelei István*-nak, a külföldre elvetődött *Siklósi József*-nek, a néprajzi novellát ápoló *Tóth Sándor*-nak első munkáit.

És mint kat'exochen szépirodalmi kiadóknak a lírai költészetet is bele kellett vonnunk kiadásunk keretébe és ezekben az esztendőekben közrebocsátottuk *Beöthy Zsolt*-nak, *Kiss József*-nek, *Komócsy József*-nek, *Torkos László*-nak, *Reviczky Gyulá*-nak, *Szabó Endré*-nek, *Vajda János*-nak, *Zichy Géza*-nak költeményeit és költői elbeszéléseit és mint műfordítói irodalmunk egyik kiválóságát, Byron Don Juanját *Ábrányi Emil* remek fordításában.

Gerince azonban kiadói tevékenységünknek ebben az időben és későbbben is az volt, hogy 1880 óta mi bocsátottuk közre *Jókai*-nak minden regényét és 1882 óta *Mikszáth Kálmán*-nak minden munkáját. Ezek az akkori kiadások alkották alapját a későbbi monumentális összkiadásoknak, amelyekről egy későbbi fejezetben fogok beszámolni.

Mi kiadói tevékenységünket azonban sohasem tartottuk kimerítettnek abban, hogy a könyvet kinyomattuk s a rendes sablon szerint szétküldöttük a könyvkereskedőknek, hanem ahogy a „Regényvilág“-nál össze akartuk gyűjteni az előfizető közönséget, épugy a szépirodalmi egyes kiadásoknak meg akartuk teremteni az olvasó- és vevőközönséget. Ebben külön-

bőzött a mi kiadóvállalatunk azoktól az addigi vagy akkori kiadóktól, akik hébe-korba kiadtak egyes műveket, azután várták, míg a közönség azt észreveszi, megveszi vagy meg nem veszi és ezenközben álmosan, telve fatalizmussal, lethargikus módon tengették életüket.

Egyébként abban az időben ezek a kiadóvállalatok már alig funkcionáltak a szépirodalom terén. *Aigner Lajos* már kimerült, az *Athenaeum* a nagy nyomdai munkák és lapvállalatok révén jutott nagy jelentőségre, de az eddig általa kultivált szépirodalommal annyira felhagyott, hogy még *Jókait* is nekünk engedte át. A *Franklin-Társulat* minden egyéb téren fejtett ki elismerésre méltó tevékenységet, csak éppen a szépirodalomban nem. *Lauffer Vilmos* már teljesen visszavonult iskolakönyvei közé, *Ráth Mór* azokban az esztendőben bocsátotta közre nagy Arany-kiadását és abból a különböző különkiadásokat.

*

Mint akik jóformán az egész szépirodalmat koncentráltuk üzemenkben, a magunk köteletségének tudtuk ennek az irodalomnak propagálása érdekében a lehető megtenni, vagy legalább is megkísérelni.

Arról volt szó, hogy a közönségnek a szépirodalom iránt tanúsított közönyösségét megtörjük.

Ebből a célból igénybe vettük az akkori sajtót és őszinte hálával és elismeréssel kell megállapítanunk, hogy az akkori sajtó mindazokat az eszméket, amelyek a szépirodalom fejlesztése, és mindazokat a terveket és törekvéseket, melyek a közönség érdeklődésének felkeltése érdekében felvetődtek, meleg szívvvel és őszinte buzgósággal támogatta. A sajtó támogatásával indíthattuk meg azt az akciót, amelyről már az előbbi fejezetben tettem említést, azokat az akciókat, amelyek különböző változatokban a magyar könyvnek közönséget akartak toborozni, egyszer az arisztokrácia, máskor a plutokrácia körében, egyszer a könyvkölcsönzés divatját ostromozván, máskor a kölcsönkönyvtárak káros hatását mutatván ki, egyszer a hiúságra, máskor a kötelelésre appellálván, egyszer a kulturérzékét ébresztve fel, máskor a divatot véve segítségül.

A közönséget meg akartuk tanítani arra, hogy könyvet vásároljon, és propagandát kezdeményeztünk a tulajdonkönyv

mellett a kölcsönkönyvtári könyv ellen. A tiszta és új könyv mellett, a piszkos és ócska könyv ellen.

És meg akartuk különösen tanítani arra, hogy az irodalmat ne pártolja nagyuri fölényességgel, hanem hogy belső lelki szükségből, művelődési ösztönből, tanulási vágyból ismerje kötelességének a jobb hazai kiadványoknak megszerzését, valamint arra, hogy ne játssza az irodalommal szemben a pártfogó szerepét, hanem legyen hálás, elismerő lekötelezettje annak az írónak és annak a tudósnak, aki tehetsége és tudása legjavát adja munkájában.

De emellett a fontos sajtóbeli mozgalom mellett más fegyvereket is vittünk a harcba. Felvilágosító röpiratokat, körleveleket, tájékoztató prospektusokat stb., stb., nem szólva azokról az ujszerű könyvkatalógusokról, melyek többé nem voltak száraz, unalmas felsorolásai holt könyvcímeknek, hanem lehetőleg érdeklődést keltő olvasmányok, amelyekben egyes jelentősebb művek mutatványai vagy ismertetései révén felkeltettük az újabb irodalmi események iránt az érdeklődést.

Különös gondot fordítottunk minden ilyen publikációban arra, hogy a közönséget a még mindig túlságos nagy mértékben terjesztett sok mindennemű hitvány olvasmány kiszorítására bírjuk.

Működésünk bizonyára nem volt meddő. Az elvetett magcsirázott és gyümölcsöt érlelt. Lassan-lassan mégis csak jobbra fordultak a viszonyok, kevesbedtek a küzdelmek és szaporodtak az eredmények. De ekkor mi már a „*Regényvilág*“ megszüntetése folytán lemondtunk arról, hogy az egyes írók egyes munkáit piacra hozzuk. Az az elhatározás, mely bennünket a „*Regényvilág*“ beszüntetésére rábirt, azt is jelentette, hogy vállalatunk megszűnik nagyarányú szépirodalmi kiadó lenni. Ennek az elhatározásnak következményeit igen komolyan vontuk le, sohasem tettünk kivételt és következetesen megmaradtunk azon az uton, amelyre akkor léptünk.

A szépirodalom nagyobb arányú és különleges művelését az akkor keletkezett *Singer és Wolfner* cég vette át első szerencsés vállalatával, az *Egyetemes Regénytár*-ral. Ma már a magyar szépirodalom oly hatalmas tényezője a nemzeti irodalomnak, amelyet már nem egy kiadó cég, hanem az életrevaló, ügybuzgó, a kor színvonalán álló és feladatukat kitünően teljesítő cégek egész sorozata művel.

Az ebben a korszakban kifejtett kiadói működése vállalatunknak azonban nem merült ki a szépirodalomban. Más irányban is kellett egyet-mást kezdeményeznünk, hogy azt a terjesztési organizációt, melyet a „*Regényvilág*“ részére nagy nehézségek közepette megalkottunk, fenn is tarthassuk.

Közben *Méhner Vilmos* is tett egy nagyérdékű kísérletet a füzetes kolportázs terén, amely fényesen bevált.

Méhner Vilmos külföldről bevándorolt könyvkötő volt, aki könyvkötészete mellett az idők során többrendbeli népies könyvet és ponyvaregényt adott ki és terjesztett el a szokásos módon. Anyagi sikerei folytán jó módba jutván, csak megbecsülni való volt az a törekvése, hogy több irányban akarta most már terjesztési szervezeteit felhasználni. E célra *Petőfi* költeményeinek akkoriban megjelent nagy negyedrétiú diszkiadását szemelte ki és a tulajdonos *Athenaeum* részvénytársasággal oly megállapodásra lépett, mely lehetővé tette neki *Petőfi* füzetes kiadásban 40 krajcáros szép füzetekben elterjeszteni.

Méhner ötlete briliánsnak bizonyult. Nagy sikert aratott vele és megérdemelt elismerésben részesült. Mindez buzditólag hatott rá és fokozatosan felhagyva a ponyvaregény-irodalommal, ezentul számos előkelő színvonalu irodalmi vállalat kiadásával és terjesztésével emelte hirnevét és jelentőségét.

Az akkori könyvkiadói viszonyokat jellemzi, hogy egy németországi könyvkötőnek kellett ide jönnie, hogy *Petőfi*, utána később *Vörösmarty*, *Tompa* és más írónk művei szélesebb körökben elterjeszthetők legyenek és hogy megmutassa az utat, amelyen haladni kell.

Minket *Méhner* sikere csak megerősített abban a meggyőződésünkben, hogy a füzetes kolportázs alkalmas arra, hogy a közönséggel megkedveltessük az irodalmat, a könyvet. Ebben a meggyőződésben indítottuk meg a „*Világhírű utazások könyvtára*“ című gyűjteményes vállalatunkat és ebben először *gróf Széchenyi Béla* keleti utazását adtuk ki.

Gróf Széchenyi Béla akkor tért vissza expedíciójával együtt India, Japán, Kína, Tibet és Birma országokban tett nagy felfedező utjáról és utazása Európa-szerte méltán keltett fel-tűnést úgy komoly céljai, mint eredményei folytán. Aránylag rövid idő alatt, harmadfél év alatt 2000 geográfiai mérföldnyi utat tett meg az európai civilizáció előtt azideig elzárt terüle-

teken és a hírek szerint igen nagy tudományos, főként karto-gráfiai anyagot hozott magával. E kiadványunknak nyomát már 1880 októberében találom édesatyám leveleiben, aki felhívja erre figyelmünket és aki abban a meggyőződésben van, hogy gróf Széchenyi maga írta tudományos művet óhajjt közrebocsátani. Én utánajárván a dolognak, megtudtam, hogy terve

Epen most jelent meg és itt kapható:

UTAZÁSOM
KÖZÉP-ÁFRIKÁBAN

írta
STANLEY H. M.
Jogosított magyar kiadás.

150—200
művészi kivitelű
eredeti fametszettel.

Megjelenik köthetekenként 30—32 gazdagon illusztrált füzetben; egy-egy füzet ára 30 kr.
Budapest RÉVAI TESTVÉREK Kiadása.

A Stanley könyvét hirdető falragasz.

van ugyan véve egy nagy munka közzététele, ez azonban csak évek múltán fog elkészülni, az expedíció tudományos vezetőjének, a kitűnő *Lóczy Lajos*-nak szerkesztésében.

Közben az expedíció egy másik tagja, *Kreitner Gusztáv* főhadnagy elkészült egy ismertető munkával, melyet egy bécsi könyvkiadó cég készült közrebocsátani. Édesatyám a maga vidéki elvonultságában is megütközött azon, hogy a magyar expedícióról szóló mű magyar ismertetéséről nem történt gondoskodás. Ily irányu leveleinek hatása alatt léptünk összeköttetésbe a bécsi kiadóval, aki eleinte igen rátartós

volt, de végre mégis csak sikerült vele olynemű megállapodásra lépnünk, hogy a Kreitner-féle munkát magyarul ugyanabban a kiadásban, ugyanazokkal a képekkel közrebocsáthattuk, ha nem is a némettel egyidejűleg. Meg volt mentve a nemzeti becsület és mi 1881 április havában közzétehattük a munka prospektusát.

A mű, mely eléggé érdekes leírása a Széchenyi-expedíció utazásának, a bejárt keleti birodalmaknak, az expedíció tagjai személyes élményeinek és kalandjainak és eléggé népszerű ismertetése a tudományos kutatásoknak és vívmányoknak, kedvező fogadtatásra talált, úgy, hogy füzetes és kötetes kiadásban az akkori viszonyokhoz képest elég nagy példányszám (3000 példány) kelt el. A siker, ha nem volt is nagy, mégis kielégítő volt és így már szinte biztos talajon állva, biztosítottuk magunknak az *Utazási Könyvtár* részére második kötetül *Stanley H. „Utazásom Afrikában“* című művének kiadási jogát.

Stanley neve, mint a maga kora legzseniálisabb utazójáé, ismeretes volt a közönség előtt. Minden európai irodalom nyelvére le volt fordítva már első műve is, amelyben arról ad számot, hogyan találta meg *Livingstone*-t. Az általunk most közrebocsátott magyar kiadás az első ilyenmű vállalkozás volt, amely az eredeti angol kiadásnak eredeti angol illusztrációival jelenhetett meg.

A munka befejeztével egy harmadik műről gondoskodtunk, amely megint magyar kutatónak eredményeit tárja a közönség elé. *Ujfalvy Károly*-nak, a Párisban élő magyar tudósnek felesége, *Bourdon Mária*, ki férjét utján elkísérte, vonzó munkában írta le ennek az utnak néprajzi és földrajzi érdekességeit.

Ugyancsak ebben a korszakban, füzetes kiadásban bocsátottuk közre „*Az illem könyve*“ cím alatt a művelt izlést és tapintatos modort tárgyaló kézikönyvet, amely megfelelő sikert aratott.

Akkor bocsátottuk közre „*A magyar művészek*“ című diszművet, az „*Arany dalai*“ című illusztrált munkát és *Marczali Henrik* „*A legujabb kor története*“ című munkáját.

Ugyancsak abban az időben léptünk szerződéses viszonyba a *Magyar Tudományos Akadémiával* oly célból, hogy az általa előfizetői részére közrebocsátott *Akadémiai könyvkiadóvállalat* köteteit egyenként hozzassuk könyvkereskedői

forgalomba. Az Akadémia ez uton mozgékonyabb terjesztésre törekedett, mert általunk az egész magyar könyvkereskedelmet belevonhatta ezeknek a becses köteteknek terjesztésébe. Három éven át történt ily módon az *Akadémiai könyvkiadóvállalat* kötetaineinek terjesztése és ez idő alatt igazán kiváló munkák egész sorozata látott napvilágot.

A fordított munkákon kívül *Beöthy* Zsolt: „A szépprózai elbeszélés története“, *Concha* Győző: „Ujkorú alkotmányok“, *Heinrich* Gusztáv: „A német irodalom története“, *Simonyi* Zsigmond: „A magyar nyelv“ című könyvei ez új intézkedés folytán hamarosan el is fogytak, ami addig az akadémiai kiadásoknál szokatlan eset volt. Kár, hogy nem lehetett folytatni a terjesztésnek e bifurkációját a következő ciklusnál. Utját állta az a körülmény, hogy az előfizetők száma az Akadémiánál nagyon lepadt és így az egyes könyvekre megállapítható bolti ár tulságos magas volt ahhoz, hogy sikerrel terjeszthetők legyenek.

Ebben az időszakban kíséreltük még *Jókai* egyes nagyobb regényeinek füzetes és illusztrált kiadásban való terjesztését is, ezzel is megküzdeni óhajtván a ponyvaregénnyel. Ilyen kolportázs-kiadásban bocsátottuk közre „*A löcsei fehér asszony*“, a „*Kis királyok*“ és „*A három márványfej*“ című regényeket. De többet nem volt módunkban ily módon kiadni, mert füzetes kiadásra csak nagyobb regény alkalmas, *Jókai* pedig e két műve befejezte után hosszabb ideig csak kisebb, egy-két kötetes regényeket irt.

Ha végül még felemlítem, hogy ugyancsak füzetes kiadásban terjesztettük „*Szalon-könyvtár*“ cím alatt előzőleg kötetekben megjelent jobb regénykiadásainkat és hogy *Zolá*-nak akkor közzétett „*Germinál*“ című regényét is így juttattuk a közönség körébe, akkor körülbelül beszámoltam azzal a tevékenységünkkel, amelyet a kolportázssterjesztés céljaira és eszközeivel kifejtettünk.

Ebbe a korszakba esik még két ily irányú vállalkozásunk, ugymint a „*Magyar Ifjúság*“ megalapítása és a „*Jó könyvek*“ vállalat megindítása. Mindkettőről külön fejezetekben óhajtok beszámolni.

*

Ellenben e helyütt szeretnék még megemlékezni egy oly irodalmi műfaj ápolásának szerény kezdeteiről, mely iránt min-

dig különös szeretettel viseltetem, amelyet azonban alig volt módomban különösebben ápolni.

Ebbe a korszakba esik *gróf Teleki Sándor*-nak fellépése az irodalomban. *Gróf Teleki Sándor* nem volt író a szónak valódi értelmében. Barátja volt *Petőfi*-nek, *Victor Hugo*-nak, később sok jeles magyar írónak, sok kiváló külföldi irodalmi férfinak és nagy szeretettel viseltetett az irodalom és ennek művelői iránt. Mint a magyar emigráció egyik előkelő tagja, sokat járt-kelt a világon, sokat tapasztalt, sokat átélt, különösen Olaszországban mint *Garibaldi* katonája. Mikor azután hazakerült az amnesztia után és itt felújította érintkezéseit az akkori írókkal, az a rendkívül érdekes mód, ahogy változatos élményeit élőszóval előadta, ahogy finoman megkomponálta és ahogy ügyesen kipointirozta — azt a gondolatot ébresztette egyik-másik író-szerkesztőben, hogy felkérje őt arra, hogy ezeket az érdekes eseteket írja meg. Így lett íróvá *Teleki Sándor* és ettől fogva kedvvel és verve-vel írta egymásután azokat a nagy feltűnést keltett, sokszor briliánsul megírt tárcáit, melyekben gazdag élete eseményeit élvezetes formában írta le.

Első két kötetét a *Petőfi-Társaság* adta ki „*Emlékeim*“ cím alatt. Azontul mi bocsátottuk közre munkáit több kötetben. Ezek a munkák: „*Egyről-másról*“, „*Természet után*“ és „*Garibaldi alatt*“, nagy feltűnést keltettek és igen népszerűvé tették szerzőjük nevét.

Sok elmondani valója volt még és nagy irodalmi tervei voltak. Azok közül csak keveset valósíthatott meg. Betegsége, majd halála korán véget vetett ennek az öreg korában kezdődött fiatal írói pályának — nagy kárára a magyar *mémoire-irodalom*nak.

*

Én mindig különös előszeretettel viseltetem a *mémoire-irodalom* iránt. A nagy nyugati irodalmakban nagyon becsülik ezt a műfajt. Az igazi, válogatós olvasók különösen kedvelik. Ritka becses csemegének tekintik egy-egy érdekes, tartalmas embernek emlékiratait, még ha az illető nem hivatásos író is, abban az értelemben, hogy verset, drámát, regényt, novellát írna. Sőt ez esetben leginkább keltik fel az emlékiratok a nagyfoku érdeklődést.

Mert míg a lírai költő, a drámaíró, az elbeszélő író szép-irodalmi alkotásainak tárgyát rendesen magából meríti, élményeit, megfigyeléseit ezekben a munkákban írja le, addig mémoires-okat rendesen azok a finom elmék írnak, akik vágyat éreznek magukban érzéseik, meglátásaik, tapasztalataik elmondására, egy érdekes korszaknak, kimagasló eseményeknek, történeti fejlődményeknek leírására.

Dickens, Balzac, Flaubert, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Mikszáth, Musset, Goethe, Heine, Petőfi, Byron belső világukat, belső átéléseiket lírai és elbeszélő műveikben juttatják kifejezésre. Verseik, regényeik, elbeszéléseik egyszersmind önéletrajzuk is.

Ellenben nagy hadvezérek, vezető államférfiak, kiváló politikusok, előkelő publicisták, nagyműveltségű litterary gentlemanek gazdag lelkivilága és eseménydús élete — szépen megírt mémoires-munkáikban tárul elénk. Az a sok érdekes momentum, mely ily férfiak életéhez fűződik, azok a nagy dolgok, melyeknek cselekvő tényezői vagy szemtanúi voltak — az ő emlékirataikban elevenednek meg előttünk és válnak valószínű közkinccsivé az emberiségnek, mert ezek az igazi emberi és történelmi dokumentumok és kevésbé vannak alávetve a változó divatnak és izlésnek, mint a „fikció“ művei.

Az irodalom legbecsesebb művei közé tartoznak a *Julius Caesar, Nagy Frigyes, Bismarck, Moltke, Benvenuto Cellini, Baskircsev Mária, Gentz, Metternich, Beust, Károly* román király, *Hohenlohe* herceg, *Marlborough, Bolingbroke, Walpole, Saint-Simon, Richelieu, Lafayette, Mirabeau, Carnot, Broglie* herceg, *Guizot*, a magyarok közül *Cserei Mihály, Apor Péter, Mikes Kelemen, II. Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos, Görgey Arthur, Pulszky Ferenc, Mészáros Lázár, Szögyény-Marich* emlékiratai.

Anatole France a *Goncourt*-testvérek naplójáról irt essay-ében azt mondja, hogy a mémoires-okban és önéletrajzokban az igaz emberit keressük, a valóságot, semmi egyebet. Minden emberben megvan az igazságra való vágyakozás és vannak időpontok, amidőn éppen ezért félreteszi a képzelet legszebb alkotásait is, amidőn ösztönösen olyat akar olvasni, amit csak emlékiratokban és autobiografiákban találni. *France* szerint ezért még a szépírók művei közül is az önéletrajziakat olvassák leg-

tovább. Ezt két érdekes példával illusztrálja. *Chateaubriand* minden művében önmagát rajzolta, illetve önmagát szerepeltette, mégis manapság csak a „*Mémoires d'outre tombe*“-ot olvassák már, azt a munkáját, melyben saját élete folyását beszéli el. *Rousseau* „*Émile*“-jét és „*Uj Heloise*“-jét alig veszi már valaki kézbe, „*Vallomásai*“-t ellenben minden időben, örökkön-örökké fogják olvasni.

*

Munkám beosztásánál fogva bajos lenne később visszatérnem rá, azért már itt akarok megemlékezni azokról a mémoires-szerű munkákról, melyeket a *Teleki Sándor* könyvein kívül intézetünk — bár sokkal később — kiadott: a *Falk Miksa* és a *Berzeviczy Albert* könyveiről.

Falk Miksa voltaképen soha sem irt mémoires-okat; ő tartalmas és nagyhatású vezércikkekben élte ki magát; ritka alkalmal, ha arra különösen felkérték folyóiratok vagy ünnepi alkalmi kiadványok szerkesztői, megírta érdekes pályafutásának legy-egy epizódját, megemlékezését korának valamely kimagasló vezető egyéniségéről, akivel a legbensőbb érintkezésben volt.

Ezeket az értékes írásait fia, *dr. Falk Ernő* gondosan összegyűjtötte és atyja beleegyezésével kötetben kiadta.

Soha senki úgy meg nem elevenítette *Erzsébet királyné* emberi alakját, *Széchenyi István* lelki világát, *bárá Eötvös József*, *Kemény Zsigmond* és más jeleseink képét, mint *Falk Miksa* ezekben az essay-iben.

De ha már az elmúlt félszázad irodalmi dolgairól szóló könyvben *Falk Miksa* neve az ő mémoires-munkája révén szóba kerül, nagy mulasztás volna meg nem emlékezni róla más irányban is.

Falk Miksának sokat köszönhet a magyar irodalom. Ő komolyan vette az általa szerkesztett „*Pester Lloyd*“-nak azt az általa célul kitűzött hivatását, hogy a külföldön ismertesse meg Magyarországot. Ő nemcsak a magyar politikáról akarta informálni a külföldet, hanem kulturánkról is, elsősorban irodalmunkról.

Ezt a programot következetesen keresztül is vitte. Az ő idejében jelentékenyebb magyar könyv nem jelenhetett

meg anélkül, hogy a „*Pester Lloyd*“ tudomást ne vett volna róla. Hűségesen és rendszeresen regisztrálta nagyértékű irodalmi rovatában a magyar irodalom minden valamire való termékét. Az írókra nézve ez nagyon megnyugtató volt. A magyar lapok ismertetése sokszor függött személyi tekintetektől, pájtáságtól, lapolitikától, kiadói szempontoktól — a „*Pester Lloyd*“ tárgyilagos kritikai ismertetése mindig biztos volt. Az igaz, hogy akkor nem jelent meg annyi könyv, mint a későbbi időben.

De *Falk Miksa* ezenfelül magát az irodalmat valósággal is kivitte a külföldre — nemcsak ismertetésekben. Évente kiadta lapja tárcájában a legkiválóbb magyar regényeket német fordításban (*Jókai*-nak sok regénye jutott így a német közönség elé) és állandóan kiváló magyar írók tárcáit közölte jeles tárcarovatában; bevett szokás volt akkor, hogy néhány író heti vagy alkalmi tárcáját magyar lapban és ezzel egyidejűleg németül a „*Pester Lloyd*“-ban közölte.

Aki ezekről ír, elismeréssel kell adóznia *Falk Miksának*. Az ő idejében az akkori magyar írók az akkori „*Pester Lloyd*“-ra bizton számíthattak.

*

Egy másik mémoire-munka, melyet módunkban volt kiadni, a *Berzeviczy Albert* „*Régi emlékek*“ című könyve, az újabkori Magyarország egyik legműveltebb emberének finom érzékkel és művész ambícióval megírt értékes munkája.

Senki sem veheti rossz néven tőlem, ha ez a könyv más szempontból is különlegesen közel érintett. Hiszen annak a megyének életét és társadalmát rajzolja, melyből én is származom, annak a kornak a képét tükrözteti vissza, amelyben én is átéltem legfiatalabb éveimet, vagy amelyről a szülei házban hallottak révén legelső impresszióim keletkeztek.

Maga *Berzeviczy Albert* is egy ilyen erős fiatalkori impresszió rám nézve. Édesatyánk nekünk már gyermekkorunkban mindig beszélt a sárosmegyei tanfelügyelő nagykézsűlségű és tehetséges fiáról, aki egészen fiatalon már nővérel együtt kézírásos ujságot szerkesztett, mely a város művelt családjai körében házról-házra járt a gyermekek közt. Azután messziről megcsodáltam, amint a művészet iránt fogékony társaival színelőadásokat rendezett, amint megvetette alapját és

nagyszerű organizációját egy nagy hivatású közművelődési egyesületnek, az eperjesi *Széchenyi-Kör*-nek; tanuja voltam közpályája kezdetének a vármegyénél, tudományos pályája első állomásának a jogakadémia tanári székében és a szűkebb hazából, az egyazon városból származó földinek büszke rokonérzésével kísértem fényes pályafutását — a nálunk elérhető legfelsőbb polcig — a Tudományos Akadémia elnöki székéig.

Talán őt is az erre való emlékezés indította arra, hogy — bár egyéb műveit másutt jelentette meg — ennek a művének kiadását az én társulatomnak engedje át.

Munkája szinte naplószerű közvetlenséggel és melegséggel fest képet a múlt század ötvenes-hatvanas éveinek érzelmvilágáról, társadalmi és kulturviszonyairól, megelevenítve egy magyar szellemű, jelentős felvidéki gentry-család életét és viszontagságait a szabadságharcot követő abszolutizmus, a provizórium és a kiegyezés első éveit alatt. — Egyik legkiválóbb munkája a magyar mémoire-irodalomnak.

*

A sokoldalú feladat, melynek szolgálatába állítottuk vállalatunkat, valóban lázas és megörlő munkát és tevékenységet rótt mindegyikünkre. Hogy minő belső viszonyok és körülmények között teljesítettük akkori feladatunkat, arról a továbbiakban lesz szó.

Ilyen volt a cégnek *kiadói* működése ezekben az esztendőkből. Igazán lázas, sokoldalú tevékenység, éjt-napot összetevő munka. Nyugtalan, mégis céltudatos, tapogatózó, mégis bátor kezdeményezés, igazi öntudatos, férfias dologtevés.

A Révai-cég második cégjelvénye (Benczúr Béla rajza).

VII.

A „MAGYAR IFJUSÁG“ ÉS AZ IFJUSÁGI IRODALOM.

Ha azt kérdezné tőlem valaki, hogy a sok tervezgetés és félbenmaradt eszme közül, melyek a kiadó működésétől elválaszthatatlanok, mi az, aminek elmaradását legjobban sajnálom, egy pillanatig sem haboznék és azt mondanám: amit pályám folyamán legjobban sajnálok, az, hogy nem alkothattam meg a magyar ifjusági irodalmat saját felfogásom szerint.

Mi az ifjusági irodalom? A legkevesebb ember van tisztában ennek jelentőségével. Pedig ez a gerince a dolognak, egész fejlődésünknek, tudásunknak, kulturánknek, emberségünknek.

Semmiféle könyv, amelyet későbbi korban olvasunk, nincs olyan mély és egész életre kiható hatással reánk, mint az az egy-két könyv, melyet fogékony ifju lelkünkkel veszünk fel magunkba.

Én tizenkétéves koromban születésnapj ajándékkul kaptam nagybátyámtól egy könyvet, mely a klasszikus ókorból való elbeszéléseket tartalmazott. Akkor még nem tudtam, de később rájöttem arra, hogy Homer Odisszeájának és Iliásának legszébb részei vannak benne prózában a gyermek felfogó képességéhez mérten feldolgozva.

Soha későbbi olvasmány nem tett rám akkora hatást, mint ez a könyv, soha későbbi könyv nem volt oly befolyással gondolkodásomra, érzésemre, az életről való felfogásomra, szépérzésemre, művelődésem menetére, mint azok a naiv mesék, melyeket ebből a könyvből ismertem meg.

Talán ez a hatás okozta azt, hogy az ifjusági irodalom jelentőségéről oly korán alkottam magamnak képet és már pályám kezdetén felismertem, hogy ha közönséget akarunk

teremteni a magyar könyvnek és különösen a jó könyvnek, akkor azt már a gyermeknél, az ifjunál kell kezdeni.

Csodálatos az a nagy nemtörődömség és bűnös mulasztás, amit egyébként gyermekeiket szerető szülők elkövetnek azáltal, hogy gyermekeik olvasmányait nem kísérik figyelemmel és tudatosan vagy öntudatlanul is engedik, hogy azok rossz olvasmányokkal fertőzzék meg lelküket és szellemüket. Ugyanaz a szülő, aki aggódó gondossággal ügyel arra, hogy gyermeke valamely rosszul készített étellel gyomrát el ne rontsa, teljességgel érzéketlen az iránt, hogy a rossz könyv minő pusztítást vihet véghez abban a gyermekben. Sokan nem tudják, hogy azok a gyári üzemekben előállított tákolmányok, amelyeket nagyrészt az antikváriusnál vagy a játékkereskedőnél vásárolnak meg ajándékképpen, tisztán a külső boríték feltűnő voltára lévén tekintettel, nem pedig a könyv belső tartalmára, esetleg gyermekük egész jövődjét dönthetik el. Azt tartják ezek, hogy a tartalom egészen mellékes. A gyermek egy pár óráig, vagy egy-két napig örül a könyvnek, azután ugyis összepiszkítja, összerongyolja. Egyébként sem érti meg. Majd ügyelnek arra, hogy jó könyvet kapjon a gyermek kezébe, ha majd magasabb értelmiségi fokozatra áll és meg is tudja érteni az olvasmányt.

A pedagógusok feladata, hogy ezeket a téveszméket megcáfolják és a maguk részéről a rendelkezésükre álló eszközökkel: az iskolával, az iskolai könyvtár útján és minden egyéb uton helyrehozzák azt, amit otthon a szülők vétkeznek. Ehelyütt ezzel a kérdéssel ebből a szempontból nem óhajtok foglalkozni, mert hiszen engem most az illet meg, hogy a kérdést azokban a vonatkozásokban ismertessem, amelyekben az a könyvtermeléshez áll.

Egyes kiadóknak elismerésre méltó jobbra törekvése ellenére is a magyar ifjusági irodalom a nyolcvanas évek elején igen-igen szegény volt. Külföldi, nagyrészt német könyvek silány fordításaiból állott, amelyek leginkább a könyvbe foglalt rikitó színű képek mellözhetetlen tartozékának tekintettek.

Hevesi Lajos szerencsés ihlettel megalkotott „*Jelky András kalandjai*“ című könyve és a gyermek lelki világába behatolt *Györy Vilmos*-nak verses és prózai munkái emelkedtek ki ebből a sivár irodalomból.

Sokan foglalkoztak már akkor, írók és pedagógusok, ezekkel a kétségkívül beteg viszonyokkal és azzal, lehetne-e és miként a bajokon segíteni. Ezek közül helyes és gyakorlati irányba terelte a kérdést a sajtó egyik buzgó munkása, *Kürthy Emil*, akit az irodalom iránti szeretet vitt erre a pályára, amidőn felvetette egy ifjusági lap alapításának eszméjét, amely a gyermek életében mintegy folytatása volna a *Forgó bácsi* által szerkesztett kitünő „*Kis Lap*“-nak és a serdültebb ifjúságot olvasmánnyal ellátná mindaddig, amíg az a nagy irodalom részére megérett. *Kürthy Emil* közölte velünk eszméjét és mi azonnal hajlandók voltunk annak megvalósítását lehetővé tenni.

1883 december 1-én szerződés jött köztünk létre, amely szerint mi közösen közrebocsátunk egy ifjusági folyóiratot *Kürthy Emil* szerkesztése mellett. A folyóirat mindkét fél tulajdona lesz, anyagi hasznában vagy veszteségében mindkét fél egyformán részesedik. Tekintet nélkül az anyagi eredményre, köteleztük magunkat a lapot három éven át okvetlenül fenntartani.

A lap 1884 január 1-én „*Magyar Ifjúság*“ cím alatt indult meg. Felelős szerkesztője: *Kürthy Emil*, főmunkatársai: *Győry Vilmos* és *Mikszáth Kálmán*, rendes munkatársai: *Ágai Adolf*, *Bartók Lajos*, *Csiky Gergely*, *Herman Ottó*, *Jókai Mór*, *László Mihály*, *Pósa Lajos*, *Reviczky Gyula*, *Szabóné Nogáll Janka*, *Sebők Zsigmond*, *Szabó Endre*, *P. Szathmáry Károly*, *Széptaludy Ferenc*, *Könyves Tóth Kálmán*, *Törzs Kálmán* voltak.

Abból indultunk ki, hogy a legjelesebb írókat kell megnyerni az ifjusági irodalom részére, mert az ifjúságnak a legjobbat kell adni, amit a magyar irodalom előteremteni képes. Lehet-e emél szebb munkatársi névsort összeállítani?

Ez a névsor azonban nemcsak program volt, nemcsak az előfizetők megnyerésére alkalmas csábítóeszköz, hanem kész valóság; mi tényleg megnyertük mindazokat az írókat arra a rájuk nézve szokatlan feladatra, hogy „emelkedjenek fel“ az ifjúsághoz és lássák el annak szellemi szükségletét. Mindjárt az első füzet *Bartók Lajos*, *Csiky Gergely*, *Győry Vilmos*, *Jókai Mór*, *Sebők Zsigmond*, *Törzs Kálmán* közleményeivel indult meg és ezen munkatársi színvonalon maradt a lap folytatólag is. Ide írta *Mikszáth Kálmán* már a második számban „*A mi kis Morzsánk*“ című elbeszélését és a „*Magyar Ifjúság*“ avatta őt azok-

nak a világirodalomban páratlanul álló elbeszéléseknek költőjévé, amelyeket a gyermekekről írt és amelyek munkásságának legjavát alkotják. Itt kezdte ifjusági írói pályáját *Gaal Mózes*, itt közölte *Könyves Tóth Kálmán* tudománynépszerűsítő jeles dolgozatait. Itt írta meg *Csiky Gergely* még ma is utól nem ért gyermekszínműveit és itt kezdte meg a magyar gyermekköltészetben korszakos pályafutását *Pósa Lajos*. Itt közölte *Vajda János* legkedvesebb vadászrajzait és a „*Magyar Ifjuság*“-ban változt meg a gyermekirodalommal *Benedek Elek* és *Sebők Zsigmond* is.

Hogy a külföldi ifjusági irodalom legjavát, valamint az előrehaladott illusztratív művészetnek termékeit biztosithassuk magunknak, megállapodásokat létesítettünk előkelő francia és angol kiadókkal, amelyek a „*Magyar Ifjuság*“-nak biztosították e kiadók java ifjusági iratainak fordítási jogát. Különösen a világhírű párisi *Hetzl* céggel, a francia ifjusági irodalom ez elsőrendű művelőjével kötött megállapodásunk igen nagy értékeket biztosított a „*Magyar Ifjuság*“-nak. Ő általa jutottunk közvetlen érintkezésbe *Legouvé Ernő*-vel, aki egészen új irányt jelentett az irodalomban, a bölcselkedő oktatás terén.

A „*Magyar Ifjuság*“ nemcsak efemer értékű aktualitásokkal foglalkozott és nemcsak kisebb elbeszéléseket, rajzokat, ismertetéseket és leírásokat közölt, hanem épp úgy, mint a „*Regényvilág*“ és épen abból az üzleti értékesítési gondolatból kiindulva, folytatásokban közölte az ifjusági irodalomnak elismert kiváló termékeit.

A „*Magyar Ifjuság*“ útján jutott a magyar irodalom azokhoz az ifjusági munkákhoz, amelyek még ma is, harmincöt év múlva — önérzettel állapítom meg — a magyar ifjusági irodalom legjava termékeit alkotják.

Elég ha hivatkozom *Burnett*: „Kis Lord“, ugyane szerző „*Sárika története*“, *Daudet* Alfonz: „Egy hajó története“, *Genin*: „Egy valódi hős“, *Mayne-Read*: „Skalpvadászok“, ugyane szerző „*Vilmos, a hajósinas*“ és a „*Tüzföld*“, *Mikszáth Kálmán*: „A két koldusdiák“, „A kis primás“, *Stevenson*: „A kincses sziget“, *P. Szathmáry Károly*: „Rossz asszony várat vesz“, *Tóth Sándor*: „*Kurucvilág*“ és *Mark Twain*: „*Koldus királyfi*“, „*Tamás urfi kalandjai*“ és „*Huckleberry Finn kalandjai*“ című elbeszélő műveire és *Bánffy*: „*Magyar László utazá-*

sai“, *De Gerando*: „Az emberiség jóltevői“, *Szathmáry*: „Magyar Pantheon“, *Tissandier*: „A tudomány vértanúi“, *K. Tóth Kálmán*: „A munka bajnokai“ című ismeretterjesztő munkáira.

De amennyire sikerült a „*Magyar Ifjúság*“ köré csoportosítani a klasszikus írók, az ihletett költők, a hivatott tanfériak, nevezetes tudósok és kitűnő illusztrátorok egész gárdáját, épp oly nehéz volt a lapnak olvasókat és előfizetőket szerezni és állandóan biztosítani. Ennek a körülménynek egy sajátos tünet az oka. A serdültebb ifjúságnak való ifjúsági lapot a kiadó nagy, költséges reklámmal ismerteti a tanulóifjúság körében, azután összehoz ezen az uton egy pár száz vagy egy pár ezer előfizetőt és egy vagy két év múlva egyszerre szemben találja magát a semmivel.

Az előfizetők gyermekekből férfiakká válnak, a gimnazistákból egyetemi hallgatók, az ifjúsági lap előfizetőiből politikai napilapok olvasói lesznek és a kiadó kezdheti újra a rendkívül nagy propagandaköltséget, hogy magának új előfizető közönséget szerezzen. Ezt a világ egyetlen kiadója sem bírná el soká. Ez az oka annak, hogy kisebb nemzeteknél a serdülő ifjúság számára való ilyenmü folyóirat nem tud állandóságra vergődni. Ezt bizonyítja minden egyes kísérlet, amely azóta is történt, annak az egynek, a „*Zászlónk*“-nak kivételével, mely oly anyagi forrásból táplálkozott, mely lehetővé tette, hogy jóformán ingyen küldessék szét igen nagy példányszámban a tanuló ifjúság körében.

A „*Magyar Ifjúság*“ elismert kiválósága mellett is már a második évfolyam megindulásakor tette ezt a tapasztalatot, mindamellett folytatni óhajtottuk a lapot, amelynek igen nagy jelentőséget tulajdonítottunk kulturális tekintetből és különös tekintettel az ugynevezett melléktermékekre, azokra a könyvekre, amelyek különnyomatképpen a „*Magyar Ifjúság*“-ból keletkeztek.

Az anyagi siker kimaradásának okát természetesen már a második évfolyam megindításakor észrevettük és tudtuk, hogy állandó küzdelemre lesz szükség, ha a lapot fenn akarjuk tartani. El is készítettük azt a tervet, amely szerint ez még lehetségessé válnék bizonyos korlátok között anélkül, hogy évenként fokozódó deficittel kelljen megküzdenuünk.

Azonban *Kürthy Emil*, az igazán lelkes szerkesztő és társtulajdonos, nem akarta hinni, hogy a passzivitásnak ily termé-

szetes oka van és az adminisztráció hibájául róttá fel azt, hogy a lap előfizetőinek száma nem gyarapodik és hogy csak újabb és újabb injekciókkal tartható fenn bizonyos standardon.

Azzal az indokolással, hogy a „Magyar Ifjuság“-ba „bele van szerelmetesedve“ és szeretne annak egyedüli kiadó-tulajdonos-szerkesztője lenni, 1885 július havában felkért bennünket arra, hogy az év végével bontsuk fel szerződésünket és engedjük át neki a lap tulajdonjogát. Ő meg akar próbálkozni, nem tudná-e saját erejével a lapot virágzásra juttatni.

Mi készséggel hozzájárultunk ehhez a javaslatához, mert *Kürthy Emil* nekünk a nagyobb lélegzetű munkák önálló könyvkiadásokban való közrebocsátásának lehetőségét biztosította és ránk nézve ez volt a fődolog.

Kürthy Emil még néhány évig folytatta a „Magyar Ifjuság“-ot csodálatraméltó szivóssággal, lelkeséggel és ügyességgel, de azután nem bírta tovább, kénytelen volt átadni másoknak. *Tábori Róbert* és *Zempléni P. Gyula* kísérleteztek vele még egy ideig, azután végleg megszüntették.

Azóta több ifjusági folyóirat keletkezett, meg is szünt. Azt hiszem, egyik sem érte el a „Magyar Ifjuság“ színvonalát.

*

A „Magyar Ifjuság“ megszüntével az ifjusági irodalom is kivált kiadói tevékenységünk köréből. Más feladatok foglaltak el bennünket és sohasem jutottunk hozzá, hogy mindazt megvalósíthassuk, amit az ifjusági irodalom terén még ma is, sőt ma még inkább, mint valaha, megvalósítandónak tartunk.

E soroknak nem lehet feladata programot adni a jövőre, mert hiszen ez a munka visszatekintést akar nyújtani a múltra. Mégis ide akarok vetni a tapasztalatból leszűrte néhány gondolatot, talán hozzájárulok ezzel annak a kérdésnek a tisztázásához, amely még ma is megoldatlan.

A könyv, amelyet a gyermeknek, a serdülő ifjunak nyújtani akarunk, legyen „*le meilleur des livres possibles*“, a lehető legjobb könyv. Erre kell törekednie első sorban a kiadónak. Voltaképpen csakis neki, mert az író nem is igen törekedhetik erre. Azt gondolom ugyanis, hogy az író, midőn leül az íróasztalhoz azzal az előleges feltevéssel, hogy most könyvet fog írni a gyermeknek, hogy leszáll a gyermek értelmi

képességéhez, törekszik beleélni magát a gyermek lelkületébe és gondolkodásába: egyáltalában nem tud gyermeknek való jó könyvet írni. Az a mesterséges hangulat, amelyet az író magára erőszakol, nem alkalmas kísérője az írásnak. A jó gyermekkönyvek azok, amelyeket eredetileg nem a gyermekek részére írtak. Azok, amelyek gyermekkönyvvé váltak. *Gulliver-t*, *Robinson-t* szerzőik nem szánták gyermekolvasmánynak, felnőt, komoly emberek számára írták ezeket a könyveket és belső értékük folytán váltak az ifjuság irodalmi klasszikusává, mert tárgyuknál, tartalmuknál, művészetükénél, szellemükénél fogva erre alkalmasaknak bizonyultak. A tündérmeséket sem írták gyermekek részére. A nép helyes ösztöne találta ki azokat a csodákat, amelyek a mesékben megragadják az egyszerű nép, az egyszerű gyermek képzeletét.

Semmiféle mese, amelyet bármely író azért írt le, hogy most a gyermeknek meséljen, hozzá nem ér, meg sem közelíti a legegyszerűbb népmesét.

Az következik ezekből, hogy ifjusági irodalmat nem lehet mesterségesen előállítani, nem lehet, de nem is kell, mert az megvan klasszikus írónk munkáiban, ahonnan ki kell emelni a kincset, megtisztítani attól, ami esetleg hozzátapadt és kellő feltáralásban, aranytálcán nyújtani az ifjuságnak. Megvan a görög és latin irodalomban, megvan a francia és angol irodalomban, megvan a német és spanyol irodalomban. De megvan a magyarban is, csak hogy nem nyultunk még utána, nem fedeztük még fel, nem aknáztuk még ki.

A kiadó kötelessége, de érdeke is az új, a klasszikus ifjusági irodalmat a legjobb íróknak, mint átdolgozóknak és szerkesztőknek segítségével megalkotni, mert hiszen ez a legjobb propagandája a nagy irodalomnak.

A gyermek, aki rossz könyvet olvas, aki unalmas könyvön rágódik, akire ráerőszakolják, hogy tudákos, moralizáló, okoskodó, báj és költészet nélküli, fellengős és szellemeskedő könyvet olvasson, az megutálja az olvasást és többé nem is akar könyvhöz nyulni. *A gyermekkel kell megszerettetni a könyvet, ha azt akarjuk, hogy a férfi hiva legyen a könyvnek.* Ha a gyermekek körében tettük lelki szükségé az olvasást, ami csak igazán jó könyvekkel érhető el, akkor meg van törve az útja az irodalomnak a későbbi férfiak, asszonyok körében.

A nagy klasszikusok, akik nem is gondoltak a gyermekekre, mikor munkáikat írták, ezek beszélnek a gyermekek szája ize szerint.

Anatole France azt írja egyik tanulmányában:

„Sokszor olvastattam nagyon fiatal gyermekekkel néhány éneket az Odisszeából jó fordításban. El voltak ragadtatva. Don Quixote (sok kihagyással) a legkellemesebb olvasmány, melyben egy tizenkét éves lélek megfürödhetik. Magam, amikor olvasni tanultam, elolvastam Cervantes könyvét és annyira megszerettem, átéreztem, hogy ennek az olvasmánynak köszönhetem még ma is vidámságom nagy részét.“

Ugyanebben a tanulmányban találkozunk *Louis Figuiér* nevezetes francia tudóssal, aki felháborodik arra a gondolatra, hogy a gyermekek tiúndérmeséket olvassanak.

„Igen, kis leányom Jeanne, csukd be hamar a meséskönyvet, amely ugy megríkatott az imént és hamar olvasd az étherizációt. Szép volna, ha még hét éves korodban sem volna kész véleményed az azót-protoxid anesztétikus hatásáról!“

Louis Figuiér azt is felfedezte, hogy a tiúndérek képzeleti lények. Ezért nem szenvedheti, ha tiúndérektől mesélnek a gyermekeknek. Ő a guanóról beszél nekik, ez igazán nem képzeleti tárgy. Nos, doktor ur, igenis vannak tiúndérek, épp azért, mert képzeleti lények. Megvannak az üde és naiv képzeletekben, amelyek mindig nyitva állanak a népies tradíciók örök-fiatal poézise előtt.

A legcsöppebb könyvecske, amely egy költői gondolatot ad, egy szép érzést sugall, szóval, amely megmozdítja a lelket, végtelenül többet ér a gyerekeknek, mint az önök egész mechanikus könyvtára.

Mese kell a kis és nagy gyerekeknek, szép mese versben vagy prózában, irás, amin nevetünk vagy sirunk, amely magával ragad. Ma kaptam egy ilyen szép mesekönyvet, amelynek előszavában azt olvasom, hogy az álmokra szüksége van az emberiségnek s hogy a nevetésnél inkább különbözteti meg az embert az állattól az ábránd.

Nos hát a gyerekeknek is szüksége van az ábrándokra. Érti, hogy képzelete dolgozik, s ezért kellenek neki a mesék. A mese-mondó újra megteremti a világot a maga módja szerint.“

A magyar gyermekeknek valóban újra meg kell csinálniok a világot, ha élni akarnak benne a maguk módja szerint.

Azért kell gondoskodnunk arról az ifjusági irodalomról, melyben megtalálja a magyar ifjuság az álmokat és az ábrándokat,

A „Magyar Ifjuság“ címlapja.

amelyekből megalkotja az eltűnt és elpusztult helyébe az igazi új Magyarországot.

VIII.

A „JÓ KÖNYVEK“ ÉS A NÉPIRODALOM.

Érdekes tünet, hogy amig egyáltalában nem vették észre, vagy csak igen későn, az ifjusági irodalom selejtes voltát, addig sokan, a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből, felismerték a nép alsó osztályainak olvasmányul szánt ponyvairodalom káros hatásait. Lehet, hogy ennek oka az osztályérdek volt, mert különösen azokban a körökben, gazdasági egyesületekben és szervezetekben merültek fel különböző eszmék a ponyvairodalom káros hatásának ellensúlyozására, amelyek a földmivelő néppel voltak állandóan érintkezésben. Ez a körülmény fejt meg, hogy annak a közönynek ellenére, mely a kormányköröket az irodalommal szemben eltöltötte és annak a betűiszornynak ellenére, mely a felsőbb társadalmi osztályokat jellemezte, a népirodalom kérdésével állandóan foglalkoztak, azt állandóan szőnyegen tartották a sajtóban, az irodalmi és gazdasági egyesületekben, de még a törvényhozásban is.

Nem arról a ponyvairodalomról van itt szó, mely rémregények formájában befészkelődött a jobb családokba is és amelyről már egy előző fejezetben szóltam, hanem azokról a két-öt krajcáros füzetekről, amelyeket piacokon, búcsúkon, hetivásárokon árusítottak, különösen ünnepnapokon, és amelyeknek a nép körében annál nagyobb keletjük volt, minél kiáltóbb címek alatt jutottak forgalomba és minél szenzációsabb tartalmat ígértek. Arról a ponyvairodalomról, amelyet annak terjesztői nemcsak hetivásárokon tényleg felállított ponyvák alatt bocsátottak áruba, hanem amellyel azután városról-városra és faluról-falura jártak házalni. Ez a valóságos ponyva-

irodalom speciális hazai termék, amelyet az ötvenes évek táján egy *Bucsánszky Alajos* nevű könyvnyomdász létesített egy pár népies író segítségével. Ezek közül még a mai nemzedék előtt is ismert név a *Tatár Péter* neve. A *Bucsánszky* által kiadott füzetek közül a legkapósabbak azok voltak, amelyek Rózsa Sándorról, Sobri Jóskáról és Bogár Szabó Imréről terjesztettek sok-sok legendaszerű mondát és hőstettet és gondoskodtak róla, hogy az érdeklődés a világhírré vergődött, egyébként felakasztott vagy agyonlőtt zsványok iránt állandó maradjon.

A „*Tatár Péter regekunyhója*“, — mert ez volt népszerű címe ennek a gyűjteménynek — a Pintye Gregor, Berente Gábor és Lefágyi Takács István híres rablóvezérek gyilkosságait írta le, szinte idealizálva ezeknek elkövetőit és közölte a Spanga, Pitély és Berecz siralomházi bús nótáit, amelyekben azok a társadalom ártatlan áldozatainak vannak feltüntetve.

Hiszen igaz, hogy jelentek meg ezek közt a ponyvairodalmi füzetek közt ártatlanabbak is, történeti leírások, mesék, tréfás elbeszélések, de igaz az is, hogy mindezek a füzetek oly módon voltak megírva, hogy csak butító hatással lehettek az olvasóra.

Kétségtelen, hogy az ilyen iratok terjesztése befolyást gyakorol az alsóbb néposztály értelmi fejlődésére, annak lelkületére és így nem lehet csodálkozni azon, hogy erős visszahatást szült és oly tervek is merültek fel, amelyek ennek az egész irodalomnak rendészeti úton való egyszerű eltiltását kívánták.

Az akkori idők liberális szelleme ettől a radikális megoldástól tartózkodott. Minthogy azonban a törvényhozás terében ismételve emelkedtek hangok, amelyek valamelyes intézkedést sürgettek, *Trefort Ágoston*, az akkori kultuszminiszter arra az igen helyes elhatározásra jutott, hogy jó olvasmánnyal fogja helyettesíteni a rossz olvasmányt. Ha veszedelmes méreg a népre nézve a rossz olvasmány, akkor meg kell szabadítani attól úgy, hogy ellenmérget adunk neki. A ponyvát magával a ponyvával kell ártalmatlanná tenni, magát a ponyvát kell kitűnő termékekkel ellátni.

Trefort e szándékát, igen helyesen, akként óhajtotta meg-

valósítani, hogy magához a *Bucsánszky*, akkor már *Rózsa-féle céghez* fordult és ezt a céget, mely eddig is legtüzetesebben foglalkozott a ponyvatermékek előállításával és terjesztésével, szolitotta fel a magyar ponyvairodalom átalakítására. A miniszter megbizottai, a tervezett új vállalat kiszemelt szerkesztői, több ízben is felkeresték a céget és igyekeztek rábírní, hogy kilátásba helyezett támogatás mellett vállalja el annak a nagyjelentőségű műveletnek a keresztülvitelét, amely a terv szerint a rossz ponyvát helyettesíteni akarta a jó ponyvával.

A *Bucsánszky—Rózsa cég* azonban, akár azért, mert az eszmét nem bírta felfogni és méltányolni, akár azért, mert annak megvalósításától saját üzleti érdekeit féltette (ez utóbbi látszik a valószínűbbnek), sehogysem volt rábírható *Trefort* eszméjének megvalósítására.

E sikertelen kísérlet után fordultak cégünkhöz és mi vállalkoztunk rá, hogy e szép és nemes eszmét sikerre vezetjük. A miniszter felszólítására 1882 március 30-án tettük meg a keresztülvitel módozataira vonatkozó részletes előterjesztésünket. Kedvem volna ezt az iratot egész terjedelmében közölni, ha ez nem lépné túl e munka kereteit és ha nem szeretném elkerülni az olvasó érdekében azt, hogy e munkát dokumentumok gyűjteményévé tegyem.

Igy tehát csak röviden jelzem, hogy előterjesztésünk felelőlte a megindítandó népirodalmi vállalat egész programját és azokat a módozatokat, amelyek mellett a kiadandó füzetek kibocsátását lehetőnek, és sikeres elterjesztését valószínűnek tartottuk. Mi magunkra vállaltuk az egész vállalatnak saját költségünkön való közrebocsátását, olyformán, hogy a kormány csak a közreműködő szerzőket és az illusztrátorokat díjazza. Ellenben részesítse teljes erkölcsi támogatásban a vállalatot és annak füzeteiből az első egy-két évben propaganda céljaira néhány ezer példányt juttasson a nép közé a tanfelügyelők és tanítók útján. Így gondoltuk az első füzetekkel a talajt kellőképpen előkészítendőnek a később megjelenő füzetek számára és el akartuk érní, hogy a nép lassanként ilyképp szokjék hozzá a nyujtott jobb és üzletesebb szellemi eledelhez és bizonyos idő elmultával, olvasási kedve fokoztával maga kívánja meg a hasonló szellemű, mulattató és oktató füzeteket.

Magunkra vállaltuk a terjesztés mindennemű eszközeinek

megszervezését, nevezetesen azt, hogy a kiadandó füzeteket könyvárusok, könyvkötők, kolportőrök és ponyvaárusok útján fogjuk eljuttatni oda, ahol eddig csak a Bucsánszky-féle ponyvatermékek voltak kaphatók. Együttal már ebben az első előterjesztésünkben ráutaltunk arra, hogy e cégnek az idők folyamán keletkezett és megszilárdult egyedárusága folytán rendkívül nehéz lesz az összes árusokkal mindjárt eleinte összeköttetésbe lépni. Ráutaltunk még sok egyéb nehézségére is a vállalkozásnak, de megfogadtuk, hogy amidőn az annyira fontos vállalatnak elintézését ránk bizzák, mindenképpen azon leszünk, hogy az anyagi siker nem nagy kilátásai mellett is tüzzel és lélekkel, tántoríthatatlanul szolgáljuk a nemes ügyet, melynek eredményéhez a kormány és a társadalom oly nagy reményeket fűzött.

A miniszter előterjesztésünket a magáévá tette. Csak két dologra nézve volt az ő kívánsága, vagyis inkább a *Trefort* által megbízott szerkesztőknek, *P. Szathmáry Károly*-nak és *Komócsy József*-nek nézete eltérő a mienktől. Először: mi úgy találtuk volna célszerűnek, hogy már a vállalat első füzetei tartalmazzák a magyar irodalom klasszikus és népszerű költőinek, nevezetesen Petőfinek és Aranynak népies munkáit. Másodszor: a külső kiállítás tekintetében, legalább eleinte, a Bucsánszky-féle füzetekhez kellene alkalmazkodni, hogy így észrevétlenül juttathassuk el füzetünket a nép közé, mely egyébként minden ujtitással szemben gyanút fog.

Ebben a két pontban nem birtunk megegyezni, amit később maguk a szerkesztők is felette sajnáltak. Mi úgy gondoltuk, hogy Petőfi és Arany munkái felvehetőek egy olyan vállalatba, mely a kormány égisze alatt jelenik meg. Ellenben a szerkesztők, akiknek ebben el kellett járniok, azt állították, hogy teljesen lehetetlen ezidőszerint a szerzői jog tekintetében fennálló nehézségeket elhárítani. Arany László ugyan maga is vágyott arra, hogy atyja munkái a nép kezébe kerüljenek, de Arany régi kiadója ezt később a maga üzletkörében, külön valósította meg.

A külső kiállítás tekintetében szükségesnek tartották az alak és kiállítás különbözőségét és azt, hogy füzeteink szebbek és mutatósabbak legyenek, abból indulva ki, hogy a nép első pillantásra a tetszetősebb után fog nyulni, valamint

abból, hogy szokjék hozzá a nép a már külsőleg is felismerhető csinosabb alaku és szebb kiállítású füzetekhez.

A vállalat „*Jó könyvek a magyar nép számára*“ cím alatt még azon év őszén megindult a legnagyobb publicitással, amely az akkori viszonyok közt elérhető volt. A legjelesebb magyar írókat és költőket nyertük meg, mindazokat, akik képesek voltak a nép felfogási köréhez mérten népies nyelven írni. *Jókai Mór*-nak „*Mátyás diák és Bente ur*“ című verses népregéjével indult meg a vállalat, amelynek füzeiteit aztán *Endrődi Sándor*, *Gabányi Árpád*, *Hajnóczy*, *Inczédy László*, *Jókai Mór*, *Koroda Pál*, *László Mihály*, *Mayer Miksa*, *Mikszáth Kálmán*, *Rédiger Géza*, *Reviczky Gyula*, *Rudnyánszky Gyula*, *Sikor Margit*, *Szabó Endre*, *P. Szathmáry Károly*, *Tolnay Lajos*, *Törzs Kálmán*, *Tóth Endre*, *Vajda János*, *Várady Antal*, *Vargha Gyula*, *Vaskovitsné Serédy Izabella* és *Vékony Antal* írták.

Az illusztrációkat jeles magyar rajzolóknak készítették, többek közt *Dörre Tivadar*, *Feszty Árpád*, *Gyulay László*, *Jankó János*.

A felsorolt írók tényleg kedvvel és lelkeséggel fogtak a munkához és szinte vetélkedtek abban, hogy minél több füzetet járulhassanak hozzá a „*Jó könyvek*“ sikeréhez. Egyszerre hét-nyolc füzetet bocsátottunk közre és *Jókai Mór* meg lett volna bántva, ha valamelyik ilyen sorozatból kihagytuk volna, annyira szerette azt a gondolatot, hogy ő most az ő szeretett magyar népe számára ír.

Most már az alkotás lázas pillanatai következtek: azok a folytonos tanácskozások, azok a mindennemű kigondolások és értekezések, amelyek minden új irodalmi vállalat születését megelőzik. Milyen legyen a betű, milyen legyen a papír, jó lesz-e ez a kép, hogy csináljuk a borítékot, melyik legyen az első, melyik a második füzet. Nem lesz-e baj, ha tulságosan sok oktató füzet lesz mindjárt az első sorozatban.

Ezek a szülési fájdalmak, amikor minden barátja a vállalatnak valami jó tanáccsal szolgál, amikor mindenki hozzá akar járulni a sikerhez, amikor igazán nehéz tapintatosan és sértés nélkül megszabadulni a százféle ötlettől és zseniális kigondolástól.

A „*Jó könyvek*“ dolgát az akkori irodalom oly fontosnak tartotta, hogy az összes munkatársakat és mindazokat az író-

kat, akik valamelyes szolgálatot tehetek az ügynek a sajtóban vagy egyebütt, összehívták külön ankétre, amelyen *Jókai* elnökölt és amelyen kijelentette, hogy: „Urak, mindaddig él és virágzik a régi ponyva, míg ezt az asztalt tele nem rakhatjuk olyan ponyvairodalmi termékekkel, amelyeket mi irunk. De mi is nagyobb buzgalommal, mint bármi mást.“

Ugyanakkor kimondották, hogy a „*Jó könyvek*“-kel kapcsolatban még egy más mozgalmat is szükséges lesz megindítani és pedig *a törvényhozó testületben*, a képviselőházban. „*Álljon ennek is az élére koszorus költőnk, Jókai Mór, mint honatyá*“. Csak két szakaszból álló törvényjavaslat benyújtását kellene indítványoznia, mely javaslatban szigorú büntetés volna kimondva mindazokra, kik a ponyvát erkölcsrontó és butító füzetekkel árasztják el.

Az indítványozó *Zádor Gyula* azzal érvelt, hogy „ha jogában áll az államhatalomnak büntetni azokat, akik egészséget megromító élelmiszereket forgalomba bocsátottak, mennyivel inkább joga és kötelessége sujtó kezét kiterjeszteni azokra, kik lelket ölü olvasmányokat árulnak.“

Ily előzmények után bocsátottuk közre a „*Jó könyvek*“ első nyolc füzetéből álló sorozatot. Az első példányokat *Kossuth Lajos*nak küldöttük el. Ezt kötelességünknek tartottuk megtenni azért, mert *Kossuth Lajos*nak tulajdonítottuk jórészt azt, hogy ebben a kérdésben oly egyöntetű módon nyilatkozott meg a közvélemény.

Kossuth-hoz írtézt levelünkben utaltunk arra, hogy voltaképen ő az, aki a most megvalósult eszmét ily alakban megpendítette és mi hálatelt szívvel ragadjuk meg az alkalmat, hogy őt, akit oly sok esetben keresnek fel kellemetlen ügyekben, ezuttal egy oly örvendetes tényről értesíthetjük, mely közművelődésünk terén talán korszakos lesz, ha azt akként sikerül megvalósítani, amint ő a célt kitűzte.

Kossuth Lajos ugyanis már 1879 február 28-án *Bodon József*hez, a „*Mulattató Ujság*“ szerkesztőjéhez levelet írtézt, melyben csodálatos tájékozottsággal tárgyalja a magyar népirodalom kérdését és megmondja azt is, miként kell a bajokon segíteni. „Szeget szeggel“, a rossz ponyvairodalmat jó ponyvairodalommal kell megtámadni.

Kossuth Lajos annyira kimeríté ennek a kérdésnek mindennemű vonatkozását, hogy helyesnek találok levelét e helyütt a maga teljes egészében közölni. A levél így hangzik:

Bodon József urnak, a *Mulattató Ujság* szerkesztőjének

Collegno al Baraccone, Italia

Febr. 28. 1879.

Tisztelt Uram!

Igen szent czélt tűzött Ön maga elé, midőn népies irányu hetilapjával az ugynevezett ponyvairodalom mételyének ellenfolyóiratára vállalkozott.

Örvendetes dolog, hogy a mostoha viszonyok dacára már is szép számú olvasót sikerült lapja körül csoportosítania, bár amint Ön írja, e csoportosulás még sem oly terjedelmű, mint aminőt a cél üdvös voltánál s a vállalat megindítását kísért biztató jelenségeknél fogva várni lehetett volna.

Ön ennek okát abban keresi, hogy a ponyvairodalom mételye már annyira beette magát népünk lelkébe, miszerint megrongált izlését nemesebb szellemi táplálékhoz átterelni nem könnyű feladat.

Nekem igen nehezemre esnék elhinni, hogy e métely nagy elterjedését a magyar nép izlésének romlottsága magyarázza.

Én hajlamosabb vagyok hinni, hogy népünk nem azért kap annyira a ponyvairodalom kárhuzatos termékein, mert izlése romlott, hanem mert azokhoz pár krajcár árán és igen könnyű szerrel hozzáfér.

Ez a hozzáférési könnyűség az a „vibrió“, amely „járványt okoz.“

Magában abban, hogy a nép veszi amaz undokságokat, melyeket Ön programjában oly méltán megostoroz, én annak jelét látom, hogy a nép *vágyik* valami szellemi táplálék után. Ez ösztön ingerénél fogva ahhoz kap, amit talál, ami könnyű szerrel, megerőltetés, áldozat nélkül a kezeügyébe esik.

Én nem kételkedem afelől, hogy amely körbe az Ön *Mulattató Ujságja* eljut, onnan a ponyvairodalom kikopik, s csak szerencsét kívánhatok Önnek azon nemes elhatározásához, hogy az akadályokkal el van tökélve megküzdeni.

Afelől sincs kétségem, hogy a *Mulattató Ujság* izlésnemesítő hatásának köre mindinkább és inkább tágulni fog, különösen, ha

a lelkészek, a néptanítók, jegyzők, községi birák s földbirtokosok szívükre veszik az Ön felszólítását s oly tevékenyen érdeklődni fognak a vállalat terjesztése körül, mint azt a nép értelmi és érzelmi emelkedésének nagy érdeke meg is kívánja, meg is érdemli.

Ez az érdeklődés olyan, mint a harmat a természetben. Zajtalanul, észrevétlenül tömérdek áldást hagy hátra maga után. Ez a harmatszerep nagyon szép szerep a népies társadalom mezején.

Hanem azt ne várja Ön, hogy egyedül hirlappal, forintos hirlappal a ponyvairodalmat, a krajcárost a nép köréből egészen kiűzheti.

Szerintem a dolog nyitja abban van, hogy bemegyjen a falusi nép az országos meg hetivásárra. Elad valamit. Ellátja szükségleteit és míg érez maga körül néhány forintot, vagy egy kis aprópénzt, ott látja maga előtt a ponyván a 3—4 krajcáros füzetkéket. Felébred lelkében a szellemi táplálék ingere. Nem arról van szó, hogy forintokat adjon ki, mire nehezen adhatná rá magát. 3—4 krajcárról van szó és nem kell hivatalt keresnie, hogy előfizethessen, nem kell utjából kitérnie, lehajlik a ponyvára, felkap egy füzetkét, melynek címén vagy durva fametszetén szeme megakad, levágja a 3—4 krajcárt és viszi a mótelyt haza. Olvasmány után vágyott; nála nem az a kérdés elsősorban, hogy minő olvasmányt kapott, hanem hogy mennyibe kerül? 3—4 krajcár! ez csábit, ez dönt, nem mert izlése rossz, hanem mert olcsó a portéka.

Ezzel a 3—4 krajcáros árral, ezzel a hozzáférhetési könnyűség csábjával hirlapnak bajos dolog megküzdeni. Ahhoz már forintok kellene, legalább forint kell. S ami földolog, egyszerre kell. Vannak, akiktől ez az „egyszerre“ is kitelik és ezért a hirlapnak meg is lesz a maga közönsége; de azoktól, akik csak pár tucat tojást, pár font vaját, pár csirkét stb. visznek eladni a hetivásárra, ez nem telik; pedig ezek képezik a ponyvairodalom nagy közönségét, nem azok, „akik körül delelés közben simára hizott saját ígásjószágaik kérődznek.“

Aztán a hirlapra előfizetés végett nem lehet csak úgy lehajolni a ponyvára; ahhoz utánjárás kell s a lejárát észbentartása kell, miről még magamforma emberen is megesik a megfélemlítés. Mindez megannyi nehézség.

Miért írom mindezeket? Azért, mert kifejezést akarok adni azon nézetemnek, hogy az ujság nagyon jó, nagyon szükséges, de magában még nem elég a kárhuzatos ponyvairodalom legyőző-

sére. Szeget szeggel. A hasonszenvi gyógymód e járványos betegségnél is a legsikeresebb. A ponyvairodalom nem azért kárhozatos, mert ponyvairodalom; hanem mert rossz. Miszerint a siker teljes legyen, a rossz ponyvairodalmat jó ponyvairodalommal is meg kellene támadni, nemcsak újságra szoritkozni.

Mondja Ön talán, hogy a Mulattató Ujság egyes számonként is kapható és az pótolja azt, amit én mondok. Nem gondolom, hogy pótolná. Nem az árkülönbség miatt mondom ezt, bár ez is valami, de elvégre is csekélység; hanem mondom azért, mert az ujság egyes számainak elárusításával megbízott ügyvivősek nem viszik azokat a hetivásárokra, a falusi nép kezeügyébe s Önök nem is nyomathatnak bizonytalan fejében annyi példányt, hogy velök a hetivásárokat eláraszthatnák, miként a ponyvairodalom elárasztja. Aztán az ujság eszméje időhözkapcsolás eszméjével jár; ujságszám nem marad mindenkorra ujság, mint az Álmoskönyv, melyen az áll, hogy „nyomatott ebben az esztendőben.“ Ujság januári számát nem veszik az emberek márciusban. Elavult ujságnak nézik. És végre az is akadály, hogy az ujság nem minden egyes száma bevégezett egész, mint a ponyvairodalom minden egyes füzete az. Többször egy tárgy több számon huzódik keresztül, amit nézetem szerint az egyes számok elárusítása tekintetéből a lehetőségig kerülni is kellene.

Hát én azt mondom: az Ön ujságja nagyon üdvös vállalat, sok jót tehet; de épp azért, mert ujság, a ponyvairodalom mételeyét nem fogja kúrthatni. Szeget szeggel. A jó mászlásnak megvan a maga közönsége, mely megadja érte a forintot. De biz a 4 krajcáros rossz bort forintos mászlással nem, hanem csak 4 krajcáros jó borral lehet a vásárról kiszorítani.

Bocsánatot kérek a megjegyzésekért. Nem tanácsot akartam adni. Ez itt nem volna helyén, mert a dolog végre is üzlet dolga, a kiadók kalkulúsára vonatkozik. De miután tény, hogy a rossz ponyvairodalomra bőven akadnak kiadók, mert nyereséges üzletnek tapasztalják, nem azért, mert rossz, hanem mert ponyván árultatik a vásárokon: hát én valóban csodálkozom, hogy nem akad kiadó, kinek a jó irányhoz annyi bizalma lenne, mint a rosszhoz sokaknak van, s némelyik meg is gazdagszik vele.

Van szerencsém Önt tisztelettel üdvözölni:

Kossuth.

Az első sorozat megjelenése után kezdődött a nagy munka, a nehéz, szinte lebirhatatlan feladat: a „*Jó könyvek*“ elterjesztése. Minden tényezőt, amelytől valamelyes üdvös közreműködés várható volt, igénybe vettünk. Beutaztattuk az országot, felkerestük a könyvárusokat, a naptár-árusokat, a ponyvásokat. Összeköttetéseket létesítettünk az ugynevezett repülő könyvárusokkal. Körleveleinkkel felkerestük a tanítókat, a lelkészeket, a jegyzőket, a községi bírákat, a földbirtokosokat, egyáltalában mindenkit, akiről fel lehetett tételezni, hogy a népművelés előmozdítására törekednek és akiről tudtuk, hogy egész életüket a nép körében kifejtett humánus munkával töltik, és akiről feltettük, hogy átérzik annak a szükséges voltát, hogy a magyar nép minél magasabb szellemi színvonalra emeltessék, és akiről feltételeztük, hogy a néppel való folytonos érintkezésüknél fogva bírják annak bizodalma is.

Ráutaltunk körleveleinkben arra, hogy itt nem üzérkedési vállalatról van szó, hanem hogy ezuttal népünk erkölcsi és irodalmi felemelése a nagy cél, amelyet csak úgy érhetünk el, ha a közrebocsátott füzetek elterjedés tekintetében teljes sikert aratnak. Ha a selejtes ponyvatermékeket, a zsvány- és szörnytörténeteket, a nép erkölcsét és izlését rontó füzeteket leszorítjuk a térről. Részletes utasításokat adtunk arra nézve, hogy miként kell a propagandát vidékenként és községenként szervezni, miként kell éberem megfigyelni mindent, ami e téren történik és az alapot a „*Jó könyvek*“ részére akként megszervezni, hogy azok bátran megküzdjenek az ezernyi akadályal, melyek eléjük gördülnek.

A lelkesedést, mellyel a közvélemény ezt a vállalkozást kísérte, jellemzi az, hogy többek között az *Első Magyar Általános Biztosító Társaság* igazgatósága a saját nagy ügynöki szervezetét rendelkezésünkre bocsátotta és ügynökeit arra utasította, hogy „a nemes ügy érdekében kövessenek el mindent, hogy nemzeti közművelődésünk e hatalmas tényezőjét az intézet ügynökeinek hathatós közreműködése folytán méltán érdemlett sikerre lehessen vinni.“

Külön mozgalmat indítottunk a közművelődési egyletek segítségével. Ezek ekkor kezdtek kibontakozni és kapva kaptak rajta, hogy ily hálás működési tér nyílik számukra.

A terjesztés nehéz és folytonos munkát igényelt; csak

lassan haladt előre, de haladt. Nem is volt könnyű a száz éves rablóromantika ponyvairodalmával szemben gyorsan diadalt aratni és nem volt könnyű a megszokott, meggyökeresedett, konzervatív üzleti formákba egy új, szokatlan, más célú és alakulatu vállalattal behatolni. Hónapok és rövid esztendőök alatt a nép rossz izlését átalakítani lehetetlen. Még csak megingatni is nehéz.

Mi minden apró sikernek örültünk és hónapról-hónapra több ilyen sikert tapasztalhattunk. Több és több helyütt hatoltunk be és alapos volt a reményünk, hogy füzeink el fognak jutni a maguk természetes útján a mestergerendára, oda, ahová szánva vannak. Ehhez csak kitartás kell és az meg is volt bennünk.

Közben apró ünnepeink is voltak. A történelmi kongresszus foglalkozott a „Jó könyvek“ ügyével és azt a kívánságát fejtette ki, hogy a hazai történetet a „Jó könyvek“ útján kellene a néppel megismertetni. Pályázatot írtunk ki a pálinka káros hatását feltűntető elbeszélés megírására és a díjat Sikor Margit nyerte el a Györy Vilmos-, Komócsy József- és Mikszáth Kálmánból álló jury ítélete alapján.

Bensőséges ünnepe volt a „Jó könyvek“-nek az a nap, amikor Mikszáth Kálmán füzetét bocsátottuk közre Jókai Mór-ról, a komáromi fiúról, aki a világot hódította meg. Meglepetésnek volt ez szánva Jókai Mór részére, de ő valamely indiszkrécio folytán megtudta, hogy ily füzet készül. A meglepetés tehát nem sikerült, amit azzal pótolunk, hogy a füzetet külön diszkiadásban bocsátottuk közre és azt, mint a „Jó könyvek“ ünnepi számát, a vállalat összes munkatársainak és barátainak, valamint Jókai összes személyes ismerőseinek és hiveinek megküldöttük, ezáltal is örömet akarva szerezni Jókainak.

Gyors egymásutánban jelentettük meg a füzeteket; az első két esztendőben 52 kisebb-nagyobb füzet jelent meg; ha még két évig folytatjuk ebben a tempóban, talán befödhetünk volna azt a nagy tanácskozó asztalt, amelyre Jókai rámutatott.

Hétről-hétre szaporodott az elárusítók száma és növekedett a forgalom; még egy-két esztendő és már százával lettek volna olyan elárusítók, akik kizárólag a „Jó könyvek“ elárusításával foglalkoznak és abbahagyják az előbbi ponyvaterjesztést.

Füzeteink meghódították az olvasókat és minden új füzet biztosította a rákövetkezőknek sikerét. Hónapról-hónapra kevesbedett az ingyen szétküldött füzetek száma és nőtt a készpénzért vásárolt füzetek mennyisége.

A legjobb úton voltunk az óhajtott cél, a kívánatos siker felé, de hát — Magyarországon vagyunk — az nem következhetett be.

Magyarország a nagy lángolások, a nagyszerű kezdetek, a lázalmok, a fellengős frázisok, a nagy szalmatüzek, a svihák tempók, a politikai cselszövények, a szemérmetlen utánzások és az irodalmi botrányok hazája. Magyarországot — írta egyszer szellemes modorában *Hegedüs Loránt*, — mindenkifölött az irigység hullámai árasztják el.

Az irigység hulláma sepepte el a „Jó könyvek“ szerény sajkáját a háborgó vizekről, mert utjában állott valamely akaratnak, törtetésnek; úgy látszik, a szerkesztők elég szerény díjazását, a vállalat jelentőségével velejáró irodalmi pozícióját irigyelhette valamelyik fiatal óriás (hiszen a vállalat deficitjét bizonyára nem irigyelhette meg senki), mert egy szép napon bejelentette nekünk a szerkesztő, hogy tovább kéziratot nem szolgáltatathat, mert a miniszter megvonta tőle a megbízást és ezután a *Méhner Vilmos* cég által fogja kiadatni a „Jó könyvek“ folytatólagos füzeit.

Mi nem akartuk elhinni ezt a képtelenséget, akkor még azt gondoltuk, hogy miniszter nem képes ily abszurd eljárásra és bár anyagi szempontból nem volt okunk bánkódni az ügy befejezésén, mégis felette bántott, hogy az általunk szeretettel életre hívott és gyengéden gondozott szép vállalat most valamely rosszindulatu besugás, vagy problematikus szándéku cselszövény folytán ily válságba kerül.

Sehogy sem voltunk képesek beletekinteni a rejtélyes ügy szövevényébe, szerkesztőinknek mégis sikerült utóbb megtudniok, hogy *Méhner Vilmos* egyenesen vádiratot intézett ellenünk a közoktatási miniszterhez, azzal vádolva bennünket, hogy a „Jó könyvek“ elterjesztését sehogyse bírjuk sikerre vinni, mert nincsen ahhoz való megfelelő szervezetünk. Azzal vádolt meg, hogy a füzeteket nem juttattuk el a ponyvára, csak a könyv-árusok kirakataiba és polcaira.

Ezt az igazsággal homlokegyenest ellenkező vádat nem hagyhattuk magunkon száradni és ezért részletes előterjesztésben feleltünk rá és fejtettük ki az ügyre vonatkozó nézetünket, azon való restelkedésünket, hogy még a mi pályánk sincsen mentesítve az alattomos verseny ilyenmü kinövéseitől; ráutaltunk arra a köztudomásu tényre, hogy füzeteink már több százezer példányban el vannak terjedve országszerte, hogy az első sorozatok már ismételten utánnyomásra kerültek, hogy nagyszámu összekötetéseink utján folytonosan örködünk afelett, hogy a füzetek a magyar városok és falvak ponyvain eladassanak és a vásáros emberek által helyről-helyre vitesse- nek; kimutattuk, hogy a „Jó könyvek“ már kezdik is kiszorítani a rémhistóriás népirodalmat a ponyváról. *Méhner* állításával szembe szegeztük azt a tényt, hogy Magyarországon egyetlen cégnek sincs oly jól szervezett kolportázs-üzeme, mint a miénknek és ha ő kijelenti, hogy évenként 150,000—200,000 füzet eladására *számított*, évvel szemben mi viszont megállapíthatjuk, hogy mi ezt a számot már *tényleg elértük* és a füzetek szaporodtával meg fogjuk kétszerezni, háromszorozni és tízszerezni.

Méhner Vilmos ajánlatáról azt tudtuk meg, hogy ő a „Jó könyvek“ mellett világi és vallásos históriák kiadását is tervezi és ezzel szemben figyelmeztettük az illetékes tényezőket arra, hogy ha ilyeneket a „Jó könyvek“ keretén kívül akar közrebocsátani, ez öketlen csakis a babonás, butító, erkölcsrontó, felekezeti gyűlölséget, nemzetiségi türelmetlenséget szító, régi stíliu ponyvairodalmi irány ápolását jelentheti. Kifejeztük, ami különben is világos lehet mindenki előtt, hogy az ajánlatnak voltaképpen csakis az lehet a rugója, hogy a kormány erkölcsi támogatásának köpenyege alatt akar még nagyobb elterjedést biztosítani rémregényes, rablóhistóriás kiadványainak. Hozzá is fűztük előterjesztésünkhöz az 1885-ös legujabb kiadványait felsoroló jegyzékét és kifejeztük afeletti mélységes csodálkozásunkat, hogy az, aki eddigelé ilyen legalsóbbrendü irodalmat terjesztett, miből meritheti a bátorságot arra, hogy a magyar nép erkölcsi nevelésének nagy munkájából részt kérjen magának.

Módunkban volt hivatkozni arra is, hogy a „Jó könyvek“ keletkezésekor ugyanez a *Méhner Vilmos*, mint a népies irodalomnak specialistája, nekünk valósággal kondoleált a vállalathoz, melynek bukását bizton előre látta és hogy nyilvánvaló,

miszerint őt nem a sikertelenség, sőt ellenkezőleg éppen a „Jó könyvek” sikere birja erre a lépésre. Arról a sikerről neki legközvetlenebb tudomása lehetett, mert véletlenül a saját házában felállított *Rudnyánszky-nyomda* gépeinek zakatolása éjjel-nappal ezt a sikert zugta a fülébe.

JÓ K A I M Ó R

VAGY

A KOMÁROMI FIÚ, KI A VILÁGOT HÓDITOTTA MEG

IRTA

MIKSZÁTH KÁLMÁN.

3 szép köppel. Rajzolták Jankó János és Dörre Tivadar.

BUDAPEST,

KIADJA RÉVAI TESTVÉREK KÖNYVKERESKEDÉSE

(IV., váczai-utca 11. sz.)

A „Jó könyvek” Jókai-füzetének címlapja.

Mi előterjesztésünk sikere tekintetében egy pillanatig sem voltunk kétségben, azért nem is fűztünk hozzá konkrét kívánságot. Tartoztunk cégünk becsületének azzal, hogy megvédjük az alaptalan rágalmakkal szemben, de nem erőszakoltuk az ügynek javunkra való elintézését, nem kérvényeztünk és nem kilincselünk, nem hoztuk mozgásba összeköttetéseinket, mi nem a magunk részéről sajnáltuk a természetszerűen *passzív*

vállalatot, hanem sajnáltuk, hogy a gyönyörűen indult eszme ime a biztos bukásnak néz elébe.

Ez a bukás be is következett. Mi ugyan tovább nem érdeklődtünk a dolog iránt, nem is követtük figyelemmel egyéb elfoglaltságunk mellett a ponyvairodalom további sorsának fordulatait, de azt az egyet tudjuk, hogy a „Jó könyvek“-ből mi két év alatt 52 füzetet bocsátottunk közre. *Méhner Vilmos* a rákövetkező 3 év alatt összesen 18 füzetet, és további 10 év alatt összesen 10 füzetet, tehát 13 év alatt összesen 28 füzetet, 1910-ben 80 füzetből állott az egész vállalat. A bibliografia szerint ugyilátszik teljesen megszűnt, azonban a ponyvairodalom tovább él és virágzik.

Ha sikerült népünk bizonyos rétegeibe jobb irodalmat belevinni, a jobb olvasmányt megkedveltetni, ez érdeme azoknak a tényezőknél, akik a közművelődés más tényezőivel, a *népkönyvek* íróival és egyebekkel értek eredményeket és különösen azoknak a vállalkozó szellemű és ügyes üzleti tényezőknél, akik az újság- és könyvterjesztés útján hatalmas lendületet adtak a népfelvilágosításnak és művelődésnek.

De a népnek egy bizonyos rétege még ma is hűségesen kitart a „*Regekunyhó*“ és „*Mesemondó*“ mellett és ennek az az oka, hogy a „*Jó könyvek*“ hódító hadjáratát legnagyobb győzelmei idején hirtelen megszakították.

A „*Jó könyvek*“ a mi első és utolsó, egyetlen, hivatalos támogatás mellett létesített u. n. szubvenciós vállalatunk volt.

Ezeknek a kiadására is egyenesen felszólítottak bennünket; nem mi jártunk utána, de házhoz hozták, végül mégis így bántak el velünk!

Mi levontuk a következményeket ebből az eljárásból: soha semmiféle állami pályázaton nem vettünk részt. Az évek során cégünk jelentőségének és hírnevének emelkedésével tömegesen küldték hozzánk a különböző kormányzati ágak a pályázati felhívásokat a legkülönbözőbb kiadásokra, kecsegtető szállításokra, hivatalos kiadványokra és nyomtatványokra. Mi soha egyetlen egy pályázatra nem álltunk ki, egyetlen ajánlatot nem adtunk be. Ha közvetlenül felhívtak és választ kértek, udvariasan kijelentettük, hogy elvi okokból nem veszünk részt pályázatokban, rendesen pedig papirkosárba dobtuk a pályázati felhívásokat.

Egyébként is nekem mindig az volt a felőgásom, hogy nem életrevaló az oly vállalkozás, amely hivatalos támogatásra, szubvencióra szorul; áll ez bárminemű iparra, amelyből az állami erőszakolt támogatás mesterséges üvegházi növényt nevel, áll ez különösen az irodalmi vállalatokra is, amelyek hatást csak úgy érnek el és hivatásukat csak úgy tölthetik be, ha természetes uton, mint keresleti cikkek juthatnak az olvasóközönség birtokába. Az a könyv, amelyet kinyomattak és ily értelemben nem tölti be hivatását, hiába jelent meg; a szubvenciós könyvek pedig rendesen ilyenek.

Van mindamellett az irodalmi termelésnek egy ága, amely rá van utalva arra, hogy állami, társadalmi, társulati, vagy akadémiai anyagi támogatás útján jöjjön létre; ez az a bizonyos felsőbbrendű tudományos vagy művészeti termelés, amelynek részére a művelt országokban még speciális minisztériumok is vannak felállítva. Franciaországban, Angliában az állami költségvetésben igen nagy összegek állanak évenként rendelkezésre ily kiadványok közzétételére; de hát ez a különbség Franciaország és Magyarország között.

Ez egyik érdekes fejezete a kulturtörténetnek.

IX.

NAGY REFORMOK.

Révai Sámuel Budapestre költözik.

Amikor édesatyám én reám való tekintettel és az én személyemhez fűzött reményekkel elhatározta újból való belépését a budapesti üzletbe, magától értetődőleg levonta mindazokat a tanulságokat az előbbi korszak tapasztalataiból, amelyeknek felismerésére jutott.

Világos volt, hogy az egész ügyvitelt nem bízhatja immár *Leó* öccsére, mert az ezután bizonyára épp oly kevésbé fog érdeklődni más iránt az antikváriumon kívül, mint a multban. Az ő feladata tehát az antikvárium gondozása volt és hogy amellettt egyes kiadói vállalkozásokra vonatkozó szakkérdésekben segítségemre legyen gazdag ismereteivel és világos értelmével.

Mint hogy a kiadói vállalkozások kizárólag az én hatáskörömbbe tartoztak, kellett valaki, aki az üzletvitelt, a könyvelest, a pénztár kezelését megbízhatóan és pontosan elintézzze.

Ezzel a feladattal édesatyám megbizta vejét, *Sziklai Henriket*, egy tanult és igen szakképzett könyvkereskedőt, pontos és pedáns embert, aki a reá bízott teendőket igen lelkiismeretesen elvégezte, mert rendben tartotta az ügyeket, de emellett félnék természeténél fogva sokszor bénítólag hatott az ügyek menetére.

Minden kereskedői érzéknek hiájával volt. Nem volt képes a dolgokat a jövő fejlődés perspektívájából tekinteni és ha valamely befektetés a legközelebbi napokban meg nem térült, már végleges katasztrófákkal rémitette önmagát és környezetét.

Jelentéseit édesatyámhoz is ily szellemben írta meg, de ezekkel atyám bizalmát meg nem ingathatta:

„Kérlek, hagyj fel — írja édesatyám — a sok lamentációval. Te örökké *jajjigatsz!* Megnéztem, hány j van a leveledben, hogy adósod ne maradjak. Hidd el fiam, ez nem jó tulajdonság; de még ha szóval jajveszékeltél itten, férfihez, reális, okos emberhez méltónak, illőnek nem találtam, de a dolog levélben egészen más szint ölt. Hiszen te, kedves fiam, állandóan úgy színezed a napi eseményeket, hogy még magam is Schwarzherré válnék, ha képes volna egyáltalában valaki engem e részben megmásítani. Nem szabad mindig panaszkodni, a türelmet elveszíteni; rólad tudom, hogy dolgozol, hogy mulasztást nem követsz el, tehát légy türellemmel és kitartással: serény, meggondolt, pontos munka meghozza majd a maga jutalmát.“

Egy más alkalommal így ír:

„Félek, hogy zavarba hoztok még engem is. Tudtommal gyermekjátékot nem üzünk már és ahol „Á“-t mondtam, nem szeretek a „B“-vel adós maradni. Hát miféle fennakadástok van, az Istenért, a pénzben? Én igazán mindezt nem értem és nagyon restelem a folytonos lamentációt. Ha kell pénz, megmondhatjátok, ha jóra fordítjátok, ha okosan felhasználjátok, nem tagadom meg; de hát minek és homnan ez a hang? „Ez az álláspont“, melytől te, kedves Henrikem, „nem tágíthatsz...“ Nem megy minden teljesen úgy és abban a sorrendben és olyan számokban, amint azt te, kedves fiam, képzelted? Hát tessék, csináld meg másképp, faragi magadnak mandlikát, akik pontosan a te kedvedre mozogjanak... de csupán lamentálni és ezt „álláspontnak“ tekinteni! Köszönöm szépen. Ha te, édes fiam, jó tanácsomat nem fogadod, nem akarod követni, akkor hiába minden kísérletem. Egy teljesen berendezett, jó forgalomnak örvendő, hitellel, tekintélyvel rendelkező előkelő üzletet vezetni, hidd el, nem mesterség, ha csak az nem, miként lehetne még ilyet is elrontani. Hanem akkor rátermett az ember, a férfi, *ha képes is, akar is* a nehézségekkel megküzdeni és azokat legyőzni. Ha te, fiam, már most a fejedet vesztetted, már most csak annyit tudsz, hogy neked van igazad, mert nincs pénz a pénztárban, úgy bizony neked nincs igazad és attól kell félnem, hogy nem is lesz, de nekem nagy aggodalmam van ezen „álláspont“ miatt.

Kiveheted mindezekből, hogy kihoztál a sodromból. Én tiszta,

világos értesítést kérek minden mozzanat felől, nem kérek csupán rimánkodást, mert *csupán ebből* én képet, tisztán átlátható képet, még saját türelmem minden megerőltetése mellett sem alkothatok magamnak.“

A folytonos zsémbelés és örökös akadékoskodás végre is türehtetlen helyzetet teremtett és sógorom maga is belátta, hogy az ő csendes bürokrata természete nem bír beleilleszkedni ebbe a lázas és sokoldalú tevékenységbe. Azonfölül annyira belemerült a tisztán adminisztratív ügykezelésbe, hogy produktív munkát egyáltalában nem bírt végezni, holott a cél az volt, hogy az 1877-ben felhagyott, illetőleg eladott szortiment-könyvkereskedést újra életre keltsük és hogy ő, mint kitűnő szortimenter, abban érvényesüljön. Ily körülmények között édesatyám lassanként mégis meg kezdett barátkozni azzal a gondolattal, hogy Budapestre költözik és maga veszi át ennek az üzletágnak a vezetését. Ezt most annál könnyebben tehetette, mert hiszen eperjesi üzletét vejére bízhatta, aki ebben a csendes ügykörben bizonyára sokkal megfelelőbb elhelyezést találhat.

Midőn szándéka végleg kifermálódott és elhatározássá vált, első dolga volt, minket arra utasítani, hogy most már megfelelő üzlethelyiségről, könyvesboltról gondoskodjunk, ahol egy előkelő színvonalú könyvkereskedés folytatható legyen; oly helyiségről, ahol az összes üzemek egyesíthetők volnának.

Sikerült is ilyet találni a Váci-utca 11. sz. házában, amelynek utcai nagy bolthelyisége alkalmas volt a szortiment részére, a hátsó részben pedig elhelyezhettük a kiadóhivatali irodát és a hátsó udvari helyiségben az antikváriumot.

Atyám 1882 őszén jött Budapestre és bár akkor majdnem 50 éves volt, fiatalos lelkesedéssel és munkabírással fogott hozzá a maga elé tűzött feladat megvalósításához.

Le akarta fektetni az alapokat, amelyeken biztosan megállhasson ezzel az üzletággal is. Mindenekelőtt az volt a helyes nézete, hogy a szortiment-üzlet elsőrendű hivatása, saját kiadványainkat intenzíven terjeszteni közvetlenül a közönség körében. Ilyképpen függetleníthetjük magunkat a könyvkereskedők tunya és közönyös részétől, míg ellenben ily irányú működésünk az életrevaló és ügybuzgó könyvkereskedőkre saját kiadványaink terjesztése tekintetében is buzdítólag fog hatni.

Révai Ödön.

Magát a szortimentet úgy gondolta kiépitendőnek, hogy különösen oly *specialitások ápolását tűzte ki céljául*, amelyeket a többi könyvkereskedők nem vettek fel üzemiükbe. Nem akart versengeni senkivel, nem akart kárt okozni senkinek sem, nem akart járt utakon haladni, nem akart utánozni, nem akart sablonokat követni. Abban a meggyőződésben volt, hogy a fővárosi könyvkereskedők a dolog könnyebb végét fogták meg mindig, a közkeletű és könnyen hozzáférhető irodalmat terjesztették annál a közönségnél, amely a legkönnyebben elérhető. Ő a nehezebb részét akarta megfogni. Meg volt győződve róla, hogy vannak az irodalomnak oly specialitásai, amelyek kultiválása a közönséget, ha lassan is, de biztosan az ő könyvkereskedésébe fogja terelni. Nagy műveltsége és nyelvismerete kiválóan kvalifikálták erre a maga elé tűzött feladatra. De hogy egész biztosan haladjon és a korával járó esetleges hiányokat paralizálja, e munkájához segítségül maga mellé vette ifjabbik fiát, *Révai Ödönt*.

Révai Ödön is kitűnő nevelésben részesült. Édesatyám egyáltalában szűkös viszonyai közepett, úgy látszik, minden nélkülözhető vagy nem is nélkülözhető pénzét gyermekeinek nevelésére fordította. Ez volt az egyetlen érték, amit velünk akart adni, hogy megállhassuk helyünket az életben. Viszonzásul atyai áldozataiért azonban megkövetelte, hogy minden tekintetben méltóknak bizonyuljunk azokra és főként azt, hogy elsőrendű tanulók legyünk. Minthogy öcsémben nem vélte felfedezni a tudományos pálya iránt való hajlamot, a gimnázium hatodik osztályának elvégzése után őt gyakorlati kiképzésre vette. Beállította a maga könyvkereskedésébe azzal a céllal, hogy belőle kitűnő könyvkereskedőt képezzen. A pályája iránti szeretet oly nagy volt benne, hogy mindenkit, akinek sorsára befolyást gyakorolhatott, erre a pályára akart rávezetni. Hogyne tette volna hát ezt saját fiaival!

Közben gondoskodott róla, hogy *Ödön* fia az eperjesi kis nyomdában a nyomdai üzem elemeit elsajátítsa. Miután a könyvkereskedelmi üzem minden részletébe alaposan beavatta és meg volt győződve róla, hogy nem fog vele szégyent vallani, további ismeretek szerzése végett és hogy világot lásson, arra sarkalta, hogy menjen ki külföldre, keressen ott állást, amely-

ből megélhet és mint kész férfi jöjjön annak idején vissza, hogy tapasztalatait hazájának javára értékesíthesse.

Révai Ödön néhány évet töltött el Svájc fővárosában, Bernben és Bajorország fővárosában, Münchenben, hol lát-körét tágitotta, a könyvkereskedői teendőkben nagy gyakorlatot szerzett és értékes összeköttetéseket is kezdeményezett a jövőre nézve.

Az európai színvonal és a nemzeti szellem.

Ezzel a segítséggel indult tehát neki atyám a szortiment felélesztésének. Meg akarta e téren valósítani mindazt, amit vidéki elvonultságában éveken át elgondolt és meg akarta mutatni, hogy milyennek képzei ő egy ország fővárosának könyvkereskedését. Meg akarta alkotni az európai színvonalon álló könyvkereskedést. Nem mintha addig is nem lettek volna Budapesten igen jelentékeny szortiment-könyvkereskedések, de abban az értelemben, ahogy azt *Révai Sámuel* elgondolta, európai nivón egyik sem állott. Részben mint a Bach-korszak csökevényei, teljesen a német könyvkereskedelem járszalagán jártak, legfőbb becsvágyukat abba helyezték, hogy minél több német könyvet hozzanak forgalomba, a kezdetleges magyar irodalmat lenézték és elhanyagolták és az ébredő nemzeti szellemet meg nem értették.

Kis részük, és ezeknek élén *Ráth Mór*, elismerésre méltó módon állott szolgálatába azoknak a nagyszabású feladatoknak, amelyeket a kiegyezés után megújított Magyarország elibük tüzött, de viszont abban azután olyan egyoldalúak lettek, hogy ebből az okból nem vergődhettek európai színvonalra.

Révai Sámuel az akkori idők könyvkereskedését a nemzeti szellem ápolására és az általános kulturai érdek képviselőre tartotta hivatottnak. Neki az volt a meggyőződése és ehhez ragaszkodott egész életén át következetesen, hogy egy olyan kis nemzetnek, aminő a magyar, saját nemzeti kulturáját és elsősorban irodalmát talán még behatóbban és szívesebben kell ápolnia és megvédenie, mint a nagy nemzeteknek, de másfelől éppen kicsiny voltánál fogva a nagy nemzetek kulturájának gyümölcseit saját előhaladása céljából kell a maga részére meghódítania.

A fejlődés legnagyobb akadályai.

Hogy eszméit keresztülvihesse, mindenkéltt termő-

képessé kellett tenni a talajt. Az akkori könyvkereskedelem igen nagy bajban szynlödött, olyanban, amely egymásután elpusztította a legéletrevalóbb alkotásokat. A fiatalabb nemzedék, mely önállóságára vágyott és egymásután alapította az újabb és újabb könyvkereskedéseket, olyformán vélt sikerre vergödni, ha előnyök nyujtásával magához csábitja a közönséget.

Igy keletkezett a könyvkereskedelemnek az a valóságos rákfenéje, amit *rabattozásnak* nevez a közönség. Először 2—3 százalékot, azután 5 százalékot, végül 10 százalékot engedett a könyvkereskedő a megszabott bolti árból rendes vevőjének; de ez még nem volt elég: a versengés mindig uj és uj formákat talált ki. Az egyik portómentességet ígért, mire a másik ráduplázott és 10—20 forintnyi vásárlás esetén rabattot és portómentességen felül még valami ajándékkönyvet is helyezett kilátásba.

Révai Sámuel, amellet, hogy ezt a versengést mindenképpen illojálisnak tartotta, meg volt győződve arról is, hogy az a cég, amely ily módon szerzi és tartja meg vevőit, képtelen felvirágzani. Meggyőződését igen beható és erélyes hangu cikkekben fejtegette a könyvkereskedői szaklap utján s világosan és megdönthetetlenül bebizonyította kollégáinak, hogy ha abból a 25 százalékból, melyet akkor a kiladók nekik a bolti árakból engedtek, levonják a bizományosi, helyiségbér, személyzeti és egyéb költségeket, még 10 százalékjuk sem marad, tehát alig elegendő ahhoz, hogy üzletükbe befektetett tőkéjüknek kamatját és saját megélhetésüket biztosítsák. De mindez a kapacitáció nem segített, kollégái megmosolyogták, „Prinzipienreiter“-nek, legjobb esetben idealistának mondták Révai Sámuel és örültek annak, hogy ő fiatal üzletét erre az alapra helyezvén, versenytársnak egyáltalában nem lesz tekinthető, mert hiszen nyilvánvaló, hogy a közönség messze el fogja kerülni azt a könyvesboltot, amely nem ad rabattot. Bezzeg megszűnt a mosoly, amikor a budapesti könyvkereskedések sorban egymásután válságba kerültek, fizetésképtelenséget jelentettek be, megbuktak. Ebben a rövid 2—3 esztendőben így járt az *Aigner Lajos*, *Lafitte és Elsner*, *Tettyey Nándor*, *Zilahy Sámuel* cége, pedig mindegyiknek élén igazán rátermett, képzett, szorgalmas könyvkereskedő állott.

De *Révai Sámuel*t még ezek előtt a bukások előtt sem tántorította meg soha semmi ebben a kérdésben, annyira tisztán és világosan látott. Megtörtént, hogy egyik-másik esetben mi magunk, az ő munkatársai, rámutattunk bizonyos félszepségekre, amelyek ebből az elvhez való szilárd ragaszkodásból keletkeztek. De ő még akkor sem engedett helyesnek tartott álláspontjából.

Váci-utcai üzletünk közvetlen szomszédságában volt a *Lampel Róbert-féle* könyvkereskedés, mely akkor már a Wodianer-család birtokában volt s a fiatal és ügybuzgó *Wodianer Arthur* szakavatott vezetése alatt állott. Megtörtént nem egyszer, hogy valamely könyvvásárló beállított könyvesboltunkba, ott egy könyvet kért, amelyet elibe tettek és a véleménye szerint neki járó 10 százalékos engedménnyel meg akarta azt vásárolni és fizetni. A rabattot természetesen megtagadtuk és a vevő eltávozott. Bement a közvetlen szomszédságunkban levő *Lampel-féle* könyvkereskedésbe, ahol az a könyv nem volt meg. *Lampelék*, amint az egyáltalában szokásban volt a piacon, átküldtek hozzánk, mi nekik számlára kiszolgáltattuk a szóban forgó könyvet, az egymásközt megállapított 15 százalékos rabattal, mire ők azt az illető vevőnek 10 százalékos rabatt engedménnyel el is adták. Ilyen esetek napirenden voltak, ilyenek döbentettek meg minket is a tekintetben, vajjon kereskedőileg helyesen járunk-e el?

De *Révai Sámuel* ebben a tekintetben tántoríthatatlan volt. Nemcsak az volt szilárd meggyőződése, hogy szolidul vezetett könyvkereskedés nem maradhat fenn, ha rabattot ad a közönségnek, amint azt a következmények igazolták is, hanem azt is fontosnak tartotta, hogy a közönséget rá kell nevelni arra, hogy semmi körülmények között ilyen rabattot igénybe ne vegyen, ne követeljen és el se fogadjon, mert a közönségnek elsőrendű érdeke az, hogy a könyvkereskedések prosperáljanak, mert csak úgy képesek a gondoljaikra bizott kulturális érdekeknek szolgálatot tenni. Minthogy *Révai Sámuel* azt akarta, hogy minden egyes könyvkereskedésben kulturtényezőt lássanak, megkövetelte minden egyes kulturembertől, hogy a maga részéről ennek a kulturtényezőnek fennmaradásához és prosperitásához hozzájáruljon.

Könyvásárlás a külföldön.

Amint ebben az egyetemes könyvkereskedői érdeket védte, úgy más irányban is kezdeményezőleg és ujitólag lépett fel az egész magyar könyvkereskedelem érdekében. Mozgalmat indított a könyvkereskedői egyesület útján az ellen a multból áthozott szokás ellen, hogy éppen a legnagyobb könyvvásárlók, a tudományos könyvtárak és a tulajdonképeni könyvamatőrök könyveiket nagyrészt *külföldről* hozzadják, külföldi könyvkereskedők útján, a hazai könyvkereskedelem teljes kikapcsolásával.

Révai Sámuel, eltekintve a közgazdasági kártól, amelyet az okoz, hogy a közvetítői haszon külföldi embernek és nem magyar honpolgárnak jut, főként abból a célból tartotta szükségesnek gyökeres változásra törekedni, hogy a magyar könyvkereskedelmet ezáltal megerősítse, megszilárdítsa, létalapjait biztosítsa. Mikor amugyis küzdött ez a kezdetleges könyvkereskedelem az önfenntartás nehézségeivel, semmikép sem volt menthető az, hogy megfoszszák a forgalomnak attól a részétől, amelyet főként a közpénzekből fenntartott intézmények könyvtárai képviseltek. A Magyar Könyvkereskedők Egylete *Révai Sámuel* kezdeményezését helyeselve, őt bizta meg az idevágó memorandum elkészítésével. Ebben a memorandumban kimutatta, hogy az a külföldi verseny, amely hazánk legjobban felszerelt közintézményei részéről dédelgető simogatásban, indokolatlan kedvezésben és buzdító pártfogásban részesül, mennyire zsibbasztólag és bénítólag hat a magyar könyvkereskedelem fejlődésére. Rámutatott arra a képtelen állapotra, hogy ez a külföldi verseny még a saját magunk által produkált honi irodalmi termékeknek terjesztését is lehetetlenné teszi, mert, arról mondja: „előttünk, magyar könyvárusok előtt be van zárva a magyar közintézetek és a magyar mágnások ajtaja.”

Trefort Ágost akkori kultuszminiszternek volt érzéke az ügy fontossága iránt és ki is adta azt a rendelkezését, hogy az összes fennhatósága alá tartozó intézetek és könyvtárak ezentul mind magyar, mind külföldi könyvszükségletüket csakis hazai könyvkereskedőktől szerezzék be.

Szakkönyvkereskedések berendezése.

Már fent kifejtettem, hogy *Révai Sámuel*t a szortiment megnyitásánál az a szempont vezette, hogy valóságos szükségletnek feleljen meg ez a vállalkozása, tehát ne másolja egyszerűen azt, amit mások már megcsináltak. A körlevél, amelyet a könyvkereskedés újból való megnyitása alkalmával közrebocsátott a cég, világosan körülírja, hogy elsősorban saját nemzeti irodalmunk számára óhajtunk tért hódítani a közönség körében, az idegen nyelvű irodalmak termékeit pedig azokban az esetekben fogjuk propagálni, amikor saját hazai irodalmunkkal a szükségnek megfelelni még nem lehet. Ebből az alapelvből indult ki, amikor oly specialitások ápolását kezdeményezte, amelyek vagy egyáltalában ismeretlenek voltak magyar földön, vagy pedig eddigelé külföldi cégek által műveltettek. Ilyen volt a művészet és az iparművészet, a mérnöki tudomány, az ipar és a műipar, az építészet, a technológia és a technika irodalma. Ezeknek magyar irodalmuk egyáltalában nem volt. Ami ezekből a fontos dolgokból hazánkba eljutott, az volt, amit egyes külföldi szakkönyvkereskedések ide küldött ügynökei jónak láttak magukkal hozni és ez nem volt mindig java az irodalomnak.

Első dolgunk volt tehát egy *politechnikai szakkönyvkereskedésnek* a megalapítása, amely a felsorolt irodalmi ágakat felölelje. Ez a politechnikai szakkönyvkereskedés magas színvonalon állott, nagy raktárat tartott francia, angol, német és olasz munkákból és képes volt a legkülönbözőbb szükségleteknek megfelelni. Ebben a tekintetben fel is vehette a versenyt a külföld bármely hasonnemű szakkönyvkereskedésével. De nem vehette fel egy olyan téren, amely hazánk akkori közgazdasági viszonyaival volt kapcsolatos: nem vehette fel a hitelezés terén.

Magától értetődőleg a külföldi verseny kiszorításának éppen e szakkönyvkereskedés működési területén kellett leghamarabb bekövetkeznie, mert mindazok a tényezők, amelyeknek technikai könyvekre volt szükségük, eddigelé külföldről szereztek be azokat. Mi tehát hivatkozással a fontos gazdasági közérdekre és támogatva *Trefort* fent idézett rendelete által, joggal fordulhattunk mindezekhez az intézetekhez azzal a kéréssel, hogy ezután általunk szerezzék be szükségletüket és

ne Bécsből, Berlinből, Lipsceből, Frankfurtból és Párisból. Legtöbb helyütt szívesen is vették, már saját kényelmük szempontjából is, ajánlközásunkat, azonban . . . egy olyan „azonban“-ra akadtunk, amelyre igazán nem lehetett számítani.

A Műegyetem akkori rektora kijelentette például, hogy ő a legnagyobb készséggel fogja ezután szükségletét nálunk megrendelni, minthogy azonban neki évenként csak 6000 korona könyvtári büdzsét bocsát rendelkezésére az állam, ellenben az ő könyvadóssága a *Wasmuth* berlini cégnél körülbelül 60.000 márkát tesz ki, ezidőszerint nekünk, ha a Műegyetem könyvszállítására reflektálunk, számolnunk kell azzal a körülménnyel, hogy csak mintegy 14 év múlva fogja megkezdhetni a 14 éven belül szállítandó könyvek számláinak évenkénti 6000 koronával való törlesztését.

Ilyen és hasonló nehézségeket tártak fel más tényezők is. Nem kellett hozzá Adam Riese matematikai jártassága, hogy tisztában lehessünk azzal, hogy ily körülmények között politechnikai szakkönyvkereskedésünk nem igen fog gyarapodhatni azoknak a klienseknek útján, akiknek számára voltaképpen életbe hivatott. Akkor, amikor a kamatláb 7 és 8 százalék között ingadozott, még két évi hitelezésre sem voltunk képesek, holott a német, aki az árut igen előnyösen állíthatta elő, 1—1½—2 százalékos kamatlábbal kalkulálhatott.

Atyámat és öcsémet a közintézetekkel tett ez a tapasztalat kellemetlenül érintette ugyan, de nem bátortalanította el őket. Ők azt remélték, hogy a magánfelek révén elérendő forgalom talán elégséges lesz a politechnikai osztály fenntartására. De az építészeti iparban akkor beállott krízis bekövetkezése folytán ebben a reményükben csalatkoztak és ha fájó szívvel és csak nagysokára is, elfogadták azt a javaslatomat, hogy a viszonyok kényszerítő hatása folytán evvel a szakmával hagyjunk fel. Sok pénzünk volt belefektetve, ha azt benne hevertetjük, idővel vállalatunk egyébként egészséges gyökereit megtámadja és válságba viszi azt. Gyönyörű készletünket felküldtük tehát Bécsbe és ott egy aukció útján értékesítettük.

Különleges osztályt alapítottunk azután a *mezőgazdasági és erdészeti szakmának*, abból indulva ki, hogy ebben az agrikulturális országban különös súlyt kell helyezni a mezőgazdasági ismeretek terjesztésére és minthogy művelt gazdáink nagy

része bécsi könyvkereskedők útján fedezte könyvszükségletét, itt is annak az eszmének csináltunk propagandát, hogy az ország önállóságának kiépítése érdekében közönségünk szokjék ahhoz, hogy bevásárlásait magyar földön, magyar vállalatoknál tegye.

A kitűzött célnak következetes keresztülvitelében a jogász-közönség használatára azután közrebocsátottunk egy „*Bibliotheca juridica*” című könyvjegyzéket, amelyben szakmák szerint részletesen rendezve, a magyar és a külföldi irodalom összes jelentékeny munkáit felsoroltuk. Ez volt az első ilyenemű jegyzék, azóta sem jelent meg hozzá hasonló.

Az olvasókörök meghódítása.

De a legnagyobb agitációt a *kaszinóknak és olvasóköröknek* megnyerése érdekében fejtettük ki. Ezekben az olvasókörökben látta akkor mindenki a magyar szépirodalom elterjedése szempontjából a legfontosabb tényezőt. Minthogy a közönség nem igen vásárolt könyvet, hanem olvasási kedvét és szükségletét a minden városban és nagyobb helységben megalapított olvasókörök révén elégítette ki, fontos volt, hogy ezek minden újonnan megjelent könyvet egy vagy több példányban meg is vásároljanak. Az a rossz szokás kapott azonban lábra, hogy ezek az olvasókörök összeállították tervezett könyvrendeléseiket, azokat többszörösítve szétküldötték az antikváriusoknak és olcsó ajánlatokat kértek. Megindult most már a hajsza, ki adja olcsóbban és a könyvtárnokok egész törekvése abban merült ki, hogy egy pár krajcárral, egy pár forinttal olcsóbban szerezzék be évi szükségletüket.

Ezzel az állapottal szemben mi évről-évre ismétlődő agitációt fejtettünk ki. Először is a hazai irodalom egészét felölelő „*Kaszinói könyvtár*” című könyvjegyzéket szerkesztettünk és azt évről-évre megújítva szétküldöttük az összes számba jövő társasági könyvtáraknak. Évről-évre felszólító leveleket intéztünk hozzájuk, amelyekben lelkükre kötöttük azt, hogy szépirodalmunk életének és felvirágzásának sorsa egyedül a könyvtárral rendelkező társaságuletek kezébe van letéve. Kimutattuk, hogy ha a hazánkban könyvtárral rendelkező 5—600 társaságulete, felfogva nemes hivatását, minden jó magyar szépirodalmi könyvet bekebelez könyvtárába, ezáltal az írók

megélhetését és szépirodalmunk gyarapodását segítik elő hathatósan; azaz lehetővé teszik egyáltalában a szépirodalmi könyvek kiadását. Megmagyaráztuk nekik, hogy kötelességük éppen e szempontból könyvszükségletüket a könyvkiadók vagy könyvkereskedések útján megrendelni, azok teljes bolti árát megfizetni és kötelesek melőzni antikvár-példányok beszerzését, már csak azért is, hogy az olcsó könyv után kapkodó közönség elől ezeket az antikvár-példányokat el ne vonják.

Amit mi az olvasókörök irányítása tekintetében mint magáncég véghezvittünk, az igazi pionir-munka volt, amely az egyetemes könyvkereskedelemnek és a magyar irodalomnak nagy hasznára vált. A mag, ha lassan is, mégis csak kikelt, a szépirodalmi könyvek kelendősége évről-évre fokozódott és ma már nem öt- és hatszáz és nem ezer példányban, hanem öt-tíz és még több ezer példányban kel el egy-egy jobb magyar szépirodalmi könyv.

A francia irodalom meghonosítása.

Hanem a legérdekesebb és legnagyobb kihatásu műve a cég ily irányu törekvéseinek az az akció volt, amelyet a *francia irodalom meghonosítása* érdekében véghezvitt. Tudni kell, hogy a budapesti könyvkereskedések szükségletüket francia, angol, olasz és más nyelvű könyvekből eleddig Bécsből vagy Lipszéből hozatták oly nagybizományosoktól, akik az illető francia, angol kiadóktól nagyobb készleteket kaptak abból a célból, hogy ezekből az ő országukban levő könyvkereskedések rendeléseit elintézhessék. A magyarországi könyvkereskedések, nem lévén semminemű közvetlen összeköttetésük párisi és londoni kiadókkal, ezekhez a forrásokhoz fordultak, ami azt jelentette, hogy először keveset kaptak, másodsor drágán kapták, harmadszor későn kapták.

Révai Sámuel zseniális ötlete volt, hogy a magyar könyvkereskedelmet ezen a téren is önállósítani kell és megszüntetni azt a függő viszonyt, amelyben a bécsi és lipcsei nagy szortimenterekkel voltunk. Ez azonban nem volt könnyű. Meg kellett nyerni először a külföldi kiadót arra, hogy megfelelő feltételek mellett Budapestre is szállítson és meg kellett nyerni a budapesti könyvkereskedőt arra, hogy szükségletét abból a budapesti központi telepből hozassa el, amelybe könyveit a kül-

földi kiadó el fogja szállítani. Nehéz volt az első is, hiszen akkor Budapestet még Ázsiához tartozónak képelték, különösen a franciák, de legalább is a Kelethez, a Balkánhoz valónak gondolták azok a franciák, akiknek földrajzi ismeretei akkor is igen gyengék, ha kiadókról van is szó. A francia kiadók hivatkoztak arra, hogy nekik tudomásuk van a lipcsei bizományos kimutatásaiból arról, hogy Budapesten igen kevés francia könyv fogy el, ennél fogva nem érdemes nekik ott külön készletet tartani. Ezzel szemben azzal érveltünk, hogy hozzánk a párisi újdonságok a lipcsei nagy szortimenterek útján csak akkor jutnak el, amikor azok már nem újdonságok, amikor azok már nem aktuálisak és egész más lesz ezeknek a könyveknek a kelendősege, ha azon frissen, „*vient de paraître*” jelzéssel kerülnek a budapesti kirakatokba, amikor a közönség még hatása alatt áll a franciaországi és a világ összes lapjaiban közzétett ismertető cikkeknek.

Ezt az akciót cégünk francia kiadókhöz intézett magánlevelekben teljesen saját felelősségére kezdette, mégis kiszivárgott indiszkrétció folytán és így a lipcsei nagy szortimenterek felhasználták befolyásukat a francia kiadóknál arra, hogy kalandos terveinkre ne álljanak rá. Ezzel szemben mi a francia kiadókat teljesen informáltuk a helyzetről. Megmagyaráztuk nekik, hogy a németek mintegy missziót látnak benne, hogy összes intellektuális szükségleteinkről gondoskodjanak. Ezért erőszakolják ránk közbenjárásukat a könyvvásárlás tekintetében is. A németek akarják nekünk a folyóiratokat, a professzorokat, a mérnököket, a gyárigazgatókat, a munkavezetőket, a vasuti igazgatókat, a bankárokat és még sok egyebet szállítani és úgy viselik magukat, mintha mi vadak volnánk, akiket nekik kell megszelidíteniök és kiművelniök. Jogcímet formálnak arra, hogy ők legyenek a mi civilizátoraink. Természetes, hogy ezek után elterjesztik országunkban a német szellemet és folytatják a németesítésnek azt a munkáját, amelytől a Bach-korszak lezártával alig szabadultunk meg. A kérdésnek ezt a politikai részét domborítottuk ki leginkább, minthogy úgy gondoltuk, ezzel lehet leghamarabb célt érni a francia kiadóknál.

Célt is értünk. A legelőkelőbb kiadók: *Charpentier, Dentu, Hetzel, Calmann-Lévy, Hachette, Quantin, Jouaust, Lemerre,*

Ollendorff, Plon, összekötetésbe léptek velünk és segítettek bennünket francia irodalmi telepünk megalapításában.

Küzdelem a németekkel.

A németek azonban nem tágitottak. Most már nyilvánosságra vitték az ügyet. Az előkelő lipcsei könyvkereskedői szaklapban kezdték az ügyet tárgyalni és gyűlöletes szímben feltüntetni cégünket, mint amely a német könyvkereskedelem és ennek jelentősége ellen tör.

A válasz, amelyet édesatyám erre a támadásra adott, mindenképpen meggyőző volt. Rámutatott arra, hogy a magyar könyvkereskedőtől nem lehet megvonni azt a jogát, hogy saját nemzeti és saját irodalmi érdekeit önállóan ápolja; csak másodsorban és harmadsorban vezetheti be az idegen irodalmakat, amelyeket azok értéke és belső becse szerint törekszik érvényre juttatni. Kimutatta, hogy a német kiadók a francia, angol és olasz irodalmak elsőrendű kincseit hozzánk főként fordításokban, néha kiváló és kitünő, sokszor azonban gyenge és vizenyős fordításokban juttatják és nem kívánhatják tőlünk azt, hogy mi lemondjunk arról, hogy a külföldi nagy irodalmak munkáival eredetiben megismerkedhessünk. Ráutalt arra, hogy nekünk közgazdasági érdekeink ezeket a külföldi irodalmakat közvetlen összekötetések útján a kiadóktól beszerezni s nem hónapok és évek multával a nagy szortimenterek raktárában heverő maradékokkal beérni. Mi mindenképpen tiszteljük és becsüljük a német szorgalmat és a német szellemet, de azért nem hajolhatunk meg a német Schulverein célzatai előtt, amelyek ebben az esetben is megnyilatkoznak, mert a magunk kulturáját a magunk országában a saját tényezőink útján óhajtjuk létesíteni. Visszautasította ebben az iratban az újabb Németországban divatba jött hangot és azt, hogy a német kiadó a magyar könyvkereskedelmet mintegy tributárius vazallusának tekinti és vétkül rója fel neki, ha nemzeti célokat követ. Mi köszönettel vesszük mindazt a jót, szépet és becseset, amit a német kultúra nekünk nyújt, de kötelességünknek tartjuk a ránk nézve veszedelmessé váló gyámkodást minden tisztességes eszközzel paralizálni. Ilyen eszköznek tartjuk a francia irodalomnak és a francia

szellemnek ápolását a mindinkább előre tolakodó németesítéssel szemben.

Az egész könyvkereskedelemre kiható lipcsei szaklapnak nagy publicitása mellett is, amelyben édesatyám felvilágosító sorai megjelentek, csak nem akartak szünni a támadások. Most már a Bécsben megjelenő osztrák szaklap vette fel a küzdelmet. Bécsben nem germán nemzeti szempontból, hanem egyszerűen a zseb szempontjából bíralták el a dolgot és fájt nekik az, hogy a mi akciónk őket a közvetítésből kikapcsolni készül. A bécsi szaklapban közzétett névtelen támadásra adott válaszában ezekre rá is mutat édesatyám, amidőn a következőkben utasítja vissza az illetéktelen vádakát és különösen azt a gnyolódást, amelyet az osztrák sógor magának Magyarországgal szemben megenged:

„Semmiképp sem jó szolgálat soha, senkivel szemben: versengést és gyűlölséget szítani olyan emberek, osztályok vagy népek között, amelyek szükségképpen egymásra vannak utalva, amelyek csak kölcsönös segítséggel és barátságos szomszédi jóindulattal boldogulhatnak, és bármily kevéssé óhajtanék is politikát csinálni ott, ahol tisztán üzleti érdekekről van szó, mindamelllett a „suum cuique“ elvéhez mindenkor híven ragaszkodva, nem szeretnék senkit sem megrövidítve látni jogaiban, öntudatában, hazafias akaratában és törekvésében. Ugy tetszik hát nekem, hogy D. urat nem egészen ez az indulat hatja át, mikor tréfálkozva „Nagy-Magyarországnak“ szenteli egész komoly figyelmét.

A tagadhatatlanul szép Ausztria azért jutott idáig, mert ott igen sok D. fajta ur fáradozott már évtizedek óta azon, hogy mindent a feje tetejére állítson s egy dicsőséges nemzettől még a legbecsesebb kincsét, a nemzeti nyelvét is eldisputálja.

Óvjunk meg hát valamelyes méltányosságot és mérsékletet és ne vigyük bele a politikai jó- vagy rosszindulatot az üzleti megbeszélésekbe és a könyvkereskedői forgalomba. Prosperitásunk és jól felfogott érdekeink intenek bennünket arra, hogy békésen és türelmesen dolgozzunk és alkossunk egymással és egymás mellett, s legfőlebb csak sajnálkozásunkat nyilvánítsuk még ott is, ahol anyagi károsodás ért bennünket . . . . .”

A mi cégünknek sok anyagi kárt okozott ez az akció, amennyiben némely német kiadó messzemenő következtetése-

ket vont belőle és mindenképpen visszatorlással élt velünk szemben. Voltak német könyvkiadók, akik e miatt a mi francia akciónk miatt az évek óta fenntartott összeköttetést egyszerűen megszüntették. Igen érdekes és jellemző a német gondolkodásra az a levelezés, amelyet édesatyám az egyik stuttgarti céggel (jobb talán a nevét meg sem jegyezni) folytatott és amely mélyen bevilágít abba, hogyan jutott el az egyébként nagy kvalitású német nemzet ahhoz a páratlan világgyűlölethez, mely a világháborúhoz vezetett, mely felsorakoztatta ellene jóformán a világ összes népeit és mely nem szűnt meg még ma sem, amikor leverten fekszik az óriás.

„A sok kellemetlenség és bosszuság, — írja egy levélben — amely egy kétségtelenül *rosszindulatúan magyarázott levél* miatt ér egy idő óta bennünket, arra készítet, hogy e hó 24-én kelt levele kapcsán e néhány sorral forduljunk Önhöz a megértés kedvéért.“

És felvilágosítja arról, hogy a szóban forgó cég minő károkat okoz saját magának, amidőn az összeköttetésről lemond és kiadványai természetesen ezen a fontos piacon képviselő nélkül maradnak. Aztán így folytatja:

„Nekünk kellemetlenséget szereznek Önök, az igaz, de hogy lesz-e majd valami hasznuk ebből, azt csak a jövő fogja megmutatni.

És miért teszik ezt, ha szabad kérdenünk?

Mi célul tűztük ki, hogy megkönnyítsük a francia irodalom bejutását is városunkba és hazánkba, és mondhatjuk, hogy az eredmény éppenséggel nem rossz.

Mi kifogásuk lehet ez ellen az uraknak? Nem áll-e vajjon szabadságunkban, úgy vezetni a magunk üzletét, ahogy jónak látjuk, és az irodalomnak azokat az ágait kultiválni, amelyeknek kultiválását előnyösnek tartjuk magunkra nézve?

Talán bizony (hogy annak a nyilvános támadásnak egy perfid inszINUÁCIÓJÁT illusztráljuk) azt kellett volna azoknak a francia uraknak mondanunk: Látjátok, mi szívesen vennénk és adnánk el a ti könyveiteket, de kedves szomszédaitoknak ez nem tetszik; nem vásárolunk hát egyebet tőletek, csak azokat a Zola-féle regényeket, amelyek nincsenek lefordítva németre; de valamely fizikai tankönyvet vagy a francia forradalom történetét a világ

minden kincséért el nem adjuk és el nem adhatjuk, mert akkor a német kiadó urak nyomban lezárják a számlánkat és hegyibe még üldözőbe is fognak, mint egész nemzetük ócsárlóját.

Ugyan már hová jutnánk így? Azt hiszem hát, hogy okosabb volna, ha politikai hitvallásunkat szépen otthon hagynók s a boltba és az irodába nem vinnénk magunkkal egyebet, csak az egészséges és tiszta üzleti felfogását ezeknek az anyagi dolgoknak.

Mi nem importáljuk (vagy legalább is nem szívesen importáljuk) az eredeti német művek francia vagy angol fordítását, mert aki művelődni, tanulni akar, az olvassa eredetiben az illető irodalmat (különösen a világnyelveket), nem vagyunk tehát barátjai annak sem, hogy a jó vagy teljességgel rossz francia irodalmi termékeket német fordításban áruljuk. Mi csak ennyit mondtunk.

Hát e miatt tudnak önök annyira felzúdulni? Vagy egyáltalán nem találják érdemesnek az urak, gondolkozni egy keveset azon, amibe a maguk vagy a mások kárára belefognak?

Azt hisszük, hogy embereknek és népeknek meg kellene férfien békességben egymással és üzleti összeköttetéseikben csak azt tartaniok szem előtt, ami éppen lényege az üzletnek.

Más felfogásra és meggyőződésre téríteni bennünket: számla-lezárással bizony aligha fog sikerülni.“

Ezt a tárgyilagos, felvilágosító, mindenképpen udvarias levelet a német kiadó visszaküldte azzal, hogy:

„Miótán Ön hivatottnak tekinti magát arra, hogy nekem előadásokat tartson arról, hogy mit követel meg a jó kereskedelmi felfogás, eredetiben visszaküldöm Önnek levelét, minthogy ilyen írásoknak az én repozitóriumomban nincs helye.“

Kell-e beszédesebb bizonyíték a német gőg és önhittség mellett?

De mindezek a kellemetlenségek csak nekünk ártottak, ám az általuk okozott kárt el birtuk viselni. Ellenben a célnak, amit el akartunk érni, ez nagy hasznára vált, sőt mondhatjuk, teljes sikerre vezetett.

Az akkoriban megjelent „*Gazette de Hongrie*“-ban *Sasvári Ármin* egyik cikkében írja, hogy úgy érzi magát újabb időben Budapesten, mintha a Rue des Saints-Pères-ben vagy a Boulevard des Italiens-en járna. A könyvkiakatok tele vannak francia írók: *Zola, Alphonse Daudet, Theuriet, Ohnet, Malot*

munkáival, a szép *Lemerre*- és *Quantin*-kiadásokkal. Tényleg az ebben az időben megjelent jobb francia munkák Budapesten 3—400 példányban keltek el megjelenésükkor, szinte nagyobb példányszámban, mint ugyanazon könyveknek magyar fordításai.

Nehezebb volt magukat a budapesti könyvkereskedőket rábírni arra, hogy ezt az általunk megalapított központi szervezetet igénybe is vegyék. Egyesek sehogysem akartak lemondani arról, hogy nekik ne *Brockhaus* vagy *Twietmeyer* küldje meg a könyvet. Nem bánták azt sem, ha elkésve kapják, de valami sajtószerű rivalitási érzülettel nem tudtak megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy legyen Budapesten egy könyvkereskedés, amely megtudja, hogy egy másik könyvkereskedésben ebből vagy abból a munkából hány példány fogyott el. Ugy akarták megőrizni ezt a titkot, mint valami csodatevő szert.

De minket ezek az apró kanapé-pörök el nem kedvetlenítették, mi tudtuk, hogy a francia szortíment közvetlen behozatala tárgyában megindított akciónk bekapcsolta Budapestet és egész Magyarországot az európai könyvkereskedelem körébe. Ezóta vannak nálunk a szó igaz értelmében vett európai könyvkereskedések.

1883-ban Párisba mentem, hogy személyes érintkezés útján mélyítsem a megkezdett összeköttetést.

Sok kedves emlék fűződik ehhez az uthoz.

Madame Edmond Adam.

A legkedvesebb emlékek egyike az, mely *Mme Edmond Adam*-hoz, a híres francia írónőhöz fűződik. *Mme Adam*-ot (*Juliette Lamber*), sok szép könyvnek elismert szerzőjét, nagyszabású irodalmi tevékenysége, társadalmi jelentősége és politikai szereplése alapján a maga kora legkiválóbb asszonyának tartották. Mint a *Nouvelle Revue* című nagy francia havli szemle szerkesztője és kiadója, a diplomáciában és a nemzetközi politikában nagy befolyásra tett szert. Ilyformán igazán jelentős volt ránk nézve, mikor elhatározta, hogy eljön Magyarországra, szétnéz itten, megismerkedik államférfiainkkal, íróinkkal és művészeinkkel, társadalmunk különböző egyéniségeivel, kulturális intézményeinkkel, közjogi helyzetünkkel, nemzeti aspirációinkkal.

Tapasztalatairól az ő nagy *Revue*-jében tanulmányokat tett közzé és ezekben szívének őszinte melegével ismertette hazánkat. Különösen elragadóan szép fővárosunkat, népszokásainkat, nemzeti történetünket, nagy embereinket, fejlődő irodalmunkat és ifju művészetünket. De ezekben a tanulmányokban nem mindenben hódolt az emberi hiúságnak, mint ahogy azt az ilyen alkalmi utazók tenni szokták, hanem sokszor éles hangokat is használ, midőn egyes kinövésekről szól, vagy politikai életünket és pártjainkat rajzolja.

Nyilvánvaló volt, hogy *Mme Adam* ezeket a tanulmányokat össze fogja gyűjteni és ismételt látogatásaim az ő gyönyörű Boulevard Poissonnière-i lakásán éppen azt célozták, hogy könyve francia kiadásával egyidejűleg megjelenjék az magyarul is.

Mme Adam könyvének magyar kiadásával cégünket bizta meg, de ránk ruházta a francia kiadás terjesztésének dolgát is Magyarországon; éppen tekintettel a francia könyvkereskedelem terén vállalt szerepünkre és missziónkra. Meg is jelent „*A magyarok hazája*“ cím alatt magyarul és „*La patrie Hongroise*“ cím alatt francia nyelven.

Nagyon meghatotta a bájos írónőt, hogy a rendszer kiadison kívül egy emlékkiadást is nyomattunk finom velin papíron közéletünk ama kitünőségei számára, akiknek alkalmuk volt *Mme Adammal* személyesen megismerkedni és akiről könyvében megemlékezik.

Az „*Intermédiaire littéraire*“.

A közvetlen személyes érintkezés a párisi kiadókkal még egy dolgot érlelt meg. Az 1884-ik évi július 1-én lépett életbe nálunk az új *szerzői jogi törvény*, melytől sokan úgy belső irodalmi életünkben, mint a külföldi irodalmakkal való érintkezésünkben sok tekintetben üdvös változásokat reméltek.

A francia regényirodalom akkor élte virágkorát. Európaszerte minden nyelven fordították a francia írók regényeit, a nagy lapok tárcái ezekkel voltak tele, a magyarok is.

A francia íróknak és kiadóknak nagy érdekük volt, hogy Magyarországon is védve legyenek és így jóformán természetes, hogy a francia kiadók, amidőn velünk az ő kiadványaiknak Magyarországra való szállításáról és kiadói érdekeik gondozásáról tárgyaltak, a szerzőjogi védelem ügyét is szóba hoz-

ták és szinte egyenes felszólítást intéztek hozzám: legyünk e tekintetben segítségükre.

Ezekből a megbeszélésekből alakult ki azután egy oly intézmény megteremtésének gondolata, mely a különféle nemzetközi irodalmi és kiadói érdekeket megóvjá.

Az intézményt 1884 július havában létesítettük *Intermédiaire littéraire, Bureau International de littérature Révél Frères* (Nemzetközi irodalmi közvetítő intézet) címe alatt s feladatát és működési körét a következőkben jelöltük meg: Meg akarjuk óvni a magyar írók érdekeit a külföldön és a külföldi írók érdekeit Magyarországon. Ha a külföldi művek jogosulatlan fordításainak özönét megakadályozni sikerül, ezzel a magyar regényirodalomnak használunk, egyben azonban biztosítjuk azoknak az elsőrendű külföldi irodalmi műveknek sorát, amelyeknek lefordítása egyetemes kulturális érdek és a magyar közönségnek is érdeke.

Már az első francia nyelvű körlevélben, melyben az *Intermédiaire* megalapítását az érdekelt írók és kiadók tudomására hoztuk, hivatkozhattunk arra, hogy a legelső francia kiadók: *Calmann-Lévy, Dentu, Ollendorff, Firmin-Didot, Marpon és Flammarion, Plon* és mások, a legkiválóbb francia írók kiadóinak bátorítása folytán szerveztük meg az intézetet és hogy ők érdekeiknek minden tekintetben való képviselővel bíztak meg bennünket.

Intézetünk első sikere az volt, hogy *Jókai Mór* egyik regényét elhelyezhettük egy előkelő párisi napilapban és egy nagy kiadónál és hogy *Mikszáth Kálmán* egyik munkájának is szereztünk francia kiadót, hogy továbbá *Mme Adam* közbenjárásával egy párisi irodalmi folyóirat a magyar irodalom kiváló szépirodalmi műveinek, különösen verses munkáknak jeles fordításokban való közlését határozta el.

Azután megkezdődött a nagyon élénk levélváltás a francia írókkal és kiadókkal. Ha az *Intermédiaire* levéltárából megemlítjük a *Jules Claretie, François Coppée, Alphonse Daudet, Albert Delpit, Octave Feuillet, Hector Malot, Guy de Maupassant, André Theuriet, Émile Zola* neveit, körülbelül az egész akkori francia szépirodalom félistenei — a francia szereti irodalmi nagyságait *demi-dieu*-knek nevezni — vonulnak el lelki szemeink előtt.

De ezeken a félisteneken kívül sok érdekes levélváltást folytattunk a másodsorban levőkkel is, azokkal, akik akkor

még irodalmi pályájuk kezdetén állottak. Ezek: *Émile Bergerat, Noël Blache, Edouard Delpit, Georges Duval, Camille Flammarion, Théophile Gautier fils, M. Gennevraye, Henry Gréville, Comte d' Hérisson, H. Lafontaine, A. de Launay, René Maizeroy, Marc Monnier, Georges Ohnet, Henry Rabusson, Pierre Sales, Maurice Sand, Léon de Timseau, Jules Verne.* Hány név vergődött azóta ezek közül világhirre!

Különösen érdekes és jellemző az a két összeütközés, mely *Émile Zola*-val, és *Jules Claretie*-vel keletkezett abból az okból,

À l'„INTERMÉDIATION LITTÉRAIRE“ de MM. Révai Frères

à BUDAPEST.

Je déclare charger le Bureau „Intermédiation littéraire“ de Messieurs Révai Frères à Budapest, de la sauvegarde de mes intérêts et droits, en ce qui concerne la publication de mes ouvrages en langue hongroise, *mais seulement les ouvrages que nous nous signalerons à cet effet.*

Date:

Nom et adresse:

Cavi. 12/7 84

FIRMIN DIDOT & CIE

RUE JACOB. 56. À PARIS

Requiert

Observation:

A Firmin-Didot cég megbízó levele.

mert épp oly járatosak voltak a földrajztudományban, mint többi honfitársaik. Ebben azután a franciák között teljes egyformaság uralkodik.

Zola Emil ránk bizta egyik regényének elhelyezését Magyarországon: „*la publication en Hongrie*“. Mi rövid idővel rá értesítettük arról, hogy a regényt egy budapesti magyar lap fogja közölni, továbbá egy budapesti német lap, végül egy budapesti kiadó magyar könyvkiadásban. Mindhárom közlés díját elszámoltuk vele, tudomásul is vette, meg is köszönte. Hónapokkal később egész magánkívül levelet írt nekünk és kérdőre vont amiatt, hogy mi megkérdezése nélkül az illető regénynek német kiadását „merészeltük“ egy lapnak átadni, holott ő ezt a jogot a bécsi *Presse*-nek engedte át; felszólít

bennünket, hogy azonnal tegyük hatálytalanná a mi megállapodásunkat.

Ez persze teljes lehetetlenség volt, mert hiszen mi az ő tudtával és beleegyezésével szabályszerűen hoztuk létre amaz üzletet a budapesti német lappal és nem voltunk okai annak, hogy ő tényleg tájékozatlan volt a tekintetben, hogy neki voltaképpen csak arra kellett volna jogot adnia, hogy mi a munkát magyar nyelven helyezhessük el, ha a német kiadással más-nemü kötelezettségei voltak. De *Zola Emil* tájékozatlan volt egyáltalában a tekintetben, hogy Magyarországon minő nyelven irnak és olvasnak, épp oly kevéssé tudta azt, hogy itt magyar nyelven adatnak ki a könyvek, mint ahogy nem tudta, hogy itt német lapok is jelennek meg.

Ehhez hasonló bajt zuditott magára *Jules Claretie* is. Egyik, még pedig magyar tárgyú regénye német nyelven való közlésének jogát átruházta egy berlini újságra. Ugyanakkor felhatalmazott minket arra, hogy ezt a regényét, melynek magyar nyelvű kiadását magunknak biztosítottuk, a *Pester Lloyd*-nak is engedjük át közlésre. Mikor a berlini lap a *Pester Lloyd* hirdetését látta, természetesen felháborodott ezen és goromba levelet irt a *Lloyd*-hoz, el akarván tiltani a *Lloyd*ot a további közléstől. Mi, mint közbenjárók, *Claretie*-hez fordultunk felvilágosításért, aki akkor a normandiai parton, Trouvilleban nyaralt és onnan azt közölte velünk szeretetreméltó naivitással, hogy ő abban a hiszemben volt, hogy a *Pester Lloyd* is magyarul jelenik meg.

*

Az *Intermédiaire* addig működött, amig egyáltalában módunkban volt a francia könyvek központi üzemét fenntartani.

Idővel annyira fokozódott a francia könyvek kelendő-sége, hogy egyes budapesti cégek már előnyösnek tartották, közvetlen érintkezésbe lépni a párisi kiadókkal, egy francia nagybizományos pedig, *Le Soudier*, elég jelentékenynek tartotta már a piacot arra, hogy külön gyors-szolgálatot rendezzen be és egyesítve az összes budapesti cégek párisi csomag-jait, gyorsfuvarral juttassa el Budapestre.

Lassan-lassan feleslegessé vált a mi központunk — betöltötte hivatását.

Mint sok egyébnek, a francia könyvforgalomnak is végét vetette a világháború. Vajon mikor éled fel újra?

A fiatal könyvkereskedők kioktatása.

Amellett, hogy teljesen új utakat jelölt és új célokat tűzött ki, édesatyám különös gondot fordított oly jelentéktelennek látszó alapigazságokra is, melyek szerinte fontosak voltak a könyvkereskedés sikerének és a közönség meglegedésének szempontjából. Amily egyszerű és magától értetődő dolognak látszik, hogy a könyvkereskedésekben is épp oly udvariasan és figyelmesen kell a vevőkkel bánni, mint bármely más nyitott boltban, épp oly természetesnek találta a könyvkereskedőségéd akkor, de részben még ma is, ennek az ellenkezőjét.

A közönséges halandóval szemben felsőségét akarja fitogtatni, amelyre feljogosítottnak véli magát az által, hogy némi könyvészeti ismeretei vannak; de még a magasabb intelligenciájú tanárral, ügyvéddel, vagy általában intellektuellel szemben is morózus, kedvetlen, barátságtalan. Az irodai munkától elkényszeredetten különösnek tartja, ha valaki egyáltalában könyv iránt érdeklődik, kérdezősködik, vagy pláne azt meg akarja nézni és venni. „Nincsen“, ez oly stereotip válasz a könyvkereskedésben, mint egyebütt a „jónapot“.

Édesatyám ezt a „nincsen“ szót kitiltotta és száműzte a boltjából, még akkor sem volt szabad ezt a szót kiejteni, ha tényleg nem volt készleten a kívánt könyv, ha egyáltalában még sem lehetett szerezni. Akkor is azt kellett mondani a kérdezősködőnek, hogy megvolt, elfogyott, de pár nap múlva újra itt lesz, vagy tessék várni, behozatjuk, vagy megrendeljük, elküldjük, előjegyezzük, mindent lehetett ígérni, magyarázni, kilátásba helyezni, csak azt nem volt szabad mondani, hogy „nincsen“.

Azután persze nagy gondot fordított arra, hogy az ígéret be is váltassék, a rendelt mű minél előbb el is szállíttassék.

Különben sem győzte segédeinek lelkére kötni azt az alapvető elvet, hogy mindig a rendelő érdekét, kívánságát kell szem előtt tartani, a szerint kell kérdéseket intézni hozzá, figyelmeztetni őt, ahol a legkisebb kétely, vagy félreértés felmerülhetne.

Egyáltalában a könyvkereskedői üzem egyik alapvető föltételének tartotta a *segédszemélyzet kiképzését*; megkivánta

segédeitől a tudást, a szakértelmet, a jó modort és szerény felépést, a szorgalmat, a szolgálatkészséget és a hűséget. Az utóbbit oly magától értetődő attributumnak, a tisztesség oly elemi követelményének tartotta, hogy hallani sem akart arról, hogy valakinek díjazása azért legyen jobb, mint másé, mert hűséges odaadására lehet számítani.

Erre nézve így ír:

„Egyáltalán (de ne neves megint theóriáimon) határozottan ellenzem azt, hogy jutalmat kínáljunk az erénynek. A segédnek, bárminő állást tölt is be, kötelessége, hogy hű és szorgalmas legyen, hogy szeretettel és buzgó igyekezettel éljen az üzletnek, akkor aztán megkapja a kitüntető jutalmat önként, gyakran észrevétlenül és *tudtán kívül*; de az odaadó munkásságot feltételekhez kötni, *meggyőződésem szerint* se nem célszerű, se meg nem okolható.“

A fiatalság a könyvesboltban.

De nemcsak a segédeket akarta ránevelni arra, miként bánjanak a közönséggel, miként szoktassák azt be a könyvkereskedésbe: a közönséget is rá akarta nevelni arra, hogy barátkozzék meg a könyvvel, hogy az olvasást valódi életszükségletnek tartsa, igazi élvezetnek és szellemi gyönyörűségnek érezze, és a könyvvásárlást az élet egy oly természetes tartozékának tekintse, mint a többi szükségletek beszerzését.

Különösen az ifjúsággal szeretett foglalkozni; az új nemzedékben látta a jobb jövő magját és nem kímélte a fáradságot, hogy minden egyes kezeügyébe eső fiatalemberrel behatóan foglalkozzék, azt kikérdezze tanulmányai, körülményei felől és biztató, bátorító szóval bocsássa utnak.

Bevezette azt a budapesti könyvárusok által „*öngyilkos*“-nak bélyegzett ujitást, hogy jóra való, szorgalmas, szegény fiatalembernek hitelt adjon a cég, hogy megvehessék tankönyveiket és egyéb szükséges könyveket úgy, hogy havonként 2 forintot törlesztzenek arra a számlára. Ez volt a részlet-üzlet primitív kezdete a magyar könyvkereskedelemben.

Annak a 2 forintnak havonkénti *pontos* törlesztésére nagyon ügyelt. Ez a törlesztés volt értékmérője a fiu tisztességének, ebből vonta a legmesszebbmenő következtetést.

Aki zavartalan pontossággal róttá le a havi obulust, az korlátlan hitelt élvezett, amely sohasem állott arányban a tör-

lesztéssel, de atyám abból indult ki, hogy aki tanul, s aki a könyvekben leli örömét, abból lesz is valami, az boldogulni fog és módjában lesz felgyülemlett tartozását azután egyszerre hálásan leróni.

Ebben alig is csalódott. Az ő kis kedvencei lettek is valamik és atyámnak a későbbi évek folyamán is mindig öröme telt benne, ha egy hajdani diákja előmeneteléről értesült. Volt eset rá, hogy államtitkár korában fizette ki számláját az egykori diák.

De azután szigorú is volt a fiatalokkal szemben a könyvkereskedői pulpitus mögött; ha egy fiatalember, sőt néha fiatal leány olyan könyvet keresett, amely nyilván nem illett korához, mely érzéki ingerek, vagy érzéki kíváncsiságok kielégítésére volt alkalmas, azt jóindulatulag, de szigorúan felvilágosította, hogy az a könyv nem neki való és hogy azt itt meg nem kaphatja. Ilyenkor törekedett az illetőt a helyes útra vezetni és oly olvasmányt ajánlott neki, melytől a legjobb hatást remélhette.

Ugyanigy járt el a világfájdalom fiatalabb kora akkori snobjaival, akik Schopenhauer vagy az akkor divatos Hartmann filozófiai könyveit keresték.

„A *pesszimizmus bölcselete* nem nektek való — mondotta, — ti örüljétek az életnek, szedjétek le virágait; ezekkel az írókkal még ráértetek később foglalkozni, elég hosszú az élet.“

Sokan köszönettel fogadták az „*öreg Révai*“ atyai figyelmztetéseit, de voltak, akik nehezteltek érte és azontul kerülték a preceptorkodó könyvkereskedő boltját.

Révai Sámuel levelezése és a könyv kultusza.

De ezzel ő nem törődött. Ő arról, ami meggyőződése volt, meg akarta győzni embertársait és arra minden alkalmat megragadott. Inkább vidéki klienseivel szemben engedhetett ennek a passziójának, oktató, agitáló, felvilágosító és buzdító apostoli hivatásának, mert azoknak levelet írhatott. Az élőszónak nem volt annyira ura, de a levélnek mestere volt.

Nem hiszem, hogy volna rá még egy példa, hogy egy cég a maga vidéki klienseivel oly levelezést folytatott volna, mint a mi könyvkereskedésünknek ebben az időben folytatott levelezése volt. Éveken át minden fontosabb levelet

atyám irt, vagy mondott tollba és minden levél tele volt értékes tartalommal. A könyv kultuszának propagandája volt minden egyes levél tárgya és sohasem fogyott ki az argumentumokból, hogy ad hominem demonstrálja a maga igazát.

Ha gyakrabban találkozott valamely, nézete szerint hibás felfogással vagy panasszal, menten leült és menten taglalta a kérdést. „Tájékoztatót” irt és ezt azontul jó hosszú ideig minden kimenő levélhez mellékelte, tehát mindaddig, amig gondolta, hogy célt ért, hogy felvilágosította a közönséget, széles rétegek tudomására juttatta mondanivalóját, azután jött egy új „Tájékoztató hazai könyvvásárló közönségünk szives figyelmébe”, új tartalommal, új rendeltetéssel.

Egy ilyen tájékoztató utján vitte a közönség elé az ő kedves témáját, a külföldi könyvkereskedelem versengésének kérdését és egészen népszerű, kézzelfogható módon magyarázta meg, hogy miért kell a magyar közönségnek magyar könyvkereskedőnél vásárolnia szükségletét, kimutatta a kérdés nemzetgazdasági, kulturális, nemzetfenntartó szempontjait, és nem tartózkodott attól sem, hogy bizonyos rétegeket kemény szóval ostorozzon, ha azt hitte, hogy úgy ér cél velük szemben.

Megdöböntő számokat sorol fel, midőn kimutatja különösen a Brockhaus és a Meyer Lexikona egy időben nagyban való terjesztése alkalmából, hogy milliókra megy az a pénzösszeg, mely csupán könyvvásárlás címén kivándorol országunkból és amely pénzből alig kerül vissza hazánkba egy pár krajcár.

A magyar közönség jóindulatára és belátására appellál és érzékeny hurokat penget:

„Nyomasztó érzés száll meg, midőn azt a magyar könyvkereskedelemre nézve sajnálatos tényrt kell konstatálnunk, hogy hazai közönségünk cserben hagy; sem minket támogatni nem hajlandó, sem készséges szolgálatainkat igénybe nem veszi, míg a külföldi vetélytársak a magyar könyvkereskedőket kinevetik és sajtóságot fogalmat alkotnak maguknak azon közönség hazafias érzéséről, mely közönséget ők elég ügyesen tudják kizsákmányolni.”

Igy törekedett Révai Sámuel hozzáférközni a jobbak lelkéhez, így iparkodott őket a maga becsületes ügye részére

megnyerni. Nem magának, nem a saját, hanem a könyvek egyetemes érdekének akarta meghódítani őket.

Révai Sámuel apostoli működésének meg is volt az eredménye: a csendes, de intenzív propaganda megtermette gyűmölcsseit.

Ha végre-valahára megszűnt a magyarság betűiszonya, idegenkedése a nyomtatott betűtől, ha végre megbarátkozott a könyvvel, ha azt jó barátjának, hűséges kísérőtársának fogadta az élet harcában: ebben *Révai Sámuel* fáradhatatlan küzdelmeinek, soha meg nem szűnő céltudatos, lelkes munkásságának nagy része van.

x.

BELSŐ BONYODALMAK.

Mikor atyám 1880-ban újra belépett az általa alapított cégbe — azt a programot tűzte elénk: a kiadvány gondos kiépítése mellett fejleszteni kell a szortiment-könyvkereskedést és értékesíteni az antikváriumot.

Hogyan vittük keresztül az elénk tűzött feladatot? Beszámoltam arról a lázas munkáról, mely rövid néhány év alatt kiadvállalatunkat a nemzeti irodalom jelentős tényezőjévé emelte és az akkori kiadók között előkelő sorba helyezte; ecseteltem a szortiment felélesztésének és fejlesztésének egy nagy szellem által irányított nagyszerű munkáját — lássuk már most, miként vált be a program harmadik pontja, az antikvárium értékesítése.

Miután minden egyes reszortnak megvolt a maga felelős gazdája és Budapestre költözése óta édesatyám mindenre kiterjedő gonddal és minden egyes ág iránt egyforma szeretettel ügyelt az egész vállalatra — *Leó* nagybátyám most már egész figyelmét és egész munkáját az antikváriumnak szentelhette. Elérte végre, amire mindig vágyott — azt az ügykört, mely neki kedvtelés, passzió, kellemes szórakozás volt, — amellet, hogy komoly életfeladat, érvényesülés és életfenntartás is volt rá nézve.

Eleinte bevette magát készletének egy kis részével a váci-utcai helyiség udvari részébe; az volt a feltevés, hogy lipcsei módra fogja itt intézni az ügyeket, t. i. egy teljesen elkészített és folyton à jour tartott cédulakatalógus segítségével a szaklapok desideratái alapján kiírja az aianlatokat és

elintézi a beérkező rendeléseket. Ezen az uton összekötésbe léphetett volna az egész világgal — a tudományos antikváriumok centrumaival, Londonnal, Páriszal, Lipcsével, Frankfurttal, Rómával.

De hát ez a cédulakatalógus sohasem készült el! A könyvek ott heverték a különböző raktárakban, de a bibliografiai leltározásuk alig haladt előre. „Az a 12 év óta hiányzó betürendes cédula-lajstrom elkészül-e valahára?” — kiált fel *Révai Sámuel* egyik levelében 1880-ban. Így voltunk vele azután is, elmúlt egy év, két év és mozdulatlanul ott álltunk egy helyben azzal az antikváriummal, mely a nehezen előteremtett tőkék nagy részét elnyelte és csak nem akarta visszaadni.

Végre maga *Révai Leó* is belátta és kijelentette, hogy ez így nem mehet tovább: az antikvárium ebben az udvari helyiségben teljesen elvesztette kapcsolatát a közönséggel, nyitott bolt kell, csak így lehet forgalomra szert tenni. Különben is nyitott bolt nélkül nem lehet vásárolni és vásárlás nélkül az antikvárium nem tud el lenni.

Nosza, menjünk neki a városnak, keressünk hát újra helyiséget. Találtunk is ilyet, megfelelőt, az Egyetem-utcában, a 9 sz. alatt, majdnem szemben azzal a hajdani helyiséggel, ahonnan elindultunk.

De nemcsak helyiséget találtunk, hanem embert is.

Mikor 1884-ben újra Párisba mentem, hogy fölkeressem ottani üzletbarátainkat, hazajövet Frankfurtot is érintettem, hogy a híres *Baer-féle antikváriumot* is megnézzem. Ott legnagyobb meglepetésemre egy fiatal magyart találtam, *Ranschburg Viktort*, akit tudásszomja vitt ki és aki ebben a mintaszerű tudományos antikváriumban alapos műveltségen nyugvó jeles képzettségét mindenképpen csak kifejleszthette.

Észrevettem, hogy e fiatal embert honvágy emészti, hogy még huzamosabb időt nem szeretne ott tölteni, bár főnöke teljes bizalmának örvendett és szép pozíciót töltött be. Azt a javaslatot tettem tehát neki, hogy ha tényleg elhatározza magát a hazajövetelre, jöjjön hozzánk, a mi antikváriumunkba, amely módot fog neki nyújtani az érvényesülésre. *Ranschburg* örömmel fogadta ajánlatomat és még az év folyamán történt belépése tényleg örvendetes lendületet adott végre, tizenöt év múltán, vállalatunk eme igazi „fájdalomgyermekének“.

E részben tehát végre talán bekövetkezett volna némi megnyugvás — de más bajok jelentkeztek.

Nagybátyám ebben az időtájban megházasodott. Édesatyám volt az, aki a megátalkodott agglegényt erre rábeszélte. A családi élettől jótékony hatást remélt kedélyére és hangulatára, mely egyre morózusabb, sivárabb, egykedvűbb lett.

Ugyanakkor engemet beiktattak a cégtagok sorába. Atyám kívánta ezt így, hogy nagybátyám családalapításával kapcsolatosan törvényes formák szerint is megvalósíttassék az az ígéret, melyet nagybátyám évek előtt jövőm tekintetében tett.

Házassága után bizonyos változás volt észlelhető nagybátyámon, azon magatartás tekintetében, melyet a vállalat ügyeinek szokásos közös megbeszélései során tanusított. Míg azelőtt jóformán néma résztvevője volt ezeknek a tanácskozásoknak, alig nyilvánított véleményt, legeslegritkábban ellenvéleményt; míg azelőtt helybenhagyott és helyeselt mindent, amit előterjesztettünk — mostanában kritizálni kezdte az előterjesztéseket, néha éles gunnyal, néha kétkedéssel és szkepszissel fogadta őket.

Ezt a változást nem birtuk magunknak megmagyarázni. Aki azelőtt teljes közönnyel, apathiával nézte a dolgokat, mintha nem is őt illetnék, az most egyszerre harcos ellenzője lett jóformán minden felvetődő eszmének, ötletnek, intézkedésnek.

Mi okozhatta e változást? — Azt lehetett hinni, hogy most, a családalapítás után, több komolysággal, fokozott felelősségérzettel veszi a dolgokat, inkább behatol azok lényegébe és innen a kriticizmus szelleme. De ezzel szemben állott az, hogy több, nekünk jónak tetsző, eddigi tevékenységünkben szinte önként folyó ügyet egyenesen megakadályozni törekedett — egyik-másik esetben oly meggyőző erővel, hogy célt is ért.

Akkor sehogysem tudtunk e tünet nyitjára jutni. Évek múltán azt a magyarázatot véltem helytállónak, hogy nagybátyám házassága alkalmával felesége hozományát fektette be az üzletbe és most már azt féltette — vagy ő, vagy mások. Szuggesztív természet volt; soha sem lehetett tudni nála, kinek a befolyása alatt áll.

De akármilyen volt megváltozott viselkedésének az oka, tény az, hogy édesatyámra ez rendkívül idegenszerűen, bántóan

hatott. A régi harmónia megszűnt — szinte világos volt, hogy nagybátyám feszélyezve érzi magát abban a társasviszonyban, mely eddig rá nézve mindent jelentett — függetlenséget, állást, megélhetést, jövőt. Szinte úgy tetszett, mintha kikíváncoznék belőle és csak alkalmas ürügyet keresne ennek a kívánságnak kifejezésére.

Ha valakiben ilyen szándék van, az okot, az ürügyet hamar megtalálja hozzá.

Ebben az időben kezdtük tárgyalni annak a nagy vállalkozásnak előkészítő és alapvonásait, amely cégünk életében azután fordulópontot is alkotott.

Rudolf trónörökös nagy irodalmi eszméjének miként való megvalósításáról voltak, a dolog akkori stádiumában természetesen egészen bizalmas előzetes tanácskozásaink, melyek bizonyossággá tették azt, hogy ennek a nagy műnek a közrebocsátását cégünkre fogják bízni.

Magáról erről a műről a következő fejezetben óhajtok szólni — itt csak azt akarom megemlíteni, hogy amikor odáig jutottunk, hogy az előkészületeket már jóformán meg kellett egész csendben kezdenünk, az első dolog volt alkalmas helyiség után nézni, ahol az adminisztrációt elhelyezhetjük. A szerencsés véletlen úgy hozta magával, hogy abban a házban, amelyben üzleti helyiségünk volt, az éppen felettünk levő emeleti helyiség kiürült és mi ezt lefoglalhattuk magunknak. Ezt meg is akartuk tenni és egy belső lépcsővel összekötni a két helyiséget. Erre különösen édesatyám helyezett nagy súlyt, mert állandó kontaktusban akart lenni a fent dolgozó személyzettel, elsősorban velem.

Nagybátyám skrupulizált a helyiség dolgában, költség-szaporulatot, miegymást emlegetett, de különösen kifogásolta a tervezett belső falépcső megrendelésének tervét, még pedig oly módon és oly modorban, amely sehogysen illett ahhoz a szerephez, amelyet ő a közös vállalat keretén belül betöltött. Végre édesatyámból is kitört a hónapok óta élesztett elkeseredés, egyik szó adta a másikat, kemény összetűzés keletkezett a testvérek közt és nagybátyám végre kijelentette, hogy ő nem akar többé a cég vállalkozásaiban részt venni, ki akar lépni a cégből.

Aki szives volt idáig figyelemmel kísérni feljegyzéseimet,

az meg fogja érteni, minő érzéseket válthatott ki ez a bejelentés édesatyámból. Egy világ omlott össze benne. De férfias megadással nekilátott a helyzetből folyó teendőknél. Minél előbb rendet, végleges rendet akart teremteni, kerüljön bármibe, történjék bármilyen.

Meg volt sértve benne mélyen és helyrehozhatatlanul az atyai mentor, a szerető testvér, az önfeláldozó társ, az igazságos ember.

Mégis azt lehetett várni, hogy az elválás nagyobb izgalmak nélkül fog végbemenni. De nem úgy történt. A tanácskozásra, amelyen az elválás pontozatait meg kellett beszélni, nagybátyám ügyvéddel jelent meg. Ez legtisztább érzelmeiben sértette atyámat. Ezt öccsének soha sem bírta elfelejteni. Ez választotta őt el örökre tőle.

Az elválás végbe is ment 1885 július havában, még pedig úgy, hogy nagybátyám teljesen ranzsirozottan és gondtalanul vonulhatott vissza, minden teher, gond, felelősség rajtuk maradt. Nagybátyám átvette az antikváriumot, ami azonfölül mint őt illető vagyónrész neki járt, valamint felesége hozományát kikapta. Mi átvettük a kiadóvállalatot és a szortiment-könyvkereskedést és az összes, eléggé tekintélyes terheket.

Hogy így elválhassunk és nagybátyám követeléseit teljesen kielégíthessük, édesatyám egy másik testvérének, *Révai Ignác*-nak segítségét kellett igénybe venni, ki azt testvéri szeretettel felajánlotta.

Atyám annyira igazságosan óhajtotta ezt az ügyet is elintézni, hogy helyesnek találta felajánlani még azt is, hogy nagybátyám kiválása után is részesedjék annak a műnek az esetleges jövedelmében, melynek óriási méretei és speratív jövedelmei akkor mint egy fata morgana lebegtek előttiünk. Azért, hogy ő tagja volt a cégnek ezekben az utolsó hetekben, midőn az előkészítő lépések történtek, akarta őt éveken át oly jövedelmekben részesíteni, melyekhez ő soha semmivel hozzá nem járult.

A végleges lebonyolítás során igen kellemetlen izgalmak voltak napirenden; apró ügyekből eredő torzalkodások, kicsinyes elszámolási differenciák elmérgesítették a viszonyt, mely akkor meg is szakadt teljesen és véglegesen a két testvér között. Soha az életben többé nem találkoztak.

Édesatyámnak végtelen fájdalmat okozott ez a válás és mindaz, amit ennek során tapasztalt. Én a válást követő hónapot szabadságon töltöttem és akkor hozzám intézett leveleiben kiönti keserűségét:

„Nem is tudom, mikor és mit irtam hozzád; nem csoda, annyi izgalmam és bosszúságom volt. Nem ez a cél lebegett előttem, nem ez volt az út, amelyen életem javarészában haladni iparkodtam.

Szenvedélyes, indulatos lettem a számtalan csalódás folytán és eltértem, el kellett térnem attól a jóindulatu és előzékeny gondolkodástól, mely azelőtt bárkivel szemben irányította eljárásomat és érintkezésemet.

Annyi áldozat, annyi jóakarát más eredményt szülhetett volna; fáj a csalódás, fáj, végtelenül fáj a háládatlanság, mely határt nem ismer, mely csak egy mentséggel bír: „Budapesti tempó.“

„Elkeseredésemben Eperjesre úgy irtam, ahogy, legalább írásban, nem szoktam nyilatkozni; nincs mit csodálkozni rajta, kifogytam a türelemből, kimerültem az engedékenységből.“

„Szóval az örömök hullámai árasztják el keblemet és én olyan jól érzem magamat, mint pár évvel ezelőttig soha. Jó testvérem fűszerezte életemet, megtanultam becsülni azt a hűséges sáfárkodást, melyet másfél évtizeden át gyakorolt vagyonommal és becsületemmel. Tudom már most, mennyi köszönet és áldás van abban, mikor egy ember testvérének állást, tekintélyt, önállóságot és könnyű, gond nélküli életet biztosít, mikor saját gyermekei jövőjét az ilyen hű sáfárra bizza.

Egy idényre éppen elég tapasztalás!

Nem csoda hát, ha ritkán írok és nem oly hangon, mint valaha. Husz év alatt kiadtam kedélyemnek, rokoni hű keblemnek a javát, hogy azt formáljam emberré, kibe reményt helyeztem saját és gyermekeim jövőjére nézve. Felvettem busásan az árát. Quittek vagyunk.“

Ezt a fájdalmas csapást édesatyám élete utolsó percéig nem bírta kiheverni.

Révai Leó kilépése után az antikváriumot, amelyet gazdag és értékes készletekkel felszerelve vett át, úgy ahogy elvezetgette a maga módja szerint. Sokat vásárolt, amikor csak lehetett — keveset adott el akkor is, amikor lehetett volna.

Az értékes erő, akit örökségül hagytunk rá az elváláskor, *Ranschburg Viktor* néhány év múlva elhagyta őt, akkor, amikor *Emich Gusztáv*-ot meghívták az *Athenaeum*-hoz igazgatónak és ő *Ranschburg*-ot felszólította, hogy legyen a munkatársa.

A feladat nagysága csábító volt. *Ranschburg* az *Athenaeum* kötelékében szép pályát futott meg, évek óta egyik igazgatója a naggyá nőtt vállalatnak.

Révai Leó magára maradt. Most talán beláthatta, mily végzetes hibát követett el — bizonyára nem saját kezdeményezéséből, hanem talán inkább a dolgokban és viszonyokban teljesen tájékozatlan emberek befolyása alatt.

A mi vállalatunk évről-évre nőtt, fejlődött, virágzásra jutott — az övé stagnált, küzdött, elcsenevészedett.

Hogy is írta atyám 1879-ben?

„Pest! Pest! Mennyi ámitás, mennyi veszendőbe ment remény, mennyi baj, mennyi gond! Hol és miképp kezdettem volna a gyógykezelést?

Ahol erélytelen, lankadó kéz viszi a gyeplőt — ott rosszul fejlődnek a dolgok.“

A TRÓNÖRÖKÖS KÖNYVE.

A „*Regényvilág*“ két értékes örökséget hagyott ránk: egy erkölcsi jellegűt és egy materiálist. Az egyik a *Jókai* barátsága volt, a másik az a köztudat, hogy nekünk megvan az a szervünk, az az organizációnk, amely alkalmas arra, hogy egy nagyobb szerű irodalmi vállalatot terjeszthessünk. A szakkörök is megbecsülték azt a kolportázs-szervezetünket, melyet évenként át folytatott szorgos munkával magunknak megalkottunk, a közönség is a maga módja szerint értékelte.

Olyan volt akkor a helyzet, hogy ha valakit az elé a feladat elé állítottak volna, hogy egy nagy irodalmi mű elterjesztéséről gondoskodjék — multhatatlanul rá lett volna utalva a mi apparátusunk igénybevételére. Mert csak ez nyújthatott némi biztosítékot a sikerre és csak a mi cégünk már akkor elismert reputációja nyújthatta az ilyenféle feladat megoldására okvetlen szükséges biztosítékokat minden irányban.

Teljesen bizonyos azonban, hogy ha csak ezekkel az objektív kellékekkel rendelkezünk, sohasem juthattunk volna abba a helyzetbe, hogy a trónörökös könyvének közrebocsátását ránk bizzák. Ősi magyar szokás és hagyomány szerint rábízták volna azt a legkevésbé alkalmas tényezőre, multhatatlanul sikerült volna megtalálni azt, aki az egész világon a legeslegkevésbé jöhet számba és arra rábízták volna a nehéz feladatot.

Hát nem is ennek a mi alkalmas voltunknak, a mi rátermettségünknek tulajdonítható az, ami történt — hanem igenis

ennél sokkal fontosabb faktornak, a *Jókai Mór* értékes és kitüntető barátságának.

Ugy történt az eset, hogy *Jókai Mór*, akinek mi lettünk 1880 óta állandó kiadói, e révén velünk a legélénkebb összeköttetésben volt. Minden irodalmi dolgát, minden fontosabb magánügyét bizalmasan megbeszélte velünk és így alkalma volt velünk igazán behatóan megismerkedni és módjában volt nemcsak gondolkodásunkat, felfogásunkat megismerni, hanem betekintést szerezhetett üzleti dolgainkba, tervezetéseinkbe, manipulációinkba is és abba a szellembe, mely ránk nézve e téren irányadó volt.

Igy azután csak természetes, hogy midőn ő tudomást szerzett arról a tervről, mely *Rudolf trónörökös* agyában megfogamzott, mi voltunk az elsők, talán az egyedüliek, akiknek erről a még teljesen embrionális dologról említést tett. Velünk beszélte meg, hogy ő milyen álláspontot foglaljon el a maga személyére nézve, melyek legyenek azok a szempontok, amelyeket mint magyar írónak és magyar politikusnak érvényesítenie kell, mi legyen a biztosítéka annak, hogy a mi közjogi helyzetünk teljes mértékben kidomborítottassék ennél a tervnél, amelynek akkor még csak ködös körvonalaí kóvályogtak a levegőben.

Mi már 1884 tavaszán folytattuk ezeket a megbeszéléseket, több mint másfél évvel a mű megindítása előtt. A tanácskozások a legnagyobb titokban folytak — egy szót sem volt szabad azokból bárkinek is idő előtt elárulni, így kívánta azt a legfőbb intézője a dolognak, de így kívánta ezt a magyar álláspont érdeke is és így kívánta a mi érdekünk is.

Jókai ebben az időben gyakran járt Bécsbe, hogy maga is tájékozódjék arról, mi voltaképpen a célja *Rudolf* trónörökösnek és hogy a maga részéről is tájékoztassa azokat az ottani tényezőket, akik a terv kivitele tekintetében számbajöhetnek. De midőn az előzetes megbeszélések után végre őt szőlították fel arra, hogy tegyen részletes előterjesztést az egész munka szerkezetére és a kiadás miként való létesítése tárgyában, ő különösen ez utóbbira vonatkozólag a mi előterjesztésünket kérte be.

Mi ezt elkészítettük, átadtuk neki, ő elvitte Bécsbe, ott előterjesztette és ez alapon 1884 május 29-én a legilletékesebb

tényező, maga a trónörökös olyképp döntött, hogy a kiadandó műnek mi legyünk a magyar kiadói.

Erre a nevezetes alkalomra magam is felmentem Bécsbe, hogy Jókainak szükség esetén rendelkezésére álljak bármilyen felvilágosítással.

Jókai Bécsben mindig a „Hotel Wandl“-ban, ebben az egyszerű, régies kis bécsi szállodában szállt meg; ott töltöttem vele az időt, amíg elment a Burgba, ott vártam meg, mikor visszajött arról az intim megbeszélésről, amelyen kivüle és a trónörökösön kívül csak a munka kiszemelt osztrák szerkesztője, *Weilen József*, a trónörökös bizalmasa vett részt. *Jókai* ekkor fejtette ki programját, felfogását, szempontjait a tervezett munkáról és teljes sikert aratott. Mindenben az ő felfogása győzött. Pedig voltak igen kényes kontroverz pontok, amelyekről egész sor memorandum feküdt a trónörökös előtt. A hagyományos osztrák felfogás sehogysem birt a teljes paritás gondolatával megbarátkozni. A címtől a tartalomig, a technikai kiállításától a kiadás eszközéséig valahogy mindenbe bele akarták venni az osztrák elsőséget. Nem sikerült.

Mikor Jókai visszajött a „Hotel Wandl“-ba, megölelt, megcsókolt és boldog meglepéssel mondotta el nekem, hogy nagy nap ez a magyar nemzet életében: a leendő magyar király oly álláspontot fogadott el, aminőn még nem állt egyetlen elődje sem, a mű, mely mihamarább meg fog indulni, dicsőségére fog válni a fejedelemnek — de a nemzetnek is. Ő teljes lelkesedéssel fogja magát a rábizott feladatnak szentelni és hiszi, hogy célt fog érni.

Attól a naptól kezdve még sokszor kellett Jókainak Bécsbe mennie, hogy a különböző bizottságok ülésein részt vegyen, még sok kemény diót kellett feltörnie, sok bonyolódott kérdést megoldania, de mindvégig hűségesen kitartott ennek az első döntő napnak az álláspontján és ha bármi differencia merült fel, mely már-már konfliktusra vezetett — mindig maga mögött tudta a trónörököst, aki épp oly szívósan ragaszkodott első megbeszélésükhöz, mint Jókai.

Mi eredetileg úgy terveztük, hogy a munka magyar kiadását mi magunk bocsátjuk közre, a német nyelvű kiadást pedig adja ki egy bécsi kiadó; a nyomdai költséget viseli mind-egyik kiadó külön-külön, ellenben a mindkét kiadást terhelő

költségeket — így különösen az illusztrativ költségeket és a tiszteletdíjakat — a kvóta arányában (70:30) vagy esetleg a példányszám arányában osztjuk meg.

Mi annyira biztunk a munka jelentőségében és abban, hogy közönségünk azt fel bírja fogni és sikert biztosít majd neki, hogy meg mertük tenni ezt az ajánlatot.

Legnagyobb csodálkozásunkra azonban az erre felszólított bécsi kiadó ezt a kockázatot nem merte vállalni; ő amellet érvelt, hogy ezt a munkát, mely az uralkodó-családot exponálja, csak oly munificenciával szabad közrebocsátani, aminőre magánkiadó nem vállalkozhatik. Ezért azt javasolja, hogy a munka kiadója legyen a bécsi államnyomda, mely különben is ki volt szemelve a nyomtatási munkára és a közrebocsátással megbízandó könyvkiadó csak a terjesztés és árusítás, a kiadói adminisztráció és expedició munkáját végezze, úgy, hogy bizományba kapja a füzeteket és elszámol velük ily alapon.

Érdekes, hogy a bécsi kiadó, akinek német nyelvű kiadására az óriás német nyelvterület állott rendelkezésére, kevesebb bizalommal viseltetett a munka vonzóereje iránt, mint mi, akik a szűk magyar nyelvterületre voltunk korlátozva.

A bécsi kiadó állásfoglalása már most arra készítette az illetékes bizottságot, hogy érintkezésbe lépjen úgy a bécsi, mint a budapesti államnyomdával. Ránk nézve ez új helyzetet teremtett, új tényezővel állottunk szemben, egy állami bürokrata intézménnyel, amely szigoruan előirt minták szerint jár el. Az államnyomda akkori vezetősége felelőssége tudatában kijelentette, hogy természetesen a legnagyobb készséggel vállalja a munka kiadását, annak tipográfiai elsőrangúságát minden tekintetben biztosítja, azonban egyrészt fedezve kell lennie az esetleges deficittel szemben, másrészt a terjesztés dolgát pályázat útján ruházhatja csak át a legkedvezőbb ajánlattevőre.

Mindezekről a tanácskozásokról és fordulatokról természetesen állandóan értesült *Rudolf* trónörökös. Ezt az igen kényes kérdést is elibe kellett terjeszteni és ebben azután ő maga dönteni nem is tudott, mert hiszen az esetleges deficit fedezésének kérdése nagy anyagi következményekkel járhatott, ezért ezt a kérdést a maga részéről királyi atyja elé terjesztette. *Ferenc József* azonnal kijelentette, hogy az esetleges hiány fedezését magára vállalja. Ezt *Rudolf* trónörökös azon-

nal levélben közölte *Jókai Mór*-ral, aki rögtön egybehivatta a már közben megalakított pénzügyi bizottságot, melynek tudomására hozta a király elhatározását, amiben az államnyomda kikötéseinek egyike, a nehezebbike, kielégítő megoldást nyert. Ami már most a másik kikötést illeti, arra nézve kijelentette, hogy az államnyomda megteheti azt, hogy pályázat útján ruházza a kiadandó mű terjesztését valamely könyvkereskedői bizományos cégre, ez esetben azonban ő, *Jókai Mór*, visszalép a szerkesztéstől és a vállalat vezetésétől. Ő ezt az ügyet nem tartja sablonos pályázat útján elintézhetőnek. Akire a trónörökös könyvének elterjesztését, ennek a munkának a közönséggel szemben való képviselését és érdekeinek gondozását ráruházzák, annak nemcsak anyagi, hanem erkölcsi biztosítékokkal is kell rendelkeznie és képességgel kell bírnia arra, hogy a hozzáfűzött reményeket megvalósítsa. Ez nem szállítási üzlet, amelynél keressük az olcsó ajánlattevőt, ez nem munkateljesítmény, amelynél anyagi garanciákkal bátyázzuk körül a kikötések teljesítését, ez a trónörökös könyve közrebocsátásának legfontosabb életkérdése, ezen fordul meg annak sikere; mi sem a trónörököst, sem magunkat a bukásnak ki nem tehetjük egy régi copf és oly elv kedvéért, amelynek helyességéhez különben is szó fér. Egyébként is ő a maga személyében annyira angazsálva van a *Révai Testvérek* céggel szemben, amely az összes előmunkálatokat eddigelé vele együtt végezte, hogy semmi tekintetben nem állhatna az ügynek tovább rendelkezésére, ha ennek a cégnek a közreműködése kikapcsolatnék. A felhozott érvek természetesen eldöntötték a kérdést, nem is annyira az érvek, mint *Jókai* egyéniségének varázsa. El sem képzelhették azok az urak, hogy *Jókai* nélkül létre lehetne ezt hozni; hogy a magyar nemzeti szempontot a trónörökös e vállalkozásában más is megtestesíthetné, mint *Jókai Mór*.

Ez előzmények után jött létre 1885 július 8-án szerződésünk a magyar királyi államnyomdával, mely ránk ruházta a kiadandó mű főbizományát.

Aki nem élte át mindazt, amit az eddigiekben bizonyára csak halvány színekben sikerült ecsetelnem, aki nem érezte át azoknak a küzdelmeknek súlyát és terhét, amelyeket meg kellett vivnunk a közönség tájékozatlanságával, tudatlanságával, közönyével és nemtörődömségével, aki nem vivta meg oly iga-

zán és keservesen a maga struggle for life-ját, aki nem táplált hiábavalóan annyi reményt és akit nem ért annyi csalódás: az nem igen tudja mérlegelni ennek az eseménynek a horderejét. Ránk nézve, képzeletünkben és meggyőződésünk szerint, ennek a szerződésnek megkötése vállalkozásunk eddigi életében a legfontosabb esemény, valóságos fordulópont volt.

Semmiéle eddigi balsiker nem bírta megingatni azt a hitünket, hogy ennek a vállalkozásnak feltétlenül sikerülnie kell. Ami csak biztosíthatja egy irodalmi munka sikerét, az itt meg volt adva. Minden tényező harmónikus együttműködése megvolt. A legnagyobb elterjedésre lehetett építeni, a legnagyobb érdeklődést lehetett számításba venni.

Ezuttal nem is csalódtunk. A siker bekövetkezett.

*

Megindult az előkészítés lázas munkája. *Jókai* maga mellé vette *Nagy Miklóst*, a gyakorlott, fürgelábu, szorgalmas szerkesztőt. Megindult a szerkesztőség, a különböző bizottságok összeállításának dolga, az írók összeválogatása, a művészek kiszemelése és minden egyéb, ami ily nagy mű előkészítésével jár. Hiszen a legnagyobb munkáról volt szó, amelyet eddig magyar nyelven közrebocsátottak. És amellettt állandóan összeköttetésben kellett maradniok az összekötő szervezetnek a bécsi szerkesztőséggel, a bécsi bizottságokkal, a bécsi nyomdával, a szükséges harmónia fenntartása miatt, és ügyelniök kellett arra, nehogy valami helyrehozhatatlan hiba történjék.

A közélet legelső tényezőinek közreműködésével alakult meg a legfelsőbb igazgatótanács, a szerkesztő-bizottság, a pénzügyi bizottság és a művészi bizottság.

Emellettt meg kellett oldani a legnagyobb problémát, azt, hogy hazánk sajtóságos népalkatánál fogva ebben a munkában a nemzeti szempont megóvása mellett az összes népfajok tárgyilagos ismertetésének dolga feltétlenül biztosítható, és mindazok a szempontok érvényesüljenek, amelyek az egységes Magyarország létjogát megállapítják. Ezt a nagy nehézséget akként oldották meg, hogy a szerkesztő-bizottságba a horvátok, szlavonok, szerbek, románok, erdélyi szászok, tótok, rutének, szepesi németek, Bács- és Temes-vidéki németek, bolgárok, zsidók, örmények, cigányok népismei részére külön-külön referen-

sek hivattak meg az illető népelemek kiválóságai közül, azoknak hozzájárulásával, azoknak kijelölése mellett.

Ennyi előkészület után végre 1885 október 20-án bocsáthattuk közre első közleményünket a könyvkereskedelemhez intézve és november 15-én a hivatalos prospektust a nagy közönség részére.

1884 március 27-én levélben értesítettem *Jókai Mór*-t arról, hogy épp most olvastam el „a nagy vállalat tüzetes programját“ és 1885 november 15-én volt csak lehetséges ezt a tüzetes programot közzétenni. Mennyi változás esett rajta e hosszú idő alatt! Mennyire nem volt még tüzetes az első fogalmazvány! Ez volt a legnehezebb munka, a program megállapítása, a nagy nehézségek leküzdése, a megmozdulás, az indítás.

Az egyébként igen rövidre fogott tájékoztató prospektus bejelenti, hogy *Rudolf* trónörökös főherceg kezdeményezésével és közreműködésével 1885 december 1-én megindul „*Az Osztrák-Magyar Monarchia irásiban és képmiben*“ című mű, amelynek célja a monarchia határain belül lakó minden népfaj történeti kifejlődését, nyelvét, kulturája fejlődését a művészetben és tudományban, munkáját kereskedelemben és iparban, sajtóságait népjellemben és szokásokban, teljes hűséggel előadni és a népies modorban megírottakat művészi kivitelű rajzokban megeleveníteni.

A munka akkor 15 kötetre volt tervezve, amely két heti időközben megjelenő két ives füzetekben tíz év alatt kerülne teljesen a közönség elé. Ezt *Jókai* akkor oly hosszú időnek tartotta, hogy megnyugtatásul mindjárt hozzá is tette egyik közleményében:

„A szerkesztőségi apparátus azonban úgy van berendezve, hogy bármelyikünk működésének időközbeni megszűnése legkisebb fennakadást sem fog okozni.“

Jókai a terjesztés dolgába nem avatkozott bele. Teljes bizalommal volt hozzánk és azt egészen ránk bízta. Meg volt győződve arról, hogy mindent el fogunk követni a terjesztés sikere érdekében. De magának tartotta fenn, különösen az első időben, a sajtónak közleményekkel való ellátását. Igen nagy súlyt fektetett erre és a prospektus megjelenése idején állandóan azok felett a módok felett töprengett, amelyek a sajtó érdeklő-

désének megnyerésére alkalmasnak látszanak. Ezidőbeli hozzáink írott levelei, névjegyei és cédulái mind e körül forognak. Hol úgy intézkedik, hogy küldjük szét a prospektust, hol visszaszivja még aznap délután e rendelkezését, mert előbb más közlést akar a lapokba tenni. Végül abban állapodik meg, hogy maga szerkeszt egy ismertetést a sajtó és a munkatársak részére, amelyben őket teljesen tájékoztatja a munka felől. Ezt meg is írta és saját neve aláírásával küldette szét általunk. Ez volt az ő külön programja, amelyben azokról a dolgokról is jelentést tett irótársainak és a sajtónak, amelyeket a nagy közönség előtt a programban nem volt szükséges feltárni. Ebben a közleményben nyilatkozik a kvótáról, amely minket ebben a vállalatban megillet s amely a teljes paritás elvén alapszik. Részletesen elmondja az első kötetek tartalmát, felsorolja az első cikkek fejezeteit, mintegy utasítást akarva adni a munkatársaknak, mire legyenek figyelemmel cikkeik megírásánál, hogy „tárgyaikat kellő rövideggyel közöljék, anélkül, hogy az előadás érdekességét csorbítanák, a kutatás alaposságát mellőznék.“

Közli továbbá, hogy minta gyanánt megírt egy próbacikket Debrecenről, amelyet kész minden munkatársnak, aki kívánja, megküldeni. Közli ebben az ismertetésben a kiadás körülményeit és azt is, hogy a trónörökös az őt megillető tulajdonjogot a két államnyomdára ruházta át és hogy ha veszteség volna a vállalaton, azt az uralkodó saját magánpénztárából fogja fedezni. Erre azonban — jegyzi meg, — aligha kerül sor. Közli továbbá, hogy „e mű számára egy önálló xylographiai intézetet állítottak fel Budapesten *Morelli* tanár vezetése alatt, melyben legkitünőbb fametsző művészeink működnek becsületünkre váló szép sikerrel“.

Erről a szép sikerről beszél más vonatkozásban is. Azt mondja:

„Ugyanezt fel kell jegyezmem szellemi munkatársaimról is. Ez nehéz munka. De még eddigelé mindazok az irótársaim, akik közreműködnek, a legnagyobb előzékenységet tanusították. Annak nevezhető, amidőn egy író a kidolgozott művet a másik által átídomíttatni, beolvasztatni, alkalmaztatni, vagy éppen, ha nem volt a célnak megfelelő, egészen mellőzteni engedi. Saját cikkeim is alá vannak vetve e procedurának, egész kiszédett ívek, összevissza korrekturnázva, s utoljára keresztülhuzva hevernek fiókomban saját

feladványaimból. Annak ezután is így kell menni. Szakbizottságaink éppen azért vannak, hogy előlegesen szigorú kritikát gyakoroljanak, s minden barátságot és deferenciát mellőzzenek; ami első kézből nem a célnak megfelelően ütött ki, azt át- vagy újradolgoztassák.

Ha mindamellett is lesznek a munkának hibái és hiányai, azoknak feljegyzéseért a szerkesztők csak háladatosak lesznek a kritika iránt.

Közvéleményünk organumairól feltesszük, hogy a mű megítélésénél figyelembe veendők a nehézségeket, amelyekben annak magát keresztül kell küzdenie s mindenek előtt azon szempontot nem fogják elveszteni, mely szerint a munkában a monarchia egykor leendő uralkodója ismerteti meg országainak sokféle népeit egymással és a világgal; maga is személyesen áttanulmányozva azoknak helyzetét, sajtóságait, s az alatt is, míg a trónörökös címét viseli, magát a szellem harcosainak élére állítja, s büszkeségét találja abban, hogy vezére lehet annak a tábornak, mely a hatodik nagyhatalom seregéhez tartozik.

Üdv az olvasónak.

Jókai Mór.

*

Most a mi munkánk következett. Mi is hetek és hónapok óta előkészültünk a magunk feladataira. Teljes készenlétben vártuk az időpontot, amidőn sikra léphetünk. Legelső közlésünk a könyvkereskedelemnek szólt, amelyet felszólítottunk, hogy a munka kulturális nagy fontosságát tekintve, mindent kövesse el annak sikere érdekében. A könyvkereskedelmet azonban itt egy egészen különlegesen nehéz feladat elé állítottuk. Ennek a munkának, mint tudva van, Bécsben német kiadása is jelent meg. Művelt közönségünk jórésze német könyveket vesz és olvas. A körülményeknél fogva mi természetesen nem állhattunk ellenséges álláspontra a német kiadással szemben, hiszen az részben a mi közreműködésünkkel készült. Mégis az elé a feladat elé kellett állítanunk az egész magyar könyvkereskedelmet, hogy ezuttal lehetőleg teljesen mellőzze a német kiadás propagálását és kizárólag a magyar kiadás terjesztésére fordítsa minden figyelmét, sőt ezt becsületbeli kötelességévé tettük a magyar könyvkereskedelemnek és kellően indokoltuk is. Megmagyaráztuk, hogy amíg a német kiadás elterjedhet széles e

világon, addig a magyar kiadás hazánk határain kívül nem található közönségre.

„Itt a hazában kell tehát nekünk, magyar könyvtárosoknak vállvetett munkássággal megtenni mindent, amivel e művelésben a magas kezdeményező állásának, a közreműködő jeles hazafiaknak, kulturális misszióknak és karunk hivatásának tartozunk.“

Kifejeztük azt a reményünket, hogy ezuttal nem fogunk csalatkozni a magyar könyvkereskedelem hivatott voltában és hazafiasságában.

Nem is csalódtunk. El kell ismernünk, hogy a magyar könyvkereskedelem ezuttal megtette kötelességét. Mi azonban a magunkra vállalt nagy felelősségnél fogva nem érhattük be ezzel, annál kevésbbé, mert hiszen a könyvkereskedelem még nem volt eléggé kifejlett állapotban. Igen sok helyütt egyáltalában könyvkereskedés még nem is volt és így a terjesztésnek minden egyéb eszközét is sorompóba kellett állítanunk. Felfrissített és kiegészített kolportázs-apparátusunk nagyszabású működést fejtett ki a megrendelők megszerzése végett. A megrendelések kézbesítését természetesen a könyvkereskedelemre bíztuk. De ezenfelül igen nagyszabású közvetlen propagandát kellett kifejtenünk, ha azt akartuk, hogy az egész országban mindenki értesüljön e munka kiadásáról és mindenkinek mód nyujtassék annak megrendelésére. Nincs a társadalomnak az az osztálya, amelyet körleveleinkkel és prospektusainkkal fel nem kerestünk volna. Ami cím az akkori viszonyok között, amikor még nem voltak címirodák, hozzáférhető volt, azt hónapokon át tartó szorgos munkával összeszedtük és feldolgoztuk. Egész tömegét az előre elkészített nyomtatványoknak küldtük szét rövid idő alatt és így sikerült néhány nap alatt szinte az egész ország értelmiségében azt a hangulatot kelteni, amely a munka sikerét biztosíthatta. Ahova kolportőrjeink eljutottak, ott már elő volt készítve a talaj, ott már megvolt a kellő hangulat, már ki volt alakulva a megrendelési szándék.

Ez a mi propaganda-akciónk volt az első ilyenmü nagystilű akció egy irodalmi mű elterjesztése érdekében Magyarországon. De ez volt az első nagy siker is.

Amikor mi lehetségesnek tartottuk, hogy saját kockáza-

tunkra indíthatjuk meg az egész vállalatot, akkor 10.000 példány elhelyezésére véltünk bizton számíthatni. Maguk az intéző körök csak 6000 példányt vettek számításba; a bécsiék 80.000 példányban prelininálták az elérendő példányszámot. És mi történt? Mi 16.000 példánnyal indultunk meg, a bécsiék 38.000-rel.

Ez a nagy és eddig páratlan siker magyar irodalmi műterjesztésében kívánatossá tette, hogy ezuttal tájékozást lehessen szerezni arról, mely vidékeken és minő arányban terjedt el a mű, valamint arról, hogy a társadalmi rétegezés szerint minő foglalkozási ágak körében lehetett és minő arányban elhelyezni a munkát. Mindazok, akik közel álltak a munkához, egy ily kulturstatistika elkészítését érdekesnek és tanulságosnak mondták és mi ennek folytán készséggel vállalkoztunk erre a nem kis munkára. Szétküldöttük a kérdőíveket az összes terjesztők-höz és az összes beérkezett és a mi előfizetési könyveinkben összegyűlt anyag számbavételével néhány hónap mulva abban a helyzetben voltunk, hogy ezt a statisztikát áttekinthető táblázatban közölhattük az érdekeltekkel. Az akkori lapok a táblázatot nyilvánosságra is hozták. Azóta a viszonyok annyira megváltoztak, hogy nem igen volna gyakorlati célja annak, hogy e helyütt ezt az átnézetes kimutatást részletesen közöljem. Végeredménye az volt, hogy Magyarország akkori összes népességét számbavéve, 1000 lakásra esett 0.95 előfizető és Magyarországnak csak magyar ajku lakosságát véve számba, 1000 magyar ajku lakosra esett 2.04 előfizető.

*

Abban a hitben voltunk mindnyájan, hogy az összes kényes kérdéseket sikerült előzetesen megoldani; tévedés volt. Amint az első kötetek befejezése felé közeledtünk és gondoskodnunk kellett megfelelő bekötésekről és bekötési táblákról, egy nagy közjogi probléma merült fel. Az osztrákok olyan táblarajzot mutattak be nekünk, amely a monarchia cimereit tüntette fel. Mi ezt megfelelőnek nem tartottuk. Azt sem, hogy ők a német kiadást egy ilyen összmonarchiás cimerrajzzal adják ki, még kevésbé azt, hogy a mi kiadásunk ilyen bekötésben kerüljön napvilágra. A legkülönbözőbb megoldási eszmék merültek fel. Az összes bizottságok ismételve összeültek, végre is a következő határozatban állapodtak meg: A Magyarországot tárgyaló kötetek a magyar királyi koronával

és a magyar címerrel diszitve jelennek meg. Az Ausztriát tárgyaló kötetek az osztrák koronával és osztrák címerrel legyenek ellátva, miglen azok a kötetek, amelyeket közöseknek neveztünk, nevezetesen a bevezető kötet és a Boszniát és Her-

Az „Osztrák-Magyar Monarchia“ bekötési táblájának rajza.

cegovinát tárgyaló kötet mindkét koronát és mindkét címet fogja feltüntetni. Ebben azután megnyugodtak az osztrákok is.

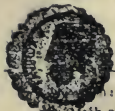
De nagy nehézséget okozott magának a táblarajznak elkészítése is. A művészek közül sokan vágytak ennek a rajznak a szerzőségére. Nem tudtunk másképp kitérni a sok aján-

lat elől, mint hogy felkértük az iparművészeti társulatot, hogy tüzzön ki a mi hozzájárulásunkkal egy pályázatot, hogy a munka jelentőségének minden tekintetben megfelelő diszkötést ily uton biztosíthassuk. Ennek a pályázatnak lett eredménye az a stilszerű és szép kötés, amellyel *Benczúr Béla* a pályázatot elnyerte.

Küzdelem nélkül azonban még ez a bekötési-táblaügy sem mult el. A mű népszerűsége és nagy elterjedése okozta, hogy az üzleti vállalkozás ezt az alkalmat nem akarta elszalasztani és valamelyes módon a maga részére hasznosítani akarta. Így történt, hogy még mielőtt a pályázat eldőlt volna, egy pesti könyvkötészet gyűjtőmappákat hirdetett, amelyeket a közönség abban a hiszemben rendelt, hogy bekötési táblákat kap. Ez volt azonban a kisebb baj. A nagyobb baj az volt, hogy a bécsi könyvkötőipar a maga dominiumának tekintette a bekötési tábla ügyét és azt ki akarta aknázni. Eddig is úgy volt, hogy nagyobb elterjedésű füzetes vállalatok részére egy igen életrevaló bécsi könyvkötőiparos ilyen bekötési táblákat gyártott és hozott forgalomba. Sérelmesnek találta tehát ez a bécsi cég, midőn ebben az esetben mi udvarias levélben figyelmeztettük arra, hogy „*Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*“ egy oly speciális mű, amelynél erről az üzletről le kell mondania, mert nekünk meg kell védenünk a magunk közönségét, a magunk iparát és a magunk könyvkötőjét. Mi a pályázat által elfogadott rajzot átadtuk egy jeles iparosnak, *Gottermayer Nándor*-nak, aki azt megvésette és sok ezer példányt készített a táblákból előre. Mindenképpen berendezkedett a nagy üzemre s szorgalommal, hozzáértéssel és ügybuzgósággal törekedett a könyvkötészetnek ezt az ágát Magyarországon meghonosítani, ezen a téren is bizonyos önállóságra juttatni bennünket. Ez sikerült is neki, az ő munkájának köszönhető, ha Magyarországon a könyvkötészet önállóvá lett és a magyar könyvkiadók attól az időtől kezdve tömegáruikat nem Bécsben, sem Lipcsében, hanem Budapesten köttethették be.

A bécsi könyvkötő azonban nem akart tágitani. Arra az engedményre hajlandó volt, hogy ő lemond a maga által tervezett táblának közrebocsátásáról, ha mi őt megbizzuk avval, hogy a mi „hivatalos“ tábláinkat ő készítse el a mi részünkre. Mi ebbe természetesen nem egyezhettünk bele, mert hiszen a „*Monarchia*“-ra nézve technikai tekintetben is ki volt tüzve a

teljes paritás elve és nekünk a jelentékeny könyvkötészeti munkálatokat épp úgy biztosítanunk kellett a magyar ipar részére, mint ahogy a nyomdai munkát, a fametszést, a papirgyártást, stb. is a magyar ipar végezte el.

898

73 Vélték száma. 52		TÁVIRAT.				A helyezés módja:		év, hó, nap		1888	
		An. Herrn Reichsrathsgewandten Minister Sackai in Budapest Kerepescher Straße						óra		R	
Távírádállomás: BUDAPEST KÖZPONT		Hivatalos megjegyzések:		Sürgős távirat: DA		Rövidítés: YF. (Valami más: N)		perce			
Értesítés: 1888				Nytva kezdéstendő: NO.		óra		perce			
Hó és nap, óra, perc, napzaka						óra		perce			
Feladási állomás		pénztári szám		osztály		szó		jegy		díjazó	
Bony		9396		J		26				há és nap	
1888		11		31		M				óra	
										perce	
										napzaka	
										1888	
										11	
										15	
										M	
<p>Legyen oly szives nekem három példányt az első magyar kötetnek első füzetének ide küldeni. Szivesen válaszolva</p> <p style="text-align: right;">Rudolf</p>											

Rudolf trónörökös távirata.

Célt nem érvén a bécsi könyvkötővel szemben, végre kénytelenek voltunk a bécsi szerkesztő-bizottság elnökét, *Weilen* kormánytanácsost levélben megkeresni és felkérni ennek az ügynek elintézésére. *Weilen* igazán elismerésre méltó lojalitással és az osztrákoknál ritka belátással kezelte mind-

eddig a „*Monarchia*“ ügyeit és ezuttal is mindent elkövetett a dolog elsímitására. Annyira ment, hogy ebben a jelentéktelennek látszó ügyben magát *Rudolf* trónörökösét is informálta. Ő mindenképpen le akarta szerelni a bécsi könyvkötőt, de erre semminemű eszközzel nem rendelkezett, mert a bécsi könyvkötő kivágta azt a nagy argumentumot, hogy az ő munkásai házas emberek, azok részére munkát kell biztosítani és miután ezidőszerint a „*Monarchia*“ bekötése a főmunka, neki ebben részt kell vennie már csak ezért is.

Ezek után már most rajtunk volt a sor, a közönséget felvilágosítani arról, hogy az éveken át megjelenendő kötetek egyöntetű bekötését csak úgy biztosíthatja, ha azt a hivatalos táblát rendeli meg, amelynek egyforma elkészítéséről mindvégig gondoskodni fogunk. Ennek megvolt azután a maga hatása, mert a bécsi könyvkötő rövid idővel rá érdeklődés

*Örömmel és szeretettel
Köszönöm, hogy minden hárs
jelenleg az első füzetből a
Trónörökösnek Elfeljegyzés
mellette ő rola tette a könyv
és a közzétételhez a füzetet
Örömmel és szeretettel*

Jókai sűrgető névjegye.

hiján mégis csak abban hagyta a maga bekötési tábláinak gyártását.

*

A füzetek a program szerinti időközökben pontos egymásutánban jelentek meg, váltakozva osztrák tartalmu, magyar tartalmu füzetek és a bevezető kötet anyaga. Így vált lehetővé, hogy 1888 őszén jóformán egymásután a munka 3 kötete, mint teljes egész jelenhetett meg kötetes kiadásban. A Bevezető kötet, az Alsó-Ausztria kötet és a Magyarországot tárgyaló első kötet. A magyar sajtó ez utóbbit méltatta különös figyelmére. Az egész mű szerkezetét és értékét voltaképpen csak a kötetes kiadásban látta meg a figyelmes bíráló. Akik azt következtették a vállalat unalmas címéből, hogy száraz adathalmaz lesz, azok kellemesen csalódtak, amidőn az első kötetet kézhez vették. Hiszen nagyrészt a *Jókai* ragyogó tolla töltötte azt be, a *Jókai* tolla, amely természetesen nem követte a népismertetések sablonszerű modorát, hanem az ő megkapó, közvetlen előadásában írja le a magyar népet, jellemző tulajdonságaival.

Ennek a kötetnek megjelenése 1888 őszén alkalmul szolgált nekiünk arra, hogy most a terjesztés munkáját a kötetes kiadásra is kiterjesszük. Gondoskodnunk kellett arról, hogy ami a terjesztés terén esetleg az első stádiumban elmulasztatott, most a kötetes kiadás alkalmával helyrehozzassék.

Ezt meg is tettük, aminthogy egyáltalában ezekben az esztendőben szünet nélkül e munkának a propagálásával foglalkoztunk, annak szenteltük jóformán egész erőnket, erre összpontosítottuk minden figyelmünket.

Több mint három év mult el a munka megkezdése óta, már 96 füzet jelent volt meg, midőn egyszerre az a katasztrófa következett be, mely a monarchiát is, a „*Monarchiát*“ is a legmélyebb gyászba borította.

Egy szó nyilallott a hazán keresztül,
Egy röpke szóban annyi fájdalom.

Rudolf trónörökös végzetes balesetnek esett áldozatául, vele a magyar nemzet legszebb reménye szállt sirba.

Harminc év mult el azóta (1889 jan. 30.), de én még ma is úgy emlékszem rá, mintha tegnap történt volna, minő megdöbbenés szállta meg az embereket annak a szürke téli napnak a délutánján, amikor ez a hír Budapestre jutott. Senki sem tudta egész bizonyosan, senki sem akarta hinni. Mikor aztán bizonyossággá vált, úgy érezte mindenki, hogy nagy szerencsétlenség érte az országot.

Ez nem a lojalitás érzése volt, ez nem a részvét érzése volt a szerencsétlen királyi pár, a hitves, a gyermek iránt, ez valami titkos előérzet volt, mely nagy katasztrófák bekövetkezését vezette le ebből a gyász esetből.

Én a *Rudolf* trónörökös korai halálának nagy jelentőségét a mi országunk, a mi nemzetünk részére csak most ismertem fel. Csak most, a világháború rémségei után, nemzetünk nagy szerencsétlensége, országunk pusztulása idején.

Jókai Mór abban a gyönyörű emlékbeszédben, melyet 1889 május 5-én a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlésén tartott a trónörökös felett — magyarázatát keresi az ő halála talányának és ezeket mondja:

„Ő látta az egész gépezetet, mely a világot mozgatja: az általános fegyverkezést, melyben Európa hatalmasságai egymást

felülmulni törekszenek; szemlélte az új találmányokat a fegyverzet terén, a hadseregnek milliókra menő felszaporítását, a népseregek fejlődését; a briareusi készülődést az egész világrészben s ennek életető vis motrixát, a minden nemzetbelli chauvinismust, a hódítási, terjeszkedési és visszatorlási áramlatokat. Amellett egyenes betekintése volt a nyílt és titkos diplomácia minden szövevényébe, láthatta a benne nem vallott szövetségek fenyegető keletkezését. Tudhatta jól, hogy ha a jelkiáltás elhangzik, feltartíthatatlanul lángba borul egész Európa. A háború, mely akkor kitör, nem futó vihar lesz, mely végigzajlik és aztán elpihen; hanem vérözön, mely minden országot elborít s hegyláncokon, tengereken meg nem akad. És azt is tudta, hogy a nagyhatalmak fegyveres ármádiáin túl is van még egy tábor, mely beavatkozhatik a világháborúba: „a nyomor tábora.“ Az a föld alatt haladó áramlat, az a tábor, amelynek nemzete a „Senki“ és vallása a „Semmi“. Az apokaliptikus hadjárat nyomában hordja a népjólét pusztulását, a nemzetgazdasági kataklizmát. Miért ezt bevéválni? Miért nem megelőzni? . . .

Lelkét megtörte az az emberfölötti ellenmondó helyzet: egy világtörténelmi missziónak ráruházása és annak a kor-szellem általi elítéltetése között. Megtörte lelkét a jövő titkaiba vetett rémlátás, mely titkokat, ő jobban láthatott, mint más: ugyanaz a rémlátás, mely Széchenyi lelkét sötétségbe borította és a halálba üzte. Nem kell illó méreg, nem Circe bűvitala, nem Nessus inge az erősnek: elég a meghasonlás az erős akarat és a még erősebb lehetetlenség között, hogy lelkét kiszakítsa idegei közül. . . .

Nekem erős hitem, melytől meg nem válok, hogy az örökké felejthetetlen Rudolf trónörökös balvégzete a világkékének hozott önáldozat vala. . . .“

A költő így álmodta meg ezt, így akarta kimagyarázni a kimagyarázhatatlant, így felfoghatóvá tenni a felfoghatatlant.

De ma — Európa mai helyzetében, mindazok után, amik az utolsó évtizedben történtek, — nekem erős a hitem, hogy a világháború nem kerül kitörésre, legalább is mi nem kerülünk ennek fergetégebe — ha Rudolf trónörökös életben marad.

Az ő életben maradása kizárta volna azt a politikát, mely minket oda sodort, hogy ez a világfelforgató és minket

végpusztulásba kergető háboru a mi határainkon gyult ki, hogy ezért a nagy szerencsétlenségért minket tegyenek felelőssé, hogy érte minket büntessenek meg.

Mert ugyancsak *Jókai*, aki őt a legjobban ismerte, tesz tanubizonytságot mellette ugyanebben a beszédében, midőn ezeket a szavait idézi:

„A rosszindulat ellenében tanusítsunk mi jóindulatot: ez legyen a fegyverünk és vértünk, bizonyítsuk be tényekkel, hogy mi minden nemzetiség iránt egyenlően igazságosak vagyunk.“...

És *Jókai* állapítja meg róla azt, hogy:

„Ő tudta azt, hogy a szeretet hajszála erősebben köt össze, a megbecsülés mágnese elválhatatlanabban tapaszt össze népeket és országokat, mint a törvény vaskapcsai.“

Akinek ez a hitvallása, az megóvjá a békét nemzetének, az nem engedi azt háboruba sodorni.

Hogy *Rudolf* trónörökösnek ez volt a hitvallása — ennek a legbeszédesebb bizonyítéka éppen a Monarchiáról szóló nagy mű, a mód, ahogy azt vezette, az irány, amelyet követett, a cél, amelyet kitűzött.

Ez a munka volt rövid életének legbecsvágyóbb ténye, legkomolyabb cselekedete, legbecsesebb tartalma. Korai halálával ez a munka maradt itt legárvábban, elhagyottan, gazdátlanul.

*

Ferenc József elhatározta, hogy azt a nagy irodalmi vállalatot, melyet felejthetetlen fia megkezdett, az ő terve szerint, az ő szellemében kell befejezni.

A védnöki tisztet ráruházta *Stefánia* özvegy trónörökösneére és felkérte az illetékes vezető egyéniségeket, hogy folytassák a munkát ott, ahol abbanmaradt, ugyanazzal a buzgósággal és lelkiismeretességgel, mint eddig.

A munka programmszerűen haladt tovább, minden fennakadás, minden zökkenés nélkül, azonban anyagi tekintetben mégis nagy csapást jelentett a műre a trónörökös halála.

Hiszen ilyen hosszú lélegzetű munkánál, a hosszú megjelenési időre való tekintettel, mindenkor számba kell venni a tetemes apadási hányadot, de az ilyen kataklizmára nem lehet

számítani, mint aminő beállott a munkára nézve a trónörökös hirtelen halála folytán.

Akkor egyszerre megcsappant a rendelők száma, a közönség azt hihette, hogy a munka nem fog befejeződni, hogy csonkán maradnak a megkezdett kötetek, hogy pénzét hiába dobja ki érte; hiábavalók voltak az idején közzétett figyelmeztetések és felvilágosítások, ezeket nem igen vették figyelembe.

Nem lehet biztosan megállapítani, hány előfizetőt veszített a vállalat a trónörökös halála folytán; az árván maradt irodalmi munka járatását abbahagyták mindazok, akik talán csak lojalitásból és a trónörökös iránti érdeklődésből azért rendelték meg a munkát, hogy ebből megismerjék a leendő uralkodó szellemét; midőn ez az érdek megszűnt, elejtették magát a vállalatot is.

Ebben az időben volt legerősebb az apadás, de azután is évről-évre folytatódott a maga természetszerű útján; semminemű ilyen vállalkozásnál nem lehet számítani arra, hogy minden előfizető végig járassa a munkát, különösen a füzetes vállalatnál. Az előfizetők elkedvetlenedése, következtelensége, állhatatlansága, elszegényedése, elhalálózása és még egyéb ilyen külső körülmények erősen hozzájárulnak az előfizetők számának megcsappanásához.

A trónörökös könyve, mely 16.000 példánnyal indult és halála alkalmával körülbelül 14.000 példányban fogyott, akkor egyszerre leszállott mintegy 10.000 példányra és a rákövetkező években fokozatosan a befejezésig mintegy 5000 példányra.

Ezzel a példányszámmal érkeztünk meg 1901 október 1-én az utolsó, a 396-ik füzethez.

*

Akkor, 17 év multán nyert befejezést a néhai Rudolf trónörökös kezdeményezésével megindult és mindvégig programjához hiven folytatott nagy néprajzi és tudományos munka; sok száz író és művész vett részt a munka megalkotásában, amely a maga nemében párját ritkítja a világirodalomban. 21 nagy kötetben 572 közleményt tartalmaz a munka, 4520 rajzzal és 19 színes képmelléklettel. 7 kötet kizárólag Magyarországgal foglalkozik és minthogy ezek természetesen

a német kiadásban is megjelentek, ennek a 7 kötetnek a világ könyvtáraiban elhelyezett példányai a nem magyarul tudó világra nézve egyedüli kufforrása a magyarsággal való megismerkedésnek.

Mindezekkel az adatokkal beszámolt a vállalat főintézőbizottsága az utolsó ülésen. Mielőtt a feloszlást kimondották, a mű kiadásával és pénzügyi kezelésével megbízott államnyomda igazgatója most már érkezettnek látta a pillanatot, hogy szóba hozza a vállalat tetemes deficitjét. Az annak idején tett királyi kijelentéshez képest a pénzügyi bizottság és az államnyomda igazgatósága ennek a deficitnek a fedezését a király magánpénzéből látta előre, arról kellett tehát most dönteni, hogy milyen formában történjék az erre vonatkozó előterjesztés és ki adja azt át a királynak. Ekkor felállott *Jókai* és előadta, hogy a vállalatot szabatosan oly költségvetési határozatok között vitték, amelyek annak a megindításakor meg lettek állapítva. Semminemű hiteltullépés nem történt, semmiféle extravaganciát nem követett el senki, hűségesen és becsületesen sáfárkodott mindenki, akinek ehhez a munkához köze volt és mindent elkövetett a pénzügyi bizottság is, amelynek tagjai Magyarország pénzügyi szaktekintélyei voltak. A deficitet kizárólag az a szerencsétlenség okozta, mely a Gondviselés kifürkészhetetlen akaratából Rudolf trónörökös halálával hazánkat sújtotta és mely elsősorban az ő irodalmi munkája sorsában nyilatkozott meg. Nem volna helyén való, nem volna gyöngéd dolog most, a munka befejeztekor, a királyt erre a soha be nem hegedt sebre emlékeztetni, nem volna tapintatos, ebből keletkezett ígéretére és kötelezettségére figyelmeztetni. — „*Magyar ember nem megy kontóval a királyhoz!*“ ezekkel a szavakkal fejezte be *Jókai* felszólalását és ezzel az ügy el is volt intézve.

Az utolsó, befejező füzethez lendületes utószó van csatolva, aláírás nélkül, de *Jókai Mór* tollából; az utószó így hangzik:

„Valósuljon meg a dicsőült kezdeményezőnek az előszóban kifejezett magasztos kívánsága. Ez országok népei egymást e műből megismerve, egymást szeretni, becsülni, támogatni, a trónt és a hazát hiven szolgálni törekedjenek,

boldogságban, szellemi haladásban egymással versenyezzenek.

Engedje a Mindenható, hogy amit e munkában a jelenkort visszatükrözve megirtunk, az évek során önmagát dicsőségesen túlhaladja, hogy a monarchia két államának országai mind anyagi gyarapodásban, mind szellemi előhaladásban az eszményi tökéletesség felé közeledjenek, hogy népeik egymás szeretetében találják jövőjük biztosítását s történelmük évlapjai mind békében, mind harcban dicső korszakokat jegyezzenek föl szeretett uralkodójuk áldott jogara alatt . . .“

Mily messzire estünk ettől, mily másként alakult ki a monarchia népeinek sorsa!

Ami itt e földön történt, az oly rettenetes, hogy azt még a *Jókai* fantáziája sem álmodhatta meg az ő földöntúli világában.

A „PALLAS-LEXIKON.“

A múlt század 90-es éveinek első kimagasló irodalmi eseménye a „*Pallas Nagy Lexikona*“ volt.

Nem az első nagy lexikon volt ez magyar nyelven, de az első európai színvonalon álló magyar lexikon. Ősei voltak az 1831—34-ben megjelent „*Közhasznú ismeretek tára*“ 12 kötetben, mely voltaképpen a Brockhaus-féle *Konversations-Lexikon* magyar fordítása, illetőleg a mi viszonyainkhoz alkalmazkodó átdolgozása volt. Ezt *Wigand Ottó*, pesti, utóbb lipcsei könyvkiadó adta ki. Ez az a lexikon, amelyhez a híres *Konversations-Lexikon* *pör* fűződik, amelyet az *Auróra-kör*, *Bajza* és társai indítottak a szerkesztőség élén álló férfiak, különösen *Döbrentey Gábor* ellen. Ezután jött a *Vállás Antal* által megindított „*Nemzeti Encyclopaedia*“ (1845—48); a *J* betűnél megszakadt, tovább nem jelent meg. 1858-ban *Heckenast* „*Ismerettár*“ címen új lexikont bocsátott közre, melyet 1865-ben a 10-ik kötettel be is fejezett. Ebben már gyenge fametszetek is voltak. Ugyanakkor kezdette meg a *Szent István-Társulat* *Török János* szerkesztése mellett az „*Egyetemes magyar encyclopaediát*“ szertelen bőséggel, úgy, hogy azt később igen nagy mértékben tömörítenie kellett. Az utolsó, 1876-ban megjelent 13-ik kötete, már csak a befejezés kedvéért, igen rövid lélegzetű cikkekkkel jelent meg.

A „*Pallas-Lexikon*“-nak voltaképpen közvetlen őse az a magyar lexikon volt, amelyet *Rautmann Frigyes* könyvkiadó indított meg 1879-ben *Somogyi Ede* szerkesztésében.

Rautmann Frigyes Németországból ideszármazott, igen

képzett könyvkereskedő volt, aki jobban fogta fel a szükségleteket, mint magyar pályatársai. Szerencsés kézzel alapította meg az „Ország-Világ“ című folyóiratot és meglepő ügyességgel indította meg a *Lexikont* is 30 krajcáros füzetekben. A siker oly nagy volt és annyira váratlan, hogy az *Rautmann* arra a nem éppen szolidnak nevezhető machinációra csábította, hogy az eredetileg kézi lexikonnak szánt munkát folyton húzta és húzta, míg végre is a közönség méltán felháborodott azon, hogy bizalmával így módon visszaéltek. *Rautmann* szépen indult vállalata ez erőszakos művelet folytán tönkrement, mielőtt még a *Lexikon* befejezést nyert volna. Az ő nyomdászai, a *Wilckens* és *Waidl*-cég vették át a munka befejezésének terhét és *Rautmann* többi vállalatait is, minthogy nyomdájuk ezekre a munkákra volt berendezve. Ők befejezték ugyan 12 kötetben 1884-ben a munkát, mely a ránehezedett viszontagságok miatt és sok egyéb okból is igen hézagos és egyenlőtlen volt, de maguk is tönkrementek e vállalatokban.

Nyomdájuk és kiadóvállalatuk akkor eladásra került. Nekünk is felajánlották. Mi a *Lexikon* kedvéért szerettük volna is azt megvenni, de anyagi erőink elégtelenek voltak erre az akkori viszonyaink között igen nagy vásárra. Egy életrevaló és tehetséges, jogvégzett fiatalember, *dr. Gerő Lajos*, vette meg az egész *Wilckens* és *Waidl*-féle vállalatot és ő alapította meg belőle 1884-ben a *Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság*-ot, melyet, mint annak igazgatója, utóbb Budapest egyik legmodernebb nyomdávállalatává fejlesztett ki.

Mint a *Somogyi*-féle magyar lexikon jogutódja, hivatottnak és kötelezettnek érezte magát *Gerő Lajos* arra, hogy már most egy igazi, modern, a kor színvonalán álló, nagy enciklopédiát alkosson meg. Közben megerősödött vállalatának igazgatóságát rábirta arra, hogy a kétségkívül igen jelentékeny összegeket bocsássa rendelkezésére ennek a munkának létesítése céljából.

Gerő Lajos nagy eréllyel, sok körültekintéssel és nagy ügyességgel fogott hozzá a munka megszervezéséhez, ami nem volt könnyű dolog. Magát a nyomdát át kellett alakítania, berendeznie egy ily különös tipográfiai feladat megoldására, arra való szerkesztőséget kellett szerveznie és egyáltalában meggyőznie mindazokat, akiknek bizonyos foku jóindulatától függ

egy ily nagy mű létesítése, arról, hogy erre a Lexikonra szükség van.

Ezt eddig csak kis körben ismerték fel, abban a körben, amely képtelen volt a feladat megoldására. *Szily Kálmán* beszélte el, hogy a hetvenes évek végén *Pulszky Ferenc* összehívta a tudományos és irodalmi társulatok képviselőit, írókat és művészeket, kiadókat és könyvkereskedőket afölött való tanácskozáásra, vajjon lehetne-e egy jó magyar „Konversations-Lexikon“ megírását és kiadását biztosítani.

„A jelen voltak közt, — mondja *Szily*, — pedig voltak vagy ötvenen, nem volt senkisé, aki a lexikont szükségesnek, hiányát szégyenletesnek nem tartotta volna. Hallottunk sok szép dikciót, épültünk sok bölcs tanácson és sok fontos elvet állapítottunk meg, de amikor arra került a sor, hogy ki fogja a szerkesztést magára vállalni és ki fogja a kiadás költségeit kockáztatni, *mindenki a padlásra nézett*. Egyszóval nem lett az egészből semmi és azzal a meggyőződéssel oszlottunk szét, hogy messze, nagyon messze van még az az idő, amikor majd egy magyar lexikon a Brockhausokkal, Meyerekkel nálunk versenyezhetni fog.“

Ugy voltunk ezzel is, mint sok más egyébvel. A gyülekezés, az ankétezés, a tanácskozás nem vitte előre a dolgokat. De egyszerre csak előáll egy határozott egyéniség, egy zseniális akarat és a terv megvalósul. Egy ember létrehozza azt, amit százan nem tudnak létrehozni, *egy* ember lelkesedése többet ér, mint száz ember szürke jóindulata. Ha sokan egyesülnek egy feladat megoldására, mindegyik azt várja, hogy a másik csinálja meg; ha *egy* ember kezébe veszi az ügyet erélyvel és elszántsággal, meg van az csinálva.

Szemben azokkal az egyéb eszmékkel, amelyeket különösen ezekben a napokban hirdetnek olyanok, akik mindenre rá akarnak vonni apriorisztikus elveket és feltevéseket és teoretikus sémákat, meg akarom állapítani, hogy a „*Pallas Nagy Lexikoná*“-t egyedül és kizárólag a *Gerő Lajos* egyéni zsenialitása és akaratereje teremtette meg. Ez nyilatkozott abban az elismerésre méltó tevékenységben, mellyel a munka folyamán felmerült soknemű és óriási nehézséget leküzdötte, abban az energiában, mellyel a kötetek programmszerinti gyors egymásutánban való pontos megjelenését biztosította és abban

a szívósságban, mellyel a munkát végig az eredeti programhoz változatlanul hiven befejezte, noha közben sok csalódásban volt része.

Gerő Lajos nem volt mindennapi ember. Állandóan éber szelleme mindig új és új tervekkel, új és új problémákkal foglalkozott, de abban az időben, amikor a „Nagy Lexikon“-t kiadta, minden gondolatát, minden gondját, minden figyelmét e munka foglalta le, teljesen annak élt, kizárólag azzal foglalkozott, annyira nagy, fontos és szent ügynek tartotta azt. Később, amikor a munka befejeződött, kitört belőle a régi szenvedély, igazi természete, a legkülönbözőbb vállalatokkal kezdett foglalkozni, hazard módon belekapott hol ebbe, hol amabba és a végén bele is bukott egyikbe, másikba. Vállalatát is érzékeny veszteségek érték és így kénytelen volt attól az 1900. esztendőben megválni.

Mikor híre kelt, hogy a *Pallas* ki akar adni egy új magyar lexikont, igen sokan kételkedve fogadták a hírt, könyvkereskedői körökben egyáltalában nem jósoltak neki jövőt. Vakmerőnek ítélték a gondolatot és nem bíztak a kiadóvállalat arravalóságában.

Akkor volt legbővebb aratása Magyarországon a német lexikonoknak. Akkor fejeződött be a Meyer-féle Lexikon negyedik kiadása és azt beszéltek, hogy ebből a munkából magában Magyarországon 18.000 példány kelt el. Ugyanakkor jelent meg a Brockhaus-Lexikonnak jubileumi kiadása, a 14. kiadás, melyet e Lexikon száz éves fennállása emlékére akkor bocsátottak közre, úgy, hogy mind a 17 kötet egyszerre jelent meg. Fenomenális kiadói tett volt! Azt mondták könyvkereskedői körökben, hogy ez a két körülmény kilátástalanná teszi az új Lexikon sikerét, mert hiszen a közönség el van árasztva német lexikonokkal.

Pályatársaim közül jóformán én voltam az egyetlen, aki más nézetem voltam, aki kizártnak tartottam, hogy egy becsületesen megszerkesztett, legalább is a német lexikonok színvonalán álló magyar munka ne bírja meghódítani a közönségnek legalább azt a részét, amelyre nézve a német idióma többé-kevésbé idegen és azt a részét, amely egy lexikonban magyar dolgokról is keres tájékozást, amit pedig neki a külföldi lexikonok egyáltalában nem nyújtanak.

Ebben a meggyőződésemben törekedtem társaimat rábírni arra, hogy vállaljunk részt a *Pallas* által kiadandó lexikonban valamely módon, ha másként nem, úgy, hogy a terjesztés főrészét magunknak biztosítsuk.

Ennél nehezebb volt a másik, elibém tűzött feladat, az, hogy a német lexikonok további elterjesztését meggátolhas-sam. De ez is sikerült, még pedig a következőképpen: A lexi-konok terjesztése abban az időben már nem a régi kolportázs-üzemekkel történt, hanem utazók útján, akik a teljes műne vet-tek fel megrendeléseket, apró havi részletfizetési kötelezettség mellett. Már nem füzetekben szállították a Lexikont, mint haj-dan, hanem teljes kész diszkötésű példányokban, több kötetet egyszerre. A közönség kapva-kapott ezen az új módszeren, mert hiszen a füzetek gyűjtésével és utólagos bekötésével sok vesződsége volt, szerette a szép kész köteteket egyszerre kéz-hez venni és alig érezhető csekély havi részletekben törlesz-teni. Ennek az újmódi terjesztési módszernek köszönhette a Meyer-Lexikon negyedik kiadása példátlan elterjedését néhány százezer példányban.

Magyarországra nézve a német lexikon terjesztését egy nagy boroszlói cég vállalta magára. Az elküldötte egyik tagját Budapestre, hogy itt szervezze meg a terjesztést és a szállítást. A boroszlói cég kiküldöttje, *Aufrecht Lajos*, itt egyesült *Gold-schmied Bernát*-tal és 1887-ben társas céget alapítottak a könyvkereskedői részletfizetlet folytatására és természetesen német könyvek terjesztésére, mert hiszen akkor a részletfizetletre alkalmas nagyobb terjedelmű magyar művek nem is vol-tak még.

A magyar lexikon érdekében azt a feladatot tűztem magam elé, hogy ezt a céget megnyerem arra, hogy a magyar lexikon terjesztését ők is vegyék fel üzemükbe és elé-jük tártam azokat a nagy előnyöket amelyek cégükre ebből hárulni fognak; annyira sikerült erről meggyőznöm őket, hogy készek voltak a német lexikonok további nagyban való terjesz-téséről lemondani, ha nekik a magyar lexikon terjesztésében jelentős rész jut.

Ezt a legnehezebb problémát ekként megoldva léphet-tünk azután tárgyalásra a *Pallással*, amelynek igazgatója azonnal belátta a rá nézve végtelenül fontos vívmányt és gyors

elhatározással kész volt velünk s az Aufrecht és Goldschmied céggel oly megállapodásra lépni, amely a két cégnek a lexikon nagyban való terjesztése tekintetében jóformán monopóliumot biztosít, magának a könyvkereskedelemnek csak a rendes szortiment-keretekben való eladás módját tartván fenn.

Igy jutottunk bele a „Pallas Nagy Lexikoná“-nak sodrába, így váltunk annak főbizományosaivá, így történt, hogy a megjelenés percétől fogva a „Pallas-Lexikon“-nak érdekei és a mi cégünk érdekei teljesen azonosak voltak és hogy mi magunkat ennek a vállalatnak érdekeivel a szó szoros értelmében azonosítottuk.

Teljes mértékben átérezük azt a nagy erkölcsi kötelességet, amely minket a Lexikkal szemben annak sikere érdekében terhel, teljes nagyságában felfogtuk a feladatot, amelyet immár nekünk kell teljesítenünk és teljes mértékben éreztük súlyát annak a nagy anyagi tehernek, amelybe belementünk.

Annak ellenszolgáltatásaképpen, hogy a *Pallas Részvénytársaság* ránk bízta a főbizományt, nekünk is, az *Aufrecht és Goldschmied* cégnek is, egyenként 2500 példány, összesen tehát 5000 teljes lexikonpéldánynak fix átvételét kellett biztosítanunk. Ez mindegyik cégre néhány százezer koronás engagement-t jelentett és ugyancsak meg kellett magunkat erőltetnünk, hogy ettől a tehertől mihamarább megszabaduljunk. 1892 június 1-én jött létre a szerződés a kiadóvállalat és az átvevő cégek között és ettől a naptól kezdve az év végéig oly nagyszabású akciót fejtettünk ki a Lexikon érdekében, amelyhez fogható még később sem volt, sem nálunk, sem egyebütt.

Természetes, hogy mielőtt ily kötelezettségbe belementünk volna, igen alaposan megbíráltuk azokat a garanciákat, melyek bennünkét biztosítanak afelől, hogy ez a Lexikon nem fog elődjének sorsában osztozni; hiszen mi nemcsak átvételi kötelezettséget vállaltunk, de igen nagy összeget készültünk lekötni a terjesztési költségekre, ügynöki jutaléokra és mindarra, ami a munka sikerét biztosíthatja. Valamiféle kezességet kerestünk tehát, amely a kiadóvállalatot megkösse a hosszú évekre terjedő munka kivitele tekintetében, a stabilitást biztosíthassa és a munka kellő tudományos színvonalát garantálja. A kiadó kétféle biztosítékot ajánlott fel, az egyik az volt, hogy egy részletesen körülírt előrajzban kötelezte magát a külső

kiállítás tekintetében bizonyos normatívumok megtartására, felsorolta egyenként az összes kiadandó térképeket és tervrajzokat, nagyjában a fametszetű képeket, a színnyomatokat és az egyes szakok munkatársait. Mindezek pontos betartására szoros kötelezettségeket vállalt.

A másik biztosíték az lett volna, hogy a kiadó kész volt kötelezettséget vállalni arra, hogy a Lexikon cikkeit a szerzők neveinek aláírásával fogja közzétenni. Ebben igen nagy biztosítékot látott arra, hogy maguk a szerzők, akik a Lexikon egyes szakmáinak ellátását elvállalták, komolyan és lelkiismeretesen fogják feladatukat teljesíteni, mert hiszen nevükkel és tudományos tekintélyükkel vannak angazsálva; biztosítékot látott továbbá arra is, hogy a közönséget meg fogja győzhetni a cikkek abszolút hitelessége felől és afelől, hogy teljesen új magyar munkáról van szó, amelynek a prospektusban felsorolandó munkatársai nemcsak a külső dísz kedvéért vannak megemlítve, mint ahogy az legtöbbször történni szokott, hanem hogy tényleg ők fogják ezt a Lexikont megcsinálni az első betűtől az utolsó betűig.

A kiadó abból indult ki, hogy ezzel a módszerrel sikerül elérnie azt, hogy az ő lexikonában a közleményekért nemcsak a szerkesztő és a kiadó, hanem maga az író is mintegy jót áll vele szemben és a közönséggel szemben is.

Mi ezeket a biztosítékokat teljes erejűeknek elfogadtuk és megbíztunk bennük.

*

Az egész propaganda-akció a mi irodánkban folyt, az egésznek vezetését magunknak tartottuk fenn. Mindenekelőtt bele kellett vinni a közönségbe a lexikonról való helyes felfogást, meg kellett neki magyarázni, mi is az a lexikon, mi annak a célja és jelentősége, miért fontos, hogy azt mindenki megszerezze, mi haszna, mi előnye van belőle, mi a kötelessége a lexikonnal szemben.

Meg kellett neki magyarázni, hogy a lexikon a modern ember tanulásvágyának legpregnansabb kifejezője és legkittünőbb segédeszköze. Hogy egy jó lexikonban minden tudnivalóság kielégülést talál, hogy abban mindenről azonnal felvilágosítást nyerünk, hogy az jóformán házitanító, aki mindenkor oldalunk mellett áll, akit minden felől megkérdezhetünk

s aki mindenre felel. Bele kellett vinni a tudatot, hogy a lexikon a legjobb házibarát, amelyhez bizalommal lehetünk, a legjobb tanácsadó, aki sohasem hagy cserben. Meg kellett vele értetniünk, hogy a lexikont senki sem nélkülözheti, sem a tudós, aki legjobban méltányolja benne azt, hogy rá nézve idegen tudományokról igen rövid és pregnáns cikkekben tájékozódhatik, sem a művelt ember, bármely állásu legyen is, aki a sokfelé kiágazó modern életben megbízható tanácsadót talál benne. Ki kellett fejteni, hogy a lexikon többé nem az, ami volt a múlt században, nem pártos és irányzatos harci eszköz bizonyos irányok szolgálatában, se nem egyoldalú fegyver a népbutítás ellen, vagy a felvilágosítás mellett, nem rezonáló és nem kritizáló mű, nem polemikus és nem vitatkozó, hanem minden irányt tárgyilagosan ismertető, minden pártszempont fölé emelkedő, objektív és instruktív munka, mely tökéletességre, sokoldalúságra, rövidségre, tárgyilagoságra, világosságra, áttekinthetőségre és egyszerűségre törekszik. Bele kellett vinni a köztudatba azt, hogy a lexikon könyvtárakat pótol és maga is könyvtár, hogy a lexikon a tudás és műveltség kulcsa és hogy azzal szemben csak egy jelző állhat meg: az, hogy nélkülözhetetlen.

Hogy mindezeket az eszméket és felfogásokat miként fogjuk a közönségbe beleplántálni, az volt a nagy kérdés. Megoldása nem volt oly egyszerű, mint aminőnek ma látszik. A sajtónak nem volt akkora elterjedése és hatalma, mint később, de különben is a sajtó nem is állhatott ily teljes mértékben egy vállalkozás szolgálatába, amely bármily nemes célból is, mégis csak üzleti vállalkozás volt. Más eszközhöz kellett folyamodni, nem is egyhez, mindent meg kellett kísérelni, ami a cél szolgálatára alkalmasnak látszott, semmiféle eszközét a propagandának nem volt szabad mellőzni, mert egyikről sem volt előre tudható, hogy melyik fog beválni.

A legelső volt megszerezni a sok százezer cimből álló cimanyagot, mely az egész ország intelligenciáját magában foglalja, mert az volt a cél, hogy ezt a közönséget prospektusokkal, tájékoztatókkal, röpiratokkal, körlevelekkel állandóan és szünet nélkül fogjuk a lexikon nagy jelentőségéről felvilágosítani.

A második fontos dolog volt az országot beutazni és meg-

IRODALMI UTMUTATÓ

REVALI TESTVÉREK könyvkereskedése

csak egy havirészletfizetés mellett árelfelelő nélkül

A PALLAS

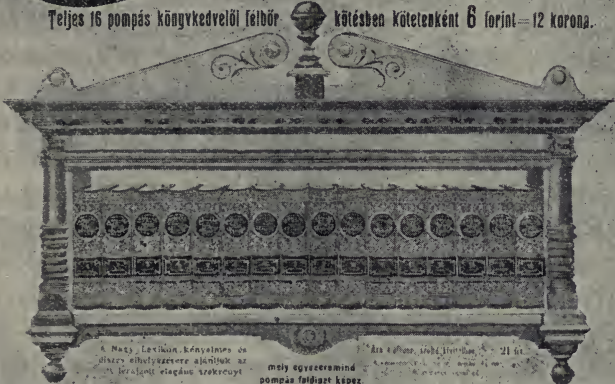
REVALI TESTVÉREK könyvkereskedése
Budapest, IV., Váci-utca 1. szám.

NAGY LEXIKONA

AZ ÖSSZES ISMERETEK TÁRHÁZA

Mintegy 2000 szöveg-illusztrációval, 200 falmetszeti képművellettel, 64 mintyefestménytel, 400 képpel, 140000 szöveggel.

Teljes 16 pompás könyvvel elől 6 forint - 12 korona.

A Nagy Lexikon könyvtárhoz az illusztrációk mellett az 1600-as években készült pompás faliszőnyeg képét is megkapja az érdeklődő.

Megjegyzések
A Nagy Lexikon...

Megjegyzések
A Nagy Lexikon...

Megjegyzések
A Nagy Lexikon...

Megjegyzések
A Nagy Lexikon...

Megjegyzések
A Nagy Lexikon...

Megjegyzések
A Nagy Lexikon...

Megjegyzések
A Nagy Lexikon...

Megjegyzések
A Nagy Lexikon...

Megjegyzések
A Nagy Lexikon...

A NAGY LEXIKON az összes ismeretek tárháza...
A Nagy Lexikon az összes ismeretek tárháza...
A Nagy Lexikon az összes ismeretek tárháza...

A NAGY LEXIKON az összes ismeretek tárháza...
A Nagy Lexikon az összes ismeretek tárháza...
A Nagy Lexikon az összes ismeretek tárháza...

A NAGY LEXIKON az összes ismeretek tárháza...
A Nagy Lexikon az összes ismeretek tárháza...
A Nagy Lexikon az összes ismeretek tárháza...

A NAGY LEXIKON az összes ismeretek tárháza...
A Nagy Lexikon az összes ismeretek tárháza...
A Nagy Lexikon az összes ismeretek tárháza...

A NAGY LEXIKON az összes ismeretek tárháza...
A Nagy Lexikon az összes ismeretek tárháza...
A Nagy Lexikon az összes ismeretek tárháza...

A NAGY LEXIKON az összes ismeretek tárháza...
A Nagy Lexikon az összes ismeretek tárháza...
A Nagy Lexikon az összes ismeretek tárháza...

A NAGY LEXIKON az összes ismeretek tárháza...
A Nagy Lexikon az összes ismeretek tárháza...
A Nagy Lexikon az összes ismeretek tárháza...

A NAGY LEXIKON az összes ismeretek tárháza...
A Nagy Lexikon az összes ismeretek tárháza...
A Nagy Lexikon az összes ismeretek tárháza...

A NAGY LEXIKON az összes ismeretek tárháza...
A Nagy Lexikon az összes ismeretek tárháza...
A Nagy Lexikon az összes ismeretek tárháza...

A KERÜLTÉSRE
A Nagy Lexikon...

A KERÜLTÉSRE
A Nagy Lexikon...

A KERÜLTÉSRE
A Nagy Lexikon...

A KERÜLTÉSRE
A Nagy Lexikon...

A KERÜLTÉSRE
A Nagy Lexikon...

A KERÜLTÉSRE
A Nagy Lexikon...

A KERÜLTÉSRE
A Nagy Lexikon...

A KERÜLTÉSRE
A Nagy Lexikon...

A KERÜLTÉSRE
A Nagy Lexikon...

A rendelőlapon...

A „Pallas Nagy Lexikona” prospektusa.

szervezni a terjesztést és a propagandát. *Révai Ödön* vállalkozott arra, hogy felkeresi az országban azokat a nagyobb helységeket, a hol nincs rendes könyvkereskedés és törekszik olyan személyiségeket kipuhatolni, akik a lexikon terjesztésének szolgálatot tehetnek, hogy továbbá felkeresi az egyes vidéki lapok szerkesztőseit és azokat megnyeri a lexikon propagandája részére.

A harmadik feladat volt egy ügynöki szervezet létesítése, amelyre bizalommal ráruházhattuk a rendelőszerzés feladatát. Ez sem volt könnyű akkor. Teljesen járatlan embereket kellett erre a nehéz feladatra kitanítani, nekik megmagyarázni, hogy és miként közelítsék meg a közönséget, hogyan szerezzenek jó, megbízható és hitelképes rendelőket, mint bonyolítsák le pontos módon az írásbeli teendőket, hogy gazdálkodjanak pénzzel és idővel és hogy gondoskodjanak róla, hogy a cég hirneve és a munkának becsülete és tekintélye megóvassék korrekt és tisztességes ügykezelésük útján. Azután ezeket a jórészt tanulatlan elemeket magukat is meg kellett győzni a lexikon jelentőségéről, őket magukat is ki kellett tanítani mindarról, aminek ők azután a közönséggel szemben szószólói legyenek, őket magukat is fel kellett lelkesíteni a lexikon érdekében.

A negyedik dolog volt gyűjtőszervezetet létesíteni azokon a helyeken, ahová még az ügynökök sem juthatnak el. Gondoskodtunk róla célszerű eszközökkel, hogy minden helységben legyen egy exponense a lexikonnak. Mindenütt legyen legalább egy olyan ember, aki az összes számbavehető tényezőket felhívja a lexikon megrendelésére. Cégünknek már akkor igen kiterjedt klientélája volt, minden helyütt egy-két jóakarója és azok segítségével sikerült jóformán mindenütt a lexikonnak egy új képviselőt szereznünk.

Mi be akartuk vonni ilyen módon az egész társadalmat az akcióba és ez sikerült is. Voltak, akik az ügy iránti szeretetből, köteletségérzetből, hazafiságból mozdították elő törekvéseinket, voltak, akik egész legális pénzkereseti forrásnak, mellékkeresetnek tekintették az ügyet; mindenképpen szolgálatot tettek neki és mindenképpen hálásak lehettünk irántuk.

Több mint négy hónapi előkészület után egyszerre rázúdítottuk a közönségre a nyomtatványok százezreit, a

tipografiai újszerűsége által feltűnő prospektust, a különböző formájú és változatos tartalmu körleveleket — mindazt, amitől eredményt vártunk. Ezek a nyomtatványok nem voltak száraz és rideg üzleti nyomtatványok, ezekbe lelket törekedtünk lehelni, ezekben eszméket és gondolatokat iparkodtunk megérezéltetni és ha egyéb eredménye nem lett volna is ennek a propaganda-akciónak, már maga az, hogy minden egyes nyomtatvány kiemelte a tudomány hatalmát, a műveltség erejét, a szellem fensőbbrendűségét: nagy kulturaterjesztő műveletté tette.

Az akció mindenképpen úgy volt előkészítve, hogy lehetővé tegye a legintenzívebb hatást. A társadalom egyetlen rétegét sem hagytuk figyelmen kívül, mindegyiket felkerestük speciális körlevelekkel, ezekben rámutatva azokra a különleges szempontokra, melyekből a lexikont tekintenie kell.

A jogász és a gazda, a mérnök és az építész, a tanár és a tanító, a pap és a katona, a kereskedő és az iparos, az orvos és a technikus, az állami, törvényhatósági, pénzügyi tisztviselő, a vasutas és a postás, a politikus és a községi jegyző, mind megkapta a maga külön tájékoztatóját, a maga külön felszólító levelét.

Ezzel egyidejűleg a sajtó is bejelentette a Lexikon megjelenését és nagy eseménynek jelezte azt; az 1892 november 18-án megjelent első kötetet irodalmunk életében mérföldjelző fontosságúnak mondták és érdeme szerint méltatták.

Feltűnést keltő nagy hirdetések, az összes fővárosi és nagyszámu vidéki lapban, egyszerre ismertté tették a munkának eleinte idegenszerűn hangzó címét. És ugyancsak egyidejűleg indult meg az utazó ügynökök akciója, a helyi képviselők propaganda-tevékenysége — szóval mindaz, amit a helyes terjesztés szempontjából csak meg lehetett és meg akartunk tenni, késedelem nélkül egyszerre indult meg.

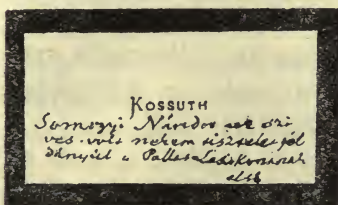
Az eredmény teljes volt — egyenesen meglepő. Örömet is váltott ki az összes érdekelt tényezőkből, de nekünk nagy zavart is okozott.

Beigazolást nyert, hogy ezuttal igazi, valóságos szükséglet kielégítéséről van szó, hogy a közönség tényleg várta az igazi magyar lexikont, hogy megörült neki, hogy szívesen fogadta, mert az első szóra, az első figyelmeztetésre százával

és ezrével özönlöttek a rendelkezések. Igazolást nyert, hogy a magyar közönség is felkarolja a jót, az érdemest, a hasznosat, a szükségét kielégítőt, a kiválót és csak akkor tartózkodó, ha jogos kívánságai teljesítését nem várhatja.

Még mielőtt az előfizető-gyűjtők és utazó ügynökök jóformán komolyan megkezdhették munkájukat, mielőtt még ennek fogantatja lehetett — már közvetlen uton, postán, levélben, utalványon, táviratilag annyi száz rendelés érkezett be, hogy ebből megíthettük a hangulatot, melylyel a közönség a Lexikont fogadta. Mikor azután a munka valósággal megindult, eddig nem tapasztalt arányokban bontakozott ki agitációnk, propagandánk eredménye. Egy hónappal a gyűjtő munka megkezdése után együtt volt az a 2500 megrendelés, mely vállalkozásunk igazán nagy kockázatát jelentette, az év végén majdnem elértük az 5000 példányt; azután már lassabban folyt a gyűjtés, de az első év elmúltával több mint 7000 rendelő gyűlt egybe.

A PALLAS NAGY LEXIKONÁRA VONATKOZÓ
KOSSUTH-EREKLYE MŰ MÁSA

első kötetes kiadás, a művet a nagy munka bevétele miatt minden részét közönségnek megadni
Június 20-án 1893
Kossuth Lajos

Kossuth Lajos gyászkeretű névjegyek minőket oldata.

Ez a várakozásunkat meghaladó gyors siker azonban nehéz helyzetbe juttatta cégünket két irányban. Egyfelől nem voltunk előkészülve rá az expedicionális lebonyolítás tekintetében, nem volt elegendő személyzetünk, elegendő nyomtatványunk, megfelelő helyiségünk a nagy munkatömeg lebonyolítására. Ezen azonban segítettünk, ahogy lehetett; addig is magunk végeztük megfeszített nappali és éjjeli munkával a teendőket. De ennek ellenére is beállott az a magyar könyvnél eddig páratlan eset, hogy nem voltunk képesek a naponként tömegesen érkező megrendeléseket elintézni, mert a könyvkötő nem volt képes naponta annyi bekötést teljesen elkészíteni.

Másfelől azonban az a nehéz helyzet állott elő, hogy anyagilag nem voltunk felkészülve erre a váratlan nagy eredményre, nem rendelkeztünk azokkal a nagy összegekkel, melyeket az ügynöki díjak, a kezelési költségek, a nagy példány-

számba való befektetések igényeltek. Az a tőkeösszeg, melyet a lexikon-akció részére rendelkezésre tartottunk, elég volt a preliminált példányszámhoz, de nem volt elegendő annak háromszorosához.

Ahhoz az önként kínálkozó megoldáshoz, hogy szűkítsük az üzemet és ne terjeszkedjünk erőnkön túl, ebben az esetben nem fordulhattunk, mert ezzel a Lexikon jövőjét kockáztattuk volna; azt a másik megoldást választottuk tehát, hogy — ezuttal először — nagyobb mérvű idegen tőkét, banktőkét biztosítottunk a vállalkozásnak. Szemben az elért sikerrel, ennek megszerzése nem is ütközött nagyobb nehézségekbe, bár ebben az időben bankjaink és takarékpénztáraink a könyvüzemeket még nem számították a kívánatos összeköttetések közé.

Az elért példányszám nagyon megnehezítette a folytatólagos köteteknek rendes postai expedícióját, minduntalan panaszok érkeztek a köteteknek szállítás közben történt megsérüléséről, valamint neheztelések amiatt, hogy egyik rendelő hamarabb jut birtokába a köteteknek, mint a másik; hogy ezen a bajon segítsünk, egészen új szállítási berendezést szerveztünk; minden városban, hol több rendelőnk volt, összeköttetést létesítettünk egy oly kereskedő-céggel, melynek megvolt a módja hozzá, hogy a köteteket a rendelőknek kézbesítse. Így lehetővé vált, hogy mi az egy városba való összes példányokat gondosan csomagolva ládáknak expedíáljuk egy címre úgy, hogy a kötetek teljesen sértetlen állapotban és egyszerre érkezzenek oda. Ez a gyűjtő szolgálat nagy mértékben bevált és a közönség elismeréssel fogadta, mert még a szállítási költségekben is megtakarítást jelentett.

Mínthogy a szállítási módozat magával hozta, hogy minden kötetnél sok száz ládáról kellett gondoskodnunk, érdekesnek tartom megemlíteni, hogy az akkori időben egy kis láda előállítási ára 35 krajcár, egy közepes nagyságu ládáé 40 krajcár és a nagyobb ládáé 45 krajcár volt; hová tűntek ezek az idők?

A Lexikon-kötetek rendkívüli pontossággal jelentek meg; minden négy hónapban egy-egy kötet, úgy hogy a munka a kitűzött határidőre, 1898 elejére 16 kötettel teljesen elkészült;

a főmunkatársak ezt az alkalmat nem akarták elmulasztani, hogy kifejezésre ne juttassák annak a ténynek a nagy jelentőségét, hogy sikerült szerencsésen révbe juttatni ezt a magyar vállalkozást. Ezt azzal akarták összekötni, hogy tiszteletüknek és elismerésüknek adjanak kifejezést az iránt a férfiu iránt, aki ennek a munkának szellemi részét esztendőkön át vezette, akinek nagy tudása, széles látköre és óriási munkabírása leküzdötte a felmerült nehézségeket és aki ernyedetlenül gondoskodott arról, hogy a munka mindvégig azon a magas színvonalon maradjon, amelyen elindult. A közönség nem is tudta, észre sem vette, hogy ki az a Herkules-vállu férfiu, aki azt az óriási munkát elvégezte, amelylyel a Lexikon szerkesztése járt.

A Lexikon főmunkatársai ünnepi áldomással rótták le tiszteletüket 1898 február 2-án dr. Bokor József-fel szemben, aki magát szerényen központi szerkesztőnek nevezte meg a kötet utolsó oldalán.

Ezen az ünnepélyen kifejezést nyert az akkor már köztudattá vált tény, hogy amennyire példátlan a Lexikonnak irodalmi sikere és technikai sikere, épp oly bizonyos, hogy finánciális sikerrel a vállalat nem számolhat be. Ez ünnepély alkalmával a kiadó külön füzetet bocsátott közre a Lexikonról, amelyben a munkáról minden tekintetben beszámolt; ehhez az ünnepi füzethez *Jókai Mór* írta az előszót és abban mondotta, hogy:

„A Lexikon befejezésekor elmondhatjuk, hogy egymagában többet tett a tudás elterjesztéséért, mint valamennyi iskolánk összevéve.“

*

A „Pallas-Lexikon“ híven megtartotta programját, a szerzők híven beváltották ígéretüket, a kiadó még többet is adott, mint amennyit ígért. A munka olyan jó volt, amilyen jó az akkori viszonyok közt, az akkori erővel lehetett, ami hiba vagy hézag volt benne, azt egyik-másik rendszerbeli hiba okozta, amelyre csak utóbb, főként az új lexikon előkészítése során lehetett rájönni.

A terjesztés tekintetében is minden megtörtént, ami lehetséges volt; mi az első éven túl is folytattuk munkánkat állan-

dóan, megszakítás nélkül, évről-évre megfelelő mennyiséget helyeztünk el. Az elhelyezett példányok mennyisége meghaladta a kiadó eredeti várakozását, mégis nagy deficittel záródott le a munka.

Ezuttal nem minket terhelt a deficit, ezuttal mink voltunk azok, akik anyagi eredménnyel zártuk le ezt a vállalkozást; hogy a kiadónál az anyagi eredmény elmaradt, annak többrendbeli oka volt; hozzájárult az, hogy sokkal nagyobb terjedelmű lett a mű, mint tervezve volt; mintegy három kötettel, 150 ívnek tartalmával többet nyújtott a közönségnek, mint amennyit prospektusában ígért, azáltal, hogy az egyes kötetek íveinek száma 40—45 ív helyett 50—60, sőt 70-nél is több lett; hozzájárult az, hogy illusztrativ tekintetben is egyharmaddal többet adott, mint amennyi eredetileg programmba volt véve; hozzájárult a közönség előtt ismeretlen körülmény, hogy az anyag egy részét kétszer, háromszor is újra kellett szedetni, mert csak a kiszedés után derültek ki bizonyos fogyatkozások, vagy bizonyos oly terjengősségek, melyek nem egyeztek a munka ökonomiájával; ezek az átalakítások, az ezekkel járó különmunkák, éjjeli munkák többlet-kiadásai, a pontos megjelenés miatt való soronkívüli nyomdai munkálatok igen sok pénzt emésztettek fel. De mindezt kiheverte volna a kiadóvállalat. Azonban egy alapvető hiba volt a számításban, amelyet nem lehetett jóvátenni, az, hogy *Gerő Lajos*, amidőn fel akarta venni a küzdelmet a német lexikonok ellen, abban a hiszében volt, hogy neki nemcsak jószág, nemcsak technikai kiállítás, nemcsak színvonal és érték tekintetében, hanem bolti ár tekintetében is versenyeznie kell a német lexikonokkal. Ez az ő felfogása nagy hibának bizonyult, amelyet helyrehozni többé nem lehetett. Ámbár a Lexikonnak igen nagy sikere volt, ámbár a kinyomatott első kiadásu példányszám, 22.000 példány, a munka befejezése után alig 2—3 esztendővel, végleg elfogyottnak volt tekinthető, a kiadóvállalat tetemes veszteséggel zárta le a Lexikon számláját.

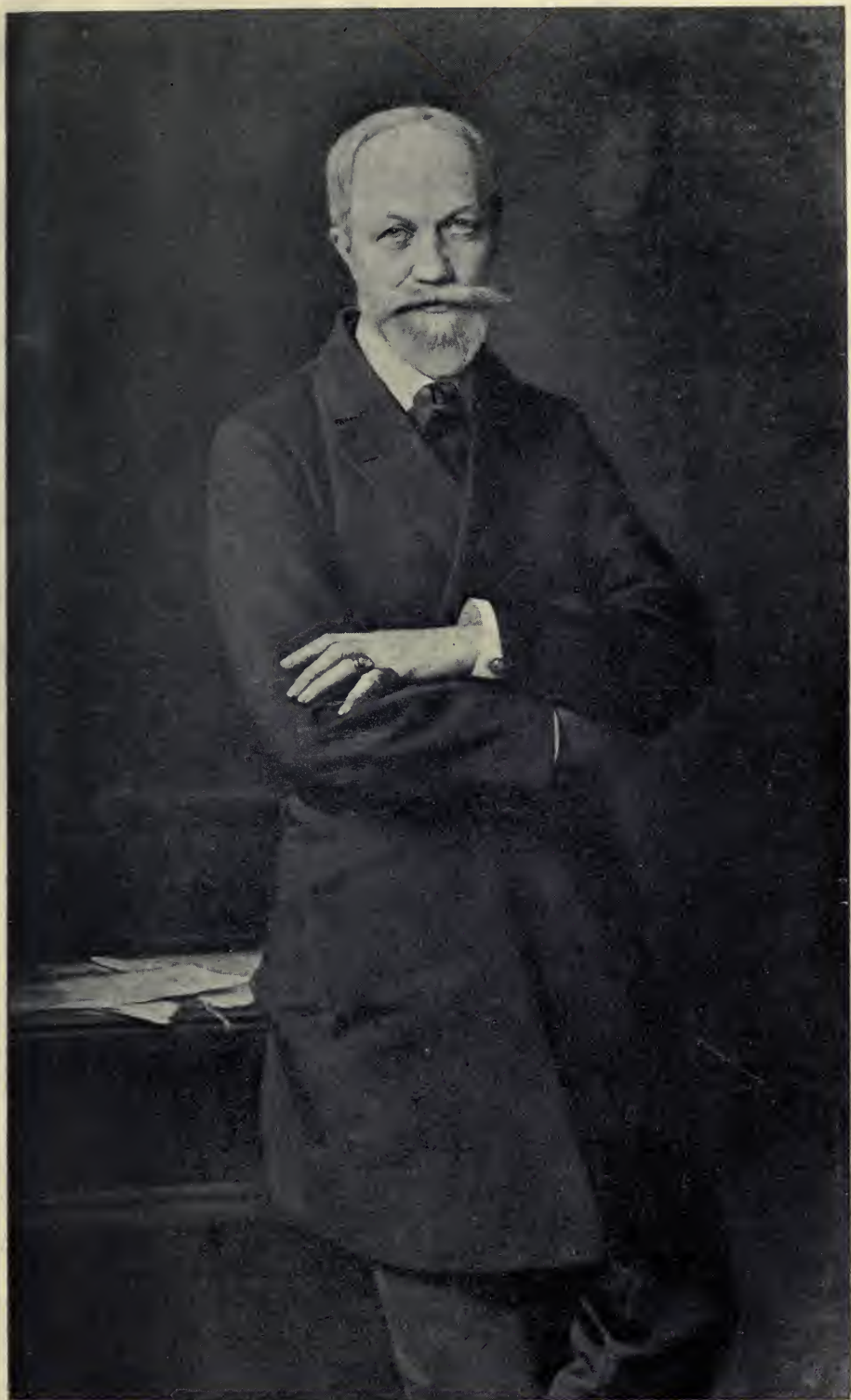
Részben ez a körülmény, részben azok a veszteségek, amelyek másnemű eltévesztett spekulációk folytán keletkeztek, az 1899. év folyamán arra birták a *Pallas* vezetését, hogy az üzem orvoslása végett a Lexikont törekedjék értékesíteni. Cégünket ez az elhatározás kellemetlenül lepte meg.

Az a szerződés, mely a Lexikon főbizományát ránk ruházta, még évekig biztosította nekünk a Lexikon terjesztésének orosz-lánrészét, már csak abból az okból is, mert hiszen mi teljesen azonosítottuk magunkat a „Pallas-Lexikon“-nal és a közönség megszokta, hogy azt jóformán a miénknek tekintse.

Amidőn tehát a Pallas áruba készült bocsátani ezt a kiadványt, mi jóformán abba a kényszerhelyzetbe jutottunk, hogy azt magunkhoz váltsuk, ha csak el nem akartuk veszteni e fontos munka tekintetében üzleti helyzetünket. Igen erős versenytársakkal kellett azonban szembeszállanunk. Egy nagy bécsi terjesztő cég és egy nagyhirű budapesti könyvnyomda-vállalat rá akarta tenni kezét erre a vállalatra, tekintettel a jövő kilátásaira.

Ha pozíciónkat még akartuk óvni, nagyon meg kellett erőltetnünk magunkat. Ezt meg is tettük és 1899 október 30-án megvettük a „Pallas-Lexikon“-t összes készleteivel, összes jogai-
val, összes tartozékaival, mindenestül, oly nagy összegért, hogy azt mondhatjuk még ma is, ez volt ez ideig a legnagyobb tranzakció könyvkereskedői téren Magyarországon.

Megvettük a „Pallas-Lexikon“-t akkor, mikor már alig voltak készletei, azért, hogy annak alapján belátható időben egy még teljesebb, még jobb, még tökéletesebb lexikont bocsát-
hassunk a magyar közönség rendelkezésére.

JÓKAI MÓR.

Ferraris Arthur festménye után.

XIII.

JÓKAI MÓR.

Anyaghordás a Jókai életéhez.

Amikor hozzáfogtam ezekhez a feljegyzésekhez, a legfőbb aggodalom, amely eltöltött, az volt, lesz-e vajjon egyáltalán, aki érdeklődik ezek iránt a dolgok iránt, nem becslöm-e túl mindannak fontosságát és jelentőségét, amit ezeken a lapokon nyilvánosságra hozok? Azt kérdeztem magamtól, vajjon az a szűkebb kör, amelyről fel kell tennem, hogy a könyv, a magyar könyv keletkezése és sorsa iránt érdeklődik, vajjon maguk pályatársaim és magának az irodalomnak mesterei és adeptusai érdeklődni fognak-e ezek iránt az ügyek iránt? És azzal üztem el aggályaimat, hogy hiszen ha maga a szorosabban vett könyvtechnikai és hogy egy ma divatos kifejezést használjak, könyvüzemi része feljegyzéseimnek és mindaz, amit az ezekbe belekapcsolt személyekről közlök, talán valóban rendkívül kevés embert érdekel is, — vannak oly témáim, amelyek annyira benne vannak a magyarság legtagább köreinek gondolatvilágában, hogy szinte elfojtott lélegzettel figyelni mindazt, amit ezekről a témákról neki bárki elbeszél.

Ebben a téma-sorban, azok mellett a kiváló íróink mellett, akik az utolsó ötven esztendő magyar irodalmának képviselői, szereplői és pillérei, elsősorban arra a nagy magyar íróra gondoltam, akinek a neve egyjelentőségű a magyar szép-irodalommal.

Jókai Mór-ra gondoltam, akivel ezelőtt negyven esztendővel összehozott egy szerencsés és ihletteljes gondolat és

akitől el nem választott halála percéig soha semmi sem. Azt reméltem, hogy *Jókai Mór*, aki betöltötte az én kiadói életemet a maga műveinek fényével, értékével és ragyogásával, be fogja tölteni ezeket a mémoireszerű feljegyzéseket is a maga nagyságának emlékével, zsenijének visszifényével, korszakos hatásának utórezgésével.

És aki bátran neki vágtam ennek a munkának és kedvvel, szinte lázas munkabírással folytattam azt mind e mai napig, most, hogy könyvem legfontosabb fejezetéhez érek, itt állok elcsüggedve, félénken és bátortalanul és azt kérdezem magamtól, nem volna-e jobb abbahagyni és eltemetni mindezeket az emlékeket.

Csak most látom és érzem, hogy minő könnyű volt Jókaiért lelkesedni és minő nehéz most róla írni úgy, hogy ez a lelkesedés émelyítővé ne váljék. Csak most látom, minő kedves volt megfigyelni az ő életének apró intimitásait és minő nehéz azokat visszaadni úgy, hogy alakjának, nagyságának a közönség körében kirajzolt mérete csorbát ne szenvedjen, de egyuttal lényének bája, gyöngéd volta, kedvessége ezekből valahogy kidomborodjék. Csak most látom, milyen könnyű volt az élő Jókai oldalán csodálni benne a felsőbbrendű embert, a zsenit, a hirnév által felkapott *Übermensch*-et és minő nehéz most róla írni azokban a vonatkozásokban, amelyekben az *Übermensch* is csak átlagemberré válik, midőn a mindennapi élet ügyes-bajos dolgait kell elintéznie, a maga megélhetésének kérdéseit kell tárgyalnia, amidőn a poeta leszáll a felhőkből a földre, hogy ott szóba álljon a kiadójával.

De van egy ok, amely előrehajt, amely nem enged pihenni, amely azt sugja, hogy igenis kísértsem meg, irjam meg, amit tudok Jókairól, irjam meg úgy, ahogy tudom, úgy, ahogy meg láttam, úgy, ahogy érzem.

Ez az ok az, hogy Jókairól még mindig nincs megírva (a *Mikszáth Kálmán* nagy tanulmánya ellenére sincs megírva) az a munka, mely Jókait a maga teljes nagyságában elibénk állítja; az a munka, amelyből megtudjuk az ő írói egyéniségének egész természetrajzát és hatásának rendkívüli méreteit; az a munka, amely őt beállítja a maga korába, mint legerősebb nemzetfejlesztő, nemzetébresztő, nemzetfenntartó tényezőt és amely az ő munkáinak példátlan hatásából kimagyarázza egy

egész korszaknak, több nemzedéknek lelki és szellemi kifejlődését, az egész nemzetnek az általa kijelölt, az általa sugalmazott úton való haladását.

És ezért azt hiszem, mindenkinek, aki Jókaihoz közel állott, kötelessége összehordani azokat az apró kavicsokat, amelyekből meg fog épülni az a piramis, amelyre a jövő Magyarországra fogja állítani Jókait akkor, amikor újra szüksége lesz rá, amikor a megsemmisülésből újra fel akar emelkedni, a semmiből valamivé lenni. Amikor újra ki akar emelkedni a legmélyebb megaláztatásból, amikor bűneiért vezekelni és mulasztásaiért helyt állani akar.

És azt hiszem, kötelessége mindenkinek, aki hozzájárulhat az ő képének megrajzolásához, mindazt feljegyezni, amiből majdan az ihletett történetíró mesteri kézzel meg fogja írhatni az ő tökéletes arcképét.

Azok a vonatkozások, amelyekben Jókai a kiadóihoz állott, hozzá fognak járulni egyéniségének megítéléséhez, az ő emberi alakjának megismeréséhez és ezért erőm fogycatékosságának teljes tudatában is meg akarom kísérelni papírra vetni azokat az emlékezéseimet, amelyek Jókaihoz fűznek.

Író és kiadó.

A „Regényvilág“-ról szóló fejezetben elmondottam már, hogyan ismerkedtem meg Jókai-val. Minő ifjonti vakmerőséggel kerestem fel és minő szives készséggel vállalkozott arra, hogy a megindítandó folyóirat részére az első regényt ő fogja megírni.

Van-e rá példa az irodalom történetében, hogy egy alig husz éves ismeretlen ifju a nemzet elismert legnagyobb írójának munkájával kezdi meg kiadói pályafutását? Nem érthető-e, ha ez a tény oly mély benyomást gyakorol arra az ifjura, amelytől egész életén át soha szabadulni nem tud. Az érzés, amely akkor elfogott, körülbelül ugyanaz, mint amely az írólt eltölti első munkájával szemben. Jókai Mór megírta magáról, hogy amikor az Akadémia az ő 17 éves ifjukorának első irodalmi kísérletét, a „Zsidó fia“-t kitüntetésben részesítette, akkor ő úgy érezte, hogy magát most ime eljegyezte a muzsával.

Hasonló érzés fogott el engemet, mikor a Jókai ígéretét megkaptam; én is úgy láttam, hogy most eljegyeztem magamat, nemcsak az irodalommal, melynek hűséges gondozója óhajtottam lenni, hanem eljegyeztem magamat Jókai Mórral.

Telve becsvágygyal és idealizmussal, akkortájt kerültem haza a lipcsei egyetemről, hogy atyám nyomdokain haladva, az ő mesterségét folytassam. *Első utam* a kiadói pályán Jókaihoz vezetett, — *első vállalatom* az ő nevével indult meg, — *első kiadványom* az ő könyve volt. Evvel meg volt szabva számomra az irány, melyen haladnom kell, mint kiadónak, de egyszersmind éreztem, mint ember, mivel tartozom Jókainak, és attól kezdve folytonosan izgatott az a vágy, az a kívánság és az a remény, hogy talán valaha képes leszek meghálálni neki azt a jóindulatot, mellyel engem örökre lekötelezett-jévé tett.

Azon számtalan vonatkozásban, amelyben író és kiadó egymás oldalán, néha azonban egymással szemben is állanak, sohasem tévesztettem szem elől hálatartozásom nagy erkölcsi súlyát és tudom, hogy ezt Jókai mindig tudta és érezte és hogy erről mindig meg volt győződve. Ennek tulajdonitom, hogy első könyvének, a „*Páter Péter*“-nek a mi kiadásunkban 1880-ban történt közrebecsátása óta minden művét (egyetlenegy, félreértésből történt kivétellel), a mi kiadóvállalatunk adta ki. Ennek tulajdonitom, hogy Jókai, akinek munkái addig jóformán az összes pesti kiadóknál felváltva jelentek meg, ettől az időponttól kezdve hű maradt kiadójához, attól soha meg nem vált, azt soha el nem hagyta, holott sokszor csábitották rá.

Hihetetlenül hangzik, de tény és valóság, hogy Jókaival soha nem volt írott szerződésünk egészen addig, amíg a 100 kötetes nemzeti kiadás tárgyában a jubileumi bizottság kívánsága folytán szerződésre nem kellett vele lépniünk. Soha nem volt köztünk megállapodás honoráriumra, példányszám-kinyomtatásra vonatkozólag. Volt egy kulcsa a tiszteletdíj-kiszámitásnak, nem volt magasabb, mint az előbbi kiadóé; ennél Jókai sohasem követelt többet, akkor sem, amikor egy-egy regényét valamely más vállalat nagyobb tiszteletdíj fizetésének ígéretével óhajtotta magának biztosítani. Avval sem törődött, hogy az első kiadásból mennyit nyomtatnak ki. Ő ismerte a könyvpiacot, tudta, hogy 2000 példánynál többet az u. n. drága

princeps-kiadásból a kiadó nem mer kinyomatni és ebben teljesen védve látta a maga érdekeit. Sokszor megjegyezte tréfásan:

„Ha öngyilkosságot akarnak elkövetni, ám nyomassanak ki többet, annyit, amennyi tetszik.“

Kétezer példány, ez volt akkor a legnagyobb, a legnépszerűbb magyar írónak kiadási példányszáma. Ez volt akkor a magyar könyvpiac maximális felvevő képessége. Ebből a 2000 példányból az első esztendőben elkelt 7—800, ritka esetben 1000 példány, azután évenként kisebb-nagyobb mennyiség, úgy, hogy mintegy 8—10 esztendeig eltartott ez a példányszám, amikor azután Jókai az illető regényt bekebelezte a népszerű kiadások közé, amelyek először *Heckenast*-nál, illetőleg utóbb a *Franklin-Társulat*-nál, később *Pfeifer Ferdinánd*-nál jelentek meg.

Mikor a viszonyok javultával mi a példányszámot fel emeltük, különösen, amikor a füzetes kiadásokkal megpróbálkoztunk, mi ezt bejelentettük Jókainak, a honoráriumot a magasabb példányszám arányában számítottuk ki, így fizettük meg és ezzel az ügy rendben volt. Soha semminemű kifogást nem tett, intézkedéseinkbe mindig teljesen belenyugodott.

Ha bizonyítéka ez annak, hogy a kiadó teljes mértékben részese az író bizalmának és hogy abban soha nem csalódott, bizonyítéka ez másfelől annak is, minő nobiles lelkű, minő előkelő gondolkodású az az író, aki vitális anyagi érdekeit ebben az anyagsággal telített korban a férfias bizalom, üzleti korrektség és kölcsönös lojalitás alapjára helyezi.

Jókai saját írásaival szemben.

A mi összeköttetésünk folyamán soha sem történtek különleges események. Oly simán és szinte naptári pontossággal bonyolódtak le az ügyek, hogy alig is van mit elmondani róluk. *Jókai* megírta a maga kéziratát, elhozta azt hozzánk, mi nyomdába adtuk, gondoztuk annak minél pontosabb előállítását, azután legjobb erőnk szerint forgalomba hoztuk és ez így ment kötetről-kötetre, évről-évre, csendesesen és zajtalanul, minden nagyobb izgalom nélkül.

Azaz, hogy az izgalom a mi részünkről megvolt bizonyos

tekintetben, különösen az első esztendőben, amidőn lestük és vártuk az illető könyv eredményét, sikerét. De Jókait magát a könyv nem izgatta soha attól a perctől kezdve, hogy elkészült vele. Jókai benne élt az ő regényében, azzal álmodott, avval ébredt fel, avval ült le az íróasztalhoz, ebédhez, vacsorához, avval sétált, avval foglalkozott minden egyéb napi teendője mellett is, a képviselőházi ülés alatt, talán még a tarokk-partie mellett is. De mikor a regény készen volt, amikor a korrekturákat elolvasta volt, akkor rá nézve megszűnt az érdeklődés, mert akkor már egy új regényen gondolkodott, vagy már írta is azt.

Mialatt regényét írta, mindig arról beszélt és úgy benne élt tárgyának bűvkörében, mint ahogy később az olvasó benne élt abban. Mikor valamelyik nagy regényét írta, olyat, amelyet chef-d'oeuvrenek gondolt, a szó teljes értelmében alig lehetett vele úgynevezett okos dolgokról beszélni. Teljes szórakozottsággal hallgatta az embert és feleletein meglátzott, hogy nem is hallgatott oda. Ilyenkor szórakozott volt a végletekig, ilyenkor féltette őt környezete mindentől, ilyenkor csak komfortáblin volt szabad járnia, mert annyira gondolatokba volt merülve, hogy az utcára gyalog kimennie egyenesen veszélyes lehetett volna rá nézve, kocsí, villanyos elgázolhatta volna. És érdekes, hogy ez a teljes beleolvadása a regénye tárgyába, rendszeren akkor volt nála tapasztalható, amikor végül azután valamelyik gyöngébb munkája született.

A készülő mű mindig elfoglalta, a kész munka iránt ritkán érdeklődött többé. Ha néha megemlékeztünk beszélgetés közben valamelyik sikeréről, valamelyik könyvének nagyobb kelendőségéről, valakinek írásbeli vagy szóbeli nyilatkozatáról, azt rendszeren unottan hallgatta, ha könyvalakban már megjelent és rá nézve hónapokkal azelőtt megszűnt könyvről volt szó. De a legnagyobb érdeklődést tanusította, ha olyan regényre vonatkozott az illető közlés, amelyik éppen akkor folyt a „Nemzet“-ben vagy más lapban.

Érdekes tulajdonsága, amelytől különben nálánál realisztább irányú írók sem mentek, az volt, hogy mindig az éppen készülő munkát tartotta legjobb munkájának. Ilyenkor kész volt vitába is bocsátkozni azzal, aki féltékeny rá mert utalni az „Uj földesúr“-ra, vagy „A magyar nábob“-ra és azt merte

mondani, hogy hát mégis ezek a könyvek utólérhetetlenül szépek. Ilyenkor képes volt komoly disputát kezdeni önmaga ellen. Amily szigorú volt régebb munkáival szemben, épp oly elnéző volt a bírálatban a készülő mű irányában. Régebb könyveiről lehetett disputálni Jókaival, eltűrte a kritikát, örült is neki, még szekundált is a kritikusnak a hibák felsorolásában, amint annak több ízben föltanuja voltam *Gyulai*-val, *Eötvös Károly*-lyal és *Mikszáth*-tal való évődéseiben. De munkában levő műveiről nem volt szabad vele disputálni, mert ez elkedvetlenítőleg hatott rá.

Éppen azért ilyenkor óvta is családja az olyanokkal való összejöveteltől, akik esetleg gyöngédtelenül rászóltak volna az utolsó regényfolytatások valamilyen fantasztikuma miatt. Ezt már tudták azok, akikkel Jókai összekerült és respektálták is. *Reviczky Gyula* rossz néven vette egyszer szerkesztőségbeli társaitól, hogy nem figyelmeztetik Jókait valami nyilvánosságos hibára vagy tévedésre, talán figyelmetlenségből való elírásra, amely egyik regényfolytatását zavarossá tette. *Reviczky* hizelgésnek deklarálta, hogy mindannyian dicsérték a munkát, amikor Jókai közübük lépett. Pedig nem volt az hizelgés, amint meg is magyaráztuk a kritikus elméjü *Reviczky*nek, hanem okosság volt és emberség. Nem volt szabad Jókait, aki megálmodta regényét, álmában megzavarni. A hibát könnyű volt helyrehozni a regény befejezése után is, hiszen még hátra volt a könyvkiadás. De minden gyöngédtelen figyelmeztetés megzavarta volna a költőt, elvette volna kedvét az írástól.

Megeshetett volna az is, hogy nem folytatja a munkát, vagy hirtelen befejezi és ez azután már a lap szempontjából is nagy baj lett volna. Meg is történt egyik-másik munkájával, hogy ilyen okból ment el a kedve tőle és ilyen okból vetett hirtelen véget az első kötetben a három kötetre tervezett munkának. Nem egy Jókai-regény szerkezeti gyöngeségének és felépítésbeli lazaságának ilyen külső okok voltak az előidézői.

Hogy' dolgozott Jókai?

Jókai írói tevékenysége, amint az hosszú életén keresztül kialakult, egy szabályos óramű rendszerességével folyt. Megszokta a kora reggeli felkelést, talán azért, hogy teljesen zavar-

talanul dolgozhassék, hogy házi ügyek, látogatások ne zavarják. A kora reggeli órákban, rendszeren 6-tól 10-ig végezte el aznapi irói penzumát. Mikor nagy regényt irt és belejött teljesen a munkába, rendszeren egy nyomtatott ivet irt meg naponta. Korán kelt, de korán le is feküdt és jól aludt. Sohasem panaszkodott álmatlanságról, de sokszor elbeszélte, hogy álmában szövi tovább regényének szövevényeit és sok nehéz fordulatot álmában oldott meg. Ilyenkor még korábban kelt fel, hogy papirra vesse azt, amit jótékony álma sugallt neki.

Mikor hajlott korában magának az írásnak fizikai feladata már terhesebbé vált Jókaira nézve, ami kézírásán az utóbbi években meg is látszott, több ízben próbáltam neki azt a gondolatot sugalmazni, hogy diktandó dolgozzék, hogy mondja tollba írását gyorsírónak. Ez ellen mindig tiltakozott, lehetetlennek tartotta, hogy akkor, amikor ő dolgozik, más emberábrázat jelen legyen abban a szobában. Ezt nem bírná el, nem tudna egy mondatot sem megfogalmazni, — mondotta. Meg is magyarázta ezt a tulajdonságát később, amikor a „*Negyven év visszhangja*“-ban a maga irodalmi munkásságáról önéletrajzi vázlatot irt. Elmondja ott, hogy komponálja meg a regényt, amelynek rendszeren valamely vezéreszme szolgál alapul. Hogy tanulmányozza azután a tárgyat, az alakokat, a korszakot, a történet helyszínét és mindazt, amire szüksége van és azt, hogy miképen hívja segítségül a fantáziát.

„Akkor behelyezem magam az egyes alakoknak a kedélyhangulatába: iparkodom bennük élni. A gyilkosnak, az árulónak, a kéjencnek, a zsugorinak a lelkiállapotját épp úgy a magamévá teszem, mint a szenvedőét, a kétségbeesettét, a haragos bosszuállóét. Ilyenkor, ha a családom tagja, vagy a legkedvesebb barátom háborgat is, rosszul esik; lehet, hogy akkor éppen zsarnoki kedvemben talál, indulatos vagyok, vagy érzékenyülök a könnyekre fakadásig; vagy az egekben járok és gyönyörködöm. Egy ajtónyitás s az egész hangulatnak vége van. Ujra kell kezdeni.“

Ezért kellett Jókainak azt a rengeteg sok munkát saját kezével megírni, ami fizikai munkának is óriási.

Milyen a Jókai kézírata?

A legszebb kézirat, amit valaha láttam, pedig sokat láttam. Kis quart oldalak, finom papír lila tintával, apró, szabá-

íróasztalhoz ült, készen volt fejében az aznapi penzum, ki volt gondolva, el volt rendezve, csak le kellett írni. Kéziratain körülbelül két ujjnyi margót hagyott mindig, utólagos beszúrá-sok részére, de száz és száz oldalt nézhetünk végig és nem találunk egyetlen utólagos beszúrást sem. Érdekes. Birtokom-ban van Jókainak egy francia nyelvű és egy német nyelvű kézírata. A német nyelvű egy hosszabb, levélformába öltöztetett cikk a „Kosmopolis“ című folyóirat szerkesztőjéhez, a millemiumi kiállításról. Ebben is alig van az ő tollából két-három utólagos beszúrá-s, magának a szerkesztőnek csak két stílár-s javítása a hosszabb német cikkben. A francia kéz-irat egy beszéd szövegét tartalmazza, amelyet az Interparla-mentáris konferencián tartott Jókai, ezen is alig három-négy utólagos stílár-s javítás.

A Jókai kézíratai oly szépek, oly rendesek, hogy bár-melyik regényét egyfolytában nagyobb fáradság nélkül a kéz-iratból épp úgy el lehetne olvasni, mint a nyomtatásból.

Jókai olvasmányai.

Ha a Jókai írásmódszeréről szólunk, önkéntelenül fel-merül az a kérdés, vajjon olvasott-e Jókai; sokat, keveset olva-sott-e; honnan vette témáit; melyek voltak forrásai; olvasta-e más írók munkáit, érdeklődött-e irántuk? Ebben a tekintetben vitába kell szállnom azokkal az életrajzírókkal, akik a Jókai olvasmányairól egész értekezéseket közöltek; de vitába kell szállnom magával Jókai-val is, mert Jókai igenis nagyon keve-set olvasott, bámulatosan keveset, szinte érthetetlenül keveset. A műveltség alapja, amelyet az iskolából magával hozott, igen erős lehetett, a klasszikus tanulmányok, amelyekkel az akkori kollégium elbocsátotta az ifjakat, igen behatók lehettek, hogy azokból egész hosszú életén keresztül táplálkozhatott, mert meglelt férfi korában abból az irodalomból, amely az övével egyidőben keletkezett, valóban igen kevéssel ismerke-dett meg.

De hát elképzelhető-e, hogy olyan példátlan fantáziával megáldott ember, mint Jókai, elolvassa más írók műveit, olyanokét, akik messze mögötte állanak fantázia dolgában.

Az angolok az irodalomnak ezt az ágát, mely a regénye-ket, elbeszéléseket, rajzokat, kalandos történeteket felöleli,

Works of fiction-nak nevezik, a fikció, a képzelet műveinek. Élt-e valaha író, akinek nagyobb képzelőereje lett volna, mint Jókai

3pnrp

Ungarisches millennium und Landesausstellung
 Eine Briefe an den Redacteur der Cosmospolis.
 von Mannes Jókai

Important

(Original.)
 Mannes Jókai
 neoph

Hochachtungsvoll Collegen!

Ich fühle mich höchst verpflichtet, ^{darin} dass Sie mir die Spalten Ihres geschätzten Zeitschrifts eröffnet haben, um etwas über Ungarn, den Millennium- und Landesausstellung zu veröffentlichen.

Ich werde keinen Missbrauch von Ihrer Gefälligkeit machen, und Ihnen wachen Dankes für jede geschichtliche Aufklärung über dieses Thema ersparen: Die doch in einem jeden ähnlichen Conversationslexicon ausführlich aufzuführen ist

dass Ungarn vor tausend Jahren besteht, es eine Thatsache dass sein Volk dieses Dasein mit harten Kämpfen erlangen musste, das bezeugt seine geographische Lage. dass diese Kämpfe für die Christenheit geführt worden, scheint ~~aber~~ als Invenire nicht abgemessen zu seyn

Die contemporane Welt fragt nicht danach, was wir gesehen sondern es was haben!

(Sobiesky's Schuld ist unser die Fesseln erhaben worden. . . .)

Ich ziemt ^{ich} für Ungarn nicht die Rolle des alten Mividen, ist mit Tapferkeitsmedaillen behängt an den Thron der Machigen heranklopft, um auf seine alten Messen und sein ergrautes Haupt sich beifand den Trubel und Halbsold.

Jókai német szövegü kézírata.

Mórnak? 'Melyik írónak melyik munkája nyújthatott volna neki valamit?

Hiszen bizonyára elolvasta fiatalkorában az iskolán túli időszakban a maga *Victor Hugo*-ját, *Dumas*-t, *Sue*-t, ezeket a nagy elbeszélőit a francia romantikus korszaknak. De akkor és ezekkel be is záródott rá nézve az olvasás korszaka. Azon-
túl csak akkor érdekelte — de igen-igen ritkán — egy-egy nagyon felkapott és híres író, ha annak írói módszere, iránya, tárgyköre teljesen eltérő volt a romantikusokétól. Arra még talán kíváncsi volt, az még nyújthatott neki valami újat.

Eleinte magam is sokszor felhívtam figyelmét egy-egy híres könyvre, de észrevettem, hogy nem igen érdekli. Azután saját olvasmányaim során néha egészen bátortalanul megkoczkáztattam a kérdést, hogy *Balzac*-nak, *Dickens*-nek ezt vagy amazt a könyvét olvasta-e? Mindenkor vagy abszolút tagadó, vagy egészen bizonytalan választ kaptam.

A korabeli fel-feltünedező írókat megismerte egy-egy kisebb novellából, rajzból, a lapok tárcáiból, vagy ünnepi mellékleteiből, de nagyobb terjedelmű munkáikat nem olvasta.

De honnan is vett volna időt ahhoz Jókai, hogy olvasson? Aki annyira benne élt a maga külön világában akkor, mikor alkotott, az nem mélyedhetett volna el más író világába, csak az esetre, ha teljesen átengedi magát annak az új impresszió-
nak. Ez csak úgy lett volna lehetséges, ha ő maga szünetelt volna, ő pedig nem szünetelt soha.

De azért tájékozatlan még sem volt az irodalmi dolgokban; leánya és veje, *Fesztyék*, gondoskodtak róla, hogy tájékoztassák a fontosabb irodalmi eseményekről, a kiválóbb fiatal írókról, mindarról, amit „dukált” tudnia.

Jókai maga azt állítja, hogy ő sokat tanult, sokat köszönhet nagybecsű könyvtárának. Hát ez igaz — a Jókai értelmében.

Volt egy francia folyóirat a hatvanas és hetvenes években, a „*Tour du Monde*”, egyike a legelső illusztrált lapoknak. Ez közölte a nagy felfedezéseket, a földrajzi utazók cikkeit, a technika csodaműveit, miket akkor francia, angol, amerikai technikusok megalkottak, ez közölte az exotikus népekről szóló ismereteket, amelyeket a felfedező útra küldött tudósok hoztak magukkal.

Ebből a folyóiratból sok kötet volt a Jókai könyvtárában, szép kötésben és valahányszor pihenni akart szelleme: elővette a „*Tour du Monde*“-ot és elolvasta egyik-másik tanulságos cikkét.

jelentéktelenebbnek látszó tárgyból is ki tudott csiholni valamit fantáziája segítségével.

Voltak sokan, akik állandóan hordták neki az anyagot. Ezek között első sorban *Deák Ferenc* és *Nyáry Pál*. Később a székely *Orbán Balázs* és báró *Kemény Gábor*. Ezért van Jókainak annyi erdélyi tárgyú könyve.

Hogy Jókai az egykoru európai írók munkáit nem igen olvasta, azt valóságos szerencsének tartom. Az ő sajtáságos természeténél, fogékonyságánál fogva ebből csak kár keletkezhetett volna, mert Jókai, mint igaz magyar, szerette a virtust is. És sokszor izgatta a „vagyok olyan legény, mint te, vágok olyan rendet, mint te.“

Zolának kortársaira gyakorolt óriási hatása alól csak úgy menekülhetett meg, hogy az én tudomásom szerint Zolának csak azt az egy munkáját olvasta, amely nem épen barátságos hangulatot keltett benne ez író művei iránt. A „*Nana*“-láz idején valahogy Jókai is kezébe vette, el is olvasta ezt a könyvet. Óriási feltűnést keltett akkor ez a mű, rendkívüli volt a kelendősége, a világ minden nyelvére lefordították és mindenki csak arról beszélt. Jókai, aki soha sem szokott nyilatkozni más írók műveiről, de legkevesébbé elitélő módon, akkor még sem tartóztathatta vissza magát és azt mondta egy ízben: „Hiszen ha én ilyet akarnék írni és ily mélyen leszállani a kloakába, akkor engem is az egész világ olvasna, de hát én azt nem teszem, ettől eltílt a jó ízlésem.“

Azt hiszem, hogy ezután Zolának soha egyéb művét nem olvasta.

Mikor in floribus volt *Jules Verne* és annak talán egy könyvét elolvasta Jókai, ennek hatása alatt írta meg az „*Egészen az északi polusig*“ című munkáját virtusból, hogy megmutassa, hogy tud ő ilyet is.

És amikor figyelmeztették a nagy német írónak, *Freytag Gusztávnak* archaizáló regényeire a német östörténetből, fogta magát és megírta a „*Bálványos vár*“-t, mert tud ő ilyet is.

Jókai hatásának eredete.

De Jókai mélységes hatása nem ezeknek a műveknek volt eredménye, ezek nem voltak igazi Jókai-művek, az ő hatásának és páratlan népszerűségének oka abban állott, hogy

egész élete, fejlődése és munkája annyira bele volt kapcsolva a nemzet közéletébe, mint soha még más magyar íróé. Ifjkorában benne élt a nemzet legmozgalmasabb korszakában, egyik szereplője volt az eseményeknek, szóval és tollal buzdítója az akkori fiatalságnak, azután részese a szabadságharcnak, martirja a meggyőződésnek, majd újra felébresztője az új nemzedéknek, krónikása a múltnak, prófétája a jövőnek.

Benne és az ő munkájában élt akkor a nemzet, az elnyomatás napjaiban. Az ő elbeszéléseiben, az ő szavaiban, az ő ígéiben, az ő burkolt mondataiban, az ő tréfáiban, az ő szatirikus leveleiben és humoros episztoláiban, az ő romantikus kompozícióiban benne találta minden magyar ember a magyarság egész életét, egész gondolatvilágát, összes reményeit és jövőjének összes lehetőségeit. Az ő munkáiból indult ki minden liúttetése a nemzeti gondolatnak, minden érve-reése a nemzeti organizmusnak, minden dobogása a magyar nemzet szívének. Az ő munkáiban élt a nemzet másfél évtizeden át, olyan másfél évtizeden át, melyben az ő munkái nélkül, az ő nagy termékenysége nélkül talán még a magyar nyelvről, a magyar gondolkodásról és érzésről is lemondott volna.

Csak az akkori páratlan hatás magyarázza meg a későbbi Jókai példátlan népszerűségét.

De ennek az akkori hatásnak a későbbi irodalomra is rendkívüli kihatása volt, ez teremtette meg a magyar irodalomnak későbbi nagy közönségét, *Jókai tanította meg a közönséget olvasni, Jókai népszerűsítette a magyar könyvet, ő alapozta meg akkori könyveivel a mai magyar irodalmat.*

Jókai egyénisége.

De még mindez nem elég a Jókai rendkívüli népszerűségének megmagyarázására, nem elég, hogy ő teleplántálta alakokkal, regényhősökkel a magyarok gondolatvilágát; a közönség ezzel nem éri be, neki maga a szerző is kell, just formál hozzá, birtokába akarja venni. A közönség fantáziáját izgatja, hogy minő lehet a „Magyar nábob“ és „Kárpáthy Zoltán“ szerzője. Bármily jeles a mű, talán soha sem jut arra a páratlan népszerűsége, ha maga a szerző is egész egyéniségével

az emberek gondolkodásában és fantáziájában nem válik maga is regényhőssé. És Jókai ilyen regényhős volt, ifjúkorának eseményei azzá tették és azzá tette kivételes egyénisége is. Aki Jókait személyesen ismerte és vele gyakrabban érintkezett, az egyéniségének varázsa alatt állott; én nem resteltem bevallani, hogy mindig elfogódott voltam vele szemben, valahányszor vele találkoztam, sohasem közeledtem feléje úgy, mint más emberhez, hanem úgy, mint valami felsőbb lényhez, mindig azzal a félnék tisztelettel, amelylyel első találkozásunkkor ránézem.

Azért is nem a magam szavaival akarom Jókai egyéniségét és a személyéből kiáradó varázst leírni, nem is más magyar emberével, mert hiszen az is bizonyára elfogódott volt Jókaival szemben, de idézem *Adam Edmondné* leírását Jókai személyéről: -

„Jókai nemcsak kiváló szellem, de egyuttal nagy lélek is, amit szép arca híven visszatükrözött. És ebben is hasonlít Turgnyevhez és engem folyton reá emlékeztet. A széles homlokon egy redő sincs, de a két szemöldök közt a gondolkodásé; kissé mélyen bennülő szemeiből messzire ható tekintet lövell; szép alaku orr, nyugodt cimpáival, nyugodt jóságról tanuskodik. Szája finom, melyen a figyelő melancholiája látszik. Jókait csodálják és szeretik. Alakja előkelő, magas, karcsu, elegáns, kezei szépek, tekintetének gyöngédségéről, amely úgy tud kérdezni, annyi szeretettel, hogy megnyílik előtte minden titok, alig nyujthatni fogalmat, valamint arról sem, mennyi derült nemesség van természetében. A nagy magyar író fölötte termékeny, egész termékenységgel folytonosan alakít. Népszerűsége határtalan.“

Jókai-tisztelet.

A mai nemzedék alig alkothat fogalmat magának arról, hogy Jókait milyen tisztelet vette körül, hogy milyen nagy embere volt ennek az országnak; a hol megjelent társaságban, gyűlésen, szórakozóhelyen, mindenütt feléje fordult a közfigyelem; ha az utcára ment, ahol megismerték, utjából kitértek. utat nyitottak neki, köszöntötték teljesen ismeretlen emberek. Megható látvány volt ez a Jókai-tisztelet, ez a Jókai-kultusz.

Életemben csak egyet láthattam hozzá foghatót, az is

megkapó volt. Párisban kocsin el akartam jutni valahová vasárnapi napon, déli órában és a csendesen baktató egylovás kocsi a teljesen néptelen téren egy utca keresztezésénél egyszerre csak megállott. Nem tudtam, nem értettem, miért, nem láttam semmi akadályát a továbbhaladásnak, megkérdem a kocsistól: mi ez? miért állott meg? Mire ő hátrafordul és szinte felháborodva egy a keresztuton áthaladó urra mutatva, azt mondja nekem: *Mais c'est M. Lesseps!* Hiszen Lesseps ur megy arra, nem látja az ur? A párisi komfortáblis kocsis megállott, hogy az öreg *Lesseps* keresztül mehessen az uton; a köznép tiszteletnyilvánításának ekkora mértékével csak a Jókai-tisztelet vetekedhetik.

Ez a Jókai-tisztelet teszi érthetővé, hogy még életében egy népies költemény hőségé válhatott, hogy *Mikszáth Kálmán* megírhatta énekes históriáját a komáromi fiuról, aki a világot hódította meg, és hogy mindenki természetesnek találta az élő írónak ilyenmű dicsőítését.

A belső ember.

Az olyan ember, aki, mint Jókai, annyira benne él a közönség gondolataiban, olvasóinak fantáziájában, akinek minden lépését számon tartja a sajtó s a nagy nyilvánosság, akinek minden tettét ellenőrzi a köztudat, az voltaképpen kettős életet él, egyet magának, egyet a külvilágnak. Az olyan emberben tulajdonképpen meg kell különböztetni a *belső embert* a *külső embertől*, a lényeket a látszattól, a valóságot a póztól.

Ha Jókait ebből a szempontból szemügyre vesszük, úgy találjuk, hogy benne a belső és külső ember egy és ugyanaz, ő meg tudta találni a harmóniát a kettő között. Nézzük az ő egyéniségét ebből a két szempontból, vizsgáljuk először a belső embert; minél közelebről vizsgáljuk, annál jobban meggyőződünk róla, hogy abból az illuzióból, melyet vele szemben tápláltunk, semmi sem vezett el, ha egész közel férkőztünk is hozzá. Jókai jó ember volt, szíves, barátságos, előzékeny mindenki iránt, senkinek semminemű kérését nem bírta megtagadni, valami formában teljesítette azt, sokszor kellemetlen helyzetbe került az által, hogy derüre-borura írta az ajánló leveleket. Tette ezt olyankor is, mikor az illetőt nem akarta ajánlani, de nem bírta nemet mondani, nem bírta kérését megtagadni,

ilyen esetben azután gondoskodott róla, hogy a címzett, akihez az ajánlás címezve volt, megtudja Jókai igaz véleményét az illetőről. Hozzám sok embert küldött ajánló levéllel, néha olyanokat is, akiket le akart rázni magáról. Ezekre vonatkozólag volt köztünk egy titkos megállapodás. A levélnek egy bizonyos fordulatával értesültem arról, hogy ez csak olyan megszabadulási ajánlás és akkor aztán rajtam volt a sor, Jókait megszabadítani az illetőtől valami alkalmas módon.

Ennek a jóságnak köszönhette, hogy egész késő aggkoráig, ha nem is élete végéig, nem voltak személyes ellenségei. Szeretetreméltósága, nyájassága mindenkit meghódított és senki sem volt képes rá haragudni, akinek arra esetleg valami oka lett volna is. Irótársaival szemben közmondásos jósága nagy bajokba keverte, még váltózsirót sem tudott megtagadni, és volt idő, amidőn boldog-boldogtalannak váltójára aláírta a nevét. Irótársainak mindent örömet megtett, ami azok érdekében állott és rossz néven vette, ha valamilyik akcióban nem vették igénybe, ha kimélték. Egy ízben magam jártam el, egy derék magyar íróval együtt, egy fiatal író barátunk érdekében, aki a katonaságnál valami nagy bajba keveredett heves modora és gondatlansága miatt. Felkerestünk egy igen előkelő társadalmi állású urinőt, egyszerűm mind felkapott magyar írónőt, akinek a nagyhatalmu katonai parancsnokkal személyes nexusa volt és kértük közbenjárását az ügyben. Megtagadta, egyszerűen megtagadta. Ekkor Jókaihoz fordultunk, aki rögtön aláírta a sürgős előterjesztést és önként vállalkozott arra, hogy azzal a szigorú hadtestparancsnokkal okvetlen maga is beszélni fog a kedvező elintézés érdekében. Meg is tette, volt is foganatja.

Jóságából önként következik, hogy türelmes és elnéző volt; ebben az irányban sokat gyakorolhatta magát, mert amint *Feszty Árpádné* jegyzeteiből tudjuk, Jókai első felesége „rettenetesen érezhetővé tette a saját öregségét, évek multak és a Jókai-házban nem hangzott nevetés.”

De Jókai jókedvét, derült világlátását kisebb-nagyobb házi bajok, amelyeket türelemmel elviselt, nem bírták megingatni, mert ő hitt, erősen hitt az isteni gondviselésben és abban, hogy sorsát a gondviselés intézi, úgy ahogy azt elviselnie kell.

A külső ember.

És ez a hit irányította benne a külső embert is; ő meg volt győződve saját küldetéséről, rabja volt a saját nagyságának, de szívesen viselte ezt a rabságot. Érezte, hogy nagysága és hirneve valami értéke a nemzetnek, amelyre neki vigyáznia kell, amit neki helyesen kell adminisztrálnia; ő tudatában volt kivételes helyzetének és ebben a tudatban nagyszerűen is reprezentált ott, ahol reprezentálnia kellett. Saját szűkebb pályatársai között egyszerű és igénytelen volt és szerette, ha azok vele szemben az egyenrangúság kollégiális álláspontjára állanak; szerette, ha ebben a körben nem éreztetik vele a különbséget, amely őket Jókaitól elválasztja; szerette, ha fesztelenül diskurálgattak vele, ami rá nézve lehetővé tette, hogy pajzán jókedve megnyilatkozzék ebben a körben.

És amikor nem úgy történt, duzzogva önmaga figurázta ki magát. Ilyenkor születtek azok a hangulatos kiszólások, amelyek aztán hetekig cirkuláltak az irodalmi berkekben.

Egy ízben együtt vacsorált lapjának egész szerkesztőségével, de sehogysem akart olyan hangulat keletkezni, amelyért érdemes lett volna meghozni azt a rá nézve nagy áldozatot, hogy estéjét feláldozza a társaságnak. A fiatalabb munkatársak nagy tiszteletteludással és elfogultsággal ülték körül az asztalt, ekkor végül megszólalt Jókai és azt mondta:

„Annyi közöm nekem tihozzátok, mint a fűszeresbolt előtt cimerül pingált vadembernek; hozzátartozik ugyan a bolt-hoz, de se a bolt nem az övé, se a boltban nincsen soha.“

De viszont másfelől Jókai igen szerény magaviseletet tanusított, hogy valahogy észre ne vegyék rajta azt, hogy ő tudja: kicsoda; ne lássák meg rajta, hogy neki tudomása van arról, hogy ő ennek az országnak a legnagyobb embere. Rossz néven vették tőle a fiatalabb írók, ha különösen a miniszterekkel szemben úgy lép fel, mintha azok nem volnának kisebbek, mint ő. A felsőbbség iránti tiszteletadásnak tulajdonították, amire egy Jókai nincsen ráutalva. Ennek az érzésnek adott kifejezést azután *Mikszáth Kálmán*, midőn egyszer *Tisza Kálmán* előtt ekként aposztrofiálta:

„Ha neked volnék, Móric bácsi, mind a nyolc miniszternek meg kellene minden reggel kérdezni tőlem: hogy érzem ma.

gam, mit álmodtam?“ Mire Tisza Kálmán megjegyezte, hogy „bizony igaza van Kálmán öcsémnek.“ De Jókai sem maradt adós a felelettel, ámbár másfelé vágott, mint ahová céloztak.

„Mit érnek velem, felleli, hogy nyolcszor kelljen elbeszélni az álmainkat reggelenként? Egyszer is sok, amíg leírom, mert én minden éjjel tovább álmodom a munkában levő regényemet. Nem szoktam én hiába álmodni, mint ti.“

Mindez együttvéve: a Jókai jósága, szerénysége, nemes egyszerűsége, mindamellett öntudatossága, a maga hivatottságáról való meggyőződése, önérzete, mindez a belső és a külső Jókait jellemzi és azt igazolja, hogy milyen rendkívüli ember volt. Nála még a régi közmondás sem válik be, mert ő valóban nagy ember volt hálókabátban is.

Jókai bizalmas körben.

A világ legtermészetesebb dolgának tetszik, hogy a regényíró, az elbeszélés művésze, társaságban, az emberekkel való érintkezésében is érvényesíti ezt a nagy tehetségét. Van is rá eset. *Mikszáth Kálmán* kitünő elbeszélő volt a fehér asztalnál, *Eötvös Károly* órákig volt képes hallgatóságának feszült figyelmét ébren tartani; *Herczeg Ferenc* elsőrendű causeur — de *Jókai* nem volt az.

Apjáról, *Jókai József*-ről írják a krónikások, hogy nagyon jó mesemondó volt; hogy a házánál összegyűlt vendégeket szép mesékkal és lebilincselő elbeszélésekkel mulattatta.

Azt, amit *Goethe* úgy nevezett: *Die Lust zum Fabulieren* — a mesélő kedvet, amely *Goethe*-re anyjáról szállott — azt *Jókai* apjától örökölte, de csak írásban gyakorolta. Nem tudok rá esetet, hogy valamelyik témájának meséjét előre elmondotta volna, hiszen csak munka közben alakult ki, utólag még kevésbé mondta el, mert akkor már nem érdekelt, akkor már más mese világában élt.

A nagy társaságot egyáltalában nem szerette, igen-igen ritkán és csak igen nagy erőltetésre vett részt valamely nagy összejövetelben és ott azután csendesesen, szinte magába vonultan töltötte el az időt, míg elmenekülhetett. Ha valamely nagyobb hivatalos lakomán kellett jelen lennie, szótlanul ült ott, amíg a hivatalos pohárköszöntő sora rá nem került, mert ezt sohasem engedték el neki, és azután lehetőleg csöndesen

távozott. Emlékszem egy nagy ünnepi lakomára az „Írók és művészek“ hajdani klubhelyiségében, amelyen Jókai mellé ültették a legtemperamentumosabb művésznőt, az összehasonlíthatatlanul bájos *Pálmái Ilkát*. Jókai egész este alig váltott vele pár szót, kárpótlásul azután, mikor elment, megcsókolta „*az isteni Ilkát*“ — ő nevezte el akkor így — és ezzel kárpótolta az unalmas estéért.

Még egész kis társaságban is hallgatag volt Jókai; ha nagyon jókedvű volt, rendszeren valami aktuális adomát mondott el — azt nagyszerűen kipointírozta, — de hosszabb lélegzetű előadást tőle nem lehetett hallani.

Ha egy-két emberrel jött össze, rendszeren elmondott valami jó tréfiát, mindig örült a hatásnak, de maga nem igen vett részt a nevetésben. Csendesen maga elé nézett, bevárta, míg elhalkul a nevetés, azután új tréfiát adott elő, mintegy honorálva a sikert, meghálálva az elismerést.

Ilyenkor, egész kis körben, elemében volt. Ilyenkor beszédessé lett, ilyenkor ő vezette a társalgást. Legjobb adomái ilyenkor mondta el.

Ha hozzánk ellátogatott a könyvesboltba, vagy később az emeleti kiadóhivatali irodába, rendszeren egy-egy aktuális és hangulatos adomával vagy élccel köszöntött be. Sokszor olyasmit mondott el, aminek azután folytatása is lett.

Mikor például a Belvárosban az a híres képviselőválasztás volt, amelyen *Steiger* Gyulát, az Első Hazai Takarékpénztár igazgatóját léptették fel *bárá Kaás Ivor*-ral szemben, *Jókai* azt mondotta nekünk: „Kétség sem fér hozzá, *Steiger* Gyula meglesz. Biztos a többsége. Hiszen mindazok biztos szavazói, akiknek váltóit a Takarékpénztár elfogadta. És kinek nincs váltója?“ — Mikor azután megvolt a választás és *Steiger* Gyula csunyán megbukott — már másnap besietett *Jókai* az irodánkba és várta a kérdésünket: „No lám, *Steiger* Gyula mégis megbukott.“ „Hát persze, hogy megbukott, — volt a múltkorival teljesen korrespondáló válasz, — hiszen ellene szavaztak mindazok, akiknek a váltóit a Takarékpénztár visszatartotta. Azok pedig sokkal többen vannak.“

Egyáltalában, ha jó hangulatban volt, a legjelentéktelenebb és legegyszerűbb semmiségből is frappáns tréfiákat tudott kihozni.

Évekig tagja volt Budapest főváros képviselőtestületének. Új választás következett és a jelölteknek valami formulárét kellett kitölteniök a személyükre vonatkozó adatokkal. Ugy látszik, Jókai ezt nem tette — kimaradt a listából, nem jutott be az új városi képviselőtestületbe. Mikor ez iránt megkérdeztük, így állította be a dolgot: „Nem voltam választható, mert nem tudtam igazolni, hogy tudok írni és olvasni.“

Pedig tudott olvasni, még mielőtt iskolába járt volna, mert életrajzirói szerint, mikor édes apja kisgyermekkorában elvitte először az iskolába és a rektor megkérdezte, ismer-e már valamilyen betűt a zsoltáros könyvből, a kis Jókai a rektor nagy ámulatára egyszerre sebesen és folyékonyan olvasni kezdte az elébe tett szöveget. Az olvasást még odahaza tanulta meg, mielőtt az iskolába került.

Megesett — igen ritkán, — hogy valamelyik képviselőtársa benyitott könyvesboltunkba, mialatt ő ott volt. Ilyenkor Jókai összecsapta kezét: „Honnan veszed *te* magad ide? Hogy jutsz *te* ide? Ide, ahol a madár sem jár? Talán valami kártya-kodex kellene? Parancsolj, kérlek, szolgálunk ezzel is!“

Engem ilyenkor rendesen bemutatott képviselőtársának ilyenformán: „Ez az én druszám, aki az öngyilkosságnak azt a fajtáját gyakorolja, hogy az én könyvéimet adja ki.“

Egy ízben egy íróember jött be és látja Jókait íróttal a kezében az édesatyám íróasztalánál.

— Mit csinálsz, Móric bácsi?

— Pénzt, — feleli.

— Taníts meg erre engem is, Móric bácsi!

— No, azt ne igen tanuld meg tőlem — és mosolyogva rámutatott a váltókra, melyeket ép aláírt és amelyekkel pénzt csinált.

Egyáltalában arról alig lehet fogalmat alkotni, hogy milyen bájos és elragadó volt Jókai így — en petit comité; de nagy társaságban sehogy sem érezte jól magát.

Egész stratagémákat gondolt ki, hogy valahogy kitérjen a meghívások elől. Rendesen azzal tért ki egy-egy felolvasás elől, amelyre felkérték, hogy tele van náthával, nagyon el van fáradva, képtelen mindenféle éjjeli expedícióra — vagy valami olyan munkán dolgozik, amely nem tűr megszakítást, benne kell maradnia ebben a hangulatban, nem jó, ha ilyenkor embe-

rek közé megy, meg találják banni azok a jó emberek, akik iránta annyi szives jóindulattal viseltetnek.

Ha azután sehogy sem tud megmenekedni és elég könnyelmű, ígéretet tenni, hogy valami ruhaosztó vagy zászlóavató ünnepen vagy hasonló alkalomkor ő tartja az ünnepi beszédet, akkor az utolsó percben talál valami ürügyet, hogy lemondjon. Mikor egyszer ilyen ünnepély előtt egy hirlapíróval találkozott, aki éppen azért sietett az ünnepélyre, hogy a Jókai beszédéről és szerepléséről referálhasson — ez azzal csatlakozik hozzá:

— Nem késünk el, kedves bátyám?

— Nem, öcsém. Még másfél óráam van, míg a tarokk-kompániám összeverődik. De el kellett menekülnöm hazulról, hogy valamiképp kocsim ne ragadjanak el a ruhaosztogató ünnepre. Hanem azért megizentem, hogy nem jöhetek el, mert éppen most borogatják a fejemet vízesruhával.

— De hiszen nem borogatják. Hála Istennek, semmi baja kedves bátyámnak.

— Mit tudod te azt! Igenis borogatják. Most készíti Zala Gyurka a mellszobromat agyagból. Azt, hogy meg ne száradjon, amíg elkészül — vízesruhával borogatja. Bizony, így van ez!

De azután, ha beteg volt — nagyon megapprehendálta, há fel nem keresték bizalmas emberei. Persze ő nem üzent meg, hogy beteg, — valahogy úgy képzelte, hogy azt ki kell találni.

Ilyenkor egyszer azt írta nekem: „Én három hét óta nagyon beteg vagyok, senki sem nyitja rám az ajtót, amit nem is bánok!”

Pedig ezuttal igen is bánta; apprehendált is érte. Máskor meg jobb szerette, ha magára hagyják. Egy ily alkalommal ezt írja hozzám:

„A megjavult idővel én is jobban érzem magamat; de kegyed mondja csak mindenkinek azt, hogy megvadultam, s emberevési szimptomák látszanak rajtam: harapok! (Pedig nincs is mivel.)“

Betegségében kishitüvé válik. Egyszer azt írja egy kelet-nélküli kis kartonon:

„Kedves Barátom! Azért a kis bohóságért csak nem foga-

dok el honoráriumot, azt előre bejelentettem. Nagyobb az annál, hogy megint beteg vagyok, nem tudok dolgozni. Kérem, mentessen ki regényírási ígéretem alól, tehetetlen vagyok azt beváltani.“

De ezek a fizikai rosszullétből eredő rossz hangulatok felette ritkák; sokkal gyakoribb az, hogy szinte kérkedik a jó egészségével, erős fizikumával.

1899 nyarán, tehát 74 éves korában írja egyik levelében:

„Én most az új regényemen dolgozom, aminek a címe „*Kathlanneth*.“ Egy harmadát már megírtam Füreden. Ez az én fürdőkurám. Hála Istennek nincs szükségem semmi kuruzslásra: egészen jól vagyok; az idő kedvező.“

Saját életéből vett egyik legkedvesebb reminiscenciája volt, amelyre sokszor tért vissza, és amelyen mindig jóízűen mulatott, hogy az Első Magyar Általános Biztosító Társaság megbízható orvosi bizonyítvány alapján nem akarta elfogadni az ő életbiztosítási ajánlatát valamikor 30—35 éves korában — és ime, ő most is él és megcsúfolja életével az orvosi tudományt.

Íróársai nagyon zokon vették egy időben, hogy nem érintkezik velük sűrűbben, hogy egyáltalában csak otthon fogadja őket magánál, ha valami megbeszélni való dolguk van — de nem megy velük korcsmába, kávéházba, klubba, nem gyűjti őket maga köré. Szerintük kötelessége lett volna vezetni a fiatal irodalmat, befolyásolni őket, iskolát csinálni, utódokat nevelni.

Hát hiszen abban igazuk volt, de Jókainak is igaza volt. Csak a módszerben tértek el egymástól. Mialatt ők apprehendáltak és néha bizony meg is szólták maguk közt Jókait — azalatt ő otthon ült, írta a maga világszép regényeit és előbeszéléseit, azokkal azután valóságos iskolát csinált, mert őt követték, az ő nyomdokaiba léptek mindannyian a mai napig, — utódaivá lettek mindnyájan, akik a magyar szépirodalomnak munkásai, azok is, akik más irányban dolgoztak, akik naturalisták, veristák, realisták, szimbolisták, impresszionisták vagy neoimpresszionisták lettek — mert legalább a nyelvét, szókincsét, magyarságát örökölték, — ha egyebet nem is.

Jókai termékenysége.

A Jókai körüli kérdések egyik legérdekesebbike az ő páratlan termékenységének sokat vitatott kérdése. Hogy tudott egy ember ennyit megírni, ez a kérdés izgatta a közönséget. Méltán. Ennek a termékenységnek és ennek a sokoldaluságnak valóban nincsen párja a világirodalomban.

Szembeállították vele némelyek *idősb Dumas Sándor*-nak ugyancsak páratlan termékenységét, de a két író munkája mégsem hasonlítható össze egymással. Igaz ugyan, hogy *Dumas* művei a *Michel Lévy*-féle kiadásban közel 300 kötetet töltenek meg, de még mindig nem annyit, mint amennyit *Jókai* munkái kitesznek az első kiadásokban, mert ezeket maga *Jókai* 1898-ban a „*Forum*“ részére írt önéletrajzában 350 kötetre tette. Igaz az is, hogy *Dumas* nem egyedül írta mindezeket a munkáit, mert akkor, amikor az újság-regény divatba jött és a páratlan népszerűségű *Dumas*nak egyszerre több újságot is el kellett látnia érdekfeszítő regényanyaggal, akkor több íróval szövetkezett és az általa kigondolt témákat azokkal íratta meg. A munkát saját neve alatt adta ki és elhallgatta azok neveit, akik voltaképpen megírták azt. *Dumas*nak ezek a későbbi munkái tényleg gyárilag készültek és csak azt a célt szolgálták, hogy a fejedelmi pompában élő írónak tékozló életmódjához az anyagi eszközöket szolgáltatassák.

Jókai becsületos és szorgalmas munkájának lebecsülése a *Dumas* illetően munkálkodásával való összehasonlítás. De különben is, amíg a *Dumas* 300 kötete *Dumas*nak minden írott sorát magában foglalja, addig *Jókai* kötetalakban megjelent munkái az általa megírottaknak igen-igen tetemes részét nem ölelik föl.

Mert hiszen a *Jókai* sokoldalúsága páratlan volt. Írt ő regényt, elbeszélést, drámát, verset, korrajzot, mémoire-t és ezekből telik ki az ő könyvekben kiadott oeuvre-je. De írt azonfelül politikai vezércikket, elmefuttatást, társadalmi és napi kérdésekről, humorisztikus aforizmákat és apró skicceket élc-lapjai részére, írt történelmi és néprajzi dolgokat, honismertető és kertgazdasági cikkeket és mindezeket, valamint mindenféle elszórt apróbb munkálatait, nem vette fel munkái közé.

Ebből nyilvánvaló, hogy *Jókai* volt a világ legtermékenyebb írója. Maga *Jókai* törekszik arra a kérdésre megfelelni,

hogy lehetett ennyit összeírni és azt a választ adja rá, hogy ötven év nagy idő! azután micsoda ötven év!

A hosszú életkor és az, hogy Jókai, ha írói pályáját 1843-tól számítjuk, teljes 60 esztendő telt el munkában, megmagyaráz sokat, de nem mindent és semmiképpen sem oszthatom azt a magyarázatot, amelyet Jókai egyik nem éppen jóindulatu bírálója fűz ehhez a kérdéshez, aki azt mondja, hogy a termékenységnek ez a rendkívüli volta csak az avatatlan vagy az írói mesterségtől távol álló olvasó előtt fog érthetetlennek feltűnni. Ez a bíráló a „*Pesti Napló*“ Jókai kultuszának szentelt, egyébként igen szép és értékes albumában azt mondja, hogy Jókai óriásinak látszó termékenysége és munkaereje optikai csalódáson alapul, mert az ilyen termékenység manapság már nem hogy ritkaság volna, hanem a munkamennyiséget illetőleg még feltűnőnek sem tekinthető. Ezt a nézetét azzal indokolja, hogy „jóval többet produkál az az újságíró, aki valamely lap kötelékében évről-évre és napról-napra ellátja a maga rovatát, melynek összmenyiségéből egy év alatt nem 20—25, hanem 150 és 200 között elérhető nyomtatott iveredmények állanak elő.“

Hát ezzel a rosszmáju, de egyébként is logikátlan és értelmetlen megállapítással nem lehet vitába szállani. Aki a Jókai költőj munkáját összeméri az újságíró napi riporterj mesterember munkájával, aki az isteni szikra kilobbanását összehasonlítja a rovat sablonos kitöltésével, avval nem lehet disputálni. Mert aki a költői géniusz munkáját összehasonlítja az újságírás referáló munkájával, az lebecsüli a költészetet is, az újságírást is.

Jókai rendkívüli termékenységében nemcsak az volt a csodálatos, hogy fizikailag ily hosszú időn át napról-napra ugyanazzal a szorgalommal, ugyanazzal a kitartással és fáradhatatlansággal rőtta a betűket; hogy olyan a munkabírása, hogy még pihenőt sem kell magának engednie, hanem főként az, hogy ez a szokatlan tevékenység munkája kaliberének sem ártott, hogy témáiból soha ki nem fogyott és hogy Jókai sohasem írta ki magát.

Az az előítélet, amely a közönség egy részében lábra kapott, hogy az újabb Jókai-regények gyengébbek, mint a régi Jókai-művek, teljességgel nem áll. Arról az íróról, aki

közel hetvenéves korában írta a „Sárga rózsá“-t; egyik legszebb és legmaradandóbb regényét, arról nem lehet azt állítani, hogy kimerült, kiírta magát.

Jókai termékenyége páratlan fenomén a világirodalomban, amelyre mi büszkék lehetünk.

Jókai pénzügyei.

Az olvasó ebben a könyvben okvetetlenül felvilágosítást vár és remél *Jókai* pénzügyeiről is. Sokat vitatott kérdés volt ez mindig, mely sohasem tisztázódott. Most is hiába várja ezt az olvasó.

Időnként el volt terjedve annak a hire, hogy Jókai el van adósodva, hogy rossz emberek visszaéltek bizalmával, hogy kiadói nem eléggé jól díjazták a munkáit, másfelől, hogy pazar és préda háztartása van, hogy könnyelműen költekezik, hogy titkos csatornákon folyik el a pénze és sok más hasonló természetű mende-monda.

A magyar értelmiség meg nem szűnő érdeklődése Jókai iránt állandóan felszinen tartotta ezeket a híreket és mindig keresett valakit, akit felelősségre vonhasson a Jókai bajaiért. Jókai tisztelőinek gyöngéd szeretete nyilatkozik ebben a gondoskodásban: Jókai baja mindenkinek a baja volt és mindenki kereste azt a bünbakot, akin el lehessen verni a port.

Amit én ezekről a dolgokról tudok, az vajmi kevés. Mikor mi „átvettük“ Jókait 1880-ban, ő ezeken az ügyeken jóformán már túl volt. Jókai maga igen rezerváltan nyilatkozott ezekről, tőle alig lehetett valamit is megtudni. Egy ízben említette nekem, hogy volt egy „barátja“, akinek ő váltót zsirált, azután lejáratkor meghosszabbította újra. Zsirálta a meghosszabbítású váltót, anélkül, hogy az első lejárt váltót visszakapta volna; ez így ismétlődött negyedévről-negyedévre, ő biztosra vette, hogy barátja az előző váltókat megsemmisítette, nem akarta megsérteni esetleges kérdezősködésekkel, míg egyszer csak kiszült, hogy valaki az összes általa aláírt váltókat — állítólag 30—40.000 forintra rugott az összeg — ellene érvényesíti.

Ez lehetett alapja és oka az ő évekig tartó anyagi zavarainak. Ezzel vág össze, amit *Feszty Árpádné* feljegyzéseiben közöl. Ő azonban hozzáteszi azt is; hogy *Jókainé* nem tudott

a pénzzel bánni, a gyujtót spórolásból kétszer kellett meggyujtani, — de ezeket költött régi butorra és ékszerre.

Jókainénak erről a sajtószere passziójáról magam is hallottam, egész legendák keringtek arról, hogy a pádlás tele van értékes régi butorokkal, szövetekkel, amelyek ott pusztulnak.

Én magam *Jókainét, Laborfalvi Rózát* nem ismertem. Jóformán nem is láttam. Amikor ott jártam, mindig visszavonult. Mint egy árnyék suhant el a fal mellett és eltűnt. Csak a silhouettejére emlékszem, amint így kúszott a szobából a léptek zajára.

Mások is így voltak vele. A Petőfisták, akik abban az időben, a 80-as évek elején, a *Petőfi-Társaság* működése kezdetén sűrűn keresték fel elnöküket, Jókainét szintén nem láthatták színről-szinre. Került mindenkit. Miért? Nem tudom. Talán hiúságból. Az egykor világszép művésznő megöregedett arcát és alakját bizonyára nem akarta kitenni kíváncsi szemek nézésének.

Hogy egyébként a háztartásban milyen takarékos volt Jókainé, arról írott bizonyíték van a kezemben.

Egyszer abban találtam Jókait, amint könyvtárából kiselejtezett mindenféle lím-lomot, értéktelen könyveket és füzeteket és kért, küldjek hozzá egy antikváriust, aki megveszi ezeket, mert nagyon utjában vannak. Én nem bírtam ellentálni a kisértésnek, hogy meg ne nézzem, miféle könyvek azok, amiket Jókai kiselejtezt. Hát bizony arra valók voltak ezek. Mindenfelől a nyakára küldött könyvek, poéták, elbeszélők első kötetei, mindenféle tiszteletpéldányok, hivatalos kiadványok, akadémiai értekezések, almanachok és többféle.

Mégis kihalasztam kettőt közülök, ezeket elkértem magamnak, meg is kaptam. Az egyik *Petőfi* verseinek első kiadása volt, Jókainak ajánlva, ez, úgy látszik, tévedésből került bele a könyvcsomóba, a másik egy kéziratos jegyzékkönyv, ily cím alatt: „*Jókai ur részére kiadások 1870.*“

Ez a könyvecske is tartalmaz följegyzéseket nagyobb butor- és butorszövet-kiadásokról, sokszor ismétlődő kárpitoszámlákról, de egyébként normálisan takarékos háztartásnak képét tükrözi vissza. Persze bajos ezt maj szemmel megbírálni, amikor *Bayer Antal* uram cipőszámlája 22 különböző cipőért

és topánért összesen 110 forintot tesz ki. Hogy mily idő alatt szállítottatott a Jókai-háznak 22 pár cipő, ezt a számla nem tünteti fel.

Jókainé különös passzióján kívül, úgy látszik, igen megnezte a garast és inkább takarékos volt, mint préda. Igaz ugyan, hogy ezzel szemben Jókai igazi gavallér volt, ur volt a szó legteljesebb értelmében. Nála a borralaló egy forintnál kezdődött, ami akkor nagy szó volt.

Egyszer meglátogattam Balatonfüreden. A véletlen úgy hozta magával, hogy aznap Pestre kellett utaznia, így tehát a délutáni hajóval, illetőleg vonattal együtt utaztunk fel. Csak ámultam, amidőn a kis kézitáskáját a villából a hajóállomásig vivő gyereknek egy forintot adott. A hidról a hajóra egy másik gyerek vitte a táskát, az is egy forintot kapott. Siófokon átvette a táskát megint egy gyerek és bevitte a kupéba, ugyancsak egy forintért. Mindez rendkívülinek tetszett nekem akkor, amikor 10 krajcár volt az ilyen szolgálatok díja. De Jókainak ezek az elvégre is nem tulságos nagyméretű tempói nem okozhattak anyagi zavarokat. Sokkal inkább az a körülmény, hogy egy időben több háztartást tartott fenn. A pesti városi háztartást, a svábhegyit és a balatonfüredit. Ha volt luxus Jókai életében, talán ez volt az egyedüli. Hogy itt is, ott is tartózkodhatott, itt is, ott is volt cselédsége, bármikor eljövetelét váró konyhája, éléskamrája.

És költséges volt az ő kertészkedési passziója, a természettel való barátkozása. De ki sajnálhatta ezt tőle, hiszen ennek köszönhetjük azokat a gyönyörű természeti leírásokat, amelyeknél szebbeket magyar nyelven nem irt meg senki. És milyen hálás volt Jókai az ő kerti fái iránt, azokat munkatársainak tekintette. Milyen szépen írta meg viszonyát a természethez a „*Negyven év visszhangja*“-ban:

„Hadd szóljak rólatok leghivebb munkatársaim, segítőim, gyámollítóim, édes szép zöld fáim: akiket ültettem, magjáról neveltem, ojtva idomítottam! égnek emelkedő földi társak! Ti tudjátok, mennyit suttoztatok nekem? mennyi gondolatot hullattatok alá virágaitokkal? hányszor kerestem nálatok eszmét, felüdülést, mennyi álmodot, ábrándot árnyékoltatok be? egész világ üldözése ellen hogy rejtettetek el? szívemnek nehéz háborgásait hogy csendesítettétek el? Ha egyszer valaki idejön azt

kérdezni: miért tudtam többet dolgozni nyáron, mint télen? mondjátok el neki, hogy ti is ott voltatok akkor.

A szabad természet volt az én sokatírásomnak legfőbb, legmélyebb titka.“

Akinek ennyit nyújtott a maga kertje, aki ennyi inspirációt merített belőle, az bárcsak még nagyobbat, még szebbet birhatott volna, bárcsak még több örömet lelhetett volna benne.

Jókai tisztában volt vele, hogy a kertészkedés és mindazok a kísérletek, amelyeket ő tett és amelyeknek egy részét meg is írta kertgazdasági jegyzeteiben, sok pénzt emésztenek fel és ezt néha tréfás módon kifejezésre is juttatta.

Egy alkalommal egy szép nagy körtét hozott be a városba a Svábhegyről, átadta nekem azzal, hogy adjam oda édesanyámnak, de becsülje meg jól, mert ez a körte 720 forintba kerül. Báméskodó és kérdő szemmel néztem rá, mire megmagyarázta: „No igen, tegnap összeszámítottam, hogy 2880 forintba kerül az idei gyümölcstermelés, amiből összesen 4 körte van, jut tehát egyre 720 forint.“

Jókai nagy váltó-ügyét, mely, úgy látszik, hosszú évekre zavart támasztott az ő pénzügyi helyzetében, már említettem volt, de voltak kis váltó-ügyei is, még pedig tömegesen. Jókai senkitől sem bírta megtagadni kérésének teljesítését. Így különösen munkatársai állandóan vele iratták alá váltóikat, amelyeket azután a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál nyújtottak be. Nem nagy összegekről szóltak ezek a váltók, 4—500 forintosak voltak nagyrészt, igen ritkán 7—800 forintosak, de sok váltó volt és igen gyakran előfordult, hogy a 10 százalékos negyedévi törlesztésről és kamatfizetésről Jókainak kellett gondoskodnia.

A Hazai Takarékpénztár igen liberális volt az írókkal szemben. Lehetett is, mert hiszen akkor még nagyon kevés író volt. Az intézet maga is írónak, *Fáy András*-nak alapítása volt és így egészen stilszerű volt az, hogy valamely külön alap volt szánva arra, hogy magyar íróknak kisebb-nagyobb kölcsönöket nyujthassanak, amiknek behajtása körül nem jártak el tulságos szigoruan.

Ugyszólván mindenki be volt ilyen kisebbszerű váltóval táblázva a Hazai Takarékpénztárnál és ugyszólván mindegyik váltón rajta volt az atyamesternek, Jókainak az aláírása.

Mindezeknek a váltó-ügyeknek volt egy becsületes sáfára: *Sándor*, a „*Hon*“ szerkesztőségi szolgája; ő tartotta számon a lejáratokat, pontosan és kérlelhetetlenül megjelent az illető elfogadónál, kibocsátónál és forgatónál és aláíratta a megújítási váltót. Ez így rendben ment addig, amíg a „*Hon*“ fennállott, de ennek a lapnak megszűnése után, 1882-ben, a munkatársak is elkerültek onnan, mindegyiket valamely jobb állásba segítette Jókai; *Sándor* is elkerült onnan, akit bevált fényes pénzügyi kvalitásai folytán a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank portásává neveztetett ki.

Egy ideig még gondozta *Sándor* a váltókat, de azután helyhez kötött hivatali elfoglaltsága miatt mindig nehezebbé vált a mindenfelé szétszórt aláírókat felkeresni és az aláírásokat összeszedni és így bizony gyakoribbá váltak a váltó-óvatolások.

Ekkor hozzánk fordult Jókai és arra kért, vegyük mi gondozásunk alá ezt az ügyet. Persze készséggel vállalkoztunk rá, hiszen Jókai válláról le kellett venni ezt a gondot és néhány éven át rendben bonyolítottuk le ügyeit, persze elszámolásra. Mikor azután már nagyon összezsugorodott a váltók száma és összege, egyszer azzal leptük meg Jókait, hogy ebben a negyedben be fogjuk vonni az összes váltókat, nem lesz több aláírás, nem lesz több váltó.

Jókai szinte nem tudta felfogni, hogy fog ezentul forogni a világ, ha ő nem mártja be többé aranytollát a Révaiék tinta-kalamárisába.

Tudni kell ugyanis, hogy édesatyám, amikor ez a dolog kezdődött, egy aranytollat szerzett be, azt egy elegáns tolltartóba illesztette, a maga fiókjába zárta el és valahányszor Jókai aláírására volt szükség, ezt a tollat nyújtotta át neki, hogy nevét aláírja valamely levél, okmány vagy váltó alá. A tollat soha senki másnak nem volt szabad használni. Jókai halála után magamhoz vettem, ma is őrzöm.

A Jókai-váltók megszűnésével a világ tovább is forgott és Jókai is megszokta ezt az állapotot. Nem is írta nevét soha többé váltó alá, mégis csodálatos módon 1903-ban újra előkerült egy 900 forintról szóló, 1883-ból való váltó, amelyet valaki 20 évig magánál tartott és csak akkor mutatott be.

Hogy mint történt ez, nem lehetett kideríteni, tény az;

hogy a váltó itt volt és hogy 1903 december 13-án, néhány hónappal Jókai halála előtt Nizzából hozzám intézett levelében *Jókai Mórné* megküldte nekem az ügyvéd felszólító levelét, amely szerint 900 forintot 16-ig ki kell fizetni és kért, hogy ezt az összeget juttassam el az ügyvéd kezeihez. A váltót

Jókai Mór füzetes kiadásának borítéka.

pedig vegyem magamhoz és személyesen adjam át Jókainak, ha haza jön.

A váltógazdaság megszűnte után Jókai meglehetősen rendben tartotta pénzügyeit, tudtommal nem csinált adósságot és ha valami olyan fizetés merült fel, amelyet nem birt azonnal teljesíteni, egyszerűen felkért bennünket az összeg kifizeté-

sére és a legközelebbi honoráriumából való elszámolására. Különös nyugtalansággal sürgette rendesen a nyugdíjintézeti és életbiztosítási összegek kifizetését. Siófokról is, Nizzából is találok ilyen hozzám intézett leveleket kifizetésekre vonatkozólag azzal a kéréssel, hogy nyugtassam meg válaszzal. Félt, hogy valami mulasztás folytán elvesziti az egész befizetett biztosítási összeget.

Ezzel a Jókaira nézve kényelmes rendszerrel rendbe is jöttek az ő pénzügyei és ő maga is az utolsó évtizedben valósággal élvezte az adósságnélküli állapotot, annyira, hogy még velünk, kiadóival szemben sem akart adóssággal megterhelve lenni, holott mi azt évről-évre elszámolhattuk vele a neki járó tiszteletdíjak révén. Hogy milyen rendes ember lett Jókai pénzügyi tekintetben, mutatja az a levél, amelyet 1901 december 17-én hozzám intézett:

Kedves Barátom

Jelenlegi bánásmódommal a bíróságokkal az az eredményre jutottam, hogy én nekem már a Málát levő jövő évi várandóságom nagyobb összeggel van megterhelve. - Ennek mindbehozására nekem hiányom van, hogy én fölül a jövő évi várandóságom, de utólag semmi önkéntes kifizetést nem fogunk tenni, hanem minden járandóságomat kérem a tartozásaim kiegyenlítésére különben íratni, a míg tartozásaim az járandóságom körött az egyenleg helyre nem áll.

Igaz barát! tisztelettel méltó

Budapest 1901 dec 17

igaz barát
Dr. Jókaihoz

Jókai kiadásairól, váltóiról, költségeiről és adósságairól elmondtam, amit tudok, a fentiekben, hátra van még, hogy elmondjam azt, amit az ő bevételeiről tudok.

Ő maga tett egyidőben e részben vallomást, még pedig 1873-ban a következőképen:

„Évről-évre fel szoktam jegyezni — írja Jókai — egy könyvecskébe mindazokat az adatokat, melyek irodalmi működésem anyagi oldalára vonatkoznak. Munkáim és időszakai nyomtatványaim példányszáma, melyeket 27 év óta (1846—1873) a magyar közönség kezébe adtam, összesen 652,100 kötetre rug. Ez irodalmi termelésért a magyar olvasó-közönség fizetett mindössze 1,523,650 forintot, melyből reám 246,200 frt esett honoráriumképen; a többi 1,287,450 frtből irodalmi munkatársaimnak jutott 252,800 frt, az állam kapott adóban, bélyegben, postafelvételekben 231,900 frtot s végre 748,950 frt ment föl szedésre, nyomtatásra, papírra, valamint könyvtárosi és üzleti proviziókra.“

De hát ez rég volt, ez a számadás 1873-mal lezáródott. Abban az időben, amikor a mi cégünk vált Jókai kiadójává és amikor pénzügyei némileg rendbe jöttek, a mult század utolsó évtizedében és a jelen század első évtizedében, Jókainak körülbelül egyenletes évi jövedelme volt, évenként számításom szerint körülbelül 48—60,000 korona. Ha ez ma nem tekinthető is fejedelmi jövedelemnek, az akkori általános viszonyok közt s különösen az akkori irodalmi viszonyok között ez oly jövedelem volt, amelyért író társai szinte megirigyelhették, ha Jókainak egyáltalában irigyei lettek volna.

Ez a jövedelem a következő tételekből állott:

Rendes és fix évi jövedelme a „*Magyar Nemzet*“ szerkesztéséért 2400 forint; bizony, havi 200 forint volt akkor a legnagyobb magyar írónak fő-főszerkesztői salláriuma. Ezekben az esztendőben Jókainak meg volt már engedve a félhivatalos lap mellett egy más napilapnál is főmunkatársi állást vállalni, így egy időben a „*Magyar Hirlap*“-nál, később a „*Pesti Hirlap*“-nál, ott is 2400—3000 forint, tehát mai értékben 4800—6000 korona évi díjazást kapott, amiért rendszeren egy regényt szállított. Szerkesztői díjat kapott „*Az Osztrák-Magyar Monarchia Irásban és Képből*“ című vállalatnál évenként 8000 koronát. Írói tiszteletdíjat kapott új könyveinek első kiadásáért aszerint, hogy hány kötet jelent meg egy évben, 6—10.000 koronát és a népszerű kiadásnak évenkénti elszámolása

cimén 1600—2000 koronát. Ezekhez a mintegy 25.000—28.000 koronát kitevő írói jövedelmekhez hozzájárult az Athenaeum és a Révai R.-T. évi igazgatósági jutaléka, mintegy 4—5000 korona, továbbá az Adria, a Generáli és az Általános Takarékpénztár igazgatósági, illetve felügyelő-bizottsági tagsága címén 10—15.000 korona. Ha ezekhez hozzávesszük még Jókainak képviselői napi díjait 6400 koronával és mindennemű vegyes bevételt egyes cikkekért, a színházi tantiémeket stb., 3000—6000 koronával, akkor a Jókai rendes évi összjövedelmét 48.600—60.400 korona között állapíthatjuk meg.

Ebbe a jövedelemben nincs beleszámítva az utolsó tíz évnek az a rendkívüli jövedelme, amelyet Jókai összes műveinek jubileárius nemzeti kiadása hozott és amely ezen 10 év alatt egymaga mintegy 400,000 koronát tett ki, ami 10 évre osztva további évi 40,000 koronának felel meg.

Ezekkel a közlésekkel, amelyeket azért részleteztem, hogy ellenőrizhetők legyenek, egyszersmindenkorra szembe akartam szállani azzal a sem Jókaihoz, sem a magyar nemzethez nem méltó legendával, mintha Jókai irodalmi munkássága nem részesült volna kellő anyagi méltánylásban a közönség, és közvetett úton kiadói részéről.

Az akkori viszonyok között, az akkori ujságpéldányszámok mellett, az akkori könyveladások arányában Jókai írói jövedelmei nem lehettek nagyobbak. A kiadó sajnálja a legjobban, hogy nem lehettek nagyobbak, mert hiszen a kiadó jár jól, amikor az írónak ötször, tízszer, húszszor akkora összeget fizethet.

Jókai egy kicsi, szegény és elmaradt nemzetnek nagy írója volt. Anyagi díjazása is ennek megfelelő volt. Hogy a nemzet nagyobb lett, gazdagabb és műveltebb lett, az Jókainak érdeme és az ő érdeme az, hogy a mai kisebb magyar írók is nagyobb honoráriumot kapnak, mint ő, a nagyok között is a legnagyobb.

Hogy holnap mi lesz, az a sors könyvében van megírva.

A magyar kritika a kivételes csodaemberrel szemben maga is kivételes álláspontra helyezkedett. Nem úgy kezelte őt, ahogy a többi író, igazságos volt vele szemben. Ezt nagyjában meg lehet állapítani. Meg lehet állapítani, dacára *Gyulai Pál*-nak, sőt éppen ezért.

Gyulai Pál volt az első és egyszersmind egyetlen szigorú kritikusa Jókainak, aki tudományos és komoly kritikáival élesen rámutatott a Jókai lélektani fogyatkozásaira és az elnagyolásokra jellemrajzaiban. Több éven át és több munkáját bírálta ilyen komoly szempontokból mindaddig, amíg azt remélte, hogy a nagytehetségű író ezzel „jobb utra térítheti.” De akkor sem tagadta meg tőle a kivételes nagy tehetséget és a páratlan elbeszélői tulajdonságokat. Akkor is azt írta róla:

„Jókainak kitünő elbeszélő tehetsége van és e tekintetben egyetlen regényírónk sem versenyezhet vele. Egyszerű, folyamatos és egy pár vonással hol plasztikailag, hol festőileg emeli ki tárgyait. Valami kedves elevenséggel, lankadni nem tudó mozgékonyasággal ragadja magával olvasóit anélkül, hogy fárasztaná. . . . És e ritka adományhoz járul stíljének ereje, hangzatosága, jellemzettsége és magyarossága. E tekintetben is felülmúlja regényírótársait. . . .

Egyetlen elbeszélő írónk sem olvasztja össze oly szerencsésen a népies és művelt magyar nyelv bájait, mint Jókai. Valódi magyar hangsúly vezérli szöfűzéseit és a kifejezések árnyalatainak egész kincstára áll rendelkezésére.”

Gyulai sohasem változtatta meg nézetét Jókairól, a későbbi években sem vélekedett másképpen lélekrajzi festéséről, emberismertetéséről és emberábrázolásáról. De amikor belátta, hogy Jókain változtatni nem lehet, mert tőle magától független mindaz, amit és ahogyan ír, akkor *Gyulai* többé nem folytatta kritikai hadjáratát. Elfogadta Jókait olyanak, amilyenek az Isten teremtette. Elfogadta hibáival, kisebb-nagyobb botlásaival, úgy, ahogy elfogadta *Shakespeare*-t is tévedéseivel és euphuismusaival.

Amikor *Gyulai* látta, hogy Jókait nem hatásvadászat előidézése és a tömeg tapsaira való vágyakozás bírja rá arra a szemkápráztató regénykomponáló rendszerre, amelylyel a közönség gyengéjére látszik számítani, hanem hogy ő tényleg

saját fantáziájának rabja, aki másként nem tud gondolkodni és írni, akkor abbahagyta kiméletlen kritizálását, nehogy az sablonszerűvé váljék. Akkor maga is, valahányszor alkalom volt Jókairól nyilatkozni, csak általa is elismert jó tulajdonságait emelte ki, azt, hogy: „nagy termékenységű és az elbeszélés kitünő adományával megáldott író.“

Jókai sohasem haragudott *Gyulai* Pálra kritikái miatt, sohasem hallottam őt *Gyulai*-ról másként nyilatkozni, mint a legnagyobb barátság és tisztelet hangján, és különös elismeréssel és örömmel fogadta, amidőn jubileuma alkalmával maga *Gyulai Pál* indítványozta a *Kistaludy-Társaság*-ban, hogy a társaság is rendelje meg Jókai műveinek jubiléris kiadását. Ennek a példánynak örült talán legjobban, mert teljesen szokatlan volt, hogy a *Kistaludy-Társaság*, melynek nincs is könyvtára, könyvgyűjteményt rendel meg. És annál jobban örült, mert arról is értesült, hogy a 200 forintos összeget a mindig korrekt *Gyulai Pál* nem a társaság pénzéből utalta ki, amelynek könyvtári alapja nem volt, hanem a tagok között a gyűlés folyamán rendezett gyűjtés útján, amelyhez maga járult hozzá a legnagyobb összeggel.

Hogy Jókait a *Gyulai* bírálatai nem bántották és hogy szerzőjükre ezért nem haragudott, annak az ő engesztelékeny természetén kívül az is oka volt, hogy elfogadta *Gyulai* igazságait. Elfogadta, de nem tudott a saját írói természetén változtatni.

Maga állapítja meg önéletrajzában:

„Ha hibásak a regényalakjaim, az a hibájuk, hogy nem látom őket, mert bennük vagyok. Ha kívülről mintáznám őket, lehet, hogy jobb lábon állnának; — de mi lenne a szárnyaikból?

Már ezt a hibámat meg nem javíthatom, vénebb leszek, de okosabb nem. Így kell azt a közönségnek elfogadni, ahogy megvan negyven esztendő óta.“

Jókai sohasem szállt sikra bírálóival, még akkor sem, ha esetleg igazságtalanok voltak vele szemben. Dicsőségének tetőpontján, amikor őt igazolta a legfélelbezhetlenebb ítélőszék, az egész nagy magyar közönség, sőt jóformán az egész világ közönsége, akkor is meghajtotta fejét az igazságos kritika előtt és önként beismerte lényéből eredő hibáit. Az amerikai

közönség részére irt önéletírásában, melyet a „*The Forum*“ tekintélyes new-york-i folyóirat felszólítása folytán irt meg, elmondja első sikerét, első regényének sorsát a következőképpen:

„Tizennyolc-tizenkilenc éves voltam, amidőn megirtam első regényemet, a „*Hétköznapiok*“-at. Ez is tele van hibákkal; de én az összes munkáim kiadásában semmit sem igazítottam rajta. Azok a hibák is az én eredetiségeim, hozzám tartoznak. Én az első művemben senkít sem utánoztam azon nagy regényírók közül, kiknek műveit bámultam. Tévedeztem, botorkáltam az uton; de az az ut a saját magam törte csapás volt.“

„*A hibák hozzám tartoznak,*“ ez a lényeg, ezt el kell fogadnia annak, aki Jókait a maga teljes pompájában és szédületes nagyságában élvezni akarja.

Ha volt író, akire ráillik *Goethe* mondása, Jókai az: „*Ich singe, wie der Vogel singt.*“

Jókait úgy kell venni, ahogy van, a maga öserejében, a maga csodálatos gondolatmenetével, páratlan fordulataival, képeivel, színeivel, búbájával, bámulatos termékenységével, költői erejével, a maga csodálatos varázsával.

A legjobb kritikát Jókai regényeiről *Dóczy Lajos*-tól halottam. A Grundelsee partján találkoztam vele sok évvel ezelőtt, mikor még külügyminiszeri osztályfőnök volt. Valamelyik Jókai-regény volt a kezében, talán a „*Szerelem bolondjai*“, vagy az „*Egy az Isten*“. Másnap, harmadnap, nyolcadnap újra találkoztam vele, mindig ugyanazzal a könyvvel járt az erdőben, a tó partján. Akkor arra a kérdésemre, hogy mennyire haladt a Jókai regényében, azt a meglepő választ kaptam, hogy még el se kezdte olvasni. Csodálkozó tekintetemre meg is adta ennek magyarázatát:

„Ha elmegyek hazulról, magammal viszem ezt a könyvet, mert olvasni szeretném, nagyon kíváncsi vagyok rá, de félek tőle. Nagyon félek, hogy megfog és el nem ereszt. Én pihenni jöttem ide, szórakozni, levezni, uszni, sétálni, enni, inni. Szüksége van erre az idegzetemnek, szüksége van az agyamnak, a gondolkodásomnak, a lelkemnek. De ha Jókai könyvét elkezdem olvasni, az az első laptól kezdve úgy magával ragad, hogy képtelen vagyok megszabadulni hatása alól, akkor mindent abba kell

hagynom, csónakázást, járkálást, minden egyebet, teljesen a Jókai regényének rabja vagyok, amíg az utolsó oldalhoz el nem értem és még azután is sokáig, sokáig. . . Ezért tartogatom ezt az olvasmányt, ezért nem fogok hozzá, de el fogom olvasni multhatatlanul, itt tartózkodásom, szabadságom utolsó napjaiban, hogy felrisszítsem lelkemet, felüdítsem gondolataimat, mielőtt visszatérek a műhelybe.“

Jókai könyveinek megjelentetése.

Apró visszaemlékezésekkel meg akartam rajzolni Jókait olyanak, amikőnek én láttam. Talán nem hibásan láttam. A jövődő Jókai-biografus talán fel fog használhatni egy-két adalékot, egy-két észrevételt belőle, de hát az én szempontomból voltaképp nem is ez volt a fontos, hanem az, hogy ezekből a visszaemlékezésekből az derüljön ki, hogyan vélekedtek Jókairól azok, akiknek hivatásszerűen kellett foglalkozniok az ő munkáinak közrebocsátásával, az ő irói és emberi érdekeinek gondozásával, presztizsének fenntartásával, kultuszának ápolásával.

És hogy az derüljön ki, minő volt az az atmoszféra, amely Jókait körülöngte, amikor a magas Olimpusról leszállott a földre, hogy mindennapi dolgokat lebonyolítson és minő volt az az animus, amely az ő ügyeit intézte, minő volt az a kiadó lélek, amely körülötte sáfárkodott.

Mert hiszen az természetes, és magától értetődő dolog, hogy iró és kiadó állandóan érintkezésben van egymással. Az oly termékeny írónál, aminő Jókai volt, alig mulhatott el nap, hogy valami érintkezés ne történt volna.

Jókai mindig maga hozta el a kézirateit, azokat sohasem bizta másra. Legtöbbször maga hozta el a korrektura- és révizio-iveket is, mert sokszor valami megjegyzést akart füzni hozzájuk, ami azután továbbbitandó volt a szedőhöz. Egyébként volt neki egy különleges terminológiája a szedők részére, amellyel azokkal levelezett. Minden nyomdában, ahol Jókai-kéziratekat szedtek, volt néhány szedő, aki a Jókai speciális terminológiáját és jelzéseit ismerte. Nagyon szerették az ő kézirateit és vetekedtek a szedők, hogy ezt a munkát nekik osszák ki, mert a kézirat szép, tiszta, hibátlan volt és a kiszedett szövegben is, ha jól ki volt szedve, utólag nem tett felesleges javításokat. Némelyik szerző akkor stilizálja át munkáját a

nyomdász nagy keserűségére. Jókait ettől már a szedőre való tekintet is visszatartotta volna, mert az ilyen pótmunka abban az időben rendszeren a szedő rovására ment.

Ha egy könyv ki volt szedve és ki volt nyomva, következett a *mise en scène*: a szétküldés a lapokhoz, a kritikusokhoz, a könyvkereskedőkhöz, a hirdetési és egyéb teendőkhöz. Ezekbe azonban Jókai a legkritikább esetben avatkozott bele. Megesett gyakran, hogy egy-egy új könyvből egy-két tiszteletpéldányt küldtetett, rendszeren azoknak, akik a könyvben feldolgozott témára figyelmeztették. Ezekbe a példányokba beleírta dedikációját is, de egyébként teljesen a kiadóra bízta a szükséges lépések megtételét. Soha nem próbálta befolyásolni sajtóbeli barátait, hogy egyik-másik könyvről írjanak és nem is neheztelt, ha némelyik munkája jóformán észrevétlenül jelent meg és alig jelent meg bírálat vagy ismertetés róla. Önmagát okolta ilyenkor, azt mondván, hogy tulságos sokat ír és a recenzensek csak nem foglalkozhatnak állandóan csupán ő velem, sőt kell, hogy inkább a fiatalabb írók könyveire figyelmeztessék a közönséget. Őt talán már ismerik; vagy megveszik a könyvét, vagy nem, azon már semmiféle újságcritika nem segít.

A dicsőséghez és ünnepeltetéshez hozzászórt nagy írónak ez az egykedvű felfogása azonban nem elégithette ki a kiadót. A kiadó minden egyes Jókai-könyv megjelenését eseménynek szerette volna látni és eleinte meg sem értette, hogy a világ tovább forog, a lapok csak úgy jelennek meg, mint eddig és észre sem veszik, hogy egy új Jókai-regény kapcsolódott bele a világrendbe. A kiadó tehát a maga részéről más álláspontra helyezkedett, mint Jókai és mindent megtett, ami csak módjában volt, hogy a Jókai-könyveknek megjelenései irodalmi eseményekké váljanak, mint ilyenek legyenek regisztrálva a napi sajtóban, a folyóiratokban, a könyvkereskedők forgalmában.

Jókai-könyvek történelmi.

Az akkori viszonyok méreteihez képest ennek meg is volt a maga fogantatja, így a legtöbb könyvének meg is lett a történelme.

Az első mű, amelyet Jókaitól kiadtunk, a „Páter Péter“ volt. Mindjárt e mű körül nagy és éles újságháború keletkezett. A csodás monda alapján megírt rejtélyes történetet az egyik

lap Jókai egyik legelragadóbb elbeszélő munkájának mon-
dotta, ellenben a „*Fővárosi Lapok*“ egy névtelen kritikusa azt
írta róla, hogy nem méltó mű a Jókai lángelméjéhez. Nosza
megindult erre a vita, amennyiben a többi lap is beleavatkozott
a kérdésbe és megvolt az esemény.

Azután jött „*Egy játékos, aki nyer*“. Ez viszont külföldön
keltett nagy feltűnést témájánál fogva és a magyar lapok ismer-
tették némely külföldi lap közleményeit, mint érdekes kuriózu-
mokat.

De bármily csábító volna, nem lehet e helyütt minden
egyes Jókai-könyv körül történeteket elmondani, mert ez egy-
részt rendkívül kitágítaná e könyv terjedelmét, másrészt unal-
massá is válnék, hiszen végre minden egyes könyvének lanszi-
rozása jóformán ugyanazon módon történt. Csak néha estek
meg különös dolgok egy-egy könyvvel, így pl. mikor a „*Min-
den poklonon keresztül*“ című regényét írta Jókai a „*Regény-
világ*“ részére. Ezt a regényt illusztráltatni akartuk és mint-
hogy a szöveg még nem volt meg, Jókai magára vállalta, hogy
megmagyarázza a piktornak mindjárt az első folytatás részére
megrajzolandó képnek a tárgyát. Meg is magyarázta, hogy
rajzoljon meg egy várurat, aki feleségétől elbucsuzik. A rajz el
is készült, a klisé is elkészült, a kézirat csak az utolsó percben
jött és akkor kisült, hogy a rajz teljesen hasznavetetlen, mert
a búcsujelenetet ábrázoló képen a váruron és feleségén kívül
még egy dada és néhány gyermek is volt, akik a várurnő szok-
nyájába kapaszkodnak, holott a szöveg szerint a várur éppen
azért megy a szentföldre, hogy áldást eszközöljön ki virágtalan
családfája részére. Mit lehetett tenni, a képet adni kellett, mert
a regényt illusztrálva ígértük, idő már nem volt új kép készíté-
sére, a szövegen változtatni nem lehetett, mert hiszen ez volt
alapeszmeje a meginduló regénynek. Végre is Jókai vállalta
magára a nehéz probléma megoldását, hiszen magát tudta
hibásnak abban, hogy a piktort nem világosította fel kellőképpen.

Fogta magát és a következő néhány sort írta oda tolda-
lékul a szöveghez:

„Pedig a várurnő olyan végtelenül szerette a gyermekeket,
hogy összeszedte a béresek, gazdatisztek porontyalit és reggeltől
estig játszott velük, becézgette s a karján hordozta őket.“

Evvel az elintézéssel azután mindenki meg is volt elégedve.

Bizonyos szenzáció volt, mikor először jelent meg Jókai-regény füzetes kiadásban, mikor a füzetes rémregényeket ki akartuk szorítani füzetes Jókai-regényekkel. A „*Lőcsei fehér asszony*“-nyal tettük meg az első kísérletet a Jókai-kolportázs terén. Ezzel próbáltuk meg Jókai munkáit a szegényebb sor-suak könyvpolcaira is eljuttatni. A kolportázs-kiadásban természetesen koncessziókat kellett tenni a megszokásnak, gazdagon illusztrálva kellett adni ezeket a munkákat. *Jókai Róza* tehetsége egész teljességével iparkodott a sikert előmozdítani. Ebben a füzetes kolportázs-kiadásban jelent meg azután a „*Kis királyok*“ a „*Lélekidomár*“ és a „*Három márványfej*“ is.

Érdekes története van egy, a közönség előtt jóformán teljesen ismeretlen Jókai-műnek. A 80-as években sem voltak jobb tankönyveink, mint aminők mostanában. Hivatottak és hivatlanok derűre-borura írták az iskolai tankönyveket, amelyekből Magyarországon több fajta jelent meg, mint a nagy német birodalomban. Én abban a hitben voltam és vagyok ma is, hogy különösen az elemi iskolás gyermeknek a képzelhető legjobb könyvet kell kezébe adni és hogy ezt a legjobb könyvet a legjobb írónak kell megírnia. Azt gondoltam tehát, jó volna megírni egy történeti, egy földrajzi, egy számtani elemi iskolai kis kézi könyvecskét egy-egy nagy és kiváló íróval, ezt azután átnézetni a mellőzhetetlen pedagógiai szempontokból egy jeles pedagógussal, azután gyakorlatilag kipróbáltatni az iskolában és ily módon esetleg hozzájuthatunk majd jó elemi iskolai könyvekhez.

Ebből a felfogásból kiindulva, Jókai Mórt kértem fel arra, hogy írja meg a népiskolák használatára szánt kézi könyvecskében a magyar nemzet történetét. Meg voltam győződve róla, hogy összes íróink közül ő az, aki leginkább képes leszállni a gyermek kedélyvilágába és az ő elragadó nyelvén, az ő bűbajos hangján a gyermek szellemi fejlődése első stádiumában bemutatni a nemzeti történelem multját, úgy, hogy az a gyermeket magával ragadja és benne megragadjon.

Jókai lelkes örömmel fogadta az eszmét, mindjárt neki is ült, meg is írta a maga kis könyvecskéjét, amit mi sietve kinyomattunk néhány példányban kézirat gyanánt és benyújtottunk

a közoktatásügyi miniszteriumba approbáció végett. Különleges beadványban kértük is a miniszteriumot, hogy tekintettel az ügy nagy fontosságára, ő maga jelöljön ki arra legilletékesebb pedagógust, aki a szöveget átnézi, a szükséges helyreigazításokat elvégzi rajta, a tananyag szempontjából esetleg felmerülő hiányokat pótolja, vagy azok pótlására a szerzőt figyelmezteti, szóval sajtókész állapotba hozza a munkát. Minél eredetibb volt az ötlet, Jókaival elemi iskolai tankönyvet iratni, annál idegenszerűbben fogadták azt a bürokrácia berkeiben. A kért elintézés késett és Jókai, aki igen türelmetlenül várta azt, sehogyse bírta felfogni, hogy egy könyvnek elbírálása tovább tartson, mint magának a könyvnek megírása. Fogta magát tehát, egy nap átment Budára *Trefort*-hoz, a miniszterhez, hogy ő majd így-ugy kisürgeti ám a dolgot. Ki is sürgette, el is intézte a maga módján. Budáról visszajövet bejött hozzánk és diadalmasan jelentette, hogy minden rendben van. *Trefort* approbáltnak jelentette ki a könyvet és az most már kinyomható. Ki is nyomattuk 10000 példányban, már csak a boríték volt hátra, erre azonban rá kellett nyomatni a miniszteri engedélyezés számát. Jókaihoz fordultunk, neki nem volt száma, ilyet a miniszter vele nem közölt. Az illetékes ügyosztályhoz fordultunk, ott nem tudtak a dolgról, az engedélyezés nem volt beiktatva, nem is lehetett száma. A könyv még mindig a bírálónál volt. Mikor azután a tényállást az osztályvezetőnek előadtuk, az sült ki, hogy a miniszter a referáda bevárása előtt az approbációra vonatkozólag ígéretet tett Jókainak, mert hiszen fel sem tehetette, hogy Jókainak a munkája ne approbáltassék.

Jókai persze készpénznek vette a miniszter ígéretét, olybá, mintha az approbáció már tényleg megvolna. Sem Jókait, sem a minisztert nem lehetett dezavualni, beiktatták tehát a könyvet az approbálási sorjegyzékbe és átadták nekünk a számot. Most már megjelenhet a könyv. Meg is jelent, szét is küldtük. Egyszerre csak nagy riadalom támad. Valamelyik szemfüles „tanügyi bácsi“ felfedezte benne, hogy a koronázás időpontjának dátuma téves. Minden gyerek tudta Magyarországon, hogy a koronázás 1867 június 8-án történt, Jókai pedig ettől egészen eltérő dátumot adott. Nosza, fogta magát az illető, végigböngészte a könyvet és talált még egy-két jelentéktelen

dátumhibát, vagy sajtóhibát. Erre aztán megírt egy igen nagy, hosszú cikket, amely az egész magyar tanitóságot óvja ettől a borzasztó munkától, amely annyira hemzseg a hibáktól. A hibák ugyan nem voltak jelentékenyek, igazán csak inkább sajtóhibáknak voltak minősíthetők, Jókait mégis nagyon bántotta a dolog. Ő abban a hiszemben volt, hogy a miniszteriumban van egy ugynevezett revideáló bizottság, mert hiszen különben minek tartanak ott hetekig és hónapokig az ilyen kis kézi könyvecskét, azt hitte, hogy maga a miniszter is átnézte a dolgot és minthogy approbálta, semmiféle megjegyzése hozzá nem volt.

Akármint volt a dolog, a nagy kár megtörtént, a példányokat meg kellett semmisíteni és újakat nyomtatni. De nem ez volt a legnagyobb kár, hanem az, hogy a tanitóság egy lármás cikk által felizgatva, nem méltányolta annak a gondolatnak jelentőségét, hogy a Jókai Mór könyvéből oktathatja az ifjúságot, nem látta be, hogy ezuttal nem száraz tankönyvet, hanem lelkes imakönyvet kapott a kezébe és nem tudott eltérni a régi megszokott sablonoktól. A Jókai kis könyve ennél fogva nem töltötte be hivatását és ezzel be is zárult az a gyönyörűnek gondolt könyvsorozat, mely legnagyobb íróink szellemi termékeit vitte volna be a népiskolába.

Könyv-sorsok.

Hiszen lehetne minden könyvről valami hisztórikumot fellejegyezni, mert hiszen minden könyvnek megvan a maga históriája és sorsa. *Habent sua fata libelli.* De hát talán jellemzőbb lesz, ha éppen a legjellegzetesebb könyv-sorsokat mondom el. Így például: hogyan járt a „*Cigánybáró*“-val. Ismeretes, hogy ezt a regényt a nagy *Johann Strausz*, az operett királya zenésítette meg (1885). A librettót *Schnitzer*, a „*Neues Pester Journal*“ hajdani szerkesztője készítette. Jókainak természetesen megfelelő szerzői jutalék volt biztosítva. Az operett Bécsben fényesen beütött és minden színházi ember szerint bizonyos volt a világsiker. Ekkor lejött *Schnitzer* Budapestre és felajánlott Jókainak 2000 forintot összes osztalékainak megváltásaképpen. Jókai anélkül, hogy bárkivel is szót váltott volna erről a dologról, rögtön ráállott erre az ajánlatra és ezzel elmulasztotta életében az egyetlen alkalmat, amikor egyetlen munkájával sok-sok százezer forintot kereshetett volna meg.

Mikor ezt megtudtuk, sajnós, tulságos későn, felkértük Jókait és szavát vettük, hogy ezentul tudunk nélkül semminemü tranzakcióba nem bocsátkozik, sem fordításra, sem dramatiszálásra, sem megzenésítésre vonatkozólag. Mi ezen a téren még megmentettük Jókainak, amit lehetett, amint azt később el fogom mondani, de Jókai több „Cigánybáró“-t nem irt és *Strausz* más Jókai-regényt nem zenésített meg. Ez lehetett volna életének egyetlen világsikere pénzügyi szempontból és ezt igazán egy tál lencséért adta oda.

*

Sajátságos sorsa volt Jókai egyik későbbi regényének, a „*Sárga rózsá*“-nak. Alig volt könyve Jókainak hosszú pályáján, mely annyira észrevétlen maradt volna a sajtó és a közönség előtt, mint ez a munkája. Még Jókai régi és állandó hívei is, akik minden munkáját elolvasták és így ezt is, valahogy nem vették észre ennek a könyvnek rendkívüli szépségeit; úgy látszik, a nagy közönségnek mégis szüksége van valami irányító, szuggesztív hiradásra az irodalomban épp úgy, mint a politikában, hogy valamilyen egészséges közvélemény kialakuljon. Pedig ezt a könyvet Jókai szinte jubileumi munkájának szánta, akkor irta, amikor őt ünnepelni készültek irói működésének ötvenedik évfordulója alkalmával. Visszatért az ő régi tárgyköréhez: a magyar nép életéhez, onnan merített erőt és ihletet.

Beöthy Zsolt nagy érdeme, hogy erre a könyvre figyelemzettette a magyarságot. A legnagyobb elragadtatással állapítja meg a majdnem észrevétlen maradt könyvről, hogy a legjobb és legszebbek közé tartozik, melyeket nyelvünkön irtak; aztán így jellemzi:

„Benne van majdnem az egész magyar nép jelleme. Azután a pusztai élete, lakói szokásai, felfogása, érzése, nyelve, a megfigyelésnek ritka erejével látva, a képzeletnek csodás elevenségével szöve képekké és mesévé és az előadásnak gyökeres, jellemzetes és barátságosan könnyed módján mutatva be. Nehézemre esik, hogy elragadtatásomat terjedelmesebben és alaposabban nem indokolhatom. De az elismerő kritikusnak legjobb indoka ugyis mindig ez: Olvassátok el a könyvet és igazat adtok nekem. Komolyan meg vagyok győződve róla, hogy ez a regény maradandó könyveink egyike lesz, azok egyike, melyeknek

szelleme akkor is szítani fogja tiszta költői eszközökkel a magyar érzést, mikor majd magyar sajátosságainkat mind mélyebb és mélyebb réteg alá temetik a jövődönék-nivelláló áramlatai.“

Milyen rendkívüli nagy szerepre van hivatva *Beöthy Zolt* megállapítása szerint ez a könyv már ma és a legközelebbi jövőben!

*

Jókaihoz való belső viszonyunk szempontjából érdekes története van a „*Nincsen ördög*“-nek, Jókai egyik kevésbé ismert regényének. Jókainak ez a regénye 1890-ben jelent meg a „*Nemzet*“ tárca-rovatában. Mint minden könyvét Jókainak, ezt is készültünk kiadni, de mielőtt még erre rákerült volna a sor, a *Légrády Testvérek* hirdetését olvastuk, mely szerint ők fogják Jókainak ezt a könyvét közrebocsátani. Nem akartam szemeimnek hinni és azonnal felkerestem Jókait, hogy megtudjam tőle az ügy mibenlétét. Jókai kijelentette, hogy ő ugyan nagy örömmel adatta ki velünk a könyveit, de úgy hallotta valakitől, hogy mi már nem igen fektetünk nagy súlyt azokra, mert nem vagyunk megelégedve az üzleti eredményekkel, úgy gondolja tehát, hogy helyesen cselekszik, ha ettől a tehertől minket megszabadít, és ezért ezt a regényt Légrádyéknak adta oda, akik már régen kértek tőle kiadandó munkát.

Jókai kijelentése engem módfelett meglepett, felizgatott, majdnem kétségbeejtett; semmiféle alapját az ő apprehenziójának nem bírtam bármilyen részünkről történt nyilatkozatban is felfedezni és igen sürgetőleg kértem, nevezze meg azt, aki vele olyat közölt, amit mi soha ki nem fejeztünk és ami teljesen távol áll tőlünk és teljességgel ellenkezik a mi szándékainkkal és érdekeinkkel. Jókai meg is nevezte *Marczali Henrik*-et, akitől arról az én állítólagos nyilatkozatomról értesült. Már most az ő engedélyével és a magam tisztázása érdekében azonnal felkerestem *Marczali*-t, aki egészen kétségbe volt esve, hogy egy ártatlan és inkább tréfás megjegyzés ily nagy és súlyos, messzire kiható félreértésre adhatott alkalmat. Emlékezetembe hozta, hogy valamelyik nap a könyvesboltunkban megfordult, ott egy újabban megjelent Jókai-regényt látott a pulpituson, még pedig a „*Gazdag szegények*“ címűt és arra a kérdésére, hogy hogyan fogy ez a mű, hogy veszik-e

azt vajjon, azt a választ kapta volna valamelyik segédttől, hogy bizony nem úgy, mint a „*Szegény gazdagok*“-at. Ezt ő egy alkalommal azután elmondta valakinek, és ebből az ártatlan könyvcim-tréfából, amely Jókai füléhez jutott, keletkezhetett a kellemetlen félreértés. Nem képzelhető szerinte más, mint hogy a Jókai fantáziája konstruálhatta ebből az ártatlan megjegyzésből azt, ami aztán Jókait megbántotta. *Marczali* tanár egészen határozottan emlékezett arra, hogy én velem egyáltalában soha Jókairól és az ő könyveiről nem is beszélt és készen nyilatkozott Jókait felkeresni és neki ezt kijelenteni. Én köszönettel fogadtam készségét, de kértem arra is, hogy miután ennek a dolognak ránk nézve súlyos eredménye az, hogy Jókai immár visszavonhatatlanul egyik regényét más kiadónál jelenteti meg, sziveskedjék írásban is megtenni az általa önként felajánlott kijelentést, hogy azt szükség esetén felhasználhassam. *Marczali* tanár lojálisan teljesítette kérésemet és én most harminc esztendő után itt közlöm az ő, akkor Jókai Mórhoz címzett levelét, amely megmagyarázza, hogy a „*Nincsen ördög*“ mért nem jelent meg a mi kiadásunkban, ami a későbbiek folyamán, a nemzeti diszkiadás megjelenése során még nagy bonyodalmak okozója lett Jókai és a Légrády cég között.

Marczali Henriknek *Jókai Mór*-hoz intézett levele következőképpen hangzik:

Igen tisztelt Uram!

Révai Mór ur volt nálam és elmondta, hogy nevemmel csunya visszaélést üztek oly ügyben, mely Jókai Urnak irodalmi működését, illetőleg annak üzleti sikerét érinti.

Becsületszavamra mondom, hogy Révai ur soha nekem e tárgyban nem szólt. Becsületszavamra mondom, hogy én soha e tárgyat senkivel szemben nem érintettem, amint hogy felőle semmiképp tájékozva nem voltam, nem is lehettem.

Kivánom, hogy e határozott és minden tétova nélkül adott nyilatkozatom az e tárgyban lehető félreértéseket eloszlassa.

Teljes tisztelettel maradok
igen tisztelt Jókai urnak
igaz hive és tisztelője

Budapest, 1890 december 6.

Marczali Henrik.

Jókai a külföld irodalmában.

Jókainak az volt a szokása, hogy a midőn napi munkája befejeztével délelőttöként a városba indult, különböző teendőit egy cédulára írta fel, abban a sorrendben, amint járatait el akarta intézni. Ezekből a pro-memoria-cédulákból több is van birtokomban; az egyik így hangzik:

„Athenaeum
Uj regényem kiadása
Pályázatra Akadémiához beküldve
Jarrold.“

Másiknak a szövege a következő:

„Nyugdíjam kieszközlése Berzeviczynél, Zsilinszkynél,
Uj novella-gyűjtemény: „Tul a láthatáron“,
Athenaeumnál tudakozódás osztalék iránt,
Regény megjelenése. Kérdés,
Szerződés a tiz kötetre „Extravagantes“
Adria prezenzmark átvétele, Január
Feszty Árpádné kamatjainak fizetése,
Alapítványok kamatjai
Jarrold, Doubleday.“

Ez az utóbbi két név ebben az időben nagyon foglalkoztatta Jókait. *Jarrold* és *Doubleday*. Minduntalan visszatér a pro-memoria-cédulákon e két kiadónak a neve. Az egyik angol, a másik amerikai. Jókai abban az időben, a 90-es években, e két kiadó útján került kapcsolatba a világirodalommal, az angolul beszélő nép millióival. És Jókait ebben az időben az ő könyveinek külföldi kiadásai szinte jobban érdekelték, mint a magyar kiadások.

Mi magyarok büszkék voltunk Jókai külföldi elismerésére és világhirnévére, pedig hát — kellően megvilágítva — ennek a hirnévnek és elismerésnek méretei inkább elszomorítók.

Jókai ott lehetett volna a világ legelső íróinak sorában, ami olvasottságát, népszerűségét, világelterjedését illeti, de nem volt ott az őt megillető helyen — azért, mert nem volt, aki őt adminisztrálja, aki őt lanszirozza akkor, amikor annak itt volt az ideje; azért — kimondom nyíltan — mert nem volt

akkor kiadója, aki európai látkörrel az ország szűk határain túl is kivitte volna az ő munkáit.

Jókai akkor írta „*Erdély aranykorá*“-t, a „*Magyar nábob*“-ot, „*Kárpáthy Zoltán*“-t, „*Az új földesur*“-at, amikor *Victor Hugo* a „*Nyomorultak*“-at, a „*Nevető ember*“-t, a „*Tenger munkásai*“-t, amikor *Alexandre Dumas* „*A három testőr*“-t, „*Gróf Monte Christo*“-t és a „*Párisi Mohikánok*“-at, amikor *Eugène Sue* a „*Párisi titkok*“-at, „*A bolygó zsidó*“-t, „*A hét főbűn*“-t adta ki.

Ha a romantikus irodalomnak ebben a korszakában jelennek meg ezek a Jókai-regények a művelt nagy nemzetek nyelvén, akkor Jókai világhíre, elterjedtsége, kulturális jelentősége legalább is egyívású volna a *Hugo, Dumas, Sue* nevével. Az angol, az északamerikai nemzet akkor a szabadságharc után érdeklődött is a magyarság iránt *Kössuth Lajos* nagy agitációja folytán és Jókai műveinek beilleszkedése az angol, az amerikai irodalmakba, a magyar ügynek is mérhetetlen szolgálatokat tehetett volna, olyanokat, amelyeknek hatását még ma is, sőt ma fokozott mértékben élveznök.

De akkor senki sem gondolt arra, hogy Jókait ki kell vinni a külföldre, akkor nem volt mellette senki, aki erre alkalmas lett volna. A magyar kiadóság épp oly primitív állapotban volt, mint minden egyéb az országban. Érezhette azért mégis *Emich Gusztáv*, hogy Jókait nem lehet mégsem csak magyar nyelven kiadni és közre is bocsátotta *Dux Adolf* fordításában a „*Magyar nábob*“-ot 1856-ban németül és „*A régi jó tábla-birá*“-at *Bródy Zsigmond* fordításában 1864-ben, de ezekből a könyvekből a külföldre jóformán semmi sem jutott ki, ezek inkább a hazai német ajku olvasóközönségnek voltak szánva.

A német birodalomban, német kiadóknál Jókai egyes műveit csak a 60-as évek végén és a 70-es évek elején helyezte el *Kertbeny Károly Mária*, egy félbenmaradt könyvkereskedő, de az ő fordításai oly rosszak voltak, hogy szinte csodálatos, ha a német könyvpiac befogadta.

Abban az időben különösen *Otto Janke* berlini könyvkiadó és *Philipp Reclam*, a népszerű „*Universal-Bibliothek*“ kiadója adtak ki nagyszámban Jókai-regényeket, de ezek is, mint a többi egyebütt megjelent Jókai-művek, szinte kivétel nél-

kül gyatra, felületes, sokszor csonka és értelmetlen fordításokban jelentek meg.

Mintegy 150 műve jelent meg Jókainak német nyelven és ezek közt alig egy-kettő gondos, élvezhető fordításban.

Minő nagy hatása lehetett Jókai költészetének a nagy és művelt német közönségre, — ha ilyen fordítások mellett is megtudta hódítani! *Mikszáth Kálmán* igen helyesen állapítja meg, hogy ezekben a fordításokban

„épen a legragyogóbb tulajdonságai, a természetesség, az elevenség, a humor, a grációzitás és a nyelv csodálatos muzsikája elpusztulnak vagy legalább elhalványodnak, míg ellenben hibái, a fantasztikus, szertelen mese, a kompozíció egyenetlensége és a lélektanilag hibás alakok épségben megmaradnak. — És hát ebből látni, mekkora nagy legény ő! Egy író, akinek jóformán csak a gyengébb tulajdonságait viszik ki a külföldre és aki azokkal is ott ragyog a legnagyobbak közt!“

Jókai maga állapítja meg önéletrajzában:

„A jó fordító és a jó kiadó az írónak az, ami a szárny a madárnak. Egy toll még nem röpit el.“

Milyen kár, hogy Jókainak nem voltak jó fordítói. Ha lettek volna — bizonyára ezek a külföldi kiadói, elsőrangú mesterei szakmájuknak, épp oly sikert érhettek volna el műveivel, épp úgy állandósíthatták volna fennmaradásukat, kelendőségüket, mint a világ többi nagy elbeszélőit.

Meggyőződésem szerint a rossz fordításokon és az igen nagy időbeli késedelmeken mult, hogy ez nem sikerült a maga teljességében és erősen hiszem, hogy ha arra illetékesek — kedvező körülmények között és a feltétlenül bekövetkező, kedvező irodalmi áramlatba bekapcsolódva, valamikor újra kezükbe veszik ezt az ügyet — azt diadalra is fogják vinni.

*

Még rosszabbul járt Jókai *francia* nyelvű kiadásaival. Hallgassuk meg, mit mond ezekre nézve a nyelvi ismereteinél fogva erre illetékes *Adorján Andor*:

„... Tudniillik rosszak a fordítások. Párisban, valahol a Szajnaparton kezünkbe akadt néhány francia Jókai-regény. Ott a sorok és szavak versenyt gyilkolják a mi nagy Jókainkat és a jobb

sorsra érdemes francia nyelvet. Tudniillik itt az történt, hogy a költőfejedelemnek néhány magyar tisztelője, javarészt arisztokraták, elhatározták, hogy Jókainak a „hóna alá nyulnak“: lefordítják műveit franciára és majd ők megmutatják, így meg úgy, de Jókait világhírhez segítik. Meg is csinálták a fordítást; száznál is több tanári kéz plajbásznak maradt ott csak helye és korrektori deleáló ceruzának, legfeljebb még kicsi hely a felhaborodás számára. De Jókai kiszorult belőle, ki annyira, hogy még a saruja porát se találjuk. Ne lepődjünk meg hát rajta, ha Franciaországban — ahol különben is exkluzív a nemzeti izlés — nem ismerik Jókait.“

Hát igenis, ne lepődjünk meg, hanem inkább örüljünk neki, hogy mindössze hét mű van franciára lefordítva, mert talán még lehetséges lesz valaha a Jókai legjobb műveivel kongeniális fordításokban a francia olvasókat is meghódítani.

Ámbár ennek igen nehéz a sora. A francia nemzeti sovinizmus alig enged külföldi írókat érvényesülni. Ez közismertes. Ez alól alig van kivétel. Én éppen Jókainak a francia romantikusokkal való szellemi rokonságára alapítottam azt az eljárásomat *Mme Edmond Adamnál*, amelyet már egy előbbi fejezetben említettem. Akkor, az ő tanácsára is, érintkezésbe léptem a *Hachette* cég elnökével, a kiváló *Fouret*-val és a zseniális *Georges Charpentier*-val. *Fouret* nagy tisztelője volt Jókainak, ő adta volt ki „*Az új földészur*“ francia fordítását több kiadásban és mint a legnagyobb francia kiadóvállalat feje, leginkább felkarolta a külföldi irodalmat. *Charpentier* a legnépszerűbb francia íróknak szerencsés kezű, kedvelt kiadója volt, némelyik kiadványából száz kiadást nyomtatott ki egyszerre. Őt megnyerni biztos sikert jelentett volna.

Mindketten igen barátságosan fogadták előterjesztésemet, több ízben tanácskoztak is velem róla, — de a vers vége mindig az volt, hogy Jókai ismeretlen Franciaországban, őt előbb meg kell ismernie Párisnak, ki kellene jönnie néhány évre Párisba, ott társadalmi életet élnie, ahogy *Turgenyev* tette, aki azután szinte úgy szerepelt műveivel a francia közönség előtt, mintha vérbeli párisi lett volna. Még azt is elhitték róla, hogy némely munkáját franciául írta.

Mikor én Jókai-val közöltem párisi tanácskozásaim tartalmát, az volt a válasza, hogy miután ő Párisban is csak egy-

szer ebédelhetne napjában s akkor se többet egy falat husnál — legkisebb vágyódása sincs Párisban élni csak azért, mert ott élve, tizszer vagy huszszor annyit kereshetne meg.

Jól is tette. Ez a kaland nem is lett volna Jókainak való. Nem is tanácsolta neki senki. Párist bizonyára meghódította volna Jókai, de mi elvesztettük volna őt.

*

Igazán csodálatos, hogy ily visszás körülmények közt Jókai művei mégis hódító utra kelhettek még a kisebb országokban, a kisebb nemzetek szűkebb nyelvterületein is. Sőt itt majdnem nagyobb mértékben, mint a nagy világnyelveken. Így olasz nyelven sok munkája jelent meg különböző napilapok tárcarovatában, könyvalakban is 8 műve; a szláv nyelvű nemzetek erősen olvasták Jókait: lengyel nyelven 48 műve, cseh nyelven 22 műve, szlovén nyelven 2, horvátul 1, szerbül 16, ruthénül 2 és orosz nyelven 30 műve jelent meg.

Az északi nemzetek nagyon kedvelték Jókait, mert némelyiknek nyelvén ugyanaz a műve 2, sőt 3 különböző fordításban is megjelent. Dán nyelven 6 műve, finn nyelven 16, holland nyelven 4 és svéd nyelven 16 műve látott napvilágot.

Felsorolásom teljes lesz, ha még megemlítem, hogy 4 román, 3 spanyol, 1 újjörög, 1 török és 1 volapük nyelvű kiadásról van tudomásom.

Természetesen itt csak az önállóan megjelent könyvkiadásokról van szó, de nincs a lapok tárcaközléseiről, sem arról a számtalan novelláról és elbeszélésről, amelyek a világ összes szépirodalmi folyóirataiban jelentek meg.

Mindezek közül a munkák közül igen keveset fordítottak le magyar eredetiből, legtöbbször németből fordított — elképzelhető, minő lehet az a szöveg, melynek a rossz német fordítás szolgált alapul. Több ízben az az érdekes eset merült fel, hogy aziránt fordultak hozzánk engedélyért, hogy valamelyik megnevezett művét Jókainak engedjük át franciából németre való fordításra. Mi az ilyet természetesen megtagadtuk, sokszor nem is tudva, melyik műről van szó, mert a megváltoztatott címből azt nem is lehetett kideríteni. Több esetben

egészen biztosan megállapíthattuk, hogy németből franciára fordított munkát akart valaki franciából németre fordítani és kiadni.

*

És most térjünk vissza *Jarrold*-hoz és *Doubleday*-hoz, az angol és az amerikai kiadóhoz.

Minden európai nyelvről volt szó a fentiekben, csak az angolról nem, arról a nyelvről, melyet az összes nyelvek közül a legtöbb ember beszél. Éppen ezért egy olyan termékeny íróra nézve, mint aminő Jókai volt, az ő műveinek angol nyelvű kiadása esetleg fontosabb lehetett az összes más nyelvű kiadásoknál. Mégsem törődött itt evvel az ügygel senki, sem maga Jókai, sem egyetlen kiadója vagy barátja — hanem törődött Londonban egy teljesen ismeretlen ember.

A British Museumé a világ legnagyobb könyvtára. Oda eljutottak német kiadásban a Jókai munkái is. A könyvtár egyik tisztviselőjének egyszer kezébe kerülvén egy német Jókai-kötet, lapozgatás közben egy pár sort elolvasott belőle, ami annyira megragadta, hogy izgatottan kíváncsi volt a könyvre. El is olvasta elejétől végéig és nem tudta, hova legyen a csodálattól. Egy új, egészen ismeretlen világ nyílt meg előtte. Elővette a szerző más munkáját is, csodálata csak fokozódott. Miután Jókainak így több munkáját elolvasta, az az élénk vágy foglalkoztatta, hogy ezekkel az irodalmi csemegékkel meg kell ismertetni az angol olvasóközönséget is. Utánajárt annak, rá lehetne-e akadni egy olyan csoda-emberre, aki tud magyarul is, angolul is, aki megérti az exotikus magyar idiómát és bírja az angol irodalmi nyelvet és stílust. Hát bizony nem akadt olyan csoda-emberre és nagy elhatározásra jutott, arra, hogy ő maga fogja megtanulni a magyar nyelvet és aztán ő maga fogja lefordítani angolra azokat a csodakönyveket.

R. Nisbet Bain, így hívták a derék embert, azonnal hozzá is fogott a magyar grammatikához és sok hónapi szorgalmas magántanulás után — könyvből és szótárból annyira elsajátította nyelvünket, hogy hozzá mert fogni az első Jókai-könyv fordításához.

De *R. Nisbet Bain*, a gyakorlati angol még mást is tett: megfelelő kiadót keresett és talált, olyat, aki kész volt tel-

jes erejével a Jókai-kiadványoknak szentelni magát. Ez volt a *Jarrold & Sons* londoni cég.

Jarrold mindenekelőtt Jókaihoz fordult és beleegyezését kérte. Tiszteletdíjról nem tett említést. Én azt tanácsoltam Jókainak, válasszon ki művei közül kettőt és azokat ajánlja fel *Jarrold*nak, tiszteletdíjról ő se tegyen említést. Animáljuk az angol kiadót, hogy egy szép és olcsó kiadást csináljon, mert hiszen az a két-három könyv, amely eddig Jókaitól angol nyelven megjelent, oly rendkívül drága bolti áron került forgalomba, hogy elterjedésre egyáltalában nem is igen számíthatott.

Jókai elfogadta javaslatomat. *Jarrold* kiadta a két munkát igen diszes kiállításban, elegáns kötésben, mégis csak hat shillinges áron, amely az angol viszonyokhoz képest olcsó árnak mondható. Egy évre rá újra levéllel fordult Jókaihoz, azzal, hogy még néhány kötetet szívesen kiadna tőle. Erre azután mi irtuk meg a választ, s kifejtettük neki, hogy az eddig közrebocsátott két kötetet minden megtérítés nélkül engedte át a szerző, hogy munkáinak angol nyelven való rendszeres kiadását ily uton kezdeményezze, nem volna azonban helyénvaló többi munkáit is díjtalanul átengedni, mert hiszen természetes, hogy bizonyos szerény honoráriumra igényt tartani jogosítva van. Éppen ezért minket bizott meg a szerző ez anyagi ügyeknek lebonyolításával és mi készséggel vállalkoztunk is erre, abban a reményben, hogy *Jarrold*-ék is helyénvalónak fogják találni, hogy kielégítsék a szerzőnek nem túl nagy igényeit. Kértük tehát, hogy ő maga tegyen erre vonatkozólag javaslatot, készeknek nyilatkozván a magunk részéről arra, hogy a könyvek kiválasztása tekintetében mindenképpen kezére fogunk járni és meg fogjuk neki jelölni Jókai legjobb munkáit.

Aki a szerzői jogi viszonyokat ismeri, magától értetődőnek fogja találni, hogy ilyen szerény hangon támasztottuk Jókai nevében az igényeket, mert hiszen a helyzet az volt, hogy bármely angol kiadó szó nélkül és minden fizetés nélkül Jókainak bármely munkáját lenyomathatta volna és kiadhatta volna. Nagy tiszteletdíjat várni sem lehetett, mert hiszen a kiadó, aki a munkát ily uton magához váltja, evvel éppen e viszonyoknál fogva nem volt biztosítva afelől, hogy

ugyanaz a munka nem jelenik meg más kiadónál is, mert hiszen a védelmi idő már régen lejárt és még a magyar törvény szerint szükséges formalitások sem voltak megtartva.

Jarrold-ék megértették intencionát és már legközelebbi levelükben készeknek nyilatkoztak Jókainak minden kötetért kiadásonként 25 fontot fizetni, ami a mi pénzünk szerint akkor körülbelül 600 koronát tett ki, vagy pedig egy 5 százalékos *royaltyt* (tantième), a szerző választása szerint. A szerző az előbbit, a fix összegű díjazást fogadta el és ezen az alapon jött létre akkor az a megállapodás, hogy Jarrold ki fogja adni egymásután a „*Janicsárok végnapjai*“-t, „*A fehér rózsá*“-t, „*A szegény gazdagok*“-at, a „*Magyar nábob*“-ot, a „*Kárpáthy Zoltán*“-t, a „*Szomorú napok*“-at és „*Rab Ráby*“-t. Jarrold önként vállalt kötelezettséget arra, hogy ezeket a könyveket a szerző nagy jelentőségéhez mért előkelő stílusban fogja kiállítani és a szerzőnek minden vele közlendő kívánságát szívesen és készséggel fogja teljesíteni. Jarrold-ék szavuknak is állottak, igazán gyönyörű dresszbe öltöztették Jókai könyveit, gyors egymásutánban ki is adták és nagy körültekintéssel, ügyességgel és hozzáértéssel terjesztették a munkákat. Ugy, hogy a legtöbb mű már egy-két év múlva 4., 5., 6. kiadást ért. Minthogy közben megjelent nálunk a „*Sárga rózsá*“, mi Jókainak erre a remekművére is figyelmeztettük Jarrold-ot és ő gondoskodott is róla, hogy azt azonnal fordítsa le *Nisbet Bain*, hogy minél előbb kiadja ezt a munkát is.

Jarrold, amint leveleiből és a hozzánk küldött prospektusokból és nyomtatványokból, a hírlapok közléseiből, a Jókai egyre növekvő népszerűségéből megállapíthattuk, mindenképpen megfelelt azoknak a várakozásoknak, amelyeket mi Jókai angol kiadójához fűzhettünk. A levelezést állandóan mi vittük Jókai nevében, az elszámolásokat is mi ellenőriztük és mindig rendben találtuk, minden felvilágosításért hozzánk fordult és mi minden kívánságát készséggel teljesítettük.

Különösen Jókai arcképei körül voltak mindig újra ismétlődő kívánságai, amelyekből kiderül, hogy az angol közönséget a költő személyes életkörülményeinek ismertetésével lehetett legjobban közelhozni az ő munkáihoz. Egyszer azt az arcképét kérte Jókainak, amelyen magyar diszruhában van levéve:

„abban a különös ruhában, amelyet nézetünk szerint jogosítva van hordani annál a körülménynél fogva, hogy Ausztria császára nemrég nevezte ki őt a magyar mágnástábla tagjává.“ *Jarrold* azt hitte, hogy csak a főrendiházi tagság, melyre a „császár“ nevez ki, jogosít a magyar díszruha viselésére.

A „*Magyar Nábob*“-ot egy oly arcképpel akarja ellátni, amelyben Jókai le van véve „in your robes as a Doctor of Medicine“. Jókai, amióta a pesti egyetem diszdoktorává avatta, sohasem hagyta el a doktori jelzőt neve mellől és *Jarrold* azt hiszi, hogy ő orvosdoktor, mert Angliában csak ezt nevezik doktornak és hogy az orvosdoktor különleges ruha illeti meg. Későbbi leveleiben egyszerű mellképet, azután olyan képet kér, mely Jókait Párisban létekor ábrázolja, azután olyat, amely ujjab házassága után őt nejével együtt ábrázolja. Mindezekből a kívánságokból az derült ki, hogy *Jarrold* nagy szeretettel karolta fel a Jókai-kiadásnak és propagálásának ügyét, ami pedig nem volt könnyű, mert hiszen a Jókai romantikájának abban az időben már meg kellett küzdenie az ujjab szépirodalmi irányokkal és a közönség megváltozott ízlésével. *Jarrold* mégis nagy sikert ért el és teljes joggal a Jókai legitim angol kiadójának tartotta magát, midőn egy nap őt is, minket is feletta meglepő eset történt.

1898 július havában azt írja nekünk *Jarrold*, hogy levelet kapott egy amerikai üzletbarátjától, aki az ő megbízásából Amerikában szervezi a Jókai-művek terjesztését és ehhez a levélhez csatolva volt egy amerikai lapnak kivágott cikke, amely szerint a *Doubleday & Maclure Co.* amerikai kiadó cég a Jókai Mór autorizált amerikai kiadója, a szerzővel kötött különleges megállapodása folytán. *Jarrold* felkér minket, küldjünk neki oly nyilatkozatot, amelyet ő Amerikában közzétehet, abból a célból, hogy igazolja, hogy mindazok a munkák, amelyekre nézve ő 1897 május 31-én Jókaival szerződött, valamint a tőlünk neki későbbben felajánlott „*Sárga rózsa*“ szerzői jogainak ő a birtokosa. Sürgősen kéri ezt a nyilatkozatot, mert hiszen az amerikai kiadó hirdeti a „*Magyar nábob*“ kiadását, tehát oly munkáét, amelyet ő már két hónappal ezelőtt közzétett angol nyelven.

Jarrold levelének vétele után azonnal felkerestem Jókait, hogy tőle felvilágosítást kérjek ebben az ügyben és tőle érte-

sültem arról, hogy bizonyára *ifj. Hegedüs Sándor* (unokaöccse), aki Amerikába utazott tanulmányutra, járt el a *Doubleday* cégnél ebben az ügyben, mert itthon említette, hogy ő majd a Jókai-regényeknek Amerikában kiadót fog keresni. Jókai magára vállalta, hogy gondoskodni fog mihamarabb a szükséges felvilágosításról, meg fogja tudni, hogy *ifj. Hegedüs Sándor* mit beszélt meg *Doubleday*-ékkal. Figyelmeztetni fogja, hogy semminemű olyan megállapodást nem létesíthet, amely a londoni kiadó érdekeit sérti. De a nagy távolság folytán még válasz sem érkezhett, amidőn már egy újabb levél jött *Jarrold*-tól 1898 október havában, még pedig ezuttal *Jókai*-hoz címezve és ebben a következőkről értesíti *Jókai*-t:

„Éppen most volt szerencsém magamnál láthatni az Ön unokaöccsét, Mr. Alexander Hegedüs junior, aki arról értesített engem, hogy a Révai Testvérek cége már nincs felhatalmazva többé az Ön nevében intézkedni, hanem hogy ő kapta meg a teljhatalmu felhatalmazást, hogy a jövőben az Ön irodalmi tulajdonjogai tekintetében a szükséges intézkedéseket tegye. Egyuttal említette azt, hogy a new-yorki *Doubleday*-céggel az Ön nevében bizonyos megállapodásokat létesített.“

Jarrold levele szerint *Hegedüs Sándor* említette azt is, hogy ha legközelebb találkozik *Doubleday*-vel, ajánlani fogja neki, hogy ő gyakorolja az Északamerikai Egyesült-Államokban a Jókai-jogokat, ellenben *Jarrold*-nak biztosítani akarja ugyanezeket a jogokat Anglia és a kolóniák részére egy royalty bázisán. Ezt a levelet Jókai hozta el hozzánk, a válaszlevéllel együtt, melyet ő *Jarrold*-nak írni akart és melynek angolra való fordítására felkért. Ez a válasz szószerint a következőképpen hangzik:

„Tisztelt Uraim!

Idecsátoltan megküldvén Önöknek az aláírással ellátott mellékelt nyugtát, szükségesnek tartom megállapítani, hogy unokaöccsémnek az Önök levelében említett kijelentése nem áll fenn és hogy ez a fiatal ember túlmessze ment, midőn kijelentette, hogy a Révai Testvérek cége nincs többé felhatalmazva helyettem eljárni.

Ezek az urak teljes bizalmamat élvezik ma épp úgy, mint

az előbbi időben és kizárólag az én nevemben és az én érde-
kemben írtak Önöknek eddigellé mindig, miután én tulságosan el-
vagyok foglalva (irodalommal), mintsem, hogy ezekkel a világi
dolgokkal foglalkozhatnék.

Révai urak engemet lekötöttek az ő önzetlenségük által és
igen nagyon fájdalmas volna rám nézve, ha az ő eljárásuk félre-
értésre adna alkalmat.

Dr. Maurus Jókai."

Együttal felhatalmazott Jókai arra, hogy *iff. Hegedüs Sándor*-nak mi is írjunk és hívjuk fel, hogy a *Jarrold* céget a levélben foglaltakra nézve a valósághoz hiven felvilá-
gosítani és megnyugtadni sziveskedjék.

Hogy ez megtörtént-e és minő formában, nem tudom. Tény
az, hogy *Jarrold*, midőn a fenti levelek tartalmát tudomásul
vette, ismételten sürgette *Jókai*-t közvetlen és hozzánk intézett
levelekben arra, hogy rendezze a *Doubleday*-ügyet, illetve
Hegedüs Sándor-nak azt a propozícióját, amely szerint a kiadá-
sok Amerika részére és Nagy-Britannia és a kolóniák részére
kettéválasztatnak. *Jarrold* igen korrektül járt el és tiszta hely-
zetet akart teremteni.

Én a *Doubleday*-ügybe, amelyről nem volt tudomásom,
sohasem avatkoztam bele; örültem volna, ha valamiképpen sike-
rült volna *Jókai* munkáinak még nagyobb piacot, még nagyobb
elterjedést és *Jókainak* még nagyobb jövedelmet biztosítani,
de attól tartottam, hogy a bifurkáció nem fog jóra vezetni és
hogy a régi magyar közmondás szerint sok szakács elsózza
a levest. *Jarrold* levelei mind ritkábbá váltak, nem is igen
fordult újabb könyvekért hozzánk. Közben arról értesített,
hogy egyik *Jókai*-könyvet, a „*Mire megvénülünk*“-et tényleg
kiadta a *Doubleday*-vel való arrangement alapján, de én ugy-
vettem észre, hogy a régi kedv és a régi lelkesedés
elszállt.

1900 nyarán, a párisi kiállítás alkalmával Párisban jár-
ván, fel akartam *Jarrold*-ot keresni Londonban. Szándékomat
be is jelentettem neki, de nem vihettam keresztül éppen
azért, mert *Jókai* ügyeiben a tervezettnél hosszabb időt kellett
Párisban töltenem. Így ez a látogatásom ezuttal elmaradt. Csak
később, már *Jókai* halála után, volt alkalmam *Jarrold*-dal sze-
mélyesen találkozni.

A *Doubleday* céggel azonban 1900 után akaratlanul is érintkezésbe kellett lépniünk. Ifj. *Hegedüs Sándor* ugyanis abban állapodott meg *Doubleday*-ékkal, hogy ők a Jókai könyvei után példányonként két centet fognak szerzői royalty címén fizetni és ennek az összegnek fele *Jókai*-t, fele pedig *Hegedüs Sándor*-t illeti meg. Minthogy Hegedüsék Jókai újabb házassága folytán vele teljesen megszakitották az érintkezést, most már *Hegedüs* fordult hozzánk azzal a kéréssel, hogy az elszámolást, amely Jókaihoz érkezik, vele közöljem. A fennforgó körülményekre való tekintettel Jókai is kért, hogy ezt az ügyet vegyük le a válláról és felkérte a *Doubleday* céget, hogy ezentul csak nekünk küldje az elszámolásokat és a járandóságokat. Kénytelen-kelletlen már most ezt is magunkra kellett vennünk és most már *Doubleday* is állandóan hozzánk fordult mindenféle ügyben. Ebből az érintkezésből meggyőződünk róla, hogy annak az ügybuzgóságnak ellenére, amellyel a *Doubleday* cég a Jókai-ügyet kezelte, nagy kár volt a londoni kiadó önkéntelen monopóliumát megbolygatni, mert tekintettel arra, hogy Magyarország nem volt tagja a berni egyezségnek, az amerikai üzleti élelmesség és versengés ráfeküdt a Jókai-regényekre és utánnyomták őket olcsó, egy-két centes kiadásokban, természetesen csonkán, utánnyomták a lapokban is, mindez természetesen díjtalanul történt és így *Jarrold*-nak is, *Doubleday*-nek is lehetlenné tették a kiadások folytatását. Az utolsó elszámolások, amelyek *Doubleday*-től hozzánk érkeztek, némelyik könyvnel egy-két példánynak, maximálisan 22 példánynak évi eladásáról számoltak be.

Elszámolásról lévén szó, legyen szabad e helyütt megjegyezni, hogy mi, hivatásos kiadócéggel, üzleti vállalat, Jókai külföldi értékesítéséből soha egy fillért a magunk részére el nem fogadtunk, vissza nem tartottunk, nem kaptunk. Minden anyagi eredmény csorbitatlanul Jókait illette meg. Mi végeztük a munkát, rendelkezésre adtuk a hozzá való személyzetet, fedeztük az egyébként nem lényeges költségeket, de helyesnek tartottuk, hogy az anyagi eredmény kizárólag Jókait illesse meg és kívánatosnak tartottuk, hogy a külföldi kiadások révén neki lehetőleg tekintélyes jövedelme legyen, amely kártalanítsa őt azért, hogy saját kis nemzete nem képes eléggé jutalmazni munkásságát. Sok ízben fordultak hozzánk külföldről Jókai-

kiadások tárgyában és mi mindannyiszor erre a célra törekedtünk, mindig ebből a szempontból tárgyaltuk a dolgokat.

Az angoloknál megértésre is találtunk. A híres *Pearson* cég a Jarroldnál megjelent könyvek hatása alatt fordul Jókaihoz és tesz neki ajánlatot. Mi azt válaszoljuk *Pearson*-nak, hogy Jókai főbb munkái el vannak helyezve ezidőszerint, azonban mi sem áll utjában annak, hogy ő folyóirataiban Jókai nagyszámu munkáiból sokat közölhessen. Ő erre rá is áll és a *Pearson's Magazine* és *Pearson's Weekly*, több, mint két millió olvasóval rendelkező folyóiratok, állandóan közlik és tisztességesen honorálják Jókai munkáit.

Egy Angliában élő hazánkfia, *Kropf Lajos*, kéri Jókai engedélyét egy fordítás kiadására és azt írja: „Ha jól vagyok értesülve, nagyságos Uram írói tiszteletdíjra nem reflektál.“ Jókai nekünk adja át a levelet és mi válaszul azt írjuk *Kropfnak* többek között:

„Bárminő legyen Jókai elhatározása, éppen Uraságoddal, mint hazánkfiával szemben kifejezést kell adnunk azon óhajnak, hogy Jókai Mórnak az angol kiadások után írói tiszteletdíjra multhatatlanul reflektálnia kell. Nem lehet tőle kívánni, hogy egy munkás élet végén szellemi kincseit díjtalanul engedje át éppen oly könyvterületnek, ahol azokat a kiadók igen eredményesen még a szerző javára is gyümölcsöztethetik.“

Hazánkfia természetesen rá is áll álláspontunkra. Hivatkozik arra, hogy mi mindenestre tudjuk, hogy Ausztria és Magyarország még eddig nem csatlakozott a berni egyezményhez és hogy ennek az a következménye, hogy boldog-boldogtalan kinyomathat eredetiben vagy fordításban bármely munkát, mely Cisz- és Transz-Lajthániában megjelent. „Ha tehát — írja ő — az én kiadóm, mint becsületes ember, tiszteletdíjat ajánl fel, más kevésbbé lelkiismeretes kiadó pedig nem, úgy malomkövel a nyakán kezdi meg a versenyt az én kiadóm.“ Ez történt az amerikai esetben is.

Sikerült lassan, bár sajnos, nagyon későre, Jókait rábírni, hogy anyagi érdekeit ezekben a kérdésekben megóvni törekedjék. Most már nem engedte magát minden jöttment által befonatni, már nem adott mindenkinek írásbeli engedélyt fordításra és ismeretlen kiadónál való kiadásra, amiből soha egy

fillér tiszteletdíj nem jutott kezeihez. Érdekes dokumentuma ennek a változásnak az alábbi levél. Jókait Siófokon kereste fel valaki, hogy néhány munkájának fordítási jogát megszerezze. Erre azután *Jókai* a következő levelet intézte hozzám:

„Kedves Barátom! Tegnap itt volt nálam X. . . hogy egy-némely munkám németre való fordításának jogát megszerezze. Egyuttal azt is mondta, hogy mint azelőtt is tette, ő fogja a német kiadóknál és lapoknál elhelyezni. Miután azonban én biztos akartam lenni, hogy méltányos árat ígér s hogy érdekeim a szerződésben más irányban is védve legyenek, azt válaszoltam neki, hogy én már előzetesen megbeszéltem veled, hogy az ezen-tuli szerződéseket Te fogod ellenőrizni s én csak aláírom. Abban a meggyőződésben teszem ezt a kijelentést, hogy Te e tekintetben magadra vállalod a dolgok elintézését. Ha tehát ír Neked, vagy személyesen felkeres, légy óvatos vele szemben és nézd, hogy ugy az ár tekintetében, mint egyébként, érdekeim meg legyenek védve.

Legőszintébb baráti üdvkivánattal maradok
Siófok, 1903. július 20.

igaz barátod

Dr. Jókai Mór.“

Az ipse sohasem keresett fel engem. Ugy látszik, tisztában volt az ügygyel. Meg is irtam Jókainak egy hét elmúltával:

„Eddigelé... nem jelentkezett, ami különben természetes is, mert ezek az urak csak úgy szeretnek fordításokat eszközölni, hogy abból a magyar írónak semmi se jusson.“

*

Jarrold-nak és *Nisbet Bain*-nek minden jóindulata mellett sem állanak azonban Jókai angol fordításai azon a színvonalon, amely kívánatos volna. A magyar nyelv társtalan volta, magában állása az európai nyelvek között, az idegenek szemében exotikus volta okozza azt, hogy oly igen kevesen ismerik a született magyarokon kívül ezt a nekünk oly szép, oly melódikus, oly költői nyelvet és így azután nem csoda, ha egy olyan nagy írónak, mint Jókai volt, nem akad kongeniális fordítója.

Már *Pearson* írja Jókaihoz intézett egyik levelében 1897-ben:

„A legnagyobb érdeklődéssel olvastam az utóbbi években az Ön páratlan érdekes műveinek angol fordításait, de azt hiszem, ámbár legnagyobb sajnálatomra nem ismerem a magyar nyelvet, hogy ezek a fordítások aligha alkalmasak arra, hogy az Ön géniuszát méltó módon tolmácsolják az angol közönség előtt.“

Felette érdekes egy előkelő angol folyóirat támadása a fordító ellen, amelyet véletlenségből juttathatott Jókai tudomására *Ágai Adolf*, a következő levél kíséretében:

„1898. november 6.

Drága Mester! Hogy egyik angol fordítódnak, R. Nisbet Bain mesternek kellőképpen a körmére koppinthass, küldöm be ezt a kivágványt, helyesebben kitépvényt, melyet a „Japán-kávéház“ illemhelyén fedeztem fel. Hiszen az az ur nem fordító, de irodalmi miskároló.“

Okot pedig erre a levélre a „*Saturday Review*“ egyik bírálata szolgáltatott, amelyben a szerző kifejti a következőt:

„Mi nem tudjuk, hogy milyen véleménynyel van Dr. Jókai mostani fordítójáról, R. Nisbet Bainről, de a mi véleményünk legalább is egy tekintetben félreérthetetlen. Miután a bevezetésben arról biztosít minket, hogy a „Magyar Nábob“ elérte a nemzeti klasszikust megillető pozíciót, szárazon hozzáteszi, hogy szabadságot vett magának arra, hogy az eredeti munkának jó egy harmadrészét elhagyja, mert ő mindig következetesen azon a véleményen volt, hogy az eredeti mese szerkezete a tulságosan sok epizód folytán szenved.

Ennek a véleménynek a nyíltságával csak annak impertinenciája (!) hasonlítható össze és mi azt ajánlanók Mister Bainnek, ha sorsa megint összehozza egy oly munkával, amelyet ő nemzeti klasszikusnak nevez, akkor hagyja el kritikai bölcseségeit erről a kérdésről.

Jókai bizonyára képes megállni a saját lábán, a fordítónak mindennemű alkalmi segítsége nélkül is; Jókai feltétlenül és félreérthetetlenül a jelen század nagy elbeszélőinek sorába tartozik, a Dumas-k és Sienkieviczek sorába.“

Azután hosszasan magyarázza Jókainak jelentőségét és azzal fejezi be, hogy 50 év múlt el a „*Magyar Nábob*“ megírása óta és ennek fennmaradása még a mostani megcsonkított formájában is, önmagában kielégítő kritikája ennek a könyvnek.

Ezek a közlések nem voltak kellemesek, de nem lehetett semmit sem tenni, az okot elhárítani nem volt módunkban.

Mégis igaza volt a „*Saturday Review*“ kritikásának, a Jókai géniusza ezek ellenére is keresztül tudott törni, a Jókai muzsája ezek ellenére is meg tudta hódítani még az angolul beszélő világot is.

Egész könyvet lehetne megtölteni azokkal a nyilatkozatokkal, amelyeket különböző könyveinek angol kiadásai a sajtóban és a közönségben kiváltottak. De ez nem lehet célja ennek a munkának és így csak a felfogások jellemzésére óhajtok itt egy pár rövid idézetet beiktatni, amelyek a hűvös angolnak csodálatos lelkesedését jellemzik Jókai munkáival szemben.

Az „*Illustrated London News*“, ez a kiváló folyóirat, Jókai „*A köszivü ember fia*“ című regényéről azt írja:

„A legjobb regény, amelyet valaha Jókaitól olvastunk. A lelkesedés, amely ebben a könyvben megszólal, magával ragad. Nincs semmi az irodalomban — beleértve De Quincey művét: „A kalmuk tatárok szökését“, — ami csak meg is közelítené a 200 magyar huszár rettenetes lovaglásának leírását a Jókai munkájában.“

A „*Tengerszemü hölgy*“-et különös elragadtatással fogadta az angol sajtó. Érdekes, hogy ugyancsak az „*Illustrated London News*“ a költő e művét varázslatosnak és elbájolóknak mondván, így folytatja:

„Mikor „*A köszivü ember fia*“-t olvastuk, azt hittük, hogy ez a nagy írónak mesterműve, ám a „*Tengerszemü hölgy*“ ezt is felülmulja. A regény frissége, a benne megnyilvánuló drámai erő, a költő humora minden részletében csodálatos.“

Különös hatása volt a „*Magyar Nábob*“-nak, amelyről *Charles Sealsfield*, a kiváló angol író a következőket írta:

„Jókai e regénye rendkívül becses, kiváló, minden ízében magyar munka, olyan, aminő csak elvétve jelenik meg

az irodalomban. Valóban, évek óta nem ismerek olyan művet, amely annyira elbájolt volna, mint ez.“

A „*Monthly Review*“ így mutatja be Jókait:

„Hogy az angol közönségnek megfelelő fogalmat adjunk Jókai irói egyéniségéről, tessék egy autort elképzelni, aki a parlamentnek befolyásos tagja, aki a „*Times*“-t és a „*Punch*“-öt szerkeszti és egyidejűleg ráért Dickens, Anthony Trollope és Jules Verne összes műveit megírni és a halhatatlanság pálmáját elnyerni.“

Az angol ember különösen érdeklődik az ő kedvenc íróinak élete és pályafutása iránt. És Jókainak érdekes pályakezdése az angolok szemében romantikus glóriával volt bevonva. Persze sok tulzás volt abban, amit az angol lapok Jókai élete folyásával kapcsolatban közöltek. Érdekes egy ázsiai lapnak, a „*Pevang Gazette*“-nak közlése:

„A leghiresebb magyar színésznő imádta férjét, s amikor megtudta, hogy Jókait halálra ítélték, mert része volt a forradalomban, eladta pompás ékszereit. A befolyt pénzzel megvesztegette az örököt s megszöktette férjét. Sötét erdőbe menekültek és sokáig éltek a vadon Kárpátokban, ezalatt vad gyümölcsceffel és kecsketejjel táplálkoztak. Barátainak sikerült számára kegyelmet biztosítani. Erre Jókai visszatért és nagy szorgalommal fogott az újságíráshoz, de aztán ezzel felhagyott s a regényírásnak szentelte nagy tudását. Hires ember, szenátor lett. Több ő Magyarországnak, mint Scott Angliának, mint Dumas Franciaországnak.“

Az érdeklődést, mely Jókai iránt nyilvánult, átvitték hazájára, országára is. Itt azután néha furcsa és kellemetlen esetek adták elő magukat.

A „*Figaro*“ például egy ízben a költészetre vonatkozó három körkérdést intézett a világ nagy íróihoz. Ezeket a körkérdéseket, miután nagy súlyt helyeztek Jókai személyes véleményére, hozzá is beküldötték azzal, hogy az ő számára tartották fenn az európai országok közül *Ausztriát*. Akkortájt intézték ezt a körkérdést Jókaihoz a tudós franciák, amikor egy másik napilapjukban, a „*Temps*“-ban megjelent a „*La rose jaune*“ (a „*Sárga rózsá*“).

Jókai szelid humorral válaszolt:

„Nagyon hizelgő rám nézve kedves levelük, melyben azt az ajánlatot teszik nekem: irjak Önöknek egy essay-t az osztrák poézisről.

Nem tudok tisztába jönni vele, hogy a *német* osztrák poézisről, a *cseh* osztrák poézisről, vagy a *lengyel* osztrák poézisről kívánnak-e cikket tőlem? Mert mind e provinciákban idegen vagyok. Én csak hazámnak az irodalmát ismerem, az én hazámét, melyet Magyarországnak neveznek. (Ez egy független királyság a Kárpátok alatt és a Duna partjain és tíz század óta létezik.) Az én nemzetem keleti nyelvet ír és beszél, melynek nincs semmi közössége a teuton idiomákkal és Ausztria népfajával. Ön bizonyára ismeri a kitünő Tissotnak „Le pays des Tziganes“ című művét. De nem kell feltételezni, hogy minden magyar cigány muzsikál, vannak, akik szépirodalommal és szépművészetekkel is foglalkoznak.“

Még bosszantóbb eset történt egy ízben a „*Szegény gazdagok*“ amerikai kiadásával, amelyet *Doubleday* bocsátott közre igen szép kiállításban, jó papíron, szép nyomásban, elegáns kötésben; erre a kötésre azonban pompás szinnyomattal egy hatalmas kétfejű sas volt odapréselve. Mi természetesen azonnal kérdést intéztünk az amerikai kiadóhoz, hogy miképp jntott ő ahhoz, hogy Jókai könyvét az osztrák címerrel diszitse, egyuttal felvilágosítván őt ennek a dolognak a mibenlétéről. Erre a cég azt válaszolta, hogy itt sajnálatos félreértésről van szó, a művész, akire a címtáblát ékesítő jelvény elkészítését bízta, azt gondolta, hogy a kétfejű sassal nagy tisztességet fog szerezni a szerzőnek. A következő kötetnél majd helyrehozza a hibát.

Helyre is hozta akként, hogy a rá következő kötetnél a kétfelé osztott címerpajzs pompázik a bekötési táblán: az egyik szakaszban a hármas halom a kettős kereszttel, a másikban egy arany oroszlán. Ezt tartotta az amerikai a magyar címernek.

Jókai Mór azután erre a helyreigazításra komolyan megharagudott. Sürgősen írt nekem, küldessek *Doubleday*nak egy Magyarország címerét: „a legujabb regényem táblájára megint ezt az örült címerchimaerát nyomatták.“ *Doubleday* most már

az utána következő köteten végre-valahára helyre is hozta a tévedést.

Fokmérője a hatásnak, amelyet Jókai az angol olvasókra tett, az a sok levél, amelyet egyes ismeretlen tisztelői minduntalan hozzá intéztek, egyes emberek, akik semmit sem akartak, választ sem vártak, csak éppen elragadtatásuknak óhajtottak kifejezést adni. Ezek közül egyet meg akarok itt a közönséggel ismertetni, annál is inkább, mert azt már Jókai nem olvashatta. Mire a levél Budapestre jött, Jókai már halott volt. Egy nappal Jókai halála előtt írta a cambridgei egyetem egyik hallgatója ezt a némi részében fellengző volta mellett is őszintén megható levelet:

„Kings College, Cambridge, England, 1904. máj. 4-én.
Mélyen tisztelt Uram! Király a regényírók között, kinek szavára a Regény Történelemmé és a Történelem Regénynyé változott, meghallottam, hogy betegség gyötri. Mély fájdalom nyilal át nemcsak egész Magyarországon, hanem az egész világon, melyet fenséges szelleme felemelt, megnemesített és gyönyörködtetett. Ez a hír engem, mint ezen angol egyetem hallgatóját (a historical student and lecturer of these English University) úgy érint, mint személyes barátot. Én Önt egy csomó remek írásából ismertem meg, melyek telve vannak emberszeretettel, fényes tettel és dicsőséggel, amelyekben a jellemzést csak a természet rajza, a drámai erőt csak a képzelet gazdagsága mulja felül és amelyek céljával, irányával és sikerével senki nem vetekedhetik. Ön mellett Scott nem *olyan színes* és Dumas is háttérbe szorul. Az Ön műveiből merítettem az érzéket Magyarország jelentősége iránt, azokból értettem meg hazájának szenvedélyes, tüzes szellemét, lelkesítő erejét, dicsőségsteljes multját, mely még dicsőségesebb jövőhöz fog vezetni.

Önhöz, ki már az irodalom halhatatlanjai között van, egy szerény tanuló küldi üdvözetét, szívében a reménnyel, hogy betegségéből gyorsan felgyógyul és tollával a világot tovább is fogja gyönyörködtetni.

Nagy mester, fogadja hódoló tiszteletemet

Harald William Vazeille Temperley.“

Ennek a fiatal angolnak a lelkesedése győz meg engem arról, hogy Jókai a világirodalomban el fogja foglalni azt a

helyet, amelyet megérdemel. Ami mulasztás történt a múltban az ő munkáinak ismertetése és terjesztése dolgában, azt helyre fogja hozni a jövő, amelyben a mostani fiatalok férfiak lesznek. De nemcsak a világirodalomban fognak Jókai munkái újra feltámadni, nemcsak kint a világban fog ő magának és így Magyarországnak is helyet biztosítani a kulturközösségben, hanem itthon Magyarországon is be fog követheteni — erős meggyőződésem — a Jókai műveinek renaissancea.

A nagy mesemondónak ideje csak ezután fog elkövetkezni. Az emberiséget páratlan szenvedései, melyeken keresztülment a világháboruban és amelyektől szabadulni egyhamar nem is fog, vissza fogják vinni a romantikába, az álmokba, az ábrándokba, a feledésbe, a költők világába.

És a földig sujtott magyar nemzet, ha élni akar, vissza fog térni Jókaihoz, hogy belőle vigasztalást, hitet és reményt merítsen és erőt a megújulás feladataihoz.

A nemzeti diszkiadás.

Ezekben beszámoltam mindarról, amit a kiadó Jókai körül tett összeköttetésük első felében. Soha sem tekintettem ezt a kiadói tevékenységet és szereplést másnak, mint aminek tekinteni kellett meggyőződésem szerint, egy a sors és a körülmények által rám hártott dicsőséges feladatnak, melynek teljesítése során minden lehető el kell követni, hogy a gondozásunkra bízott fényes kincs a maga teljességében ragyogjon és széjjel szórhassa sugarait szerte ez országon, szerte e világon.

Soha sem irányítottak kicsinyes szempontok ennek a sok águ feladatnak teljesítése során és teljes megelégedésemet találtam abban, ha egyben-másban munkámnak sikerét láttam.

És láttam: „Egy *toll* még nem röpit el.“

Még hátra volt a legnagyobb! Be kellett bizonyítani ország-világ előtt, hogy ez az ország megérdemli, hogy talaján egy oly kincsesbánya termett, melyből a legértékesebb gyöngyökkel és gyémántokkal gazdagíthatja a világ kulturáját, önmagát felemelve, önmagát gazdagítva; be kellett bizonyítani, hogy maga a magyar nemzet méltó Jókai Mórhoz, méltó önmagához.

És erre is megjött az alkalom: a *Jókai írói működésének ötvenedik évfordulója*.

A *Petőfi-Társaság* kezdeményezte ezt az ügyet, adta ki az

első felhívást a közönséghez, alakította meg az első bizottságot és tette közzé az első programot. Ez a program gazdag volt, talán túlságosan gazdag és oly sokoldalú, hogy a végén nem valósult meg semmi belőle; volt benne alapítvány, amelynek kamatait kapná a költő élete fogytáig, volt benne album, fényképgyűjtemény, körmenet, virágszórás, diszelőadás, előképek és benne volt a költők háza a Jókai-ereklyék számára.

Természetes, hogy engem is felette érdekelt a Jókai-ünnepelés terve, de nem vettem részt semmiféle gyűlésben, semmiféle előkészítésben, mert nem hívtak meg sehová.

A programba vett ideákon felül más tervek is foglalkoztattak, mert nem hagyott nyugodni a gondolat, hogy akkor, amikor mindazok hódolni fognak a költőnek, akiknek kevesebb közülük van hozzá, mint nekem, én meg ne valósíthassam azt, ami lelkem mélyén szinte öntudatlanul már régen szunyadozott és aminek megvalósítására most itt volna az alkalom. Nem hagyott nyugodni a gondolat, hogy én is hozzá ne járuljak valamiképpen a költő megünnepléséhez, hogy én is le ne rőjjam iránta érzett hálámat. De meg kellett nyugodnom abban, hogy azok a tapasztalt és közbizalomnak örvendő urak, akik ezt a dolgot a kezükbe vették, bizonyára helyesen fogják azt megoldani és így csak magamban formálhattam ki gondolataimat, anélkül, hogy azokkal előtérbe törekedtem volna jutni. Nem mertem, folyton új és új terveket olvastam az ujságokban és azon tépelődtem, hogy azok nem jobbak-e, mint az enyém.

Ekkor azután azt olvastam az ujságban, hogy egy bizottsági ülés volt *Falk Miksa* elnöklete alatt és azon a *Jókai-alapítvány* ügyére vonatkozólag *Ráth Mór* könyvkiadó azt a javaslatot tette, szólíttassanak fel az összes könyvkereskedők, hogy mindazoknak a Jókai-könyveknek az árából, amelyeket ebben az esztendőben el fognak árusítani, 10 százalékot tegyenek félre, gyűjtsék össze egy perselybe és az ily módon összegyűlő pénzeszeget adják át Jókainak tiszteletdíjül.

Minden tisztelem mellett, amellyel *Ráth Mór* iránt viseltem, akit akkor személyesen még nem ismertem, ennek az ideának elolvasására a szó teljes értelmében dühbe jöttem; szégyeltem kimondhatatlanul, hogy ily koldusmódra összegyűlő ajándékot merjen valaki proponálni a nemzet legna-

gyobb fiának. Ajándékot, amely, még ha ebben az esztendőben a Jókai-művek kelendősége rendkívüli módon emelkednék is, végeredményben alig lehetne több néhány ezer koronánál, oly összegnél, amelyet Jókainak akármelyik munkájáért a kiadó amugy is bármikor kifizet. Szégyeltem, hogy magyar kiadó áll elő ily kicsinyes gondolattal, és szégyeltem, hogy ebben a bizottságban nem akadt senki, aki azt a limine visszautasítaná.

Most már cselekedni kellett. Most már nem halogathattam többé. Mindenekelőtt közöltem édesatyámmal és öcsémmel azt az eszmét, amely fejemben kóválygott: Jókai Mór összes művei egyöntetű szép kiadásának megvalósítását. Atyám érdeklődéssel, öcsém szkepticizmussal fogadta; én már annyira belelovaltam magamat a gondolatba, álmatlan éjszakákon oly élénk színekben festegtettem ki magamnak tervem kivitelét, hogy felette bántott, hogy mind a ketten nem fogadták rögtön lelkesedéssel eszmémet. Bántott és elcsüggesztett, gondolkodni kezdtem azon, nincs-e vajjon igazuk, nem tévedek-e feltevésemben és számításomban; újra leültem az íróasztalhoz és újra számítani és kalkulálni kezdtem.

Magyar kiadónál minden terv alphája, hogy leül az íróasztalhoz és megcsinálja a kalkulust, azután minden terv omegája, hogy szépen elteszi a maga szép tervét — jobb időkre. Ez az omega ölte volna meg a Jókai-összkiadás szép tervét is, mert a számok óriási magasságra nőttek, minél többet számolgattam és lehetetlennek látszott hazánkban ily vállalatot megindítani. Szinte sajnáltam, hogy Jókai oly sokat írt, hogy ön-maga tette lehetlenné műveinek összkiadását. Azonban a terv nem engedett nyugodni, elfogott az a bizonyos láz, amely a tervelőt nem engedi pihenni, és attól is tartottam, hogy valaki megelőz avval az ideával, mely voltaképpen oly közelfekvő volt.

Néhány nap mulva édesatyám reklamálta, miért nem teszek valamit ez ügyben. Hivatkoztam elkedvetlenedésemmre, de közben, úgy látszik, őket, társaimat is megragadta, megfogta és nem engedte pihenni a fölvetett gondolat. Most már ők sürgettek és nógattak. Ujra és újra átgondoltam az egészet és egy szép napon kimentem Jókaihoz, hogy beavassam tervembe és tőle az engedélyt kikérjem az előmunkálatok, tanulmányok megtételére. Előadtam neki az egész tervet, a keresztülvitel módozatait lehető részletesen — ő nyugodtan

meghallgatott, néha elmosolyodott, mikor pedig befejeztem, azzal a lakonikus kérdéssel főzött le:

— Hát meg van maga bolondulva öcsém? Hiszen az én munkáim több kiadó kezében örökre le vannak kötve, azok csak nem fognak lemondani jogaikról, azután meg hol vesz maga ezer embert Magyarországon, a ki annyi pénzt ad munkáimért, mikor úgy is sok példányban el vannak azok terjedve.

És azzal elővette azokat a kimutatásokat, a melyeket kiadói minden évben rendelkezésére bocsátottak a népszerű kiadások kelendőségéről és tételről-tételre kimutatva, hogy minden egyes művéből évenként hány példány kel el — azzal bocsátott el, hogy „ezt a bolond ideát“ verjem ki a fejemből.

Ezt a jó tanácsot persze azért kaptam, hogy meg ne fogadjam. És ezt annál kevésbé tettem, mert azok a kimutatások nekem mást mutattak, mint a szerénységében tulságig menő szerzőnek. És akkor aztán én készítettem összehasonlító kimutatásokat mindenféle műveiről Jókainak és egy legközelebbi alkalommal azokat felmutatva neki, oda allegáltam, hogy most már még inkább hiszem, hogy művei összkiadására nemcsak megvan a talaj a magyar közönségben, sőt kötelesség is azt közrebocsátani, még pedig ötven éves írói működése fordulópontján és az ő közreműködésével, mert az összevissza kuszált kiadói tulajdonjogi kérdéseket az ő segítségével nélkül valóban nem lehetne sikerrel megoldani.

Okoskodásom, úgy látszik, ezuttal már kevésbé tetszett bolondnak s ettől fogva meg-megfontoltuk az ügyet, mely mindjobbán kidomborodott Jókai előtt is, úgy, hogy az eszmét mindjobbán megszerette és a nehézségek elhárítását nem tekintette többé oly lehetetlennek.

Most már mindkettőnk titka volt a terv és midőn a *Petőfi-Társaság* kezdeményezésére megalakult az a fényes kör, mely Jókai 50 éves írói jubileumának megünneplését határozta el, — elmentem a költőhöz, engedélyét kikérni, hogy tervemet a jubileumra alakult bizottság elé terjeszthessem. Ez engedélyre annál is inkább szükségem volt, mivel a szerző műveiről csakis ő, illetőleg kiadója volt jogosítva rendelkezni és ily irányu felhatalmazás híján az eszme egyáltalán nem lett volna megpen-

dithető. Beleegyezését a terv nyilvánosságra hozatalára készséggel megadta ugyan, de midőn előadtam, hogy a dolgot úgy tervezem, hogy a kiadás előfizetés útján legyen biztosítva és hogy ő honoráriumképpen az ezer aláíró után befolyó előfizetési összegek felét, azaz 100.000 frtot kapjon, ebbe semmiképpen sem akart beleegyezni.

— Ily nagy honorárium nem dukál, ezzel lehetetlenné van téve a kiadás, — ilyen és hasonló ellenvetésekkel akart engemet megcáfolni, míg végre licitálni kezdett, lefelé. Hogy neki honoráriumképpen elég 50.000 frt, de sőt 40.000 is és ha ez akadály volna a kiadásra nézve, még ennél is kevesebb, ő anyagi hasznot a kiadásból nem óhajt magának és megelégszik azzal, sőt annak örül csak, ha egyáltalán létrejön műveinek összkiadása és azt ő maga rendezheti sajtó alá.

Minden ellenkezés dacára én nem tágitottam, megmagyaráztam, hogy voltaképpen joga sincs elhárítani magától a neki természetszerűleg járó írói tiszteletdíjat, hogy ez önzetlenséggel senkit le nem kötelez, sőt hogy ez által az összkiadás létrejövetelét kockáztatja, mert nem volna a magyar nemzethez méltó és a közönség körében rokonszenvre nem számíthatna oly akció, mely a költő anyagi érdekei rovására akarná a mindnyájunk által óhajtott célt, az összkiadás létesítését elérni.

Nagynehezen meggyőzve a költőt, végre megengedte, hogy az akkor alakult jubileumi bizottság előtt tervemet így előadhassam.

Voltaképpen nem is a bizottság előtt adtam elő tervemet, hanem *báró Eötvös Loránd* előtt, aki ennek az ügynek az élén állott. És ez volt a szerencse, mert a bizottság talán eltemette volna, *báró Eötvös Loránd* pedig lelkesedéssel felkapta a tervet, szinte úgy vettem észre, megváltásként fogadja, hogy oly módon oldhatja meg a rá háruló feladatot, amely az ő egyéniségének jobban felel meg, mint az a sok külsőséges, pompázó, éfemer tervezgetés, mely már veszélyes arányokat öltött. *Báró Eötvös Loránd* nélkül aligha valósíthattam volna meg tervemet, és aligha küzdhettem volna le azokat a nehézségeket, amelyeknek legyőzése eleinte szinte lehetetlennek látszott. Az ő nevének fényes tradíciója, a tudományos és irodalmi életben elfoglalt előkelő pozíciója és egyéniségének különös varázsa tette őt alkalmassá arra, hogy sikerre vigye ezt az ügyet.

Hiszen ő bizonyára lelkiismeretesen és becsületesen vitte eddig és vitte volna továbbra is a Jókai jubileumának ügyét, miután azt egyszer magára vállalta, de lelkesedéssel, odaadással, szinte rajongással és belső meggyőződéssel csak azóta állott az ügy szolgálatában, amióta annak a komoly tervnek megvalósítását tűzhette ki célul, melyet vele közöltem.

Ő mindenképpen ellenezte a sok külső cafrangot, amit programba vettek és egész erejével és befolyásával azon volt, hogy megvalósíthassuk az összkiadás nagy tervét. Ő egyéniségének egész súlyával arra törekedett, hogy a nemzet legnagyobb költőjének 50 éves jubileuma ne csak muló ünnep legyen, hanem egy korszakos irodalmi momentum kiindulópontja és ő volt az első, aki felismerte, hogy Jókai összes műveinek egyöntetű kiadása az Ilesz. Én abban az időben naponta érintkeztem vele, mert az első perctől kezdve rám bízta az ügynek prózai részét, az adminisztratív teendőket és magának a nagy terv megvalósításának előkészítő feladatait, de minden egyes részlet felől tisztában akart lenni, naponként akarta jelentéseimet átvenni és utbaigazításait velem közölni. Mindenképpen segítségemre akart lenni a nagy és kényes kérdések elintézésében és mondhatom, hogy az ő buzditó szava, lelkes készsége és az ügy iránti ideális buzgósága nélkül talán nem tudtam volna megküzdeni azokkal a nagy nehézségekkel, amelyekkel ennek az irodalmi vállalkozásnak létrehozása járt.

Mert miről is volt szó elsősorban? Arról, hogy Jókainak sok kiadónál szétszórt műveit egy kalap alá kell hozni, arról, hogy rá kellett birni minden kiadót, hogy mondjon le korlátlan kiadói jogairól, mert másképpen az összkiadás nem létesülhet. Rá kellett birni arra, hogy ezeket a jogokat mindannyian ruházzák át egy cégre és bizzanak meg abban, hogy az az ő anyagi érdekeiket a maguk teljességében meg fogja óvni. Nehéz feladat volt, ma talán nem is sikerülne.

A legfontosabb tényező a Jókai-művek tekintetében a *Franklin-Társulat* volt. Ennek a társulatnak kiadásában jelent meg Jókai népies kiadásából immár 150 füzet, Jókai legjelentékenyebb, leghíresebb műveit tartalmazva. A vállalat igazgatója *Jurány Vilmos* volt, egy jóra való, derék német ember, tanult és képzett könyvkereskedő, aki azonban nem

tanult meg magyarul soha, ámbár magyar irodalmi vállalat élén állott. Nem akarom mondani, hogy nem volt érzéke az ügy iránt, hogy nem fogta fel annak nagy irodalmi jelentőségét, de bizonyos, hogy igen kicsinyes szempontoktól vezérelt, még kellő kereskedői érzékkel sem bíró ember volt, aki a dolognak az ő társulatára nézve nagy finánciális jelentőségét sem volt képes felfogni. Hiábavalóak voltak az én ismételt előterjesztéseim, melyekkel őt minden szempontból megnyugtatni és az ügynek megnyerni törekedtem. Ő megmaradt hozzáférhetetlenül a maga felfogása mellett, csökönyösen és megingathatatlanul. Semmiféle érvvel sem lehetett rá hatni.

A Franklin-Társulatnak egy másik vezető embere volt még abban az időben, akinek ez a vállalat nagy hírét és anyagi prosperitását elsősorban köszönheti, *Hirsch Lipót*, a nyomda igazgatója, aki nagy koncepciójával, szorgalmával, hozzáértésével európai szintre emelte ezt a nyomdai vállalatot s a magyarországi nyomdák sorában az elsővé tette. Az igazgatóság őt is megbizta az én előterjesztéseim tanulmányozásával, mert hiszen azok arra utaltak, hogy amidőn a Franklin-Társulat egyfelől lemond egy oly monopóliumról, amelynek anyagi értékesítése rá nézve igen csekély eredménnyel jár, másfelől nyomdájának oly munkát biztosít, amely még ennek a nagy méretekhez szokott nyomdai intézetnek anyagi szempontjából is igen jelentékeny és gyümölcsöző. *Hirsch Lipót* a maga világos eszével és helyes érzékével azonnal felfogta ennek a vállalkozásnak jelentőségét a Franklin-Társulat anyagi szempontjából és olyképpen tette meg előterjesztését, hogy a társulatnak mindenképpen elő kell mozdítania a mi tervünknek lehetővé tételét. De *Jurány Vilmos*-t ez sem győzte meg, ő még a számok előtt sem hajolt meg és mikor sarokba szoritották és felhívták, hogy álláspontját *Hirsch* igazgató előterjesztésével szemben ő is indokolja épp oly adatszerűen és épp oly pregnánsan, akkor azzal állott elő, hogy a mi vállalkozásunk fantasztikus és teljességgel kilátástalan és a Franklin-Társulat ennek kockázatában nem vehet részt.

Erre azután ezt az ütőkártyát is ki kellett ütni a kezéből. Egy előkelő pénzügyhez fordultunk azzal a kéréssel, vállalja el eszménkért, vállalkozásunkért, érettünk a kész-

fizető kezességét a Franklin-Társulattal szemben; a garanciát azért, hogy a Franklin-Társulatot, bármily legyen is sorsa vállalkozásunknak, semminemű anyagi kár nem érheti. Az intézet — a *Belvárosi Takarékpénztár* — ezt a missziót el is vállalta, de *Jurány* még akkor sem adta meg magát. Akkor azzal argumentált, hogy igen ám, ezek a *Révaiék* jóhiszeműen akarnak ebbe a dologba belemenni, nekünk meg 'is adnak minden lehető kautélát, de mi, Franklin-Társulat, még sem mozdíthatjuk elő őket terveik keresztülvitelében, mert nem engedhetjük meg, hogy ezek a derék emberek, ez a jóra való cég, elpusztuljanak, megbukjanak.

Itt állottunk egy teljesen szokatlan helyzet előtt. Minden argumentumunkból kifogyva, tehetetlenül viaskodva egy embernek érthetetlen rövidlátásával és csökönyösségével. Akkor vettük kezünkbe az utolsó, még ki nem próbált eszközt. A Hitelbankhoz, ehhez az első magyar pénzügyintézethez fordultunk, mint amely a Franklin-Társulat főrésztulajdonosa, ügykezelésének pénzügyi intézője volt. A Hitelbankban vezető állást foglalt el *dr. Takáts Lajos*, nagyműveltségű jogtanácsosa az intézetnek, szellemes és kedves ember, aki az irodalom szereplőivel élénk baráti összeköttetést tartott fenn. E révén ismertem én is és voltam vele oly viszonyban, hogy ebbe az ügybe beavathattam és kérhettem baráti segítségét és közbenjárását.

Takáts Lajos rögtön átértette a szituációt, ismerte az embereket, ismerte a helyzetet és felismerte azt is, hogy a Franklin-Társulat nevében nem szabad annak megtörténnie, amit a társulat igazgatója javasolt. *Takáts Lajos* azonnal előterjesztette az ügyet a Hitelbank igazgatóságának és az kiküldte egyik tagját, *Frank Antal*-t, hogy a kérdést tanulmányozza és tegyen megfelelő előterjesztést. *Frank Antal* felkérésére az egész kérdést részletesen megismertettem vele. *Takáts Lajos* azonfelül kidomborította úgy a Franklin-Társulathoz, mint a Hitelbankhoz azt az erkölcsi köteletségét, hogy ennek, a nemzeti irodalom szempontjából elsőrendű ügynek megvalósítását lehetővé tegyék és így azután három hónapig tartó hosszas, sokszor igen kellemetlen, mindenképpen nehéz tanácskozások után végre megköthettük a Franklin-Társulattal a végleges szerződést, amely az egész vállalkozás nyélbeütésének sine qua non-ja volt.

Jurány kénytelen volt végre megadni magát és most már csak egyet kötött ki, azt, hogy vétessék be a szerződésbe egy pont, amely szerint, ha a Franklin-féle népies kiadás kelendő-sége a nagy kiadás közrebocsátása folytán megcsappanna, mi bizonyos füzetszám erejéig, de legalább évenként 2000 forint erejéig a Franklin-Társulatot kárpótolni tartozunk. Minthogy én meg voltam győződve arról, hogy éppen a nagy kiadás léte-sítése folytán a népies kiadás kelendő-sége erősen növe- kedni fog, ebbe a kicsinyes feltételbe készségesen bele- mehettünk.

A közönséget érdekelni fogja, hogy végeredményképpen az tünt ki, hogy a Franklin-Társulatnak, mint kiadó és nyomdavállalatnak, Jókai nagy nemzeti kiadása után tisztelet- dij-megtérítések címén 1894-től a világháború kitöréséig mint- egy 200,000 korona és nyomdai munkálatok révén több, mint 1.000,000 korona jutott.

Mialatt a Franklin-Társulattal tárgyalások folytak, egy- uttal a *Pfeifer Ferdinánd céget* is bele kellett vonni az ügybe, mert ő is majdnem 70 füzetét bírta Jókai munkáinak a maga népszerű kiadásában. Az ő tulajdonjoga teljesen korlátlan volt, amennyiben ő egyszersemindenkorra vette meg ezeket a mun- kákat a szerzőtől. A Pfeifer cégnek akkori vezetője és tulaj- donosa *Pfeifer István* volt, majdnem Jurányval egyivású, meg- csontosodott könyvkereskedő, aki a maga boltjában szorga- lommal intézte a maga ügyeit, de semmi egyébbel a világon nem törődött, semmi iránt nem érdeklődött, az irodalmi moz- galmakról nem tudott és mindentől távol tartotta magát. Fel- hívásunkkal szemben, hogy szerzői jogainak gyakorlását fényes megtérítés ellenében engedje át az összkiadás részére, egyébként korlátlan jogaiban megmaradván, teljesen értetlen- nül állott. Semmiképp sem tudta megmagyarázni magának a dolgot, bizalmatlanul és gyanakodva fogadta azt és tanácsstala- nul állott a fényes ajánlattal szemben. Mint mentőhorogba bele- kapaszkodott a Franklin-Társulatba, hogy megtudja, miként jár el az. Minden kapacitáció hiábavaló volt nála, odaszegezte magát ahhoz az álláshoz, hogy ő majd ugyanazt cselekszi, amit a Franklin-Társulat és ebbe végül bele kellett törödnünk, mert hiszen, ha célt nem érünk a Franklin-Társulatnál, akkor a Pfeifferrel való megállapodással sincs mit kezdenünk. Időn-

ként felkerestük, hogy informáljuk az ügy előmeneteléről és midőn végül a Franklin-Társulattal meg volt kötve a szerződés és ő neki már most szavának kellett állania, azt követelte, hogy pontról-pontra és szóról-szóra változatlanul ugyanazt a szerződést kössük meg vele is, holott a körülmények nála némi részben mások voltak. Neki nem volt nyomdája, mégis követelte, hogy nála, illetve általa nyomassuk a köteteket a Franklin-Társulatnál, nehogy ő hátrányban legyen a Franklin-Társulat mögött. Ha ebben a Franklin-szerződésben bármi lett volna is, azt aláírta volna vakon, de semmit, ami attól eltért, még akkor sem, ha ránézve előnyt jelentett volna. De hát végre rendbe jöttünk *Pfeifer István*-nal is.

Most hátra volt az *Athenaeum*, ennek jogai csak az elsődleges kiadásokra szorítkoztak. Itt tehát könnyebb volt az álláspontunk. Itt arról volt szó, hogy a társulatot biztosítsuk a károkkal szemben, amelyek a meglévő kész könyvek esetleges raktáron maradásából keletkezhetnek. Ez inkább formai biztosíték volt, mert hiszen az *Athenaeum* tisztában volt azzal, hogy neki ilyenmü kára nem lehet és éppen azért előzékenyen és simán bonyolította le az ügyet, már Jókaira való tekintettel is, aki tagja volt az *Athenaeum* igazgatóságának.

Ugyanakkor rendezni kellett a Jókai-könyvek szerzői-jogi kérdését azokra a munkákra nézve is, amelyek saját kiadásunkban, a *Révai-vállalatban* jelentek meg. Itt is csak az elsődleges kiadások voltak biztosítva. Most már az összkiadás részére biztosítani kellett ezeket a munkákat és megakadályozni azt, hogy ezek azután valamely más kiadó népszerű kiadásába beiktathatók legyenek. Ezt a kérdést természetesen simán és közmegelegedésre oldottuk meg Jókaival szemben, illetőleg vele.

Ami még hátra volt, egy-egy könyvnek a biztosítása a *Ráth* kiadásából és a *Légrády Testvérek* kiadásából, azt most már Jókai tartotta fenn magának.

Már a könyvsorsokról szóló fejezetben megemlítettem, hogy a „*Nincsen ördög*“ minő kellemetlen félreértések folytán került a *Légrády Testvérek* kiadásába és hogy az a *Nemzeti diszkiadás* során még nagy komplikációk okozója lesz. Az is lett, mert Jókai, bár magára vállalta, hogy ezt a munkát a *Nemzeti* kiadás részére ő fogja felszabadítani, ebben az ügy-

ben nem járt el; ezuttal, úgy látszik, nem feledékenységből, hanem valamely érthetetlen szándékosságból. Mert egyszerre csak 1898 jun. hó 22-én egészen kurta levélben közli velünk a *Légrády Testvérek* cég a következőket:

„Minthogy Önök a mi kiadásunkat képező, Jókai Mór: „Nincsen ördög“ című regényét jogtalanul utánn nyomták, felszólítjuk Önöket, hogy ezen ügyet velünk három nap alatt, ha tesszik, békés uton, rendezni sziveskedjenek.“

Erre a levélre azt válaszoltuk jun. 23-án, hogy Jókai Mór összes munkáinak Nemzeti diszkiadását a szerző maga állítja össze a vele kötött szerződés értelmében és hogy a „Nincsen ördög“ című regényt ő maga illesztette be a gyűjteménybe, felhatalmazva ezáltal minket annak közrebocsátására. Mint-hogy mi a szerzőtől magától szereztünk jogot a mű kinyomtatására, annak felvétele az összkiadásba részünkről nem jogtalan utánn nyomás. Nem ismervén ama viszonyt, mely a Légrády cég és Jókai között e mű tekintetében fennáll, levelüket megmutattuk Jókainak, ki arra az alábbi választ írta és annak elküldésével minket bizott meg. Jókainak *Légrády Károly*-hoz intézett válasza a következő volt:

„A Révai Testvérekhez intézett leveledre készséggel válaszolok. A „Nincsen ördög“ című regényemnek az összes munkáim sorozatába való felvételét én magam rendeltem el, s ha Te ezáltal kiadói jogodban károsítva hiszed magadat, kérlek; légy szives egyenesen én hozzám fordulni a kártérítés végett; Te is, én is igazságszerető emberek vagyunk: bizton hiszem, hogy könnyen megegyezünk. Legnagyobb tisztelem mellett maradok igaz híved

Dr. Jókai Mór.“

Erre a levélre június 24-én *Légrády Károly* azt válaszolta, hogy ő ugyan már régóta kilépett a Légrády Testvérek cégből, de fiaitól az ügy állása iránt informálódott. Apprehendálta, hogy mi, mint az összes munkák kiadói, nem fordultunk a céghez épp úgy, mint a többi kiadókhöz és ebben kicsinylést lát a cég iránt. Mindazonáltal törekszik a céget arra bírni, hogy az ügyet velünk békés uton iparkodjék elintézni.

Hozzánk intézett levelében azt közli a *Légrády Testvérek*

cég, hogy miután mi eszközöltük az utánn nyomást és a kiadást, más ellen, mint mi ellenünk nem fordulhatnak. Mégis, mielőtt perre mennének, Jókai közbenjárása folytán azt a méltányos ajánlatot teszik, vegyük meg a náluk készletben levő összes példányokat.

Mi a Légrády cég ajánlatát teljes mértékben helyeseltük, hiszen az magától értetődő dolog, hogy egy könyvnek új kiadását csak az előbbi kiadás sérelme nélkül lehet közrebocsátani. Helyeseltük annál is inkább, mert a Légrády cégnek igazat kellett adnunk abban is, hogy mulasztás történt, amidőn ő vele a „*Nincsen ördög*” tárgyában nem történt előzetes megállapodás, de minthogy ez nem a mi mulasztásunk volt, minthogy Jókai kikötötte magának, hogy ezt az ügyet kizárólag ő akarja intézni, kénytelenek voltunk ezt a levelet is tudomására juttatni és az ő kívánsága folytán azt a választ küldeni, hogy a cég ebben az ügyben sziveskedjék Jókaihoz fordulni és vele közölni, hány példány az, aminek átvételét a cég igényli és mily áron. Erre vonatkozó válaszát egyenesen Jókaihoz kérjük intézni, mi nem vagyunk feljogosítva ez ügyben helyette eljárni.

A Légrády Testvérek cég június 30-i levelében ragaszkodik ahhoz, hogy nem hajlandó helyettünk Jókai ellen fordulni kártérítési igényével, egyuttal értesít, hogy a „*Nincsen ördög*” című munkából 1450 példány van készletben és ezeknek bolti áru megtérítését 24 óra alatt kéri, ellenesetben a pert megindítja. Mi újra csak azt voltunk kénytelenek válaszolni, legnagyobb sajnálatunkra, hogy a levelet közöltük Jókaival, aki velünk szemben azt az álláspontot tartja fenn, hogy ne avatkozzunk az ő dolgába, melyet ő a Légrády céggel barátságosan fog elintézni.

Mind máig érthetetlen, hogy Jókai miért ragaszkodott annyira ennek az ügynek közvetlen elintézéséhez, miért vette magára az ezzel járó kellemetlenségeket, holott rendesen kitért ilyenek elől, miért nem engedte, hogy mi, akik erre készséggel hajlandók voltunk, tárgyalhassunk ebben az ügyben a Légrády céggel, ami természetesebb is lett volna. Valamiért, úgy látszik, haragudhatott és alkalmat keresett, hogy kissé zsémbelhessen. Ez kivehető abból a válaszból, melyet az utolsó közlés folytán *Légrády Károly*-hoz akart intézni. A levél nem

ment el, nálam maradt, birtokomban van most is, sikerült rábírní, hogy ne küldje el, mert nézetem szerint az ügyet csak elmérgesítette volna. A levélben szemrehányást tesz Légrády-nak, hogy horrendus és a fizetett honoráriummal arányban nem álló váltságdíjat követel és szinte hihetetlennek mondja, hogy a 2000 példányban nyomtatott munkából nyolc esztendő alatt csak 400 példány kelt volna el. Azután elmondja, hogy a többi kiadók mind a legbarátságosabban egyeztek bele, hogy a tulajdonukban levő munkák az összkiadásba felvétessenek, csupán csak a Légrády cég volna az, amely meg akarná akadályozni a gyűjtemény teljességét? Végül melankólikusan felkiált, hogy ő, mint szerző, csak azt teheti, hogy megsemmisíti azt a munkáját, amely ilyen kellemetlenségnek okozója; ha ezt kívánja tőle Légrády Károly, tudassa vele és ő másnap rögtön kivételi munkái sorozatából a szóbanforgó regényt.

A tervezett levél helyett, miután ragaszkodott hozzá, hogy saját nevében írjon, velünk való megbeszélés folytán mégis oly választ küldött, amelyben elismeri a cégnek kárpótláshoz való jogát és felkéri, hogy szíveskedjék őt értesíteni, a kártérítési módozatok melyikét kívánja.

1. Hajlandó-e a meglevő példányok megtartása mellett egy bizonyos kártérítési összeggel megelégedni, ez esetben kéri az összeg szíves közlését.

2. Ragaszkodik-e ahhoz, hogy az összes meglevő példányokat megvegye, ez esetben szíveskedjék a példányonként fizetendő árat vele tudatni.

Végül kéri, hogy a választ közvetlenül hozzá intézzék, miután a dolgot, mely rá nézve igen kellemetlen, mielőbb rendezni akarja és a Révai Testvérekhez intézett értesítések mindig elkésve jutnak hozzá.

Ez a levelezés így folyhatott volna ad infinitum, de végre mégis csak gyakorlatilag oldottuk meg. A Légrády cég belátta, hogy mi a mulasztásban hibásak nem vagyunk, meggyőződött készségünkről, hogy az ügyet tehetségünkhöz képest helyrehozni óhajtanánk, belátta azt is, hogy sem tőlünk, sem Jókaitól fennmaradt nagy készletének bolti áron való megtérítését nem követelheti. Ezt semmiféle bíróság meg nem ítélte volna. Jókai haragja is lecsillapult, mindegyik a jobbik eszéhez

kapott és a végén tényleg méltányos egyezség jött létre. Az összes készleten maradt példányokat megfelelő megtérítés mellett átvettük és ezzel a *Nemzeti kiadás* sima lebonyolítása elől az utolsó akadályt is elhárítottuk.

*

Mikor a kiadókkal való megállapodások el voltak intézve, akkor következett a megállapodás a szerzővel az ő tiszteletdíja tekintetében és a bizottsággal az egész ügynek pénzügyi lebonyolítása dolgában. A Jókai-szerződés az első magyar írói szerződés volt, amely az írónak igen tekintélyes tiszteletdíjat és állandó jövedelmet biztosított mindaddig az időpontig, amíg az ő műve a szerzői jogi törvény értelmében neki vagy jogutódainak gyümölcsözhetnek. Eltekintve a 100,000 forinttól, amely, mint a nemzeti kiadás első 1000 előfizetőjének tiszteletdíja, az előfizetésekből volt részére biztosítva, esetleges további előfizetések és azontul eladandó minden egyes példány, minden egyes kötet után megállapított tantième illeti meg Jókait. Az összeg, amelyet ő, illetőleg jogutódai a Nemzeti kiadás megindulásától kezdve a mai napig ezen a címen felvettek, félmilliónál többet tesz ki. A járulékok változnak évről-évre ahhoz képest, amint a művek kelendősége nő vagy apad. A lényege ennek az volt, hogy tekintélyes tiszteletdíj biztosított neki oly könyvek után, amelyeket végleg és örök áron eladott, amelyekért őt jog szerint semmi sem illette volna meg, valamint olyan könyvek után, amelyekért egy más kiadásban sokkal kisebb tiszteletdíj járt neki, mint amennyi a Nemzeti kiadásban részére megállapított.

Nagy dolog az efféle szerződés. Sok körültekintéssel kell azt megkötni. Sokféle eshetőséget számba kell venni. Mindenféle lehetőségekkel kell számolni.

Ezek a Jókai-szerződések különleges tudást követeltek meg, csak olyan ember fogalmazhatta meg őket, aki otthon van a szerzői jogban, ismeri az irodalmi viszonyokat, ismeri a kiadói ügyletet és annak jogszabályait és usanceait, aki e mellett nem tisztán teoretikus és nem zárkózik el a gyakorlati szempontok elől, aki mérlegelni tudja a technikai lehetőségeket és aki végül átérzi, hogy nem közönséges ügyvédi ügyle-

tet bonyolít le, hanem segít lerakni fundamentális alapját egy nagy kulturműnek.

Mi szerencsére tudtunk egy ilyen férfiut a Jókai-akció szolgálatába állítani — vállalatunk ügyészének, *dr. Ardó Alfréd*-nek személyében. Ez a minden tekintetben kiváló férfiú úgy oldotta meg nehéz feladatát, hogy az évek során semmiféle vonatkozásában a sokféle elágazó ügynek nem mutatkozott hézag, hiba vagy hiányosság. Csak egyetlen egy irányban merültek fel később kételyek a szerzői jogok gyakorlása tekintetében, amelyeket a szerződések nem provideálhattak, t. i. a Jókai-művek megfilmesítése tekintetében. A mozgófénykép és a mozgósínház akkor még nem volt feltalálva.

Mikor azután a jogi alapja is megvolt a tervezett nagy műnek — akkor kezdődött a legnagyobb munka: a siker biztosításának előkészítése. Ez azután már teljesen az én vállamra nehezedett. Erről nekem kellett gondoskodnom.

Kivettem nyári szabadságomat és elutaztam Csorbatóra. Ott a hegyóriások tövében, egy kellemes fekvésű villa terraszán ültem négy hétig és készítettem elő az egész propaganda-akciót, annak összes nyomtatványait (egynek kivételével) az első betűtől az utolsóig.

A Jókai Mór Nemzeti díszkiadásának terjesztési akcióját egészen más alapokra kellett fektetni, mint az eddigieket. Itt nem lehetett ahhoz a nagy nyilvánossághoz fordulni, mint az „*Osztrák-Magyar Monarchia*”-nál, sem azokat a terjesztési eszközöket nem lehetett alkalmazni, mint a „*Pallas-Lexikon*”-nál. Itt egészen más objektummal, egészen más közönséggel, egészen más körülményekkel kellett számolnunk és ezekhez kellett az egész propagandát alkalmaznunk.

Az volt a cél, hogy mindennemű felhívásainkkal ezuttal csak az ország élite-közönségét keressük fel, hiszen tetemes összegnek egyszerre való lefizetésére akartuk felszólítani, és az, hogy a társadalom vezető elemeit az ügynek megnyerve, egyuttal általuk tovább propagáltassuk a Jókai-jubileum egyéb céljait és program-pontjait, azokat, amelyek ezt a nevezetes évfordulót a szó teljes értelmében országossá tegyék.

A nyári előkészítő munkának az volt a célja, hogy ősszel, amikor majd a nagybizottság végleg dönt a jubileum időpontjáról, mintegy karikacsapásra egyszerre szétküldessenek

a jubileum érdekében kibocsátandó mindennemű felhívások, értesítések, meghívások — társulatokhoz, testületekhez, törvényhatóságokhoz, magánosokhoz.

Negyvennyolc különböző felhívás készült el, a társadalom különböző rétegeihez, egyéniségeihez, szervezeteihez alkalmazva, mind az ügyhöz méltó, előkelő hangon tartva és elegáns kiállításban elkészítve. Mindezeket az általam elkészített felhívásokat a *Beöthy Zsolt* finom stílusa cízelálta és simitgatta, mert ő, aki mint a nagybizottság főtitkára, *báró Eötvös Loránd*-dal együtt névaláírásával látta el az összes nyomtatványokat, még akkor is, mikor a munka folyamán súlyos betegségbe esett, teljes odaadással szolgálta az ügyet és súlyt helyezett arra, hogy minden ez ügyben kibocsátott propagatív nyomtatvány az ügyhöz méltó hangon legyen tartva és a Jókai-kultuszt szolgálja.

Az összes nyomtatványok közül a legjelentékenyebb, az egész akciónak mintegy gerince, a *Rákosi Jenő* által fogalmazott, Jókai Mór tisztelőihez intézett *Felhívás* volt, amely a nagybizottság vezérférfiai neveinek autogrammban közölt sajátkezű aláírásával ellátva, 15,000 példányban küldetett szét. Ezt a maga nemében páratlanul szép szöveget, melynek minden szava lendület, minden mondata ihlet, szószerint akarom közölni, mert meg vagyok győződve róla, hogy hatása most és a jövőben is ugyanaz lesz, mint volt annak idején a kibocsátáskor. Szól pedig ez a szöveg a következőképpen:

„Ország szerint tudva van, hogy a nemzet koszorus írója, Jókai Mór, ötven éves írói pályájának öröm-ünnepét készülő megülni. Ezen ünnep országos lesz és nemzeti, és mint egy illatos bokréta lesz odatűzve a közelgő 1894. esztendő homlokára, mert ez év *januárius 6-ika lesz a napja*. És mind amaz ünneplésnek, melyet a működő bizottság e napra tervez, ugyiszólván édes és értékes magva lesz az a maradandó emlék, melynek érdekében e sorokkal fordulunk Jókai Mór tisztelőihez, mely elnevezés alá méltán foglalható a nemzet színe-java rang-, rend és osztálybeli különbség nélkül.

Egy gondolat kapta meg legjobban mind az elméket, amelyek ez ünnep előkészítésében részt vettek, a gondolat: *országos ünnepet ülve, emléket is adni e napról és benne egyszersmind*

kettős értelmű jutalmat az ünneplendőnek, az ő saját alkotásai révén.

Megáldott fejére két ágból fonni koszorút: egy ágból, amely disziti, és egyből, mely védi és óvja. Egy ág az erkölcsi disz, egy ág az anyagi jutalom s a kettő ölelkezvén a költő homlokán, hirdesse nemzete háláját s az ő dicsőségét egyben.

Állana pedig ez emlék *összes eddig megírt és ez ünnep lezárásáig megírandó munkáinak nemzeti díszkiadásából.* Az egész Jókai, amit az ő szelleme ötven év alatt létrehozott, együtt mint impozáns képe egy nagy pályának, szemünk elé állítva ez óriás, e korszakos munkaerő, ez írói hatalmasság, e fenomenális pályafutás, mint a költőnek dicsősége és jutalma.

Maradandó becsü emlék legyen az, amelylyel mi a jubileum napját az irodalom történetébe beiktatjuk. Örök időkre szóló, beszédes mű, amely a költőről és az ő génuszát megbecsülő nemzetről több dicsőséget fog hirdetni jövő századoknak, mint bármennyi lelkes üdvözlő beszéd, ékes, virágos, ünnepi tósz. *Ugy óhajtanók, hogy ezuttal az összeg, amelyet vármegyék, városok, egyesületek, testületek más alkalomkor jubileumi bankettre és külső cítraságokra fordítanak, hasznos, érdemes emlékek szolgálatára alapul.* Ebből a pénzből készüljön el a díszkiadás, amelylyel magunkat ajándékozunk meg és teljen ki az a tiszteletdíj, amelyet a félszázadon keresztül szüntelenül nekünk dolgozó költőnek még mindig a tartozás érzetével átnyújtunk.

Mert a kiadás árának a fele fedezze a kiadás költségét, *fele pedig legyen a költőnek a nemzettől veendő tiszteletdíja.*

Ezer aláírásra van szükség, hogy e kiadás létrejöhessen; az előfizetési ár 200 frt és így 100,000 frt lesz a tiszteletdíj.

Nem kételkedhetünk abban, hogy amikor Jókai Mór műveiről van szó, lesz az országban ezer ember, testület, hatóság, aki ezt a nemzeti díszkiadást megszerezve, hozzájárul a költő jubileumának méltó megünnepléséhez.

Erre az aláírásra, erre a szép, nagy és hálás cselekedetre hívjuk fel Jókai Mór tisztelőinek fényes táborát.

Nem arra szólítunk benneteket, ó magyarok, hogy ajándékot, hogy alamizsnát adjatok annak, aki a ti szolgálatokban szerzett halhatatlanságot; ezt már megtettétek ti is másokkal, megtették más nemzetek is. Hanem szólítunk arra, szólítjuk a magyar értelmiség virágát arra, hogy ketten egymást fölma-

...asztaljátok: a költő kezetekbe tévén egy nagy élet nagy munkáját, ti pedig a költő kezébe érette az elismerést.

Aki ifjúságunkat búbajos szavával megaranyozta; aki lel-künket táplálta reménytelen időkben; aki örömrünk, aki gyönyörünk, aki vígaszunk volt életünk minden szakában; aki áldásunk volt, megtöltvén a szellem, az erkölcs, a hit, a fölemelkedés, a hazafiság kincseivel a mi szívünk tárait; gyertek mind, öregek, ifjak, urak, polgárok, hódoljunk neki mi viszont, aranyozzuk meg élete alkonyatát szeretetünk, lelkesedésünk örök ifjúságával.

Áldjuk a gondviselést, hogy nekünk adta Jókai Mórt, aki a magyar faj minden fényességével, a nagy talentumok minden varázsával, nemzete büszkesége, idegen népek irigységének méltó tárgya; egy félszázad ragyogványa a magyar irodalomban, nyelvünk felvirágzásának egyik forrása, akinek mesélő ajakán három nemzedék csügg elandalodva, elbűvölve.

Irodalomtörténetünk csonka az ő neve nélkül, műveltségünk csonka az ő művei nélkül; dicsőségünk csonka az ő hire nélkül.

Mely magyar könyves-ház, mely magyar asztal nem üres az ő összes munkáinak e nemzeti díszkiadása, az ő jubileuma e kedves emléke nélkül?

Akinek a házában már van Jókai-ja — ha részben, ha egészben — az juttassa azt, a mije van, a nálánál szegényebbnek és siessen hozzánk, hogy biztosítsa magának az örömmümpki kiadást.

És nem csak egyházi főméltóságok, nem csak főurak, nem csak egyesek, kiket a sors vagy szorgalom a bőség áldásaíhoz juttatott, bármely renden legyenek is, hanem ti városok, közhatalóságok, testületek és vállalatok: mind halljátok meg e szózatunkat és siessetek aláírástokkal lehetővé tenni és biztosítani e lelkes vállalkozást, juttatván törvényhatósági, városi, egyesületi, intézeti, iskolai könyvtáraknak ebből a szép és nemes emlékből egy-egy példányt, hogy mindenütt legyen fogható jele és szózatos hirdetője a léleknek, mely mindnyájunkban lakozik. Hadd mondják el később is, kezökbe vévén a nemzeti díszkiadás egy-egy példányát, késő ivaldékok:

Az a nemzedék tudta a kötelességét és teljesítette is azok íránt, akik eredményesen szolgálták a nemzet dicsőségét.

Erre a feladatra hívjuk el a nemzet fiait, és hogy nem hiába hívjuk: a fényes eredmény meg fogja mutatni.“

Ez a klasszikus szépségü szózat indította meg az egész mozgalmat és ez adta meg a hangot, amelylyel ettől fogva a sajtó az egész Jókai-akciót kezelte. A sajtó szereplése méltó volt magához az ügyhöz. Soha oly melegséggel még irodalmi ügyet fel nem karolt az egész sajtó egyhangulag és minden zavaró incidens nélkül, mint ezt az ügyet.

Az a lelkesedés, az a hév, az a szeretet, mely ebben Jókai-val szemben nyilatkozott, egyszerűen megható volt. A legtöbb napilap önként vállalkozott arra, hogy az előfizetők névsorát naponta közölni fogja, hogy külön rovatot fog nyitni a Jókai-ünnepélynek és abban beszámol minden egyes mozzanatról. Ezt a rovatot rendelkezésére bocsátja a jubileumi bizottságnak, hogy közléseit a közönségnek tudomására hozhassa. Ez a Jókai-jubileumi rovat volt hónapokon keresztül valóban a nemzeti érületnek kifejezése, mert naponta beszámolt az ország különböző vidékein megtartott egy-egy ünnepélyről és ez a beszámoló újabb és újabb ünnepélyek megtartását vonta maga után.

Ebből a rovatból kitűnt, hogy csaknem minden törvényhatóság, minden nagyobb község, a legtöbb társulat és egyesület, valamely formában foglalkozott a Jókai-ünnepséggel, valamely formában ki akarta venni részét abból. Még messze volt maga az országos ünnepély, a hivatalos aktus, amidőn már országszerte mindenfelé kivette részét ebből az ünnepségből a társadalom és főként az iskola. Mindez a sajtó érdeme volt, valamint az is, hogy az előfizetők gyűjtése mihamarabb megindult és rövid néhány hét alatt biztosítva volt a vállalkozás sikere.

Jó ómennek vettük, hogy a legelső előfizető magának a nagybizottságnak védnöke, *József főherceg* volt (jelenlegi *József* főhercegünk édesapja), aki még a felhívás közrebocsátása előtt, amidőn neki, mint a vállalat felkért védnökének, annak kefelevonatát megküldöttük helybenhagyás végett, már megrendelte a maga példányait és aki az alábbi, *bárá Eötvös*-höz intézett levélben tett vallomást Jókai-val szemben táplált érzelmeiről:

„Méltóságos Uram! A Jókai-jubileum bizottságának hozám intézett felszólítását legbensőbb örömmel fogadtam és mint a magyar irodalom dicső előharcosának, jubiláns hazai költőnk-

nek igaz barátja, a megindult mozgalom védnökségét legszive-
sebben fogadom el. Egyuttal kérem Méltóságodat engem azon
előfizetők sorába följegyeztetni, akik Jókai páratlan műveinek
diszkiadását óhajtják birni és mellékelve származtatok át három
példányra 600 forintot. Kedves emlékek ezen munkák régmúlt
időkből, midőn távol földön olvasásukban otthon érzem ma-
gamat.“

Lázás napok következtek a felhívás kibocsátása után.
Türelmetlenül vártuk a postát, mit hoz. Az első napokban
nagyon gyéren jelentkeztek az előfizetők, hiszen tart egy
pár napig, amíg az ilyen nyomtatvány megérkezik, amíg a
posta egyet fordul, de már a 7-ik, 8-ik napon 10—15 rendelés,
azután 15—20, sőt 25—30 is jött egy-egy napon.

A Jókai-jubileumi bizottságnak külön irodát rendeztünk
be a Koronaherceg-utca 2. szám alatt levő Trattner—Károlyi-
féle házban.

Onnan naponta jelentést küldtünk Jókainak magának is
a beérkezett előfizetőkről, mert ezekben a napokban ez az
ügy módfelett izgatta — kíváncsi volt, be fog-e válni a remény.

November végéig, tehát a felhívás közrebocsátásától kb.
három hét múlva, 500 előfizetőnél több volt elkönyvelve.
Akkor egyszerre csak beállit Jókai hozzánk és azt a propozi-
ciót teszi, hogy ő lemond a nagy honoráriumról, beéri sokkal
kisebb összeggel, esetleg 40,000 forinttal is, csak biztositva
lássa azt, hogy az ő kiadása meglesz. Ő ugy gondolta, hogy
a nagy honorárium akadály lehet a kiadás közrebocsátásá-
nak, ha össze nem gyűl az annak előfeltételül számbavett
1000 előfizető és a maga anyagi hozzájárulásával, illetőleg
lemondásával lehetővé akarja tenni a kiadásnak ez esetben is
létrejövetelét.

Én ez ajánlatot kereken visszautasítottam. Arról még
hallani sem akartam. Mégis nyugtalan sürgetésére kénytelen
voltam neki megmagyarázni, hogy ha ilyen ajánlattal áll elő,
az ügy sikerét veszélyezteti. Vagy kapva kap a magyar
közönség azon, hogy a nemzethez és Jókaihoz méltó nemzeti
tiszteletdíjat ajánlhasson fel a költőnek, és én teljesen bizom
benne, hogy így is lesz, vagy — de egyébként más eshetőség nincs
is; hiszen 500 előfizetőnél több van már együtt, a posta napon-
ként ujakat hoz és a sikert mi már biztosítottnak látjuk, —

különben, ha abszolút megnyugtatóra szolgál, kijelentjük, hogy lehetővé fogjuk tenni az ő kiadásának közrebocsátását esetleg már 800 előfizetés beérkezése esetén is, de csak az alatt a feltétel alatt, ha erről a világon senki fiának nem szól. Ez volt köztünk a titkos megállapodás, evvel csillapítottuk le Jókai izgatottságát, amely egyébként nem soká tartott, mert december 20-án betelt a szám, beiktattuk az 1001-ik előfizetőt.

Minthogy közben a társadalom minden osztályából számszámra érkeztek a levelek, hogy Jókai összes műveinek kiadása ne legyen csak kivételes osztályoknak, csak gazdag embereknek privilégiuma, hanem tétessék lehetővé, hogy ebből az irodalmi ünnepből a magyar társadalom minden művelt tagja kivehesse a maga részét, a bizottság megállapította az előfizetés új módozatait akkép, hogy 50 forintos résztörlesztéssel is hozzáférhetővé tegye a munkát. Ezentul még nagyobb arányokban jöttek a rendelések, úgy hogy a jubileum napján kb. 1800 példánnyal zárhattuk le a jubileumi díszkiadás előfizetőinek névsorát.

Ez az eredmény felülmultra a legnagyobb várakozást is és boldoggá tette Jókait. Ebből az időből emlékszem különösen egy-két mondására, amelyek Jókainak ebben az ügyben is megnyilatkozott felséges humoráról tesznek tanubizonyságot.

A Jókai-ünnepély tolla *Makai Emil* volt. Ő fogalmazta a József főherceghez intézett levelet is, amelyben őt a bizottság az ünnepély védnökéül felkérte. Ebben a levélben többek között előfordul a következő mondás: „...Legyen a legnépszerűbb magyar főherceg az első, aki a legnépszerűbb magyar költő ezüstös fürteire a babért feltüzi.“ Megmutattuk Jókainak ezt a levelet, aki melankólikusan megjegyezte a következőket: „Nem jól van ez, fiaim. Nincsenek nekem ezüstös fürteim, csak ezüst-fehér parókám.“

Amikor 800 körül volt már az előfizetők száma, Jókai egyszer átlapozta a lajstromot és most már jókedvűen és bizakodón jegyezte meg: „Nagyon sok aláírónak kell még beérkeznie, mert az eddigiek többnyire ismeretlenek előttem és még nem láttam köztük — barátaimat.“

A Jókai-előfizetésekről egyébként statisztikát készítettünk, mely érdekes kulturtörténeti dokumentum. Ezt a statisztikát a jubiláris díszkiadás 100-ik kötetében közzé is tettük.

Nekem személyes nagy elégtételelem volt a siker, de őszintén bevallom, hogy azt voltaképpen annak a félelemnek tulajdonítom, amellyel mások fogadták az eszmét. Ezuttal ellenkezője történt a rendes dolognak. Rendszerint az írók a vérmes reményűek, a kiadók a bátortalanok, a kishitűek. Ebben az esetben megfordítva történt. De úgy kell lenni, hogy ez a félelem fütötte azt a lázas tevékenységet, amelylyel mind a sajtó, mind közéletünk néhány jelese talán azért exponálta magát ez ügyben, mert csak rendkívüli eszközökkel vélte azt sikerre vezethetőnek és mindenki reszketett attól a gondolat-tól, hogy ily nagyszabásu kezdeményezésbe vigyük bele a nemzetet, amely ha nem sikerül, valóban nemzeti fiaskó lett volna. Nem az lett, hanem örök dicsősége a magyar nemzetnek.

Most már a kiadás lebonyolításáról kellett gondoskodni. Ez már azután tisztán kiadói munka volt. Nem volt könnyű az ígérethez képest minden félévben egy 10 kötetből álló sorozatot közrebocsátani, ez nagy technikai apparátust igényelt.

Hiszen könnyebb lett volna a dolog, ha a nyomdai munkát több nagy nyomda között fel lehetett volna osztani. Ez azonban célszerűnek sem látszott, de nem is volt lehetséges. A *Franklin-Társulat* a jog átengedése kapcsán magának akarta ezt a munkát biztosítani és mi szívesen beleegyeztünk, mert ezzel biztosítottuk a teljes egyöntetűséget, a betűk abszolút azonoságát, a nyomás egyenletes voltát és a kiállítás tökéletes harmóniáját. Ezzel azonban a Franklin-Társulatra nagy feladat hárult. Az egész világirodalomban a Jókai-összkiadás az egyetlen ily nagy kiterjedésű, 2000 ívet magában foglaló munka és ez óriási munka kiállításának technikájával most már a Franklin-Társulat nyomdájának kellett megbirkóznia. A nyomda nagy látkörű vezetője, a már fent említett *Hirsch Lipót*, fényesen oldotta meg feladatát. A betűöntőgépek egész sorát állította fel, amelyek csak úgy szórták az új betűanyagot, ami azért volt szükséges, mert hiszen egyszerre 3–400 ív betűnek kellett rendelkezésre állnia. Amíg az egyik 200 íves sorozatot nyomták, azalatt már a másik 200 íves sorozatot kellett szedni, revideálni, nyomásra előkészíteni. Csak evvel a mesébe illő gyorsasággal értük el, hogy a program szerint pontosan az 1898. év karácsonyára együtt volt a 100 kötetes hatalmas könyvtár, amely technikai kiállítá-

sában is az emberi munkának, a gépek kihasználásának, a XIX. század nyomdai iparának becsületére válik.

A nyomdai munkával kapcsolatosan folyt a szerkesztés munkája. Jókai azt magának tartotta fenn, de nem volt képes ezt egyedül elvégezni, sok is lett volna egy embernek. Össze kellett hordani mindenekelőtt a rengeteg nagy anyagot, azután megállapítani, hogy minden együtt van, hogy semmi sem hiányzik belőle; gondosan ügyelni arra, hogy valahogy kétszer ne adassék ki egy-egy novella, vagy más kisebb közlemény, ami ily nagy tömegnél könnyen megeshetik. Azután gondosan átnézni a kéziratot az egyöntetű ortografia miatt, amely 50 év alatt lényeges változásokon ment keresztül, gondoskodni kellett jószemű korrektorokról, kítünő revizorokról, akik az óriási anyagot lelkiismeretesen korrigálják.

Jókai, amikor a Nemzeti kiadás ügye először komolyan szóba került, egy *báró Eötvös Loránd*-hoz intézett, de a nyilvánosságnak szánt levélben kimerítően nyilatkozott arról, hogy miképpen gondolja ő ennek az összkiadásnak megszerkesztését. Akkor ő azt tervezte, hogy három korszakra fogja munkáit felosztani, ezekben a korszakokban összefoglalja az oda tartozó regényeket, novellákat, színműveket és aforisztikus iratokat, minden korszak elé egy korrajzot ír, melyben ismertetni törekszik az irodalmi, a társadalmi és általános viszonyokat. A nagyobb művek elé felvilágosító előszót ír, azután jegyzetekkel látja el a munkákat, amelyekben különösen az általa bevezetett szavakat igazolja. E mellett fontosnak tartotta a hibák kijavítását. Jókai beismerte, hogy ha az ilyen nagy, hatalmas munkában hiba van is, azt senki-nek sincs joga kiigazítani, csak magának a szerzőnek, mert csak az végezheti ezt a munkát az irodalmi egyéniség meghamisítása nélkül.

Jókainak a tervezete igen szép volt, de már az elején kiderült annak keresztülvihetetlen volta. Maga a korszakokra való beosztás sem ment. Az ő munkái sem tárgykör, sem történelmi korok tekintetében nem voltak egymástól annyira elkülöníthetők és elválaszthatók. De az előszavak terve sem igen valósulhatott meg; ezeket pedig sokan igen nagy érdeklődéssel várták. Néhány munkájához meg is írta Jókai az előszót, megmondta, honnan vette a tárgyat, honnan vette az

alakokat, igazolni akarta azokat és bepillantást engedett a maga munkarendszerébe. De már a második, harmadik előszónál maga Jókai is rájött arra, hogy a hetedik, tizedik és tizenegyedik előszó mindig ugyanazt fogja tartalmazni, mert az ő forrása mindig egy és ugyanaz volt, a magyar nép multja és jelene, a magyar nép egyénisége és karaktere, és az ő rendszere szintén egy és ugyanaz volt mindig: a Jókai rendszere, amelyet önéletrajzában bővebben vázolt is.

A programnak ezt a részét tehát nem lehetett megtartani, mert az összkiadásnak nem vált volna előnyére. De Jókai azonfelül maga is rájött egy körülményre, amely zavarólag hatott volna a korszakos beosztásra. Ezt a következő „igazolás“-ban közölte velünk, amelynek közzétételét kívánta. Ez a közlés azonban elmaradt, miután közben már más módon értesült a közönség a szerkesztés rendszerének némi módosításáról. Az „igazolás“ a következőképpen hangzott:

Igazolás

Én regényemmel, melyhez gyalt Döbben írtam,
 s melyet még könyv dalban meg nem jelenest, önkös
 mankám hamutit borzasaba vassom az, nehogy a
 kiadás előfizesi meg az legyél közzelenek adta
 váratlan. vagy pedig kárba vesse meg ugyanazon regény
 nyemest. a korszakban való korszakos és meg fogja
 megjavarni. mely az utolsó lőtes függelékben fog
 eladarsatni

Budapest 1894. aug 31

Jókai Mór

Jókai igazoló írása.

A szerkesztés egyik legnagyobb problémája az volt, hogy az egész óriási anyagot bele is szorítsuk a 2000 ivbe, mert több ivet adni nem lehetett, ha csak a vállalkozás alapját tevő finánciális egyensúlyt felborítani nem akartuk. Az egész anyag terjedelme pontosan meg volt állapítva és át volt

szakszerűen számítva az összkiadás iveinek betűtartalmára, mert hiszen Jókainak egyes munkái a legkülönbözőbb szedési formákban jelentek meg, amit mind egy egységes kiadásra kellett átkalkulálni. Eredetileg az volt a terv, hogy az ismert alakban egy oldalra 34 sor fog jutni; ami azonban az exakt számítást lehetetlenné tette, az a körülmény volt, hogy mi a programban megigértük volt a közönségnek azt is, hogy Jókainak azokat a munkáit is felvesszük az összkiadásba, amelyeket ő a megjelenési időben, tehát a legközelebbi 5 év alatt még meg fog irni. Azt pedig előre kiszámítani, hogy ezeknek a még megírandó munkáknak mekkora lesz a terjedelme, természetesen nem lehetett. Nagy volt az aggodalmunk, hogy valahogy el nem tudunk helyezkedni az egész anyaggal a 2000 ivben. A tizenkettedik órában azután egy radikális megoldáshoz folyamodtunk, ahhoz, hogy két sorral többet adunk egy oldalon és ezzel oly nagy mértékben szaporítjuk meg a rendelkezésünkre álló térfogatot, hogy véleményünk szerint teljességgel be tudjuk szorítani az egész anyagot ebbe a 2000 ivbe. Jókai felette megörült ennek az elhatározásunknak, mert magát is nagy aggodalom gyötörte. Hiszen igaz, hogy neki módjában volt sokat elhagyni az ő irásából, ehhez joga is volt, ezt a jogot fenn is tartotta magának, nagy súlyt helyezett arra, hogy válogathasson abban, mit vesz fel az összkiadásba:

„Nekem szabad volt — mondja — ez, kivüllem senkinek, megítélni, mit tartok méltónak arra, hogy ezen gyűjteményben helyet foglaljon, vagy nem tartok időszerűnek, hogy újból a közönség elé kerüljön.“

Nagyon megörült annak, hogy ezt a válogatást megkönnyítette neki a jelentékeny szaporulat. Igen ám, csak hogy az is tervbe volt véve, sőt megígérve a közönségnek, hogy az összkiadás fel fogja ölelni Jókainak azokat a munkáit is, amelyeket a kiadás közrebocsátásának öt éve alatt meg fog irni. Ki tudná azt előre? Ki tudja azt kiszámítani, kalkulációba venni? Jókai annyira örült a szóba hozott szövegszaporításnak, hogy szinte hajlandó volt ennek kedvéért önmagát az irásban korlátozni, előre egy bizonyos maximum megírására fogadkozni a legközelebbi évekre, szinte kész volt kötelezettséget vállalni, hogy bizonyos ivszámánál többet nem fog megírni.

Mi őt nem akartuk sehogysen megkötni, de kiszámítottuk, hogy minő ivátlagot irt ő meg az utolsó öt esztendőben, ezt hozzákombináltuk a meglevő anyaghoz és azután közöltük vele mind erre vonatkozó számításainkat. Hogy azokat minő gonddal vizsgálta felül — mutatja a következő érdekes levele:

Kedves Barátom

Tévedhetek a számításban.
 Kes sor ^{plus} / ^{X16 tal} egy lapra = egy íven 3.2 sor = 1 lap
 az 2000 íven = 2000 lap

$$\frac{2000}{16} = 125 \text{ ív} = \underline{\underline{11}} \text{ és } \frac{1}{2} \text{ kötet}$$

E szerint hat és fél kötetnél adhat többet az előfizetőinknek, mint a prospectusban ígértem volt.

Ez tényleg az utókönyv miatt helyreigazíthatni.

Barátom, idővel

igaz híves

L. Miksaibórn

Jókai számvetése.

Most már nyugodtabban foghattunk hozzá a szerkesztési munkálatokhoz. Jókai elővette az ő összes piros jegyzőkönyveit és azokból kijegyzett mindent, amit valaha irt. Ebből azután ki kellett hámozni a tisztán szépirodalmi részt, a novellisztikusát, az elbeszélőt, az aforisztikusát, a verseket, a szindarabokat és minden egyebet. Ezt mind el kellett rendezni, összevetni a könyvalakban megjelent művekkel és megállá-

pitani a tényeket. Ebben a nagy munkában nagy segítségünkre voltak *Szinnyei Józsefnek* bibliografikus feljegyzései, de segítségül kellett venni az összes magyar könyvészeti munkákat, át kellett nézni a Jókai által szerkesztett lapokat, mert mind-egyikben igen nagy anyagot találtunk. A bibliografiai feljegyzésekben nagyon sok oly műnek volt meg a címe, amelyet sehogysem tudtunk megtalálni, nem volt kideríthető, hol volt közölve. Ezek a feljegyzések azután kimentek Jókaihoz, aki törte a fejét rajtuk napokig, hetekig. Legtöbbször rá is akadt. Igen érdekesek azok a cédulák és kartonok, amelyekre feljegyezte megállapításait. Amit azután ő sem talált meg, azt újra és újra kellett keresni és voltak külön Jókai-specialisták, akik ezzel foglalkoztak. Nem emlékszem, hogy lett volna egyetlenegy közlemény is, amelyre rá nem akadtunk volna. Legnagyobb bajunk volt Jókai legelső műve, a „*Zsidó fiú*” című dráma kéziratának megkerítésével, miután azután szorgos kutatás után azt *Gyulai Pál* fel nem fedezte az Akadémia levéltárában. Ennek öröme a drámát ki is adtuk abban az alkalmi kötetben, amely az 50-ik évfordulóra megjelent.

Igen nagy és súlyos feladatot vállalt magára *Voinovich Géza*, akire a Jókai költemény-köteteinek szerkesztése volt bízva. Jókai versei ezuttal először gyűjtettek össze és *Voinovichnak* meg kellett állapítani az „*Üstökös*”-ben és egyéb lapokban névtelenül megjelent versekből azt, hogy melyek a Jókaiéi. Sok száz vers gyűlt össze, amelyek az összkiadásnak két hatalmas kötetét töltik meg.

A kiszedett anyagnak végső revízióját *Palmer Kálmán*, a későbbi főrendiházi tanácsos végezte el, aki a 2000 ívet a nyomdai hibák szempontjából elejétől végig gondosan átolvasta.

Mint a munka kinyomatása, épp úgy a szerkesztés is teljes öt esztendőöt vett igénybe.

Az előfizetési akció befejezése után néhány hónappal, az első sorozat elkészültekor érkezettnek láttuk az időt arra, hogy könyvkereskedői forgalomba is bocsássuk az összkiadást.

Magát az előfizetőgyűjtési akciót semmikép sem akar-

tuk megzavartatni az üzleti érdekek és versengések vásári zajával. Most azonban a közönség érdeke megkívánta, hogy hozzáférhetővé váljék a nagy mű mindenkinek.

E célból egy új kiadás készült kisebb alakban, hogy a *Nemzeti diszkiadás* ünnepi jellege és bibliofil becse megővassék.

A könyvkereskedői terjesztést azok a nagyobb könyvüzemek eszközölték, amelyek az utóbbi időben keletkeztek; a magunk üzeme is kivette abból részét. Ez az akció azonban csak néhány hónapig volt folytatható. Az érdeklődés a nagy Jókai-ünnepések után lankadni kezdett — a *Nemzeti kiadás* iránt.

A terjesztésben bizonyos természetszerű szünet állott be. Az ilyen nagy akcióknál ez mindig így szokott lenni. A közönség érdeklődése ellankad, hogy azután évek múltán újra felébresztessék. Mi bizton számítottunk arra, hogy négy-öt év múlva újra megkezdhetjük az összkiadás terjesztését és ez okból a közben elfogyott sorozatokat folytatólag ki is nyomattuk, hogy az új akció megkezdésekor teljes példányaink legyenek.

Mjre a jubiláris összkiadás 1898-ban befejeződött, erről a terjesztési akcióról is beszámoltunk a nyilvánosság előtt abban a kötetben, melyet a Jókai-jubileum történetének megörökítésére, mint az összkiadás 100-ik kötetét közrebocsátottunk. Ebben a kötetben a *Nemzeti diszkiadás* története részletesen el van mondva, okmányok kíséretében.

De közben még egy feladat elvégzése várt ránk.

A *Nemzeti diszkiadás* Jókainak csak szorosán vett szépirodalmi munkáit foglalta magában. Mindaz, amit Jókai hosszú életpályája során mint politikus, mint hírlapíró, mint élclapszerkesztő, mint történetíró, mint táj- és népismerő-író, mint adomázó, mint szónok irt vagy elmondott, ebben a kiadásban nem foglalhatott helyet, mert Jókai úgy kívánta, hogy ezek a szellemi termékei csak halála után gyűjtessenek össze és adassanak ki. Ezeken felül voltak munkái, melyeket valamely okból nem akart felvenni szépirodalmi művei összkiadásába, de melyeknek későbbi kiadását legalább is nem ellenezte.

Mindezek az írások: politikai cikkek, országgyűlési beszédek, polémiák, politikai satírák, pamfletek, életrajzok,

akadémiai és egyéb emlékbeszédek, asztali felköszöntők, az „Osztrák-Magyar Monarchiá“-ba irt néprajzi cikkek, utirajzok, politikai karcolatok, anekdoták és végül levelei mind kimaradtak a Nemzeti diszkiadás 100 kötetéből.

De természetsszerűleg hiányzik abból az is, amit Jókai az összkiadás befejezte után élete végéig még irt: hat kisebb-nagyobb regény, több kötetre menő elbeszélés és sok mindenféle emlékszerű feljegyzés.

1903-ban szólított fel minket Jókai arra, hogy mindezeket a munkákat halála után bocsássuk közre, mint hátrahagyott iratokat, és egyuttal átadta mindazoknak az iratoknak jegyzékét és beosztását, amelyeket okvetetlenül ki akart adatni. Még a címeit is megadta az egyes köteteknek. Továbbá kifejezte óhajait az összegyűjtendő művekre nézve és utbaigazitásokat adott különösen beszédeinek lehető teljes egybegyűjtésére vonatkozólag.

Mi a Jókai által adott megbizáshoz képest 1904-ben bekövetkezett halála után azonnal hozzáfogtunk e végrendeletsszerű akaratának megvalósításához. A hátrahagyott iratok szerkesztésével Jókai biografusát, *dr. Szabó Lászlót* biztuk meg, aki nagy gonddal és szorgalommal végezte el mindenekelőtt a gyűjtés, azután a sajtó alá rendezés munkáját.

Legnagyobb gondot a Jókai leveleinek összegyűjtése okozott. Felhívással fordultunk a sajtó utján mindazokhoz, akiknek Jókai valamely levele birtokukban van, kértük, hogy bocsássák azt rendelkezésünkre a „*Levelezés*“ című kötetben való közlés céljából, mert hiszen nyilvánvaló, hogy Jókai minden sora megérdemli, hogy a nemzetnek közös kincse legyen. Be is érkeztek mindenfelől egyes, Jókai kezétől való levelek, de ezek nagyobbrészt magántermészetű közlések, köszönőlevelek, meghívás előli kitérések, gyűlésekről való lemondások voltak. Jókai nem volt levelező ember. Irodalmi barátaival egy helyben, egy városban lakott, nem volt rá szüksége, hogy velük levél utján érintkezzék. Kiderült, hogy Jókai leveleiből alig lehet egy értékes kötetet összeállítani. Ellenben igen nagy értékű az a levélgyűjtemény, amely Jókai családtagjaitól származik és amely özv. *Hegedüs Sándorné* birtokában van. Ebben a gyűjteményben igen értékes adatokat fog találni a jövőendő Jókai-biografus Jókai családi ügyeiről és magának

Jókainak családjához való viszonyára vonatkozólag. A gyűjteménynek, mint olyannak közzététele azonban csak úgy volna értékes, ha Jókainak válaszeveleit is meg lehetne találni. Vajjon kinek a kezén vannak, vajjon egyáltalán megvannak-e még? Jókai testvéreinek ivadékaik felszólításainkra nem reagáltak és így nem tudhatjuk, vajjon levelezésének ez a legérdekesebb része napvilágra kerülhet-e valaha.

1911-ben vált lehetségessé a „*Hátrahagyott iratok*“ első 10 kötetének közrebocsátása. A második és befejező 10 kötetes sorozatból is elkészült már több kötet, de a többiek sajtó alá adását és kinyomatását megakadályozta a közbejött világháború. Remélnünk kell, hogy az áldatlan viszonyok valamikor mégis csak jobbra fognak fordulni — és lehetségessé fog válni ennek a sorozatnak a kiadása is, ezzel azután a Jókai Mór egész írói alkotását felölelő monumentális mű teljes befejezést nyer.

*

Ez rövid története a „*Nemzeti diszkiadás*“-nak, amely magában foglalja Jókai egész munkásságát, összes írói műveit. A legnagyobb könyvtár ez, melyet az újabb korban író összeírt és a legnagyobb tisztesség, melyben író nemzete valaha részesített.

Ebben a könyvtárban él Jókai Mór, míg csak magyar nyelv lesz. Nemzedékek egymás kezébe adják: fénye nem halványodik, szépségei nem hervadnak évszázadokig. Jókai maga is tudta, hogy ez változatlanul fog fennmaradni és azért fordított annyi gondot, figyelmet és szeretetet a kiadás megszerkesztésére.

Jókai nemzeti kiadása az első nagyszabású irodalmi siker Magyarországon, a legnagyobb nemzetek irodalmához méltó és azokhoz is mérhető. Élő tanubizonysága annak, hogy a Jókai esetében író és olvasó egy félszázadon át lángoló hűséggel maradt meg egymás mellett és összeforrott Jókai tiszteletében az egész magyar olvasó-közönség.

Csak ennek a világirodalomban páratlan együttérzésnek és kölcsönhatásnak köszönhető, hogy ebben a kis országban, ezen a szűk nyelvterületen meg volt indítható és be is fejez-

hető ez a monumentális kiadás, amilyen még a világ legműveltebb és legnagyobb irodalmaiban sem található.

Jókai maga a századik kötethez irt utószavában csak ismételhette azt a munka befejezésekor, amit annak megkezdésekor mondott:

„Eddig azt hittem, hogy egy kis nemzetnek az írója vagyok: most megtudtam, hogy egy nagy nemzetnek a szolgája voltam. Éljen, viruljon, legyen dicső, boldog és szabad az én imádott hazám és nemzetem.“

Sohasem volt nagyobb szüksége ennek a nemzetnek arra, hogy ez az imádság foganatos legyen, mint a mostani napokban.

Jókai nagy napja.

A Nemzeti díszkiadás a Jókai-jubileumnak csak egyik része volt: a fontosabb, a maradandó becsü, az ünnepettet és kortársait túlélő része.

Másik része az a páratlan fényességű jubiláris ünnepély volt, mely mindazt egyesítette magában, amivel Jókai tisztelői — az egész nemzet — ezt az évfordulót emlékezetessé akarták tenni.

Az egyik egy páratlanul merész vállalkozás, mely csak egy Jókai népszerűsége mellett volt elképzelhető, a másik egy csodásan meleg ünneplés, amelyre csak a magyarság izzó lelke képes.

A kettő együtt a világtörténelemben még új és példa nél-

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

ÖZREBOCSÁTVA

A JÓKAI MÓR ÖTVEN ÉVES IRÓI JUBILEUMA ALKALMÁBÓL.

ALAKULT BIZOTTSÁG

NEMZETI DÍSZKIADÁS

LXXXVII. KÖTET

A KÉT TRENK * TRENK FRIGYELÉS

BUDAPEST

RÉVAI TESTVÉREK KIADÁSA

1898

A „Nemzeti díszkiadás“ egy kötetének címlapja.

kül álló bizonyítéka annak, miképp tudta ünnepelni Magyarország legnagyobb élő íróját.

Én csak az egyik részre vonatkozólag vállaltam szerepet: a kiadás létrehozásának feladatát. Magának az ünnepélynek dolgára mások vállalkoztak: bizottságok.

Először a *Petőfi-Társaság*. Ez kiküldött egy külön bizottságot. Ez meg viszont megalakította az országos bizottságot, mely kiküldte kebeléből a 25 tagu végrehajtó bizottságot, amelyből kisarjadzott az öt tagu programkészítő bizottság. Azután alakult csak meg az ünneprendező nagybizottság *500 taggal*. Ez megalakította a tisztikart és az ügyek további intézését rábízta az alapítványi, irodalmi, képzőművészeti és pénzügyi albizottságokra és egy tulajdonképpen ünneprendező bizottságra.

Ennek a számtalan bizottságnak egynémelyike munkához is látott, így nevezetesen a képzőművészeti bizottság, mely mozgalmat indított a művészek sorában, hogy azok egy nagy albumot, vagy képgyűjteményt adjanak át Jókainak, lehetőleg az ő regényeiből vett eszmék művészi ábrázolásával, de egyébként újra beigazolódtott a régi magyar tapasztalás, hogy ha valamely dolgot alaposan agyon akarunk ütni, csak minél több bizottság között kell a teendőket szétosztani.

Igy történt itt is és báró *Eötvös Loránd* egyszer csak ijedten vette észre, hogy amennyire előrehaladott az összkiadás ügye — épp annyira nem mozdult semmi az ünnepély dolgában. Megpróbálta az egyes bizottságokat összehívni és a vállalt teendők elvégzésére rábírní, de ezeken az üléseken megint csak szavak és szavak hangzottak el, megint csak jegyzőkönyvek és pótjegyzőkönyvek készültek, de maguk az ügyek nem igen haladtak.

Mikor egyre kérdésesebbé vált, hogy az ünnepély az eredetileg megállapított terminuson belül meg lesz-e tartható — *Eötvös báró* arra kért fel engemet, hogy vállaljam magamra az ünnepély előkészítését is. A Jókai-iroda segítségével ez bizonyára lehetséges lesz és ő mindenképpen rendelkezésemre fog állani.

Igy jutottam én ahhoz, hogy az ünnepély előkészületeivel is kellett foglalkoznom és a rendelkezésre álló rövid idő alatt pótolnom az eddigi mulasztásokat. Mindenekelőtt magam mellé

vettem *Makai Emil*-t, a nagytehetségű poétát, mert az ügynek fürge pennára volt szüksége, — nagydobosra, mint ő maga tréfásan megírta. Most már azután valósággal érintkezésbe léptünk azokkal a testületekkel, intézményekkel és hatóságokkal, amelyek a Jókai-jubileumból ki akarták venni a részüket és valamerről várták az irányítást, a tájékoztatást.

Tekintettel a hatalmasan megnyilvánuló közérdeklődésre, nem kis munka volt ez és minél többet végeztünk el belőle — annál jobban nőtt a hátralevő, még elvégzendő pensum, mert az ünnepély napja egyre közeledett. Szerencse volt, hogy a diszközgyűlés körüli rendezési teendőket a főváros érdemes tanácsnoka, *Almády Géza* vállalta volt magára, aki ezt a rendkívüli méretű ünnepi ülést elő is készítette úgy, hogy minden a legnagyobb rendben folyhatott le.

Végre itt volt a várva-várt nap, a jubileum napja: 1894 *január hatodika*, a költő apoteózisának ragyogó napja.

Ünnep volt az, banket és dinom-dánom nélkül, a szeretet és hála ünnepe, amelyen egyforma nagy volt ünneplő és ünnepelt.

És minő közönség volt jelen abban az ünnepi teremben! Ott volt az egész ország színe-java. Ott volt a király képviselője, átadván ő felsége üdvözlését, ott volt a kormány és a törvényhozás, az ország méltóságai. A hadsereg képviselőjében a tábornoki kar, az irodalom és a művészet, a főváros és a törvényhatóságok, a megyék, városok, községek, társaságok és egyesületek küldöttei, a magyar hölgyek, a magyar ifjuság és ott voltak Jókai Mór családjának tagjai. Szép és impozáns kép volt ez a magyar diszöltözetben megjelent sokaság, amelyent ritkán lehet együtt látni.

Küldöttségek tisztelegtek a jubilánsnál szinte megszámlálhatatlan sokaságban, akiket messze földről hozott az ország szívébe a költő kultusza. Testületek pompás emléktárgyakkal és gyönyörű díszoklevelekkel vonultak a költő elé, aki szerető szavakkal köszönte meg a fényes óvációk mindegyikét.

Egy egész muzeumra valót hordtak össze ezekből az ajándékokból és elhalmozták vele a költőt. Vetekedtek, hogy a hódolat mily adóját rakják lábai elé.

És micsoda beszédek hangzottak el az ünnepélyen. A legkitünőbb szónokok tolmácsolták egymásután küldőik üdvözle-

tét, de mind között a legkiválóbb szónok maga *Jókai* volt, ki minden egyes üdvözlésre külön beszédben felelt, végül pedig a magyar nemzethez intézett költői szárnyalású beszédben mondott köszönetet az egész nemzetnek a páratlan megtisztelésért.

A legnagyobb hatást ez a beszéde és az ifjusághoz intézett szózata keltette. Mintha a jövőbe látott volna, mintha a jövő nemzedékekhez szólt volna, azokat bátorította volna, azokat szólította volna fel kötelességük teljesítésére:

„Azt a nemzetet, mely nemcsak gyökereit verte a véráztatta földbe kitéphetetlenül, de sudarával is felnőtt az örök égbe: azt nem söpri el a századok semmi özönvize többé!”

És az ifjusághoz fordulva:

„Ne aranyfiatalsága, de acélfiatalsága légy nemzetednek.

A jövőendő terhe vállaidon fekszik: légy erős, légy törhetetlen, hogy azt diadalmasan elviselhesd.

Mi egy szabad hazát adunk nektek örökségbe s a tulvilágról is eljövünk számon kérni, hogy tartottátok fenn a magyarok hazáját.“

A *vigadóbeli diszülés*, amelyen egy nemzet mutatta be hódolatát Jókainak, feledhetetlen kép marad mindazok emlékében, akik szemtanúi voltak. El lehet mondani, hogy színe-java a magyarnak így talán még soha együtt nem volt, mint ezen a jubiláris ünnepen.

Az egész mozgalom lelke, *báró Eötvös Loránd*, ekkor nyújtotta át *Jókai*-nak azt a százezer forintot, amely néhány hónap alatt gyűlt össze a magyar társadalom minden osztályából nemzeti honoráriumképpen a gyűjteményes száz kötetért. „*Te büszke önérettel mondhatod, hogy kiadód ez egyszer maga a nemzet*“ — e szavakat mondta Eötvös, az ünnepelt felé fordulva és e definícióban ki is merül a jubiláris száz kötet története . . .

*

De bizonyára némi joggal azt lehet mondani arra, ahogy én ennek az ünnepélynek a jelentőségét értékelem, hogy én elfogult vagyok vele szemben, hiszen nagyon is benne voltam.

Éppen azért olyanra akarok hivatkozni, aki nincs elfo-

gulva, sőt inkább a dolgok gyöngéire szokott rámutatni, aki ritkán dicsér és jóformán sohasem lelkesedik — ellenben igen hüvösen és józanul bírál.

Mikszáth Kálmán az ő nagy Jókai-életrajzában ezeket írja a Jókai-jubileumról:

„...Páratlanul hat nagy arányaival és komoly fényével ez az ünnepség s hosszú emberöltőkre alkalmas izgatni, buzdítani az érkező irói nemzedékeket. Más népek is ünneplik iróikat, virággal, ódával, szeretettel, köszöntőkkel járulnak eléjük olvasóik. Sienkievicznek a szegény lengyelek birtokot és kastélyt vesznek, az angolok „kapust állítanak“ nagy tudósainknak, iróinknak, a spanyolok szerenádot adnak nekik, a németeknél egy krígli sörre toppan be hozzájuk a császár, sokféle módja van a kitüntetésnek, de ez a mienk mindent felülmul, a magyarok *megálmodtatják* királynak... olyan volt ez, mint egy szép mese... Minden elvonult Jókai előtt, ami lelkét meghizlalja. Az ország főfunkcionáriusai, a törvényhatóságok, az ország városai és polgármesterei, mint egy keleti despotánál a vazallusai — csak a hatvankilenc esztendejéből nem mert itt mutatkozni vagy husz... Minden volt, ami csak telhetett a szegény országtól, a sajtó hetekig csak róla írt, az egyetem doktori diplomát adott neki s ezen túl előszeretettel írja magát „Dr. Jókai Mór“-nak, sok város az arcképét festette meg... Soha még írók úgy nem dicsőítettek, csak éppen, hogy Te Deumok nem voltak a templomokban, csak éppen a harangok nem zúgtak a tornyokban.“

Jókai maga még öt év elmultával is az ünnepély hatása alatt áll, midőn a Nemzeti kiadás utolsó kötetéhez írt utószavában ezeket mondja:

„De aki előtt legmélyebb hazafiui hódolattal hajtom meg fejemet, az az én uram és fenntartóm, a dicsőséges magyar nemzet. Soha még egy nemzet munkása úgy megjutalmazva nem volt, mint én a magyar olvasóközönség által.“

*

Az ünnep után harmadnapra kimentem Jókaihoz. Akkor adtam át neki a Belvárosi Takarékpénztár folyószámla-kimutatását az ott részére elhelyezett tőkéről és kamatairól. Mert az a selyem burkolatba foglalt cheque, melyet a jubileum nap-

ján *Eötvös Loránd báró* kézbesített neki — csak az ünnep céljait szolgáló művészi kivitelű dekoráció volt. Ő ekkor megölelt és megcsókolt és azt mondotta, hogy soha senki a világon nem tett annyit érte, mint én.

Én azután figyelmeztettem, hogy mindazoknak a bizottságoknak, testületeknek, szóval az összes tényezőknél, akik a jubileum sikeréhez hozzájárultak, valami formában köszönetet kellene mondani.

Jókai rögtön arra az elhatározásra lépett, hogy arcképét küldi meg névaláírásával és levél kíséretében mindezeknek. Figyelmeztettem, hogy ez jó sok munkával fog járni — de ő vállalta.

Megrendeltünk néhány száz fényképet, leirattuk a Jókai köszönő leveleit szép kézírású tisztviselőinkkel néhány száz példányban — azután hozzáfogott ő mindezek aláírásához, mi pedig az aláírt képeket és leveleket elküldöttük szerte az országba mindazoknak, akiket megillettek.

Azt hiszem, sok embernek örömet okozott ez a gyöngéd figyelem és becses emlék.

*

Ez volt a poézis — hátra van még a próza. A fény soha sincs árnyék nélkül. De mi mindent elkövettünk, hogy az árnyékok ezuttal észre ne vegye a közönség.

Az ilyen nagy ünnepély pénzbe is kerül. Sok pénzbe. Egy nagy iroda, melyben hónapokon át dolgoznak szorgalmas tisztviselők, fizetésekben, dologi kiadásokban sokat emészt fel. Azután a temérdek sok nyomtatvány, a sok portókiadás, az ünnepély helyének az alkalomra való feldiszipítése (magát a helyiséget a főváros díjtalanul engedte át), a szétosztásra kerülő ünnepi nyomtatványok, az ajándékok elrendezése és elszállítása és sok más egyéb együtt jókora összeget tesz ki.

Ezt valakinek fedeznie kell. De ki legyen az a valaki?

Báró Eötvös Loránd, mikor fölkért, hogy a jubileumi ünnepély rendezését vállaljam el, átadott nekem egy aláírási ívet, amelyen néhányan az ünnepélyrendezés költségeire mintegy 410 forintot irtak alá. Nem tudtam, mihez kezdjek vele. *Eötvös*-nek, az ábrándvilágban élő tudósnek sejtelve sem volt arról, hogy ez az összeg egy csepp víz a tengerben a költsé-

gek arányaihoz képest. A dolgok mentek a maguk útján. A költségek folyton szaporodtak, vállalatunk pénztára kifizette őket abban a hiszemben, hogy valaki majd csak érdeklődik a dolog iránt, hogy majd csak gondoskodnak fedezetről, — de nem jelentkezett senki. Már jó ideje túl voltunk az ünnepélyen, midőn egyszer csak megkérdezte *báró Eötvös*, hogy kifutotta-e az az összeg. Belenéztem az ő igazán ártatlan kék szemébe, láttam, hogy ő komolyan gondolja ezt — és azt mondtam neki, hogy a dolog rendben van, minden költség ki van egyenlítve, nincs semmi tenni való.

Ha bemutatom neki a tényleges költségek jegyzékét, ebből igen bonyolult és kellemetlen ügy keletkezett volna. Gyűjtést kellett volna újra indítani, holott éppen bezáródott az előfizetési akció; az emberek azt hitték, bizonyára hitték is, hogy az az előfizetési összeg fedezi az ünnepély költségeit is, holott az éppen csak a nemzeti tiszteletdíjat, azaz a nemzeti ajándékot és a gyűjtemény puszta technikai előállítását fedezte az első kiadásban. Ezt sem egészen.

No de hát én elvállaltam, hogy a cég fedezi ezt az egész költséget és ezzel az ügy rendben volt. *Báró Eötvös Loránd* — mintha sejtett volna valamit — melegen megköszönte, hogy ezt is elintéztem.

*

Ellenben mintegy két hétre rá hire járt, hogy mindazok a férfiak, akik különböző bizottságok elnökei voltak, valamint azok a főemberek, akik jelenlétükkel vagy egyéb módon hozzájárultak az ünnep fényének emeléséhez — Jókaihoz hivatalosak voltak egy bizonyos napra családias jellegű vacsorára. Valamiféle reconnaissance volt ez. Én nem voltam ott, nem voltam meghíva.

Nem volnék őszinte, ha azt mondanám, hogy nem bántott ez; igenis bántott, de a világerő sem hoztam volna szóba. De nálamnál sokkal jobban bántotta az édesapámat, aki, mikor pár napra rá Jókai a lakoma után először volt nálunk, sehogy sem engedte magát lebeszélni arról, hogy a dolgot, mint egy hiuságában megsértett apa, szóba ne hozza. Jókai szinte örülni látszott, hogy ezt az ügyet szóba hozzák és olyasmit mondott, hogy igenis, ő is úgy érezte, hogy ez a

dolog sehogy sincs rendjén, meg is mondta ezt vejének és leányának, de azok sehogy sem akartak beleegyezni abba, hogy engem is meghivjanak, mert különbséget kell tenni — mondták ők — azok között, akiknek semmiféle érdekük nem kapcsolódhatott ehhez a jubileumhoz és azok között, akiknek nagy anyagi érdekük fűződött hozzá. Ő a maga részéről sehogysem osztja ezt a nézetet, nem is tartja helytállónak, de sehogysem birt „a gyerekekkel“, azok nem akartak engedni és végre is ők voltak a háziurak, a vendéglátó házigazdák. Erre megölelte apámat is, engemet is és ment tovább — álmokat álmodni.

Én pedig azt gondoltam magamban, hogy azért nem lesz soha sem egyéb ebből az országból, mint egy szép exotikus álomország, mert itt a tisztességes és becsületes polgári munkának nincs becsülete még azon a magaslaton sem, amelyen ez a mi munkánk állott.

*

Még egy adósságunk volt a közönséggel szemben. Megígértük volt, hogy a nemzeti díszkiadás egyik kötete az összes aláírók névjegyzékét fogja közölni.

Ezt az ígéretet az utolsó kötetben váltottuk be. De ebben a kötetben azonfelül közöltük a jubileum és a nemzeti díszkiadás történetét is.

A kötetet emlékül adtuk ki mindazok részére, akik az országos Jókai-ünnepet kezdeményezték, létrehozták és rendezték.

„Ez a századik kötet legyen magyarázója a kilencvenkilencnek,“ — mondtuk az előszóban — „a nemzeti kiadásnak és Jókai jubileumának története kell, hogy története okmányként kiegészítő része legyen a nagy vállalatnak, aminővel sehol a földön poéta és nemzet nem dicsekedhetik.“

A jubileum történetét *Makai Emil* írta meg, a Nemzeti kiadás története az én tollamból való, a bibliografiai anyagot *Szinnyei József* állította össze. Legértékesebb adalékai a kötetnek *Jókai* önéletrajzi írásai és remek utószava, mint az egész akció végső akkordja.

Ünnepies elfogódás vesz erőt rajtam még ma is, amikor azt a 100-ik kötetet végiglapozom.

*

Ez a lehetőleg rövidre fogott története a százkötetes Nemzeti kiadásnak és a Jókai jubileumának. Felejthetetlen szép kulturális ünnep és páratlan irodalmi vállalkozás teszi nevezetessé az 1894. esztendő történetében. Irodalmi esemény még ennyire nem foglalkoztatta ezt az országot soha! Megmozdult az egész magyar társadalom, hogy legnagyobb poétáját ünnepelje s összerakta forintjait és filléreit gazdagja és szegénye, hogy a legnagyobb magyar irodalmi vállalkozás megszülethessen. Ma is még, amikor a jubileum ünnepe már a históriáé, a százkötetes Jókai pedig a könyvespolcoké: csodálattal és büszkeséggel emlékezünk a nemzeti lelkesedés ama fényes napjaira, mert általuk bizonyosodott be újra, hogy lobbanó hevületünk nagy időkben és nagy dolgokra nem pusztá szalmaláng, hanem hasonlóan a napfényhez, ragyog és termékenyit.

Jókai házassága.

Méltán azt kérdezheti mindenki, hogyan kerül ide ez a fejezet, mi köze egy kiadóvállalat mémoire-szerű leírásának a Jókai házasságához? Ahhoz a teljesen privát jellegű ügryhöz, amely minden embernek a legsajátabb egyéni dolga. Hát éppen ez az. Jókainak sem az első, sem a második házassága nem volt kizárólag az ő dolga, mindegyikbe beleavatkozott a család, a barátok, a közvélemény. 1848-ban, amikor elvette *Laborfalvy Rózát*, kitagadta őt családja. Elvált tőle legjobb barátja *Petőfi* és hibáztatták mindazok, akik jóindulattal voltak a már akkor szereplő ifju iránt, hogy nálánál annyival idősebb nőt vesz feleségül. Ötven évvel később, 1899-ben, amikor elvette második feleségét, *Nagy Bellá-t*, ugyancsak összekülönbözött vele családja, ugyancsak elhagyták jóbarátai, és hatalmas arányokban zudult ellene az egész nagy közvélemény, amely Jókaihoz jogot formált.

De hát ez még mindig nem magyarázza meg azt, hogy miért tartozik bele a *Révai-cég* történetébe a *Jókai* második házassága?

Megmondom mindjárt, nyíltan és őszintén; eddig sohasem mondtam meg, sohasem éreztettem senkivel, sohasem panaszkodtam miatta, de most, az őszinte vallomásom e könyvében, amelyben az igazsághoz hiven akarok be-

számolni küzdelmeinkről, nem hallgathatom el, hogy amilyen katasztrófa volt az „*Osztrák-Magyar Monarchia*“ című vállalatunkra *Rudolf* trónörökös halála, épp olyan, sőt a körülményeknél fogva még nagyobb katasztrófa volt *Jókai-összkiadásunkra*, annak további sorsára, a Jókai házassága.

Egyszerre megszűnt az összhang Jókai és közönsége között.

Az a nagyszerű kultusz egyszerre átcsapott az ellenkező végletbe.

Egyik legtipikusabb esete a tömeglélektannak.

Ahogy a tegnap diadalmas és körülrajongott hadvezért egy vesztett csata után kövel dobálja meg ugyanaz a nép, mely tegnap vállain hordozta, épp úgy járt Jókai.

Minél jobban istenítette őt a nemzete, annál jobban elfordult most tőle. Megcsaltnak érezte magát, kijátszottnak és elárultnak.

Hogy mer Jókai, az, aki az övé, aki a közönségé, aki az egész nemzeté, olyasmit tenni, amit ez a közönség nem lát szívesen, amit nem akar és amit nem hagy jóvá.

A szeretet egyszerre átváltozott haraggá, a népszerűség elpárolgott és az osztracizmus ítélkezett Jókai Mór felett.

Szomorú napok voltak ezek.

Minél magasabban állott előbb Jókai a közönség kegyében, annál mélyebbre zuhant most az ő páratlan tekintélye, a közönség elfordult tőle, kikezdte az embert, az író, a munkáit, a szokásait, a lelkét, a jellemét; nem akart róla tudni, számkivetette lelkéből, kegyéből, szeretetéből.

A közönség hirtelen elfordulásának következményeit a mi vállalatunk sinylette meg.

Már a Nemzeti diszkiadásról szóló fejezetben kifejtettem, mért kellett az összkiadás terjesztését beszüntetni és félretenni a dolgot későbbi időre.

Az összkiadás befejezésekor elérkezettnek gondoltuk az időpontot és mindenképpen kedvezőknek ítéltük a körülményeket arra, hogy most már sikeresen hozzákezdhessünk a Jókai-összkiadás igazi nagyszabású elterjesztéséhez.

Szándékunk keresztülvitelében a Jókai házassága akadályozott meg.

A kedvező körülmények kedvezőtlenekké váltak, egyes

kísérletek kudarccal végződtek, a siker kilátásai teljesen megszűntek, minden remény füstbe ment és számolni kellett azzal a körülménnyel, hogy hosszú évekig nem lehet újra feleleveníteni az összkiadás sikeres terjesztését, pedig a mi összes reményeink ezen vállalkozás tekintetében ehhez a későbbi terjesztéshez fűződtek. A nagy siker ellenére az első kiadás körül felmerült költségek, a nagy megváltási összegek, a rendkívül költséges tipografiai munka a nagy jövedelmeket is felemésztették és csak egy újabb kiadás nagy példányszámu elhelyezése biztosíthatta a vállalatnak az őt megillető legitím hasznot, befektetéseinek normális gyümölcsötztetését.

Erről most már hosszú ideig nem lehet szó. Ezt a reményt jóidőre el kell temetni. Nagyszerű perspektíváknak vége. A Jókai öregkori házassága elfujta őket, mint egy pelyhet.

Mindezeket átéreztem abban a percben, amint ez valósággá vált, átéreztem roppant súlyát és kihatását a mi vállalkozásunkra és mégis soha egy szóval, egy gondolattal nem sejtettem és nem éreztettem sem Jókaiival, sem semmimemü hozzátartozójával azt, hogy mit jelent ránk nézve az ő házassága.

Sőt ellenkezőleg, a most elkövetkező időben még nagyobb szeretettel és odaadással buzgólkodtam körülötte, mert most már azután igazán rá volt arra utalva, most szüksége volt arra; hiszen köztudomásu, hogy régi családja teljesen megvált tőle, mindazok, akik hozzá közelállottak, egyszerre idegenek lettek rá nézve; mégis voltak dolgok, amelyek őket egymáshoz kapcsolták, rendezetlen ügyek, anyagi kérdések, közös kötelezettségek és több efféle; szükség volt valakire, aki ezeknek a dolgoknak ellátásában tapintatosan eljárjon és ne növegtesse még nagyobbra azt a sokféle hajszából kialakult hullámot, amelyet ez az ügy felvetett.

Magához az ügyszöz nem akarok hozzászólni, akkor is azt tartottam, ma is azon a nézetem vagyok, hogy az teljesen a Jókai privát dolga volt és hogy ahhoz senkinek semmi hozzászólása nem lehet; sőt akkor is meg voltam győződve róla, és ma is úgy látom, hogy nagy hiba volt, hogy annyian beavatkoztak meg nem felelő módon a Jókai dolgába, hogy hajszát indítottak ellene. Nem is állottam egyedül ezzel a nézettel; *Hegedüs Sándor*, aki velem több ízben tanácskozott

ebben az ügyben, mert tájékozódni akart a Jókai anyagi helyzetéről, ugyanezt a nézetet vallotta, de sem az ő befolyásával, sem az én tartózkodásommal nem bírtunk semmire sem menni. Feszty Árpád élénk temperamentuma és a Jókai körül forgolódnó fiatalabb írók vehemenciája oly indulatokat váltottak ki az öreg költőből, amelyek azután csak fokozták elkeseredését és gyorsították elhatározását.

A médisance felkapta ezt a témát és ország-világ heteken keresztül nem foglalkozott egyébvel, mint a Jókai magánügyeivel és azzal a kérdéssel, vajon tényleg magánügye-e egy hires embernek az ő házassága. A hétköznapi filiszter-értelem sehogysem tudott belenyugodni a dologba, a rövidlátók nagy serege nem bírta felfogni azt, hogy a legnagyobb emberi fantáziával megáldott poéta ezuttal a maga részére is megáldott egy regényt. Mert tényleg megálmodta, hiszen meg is írta az „*Öreg ember nem vén ember*“ című regényében néhány hónappal azelőtt a maga bonyodalmas dolgát. Mert bonyodalmasnak látta maga is, amint éppen ez a regény igazolja, amely négy részében, négy különálló elbeszélésben ugyanazt a problémát veti fel, anélkül, hogy megoldaná, mert megoldhatatlannak látja maga is.

Jókainak talán egyetlen regénye sincs annyira tele személyes mozzanatokkal, mint ez a regénye, talán egyikben sem foglalkozik annyira a lelki elemzéssel, még pedig nyilvánvalóan saját lelki analizisével, mint ebben a regényében, éppen azért Jókai nem vehette rossz néven, ha mások is keresték a talány megfejtésének kulcsát, nem is vette rossz néven, nem haragudott meg érte, csak elkeseredett, mikor már nagyon erős lett a hajsza. De a rejtély kulcsát mások sem találták meg, amint az egyáltalában meg nem található.

Egy hasonló esetben, amidőn egy okos, öreg 70 éves ember egy 20 éves fiatal leányt el akart venni feleségül, jóbarátai mindenképpen kapacitálták és el akarták téríteni szándékától. Sehogy sem sikerült; végre elment hozzá legidősebb fia, elmondott neki mindent, ami ilyen esetben elmondható, figyelmeztette minden lehető következményére ennek a lépésnek, figyelmeztette azokra a kötelezettségekre, amelyeket magára készül vállalni, meg fog-e tudni azoknak felelni. Mind hiába, az öreg egy kérdéssel vágta ketté a dolgot:

— Fiam, voltál te már 70 éves?

A Jókai házasságának problémáját nem tudja megoldani senki, mert annak, aki ezt megoldja, egy második Jókainak kellene lennie, ugyanazzal a multtal, ugyanazzal a természettel, ugyanazzal a tehetséggel, ugyanazokkal az indulatokkal, ugyanazzal a fantáziával és ugyanazzal az álomlélettel, de nemcsak második Jókainak kellene lennie, hanem a körülményeknek is ugyanazoknak kellene lenniök, ugyanolyan embereknek, ugyanolyan viszonyoknak. Akkor talán megérthetővé válnék, hogy Jókai szinte belesodródott abba, hogy ezuttal maga legyen saját regényének hőse.

*

Akárhogy volt is, nagy hiba volt hozzátartozói és barátai részéről elkövetni azokat az ügyetlenségeket, amelyek ezt az ügyet a közvélemény prédájává tették; amelyek kirakatba helyezték a legintimebb természetű családi ügyet és Jókai nimbuszát napról-napra, fokról-fokra lesüllyesztették. Ha már megtörtént ez a dolog, megtörténhetett volna feltűnés nélkül, egy nagy öreg ember kedvteléseinek és szeszélyeinek lehető kielégítésével akként, hogy ami mindnyájunk kincse volt ennek az öreg embernek dicsőségében, az kárt ne szenvedjen.

Azon talán nem fog senki sem csodálkozni, hogy tán én voltam az első, akit Jókai tervezett lépéséről értesített. Nem voltam meglepve, hiszen Fesztyéktől tudtam, mi történik Jókai körül. Mégis meg voltam illetődve és teljes szívből igaz boldogságot kívántam az ősz költőnek. Bizalmasan arról is értesített, hogy mely napon lesz az esküvője, s hogy azután Olaszországba utazik; rendelkezett az utána küldendők, revíziók és egyebek felől, felkért, hogy 2—3 naponként küldjek ki a Bajza-utcai villájába a címére érkezett postáért és ezt azután a velem mindig közlendő címre küldessem utána. Táviratilag mindig pontosan tudatta is címét, úgy hogy mindig tudhattam, hol és merre jár. Leveleit pontosan utána küldtem, de azok között sok mindenféle jelentéktelen és kellemetlen közlemény lehetett, mert utóbb azt írta, felhatalmaz arra, hogy az inasától átveendő leveleket sajátkezüleg bontsam fel s csak

azokat küldjem utána, amelyek valami elintézést kívánnak, a többit dobjam tűzbe.

Erről a nászutjáról szorgalmasan írta hozzám a leveleket. Első, ez útján hozzá intézett levelemre, mely bizonyára szencsekivánataimat tartalmazta, hálás köszönetét fejezi ki és Isten áldását kéri rám és szeretteimre és így folytatja:

„A hozzám legközelebb álló jóbarátainak igaz szeretetnyilvánításai annyira hatottak rám, hogy lesz lelkiem hamarabb, mint akartam, visszatérni Budapestre, még november folyamán s nem száműzöm magamat az ismerős világból.“

Nászutjáról küldött levelei mind jó kedvről tanuskodnak. Rómából 1899 szeptember 29-én ezt írja:

„Én itt is lelkesen teljesitem mindenféle hivatásomat; a délelőttöket kirándulásokkal, bámulással, jegyzetek gyűjtésével töltjük; délután írom az emléklapjaimat (*Az én életem regénye*). Az első cikk a Magyar Nemzetben jön 30-án; aztán a többi folytatást. — Nem panaszkodom fáradtságról. Nyugtasd meg azokat, akik olyan *nehezen sajnálnak*.“

Mihelyt hazajön a nászutról, első dolga elrendezni kötelességeit családjával szemben. Haragszik a „gyerekekre“ több okból, — legjobban az bántja, hogy elmeorvossal vizsgáltatták meg, — neheztel azért is, hogy nem bucsuztak el tőle, de minél inkább haragszik, annál gavallérosabban akarja lebonyolítani a különböző függő anyagi ügyeket.

Egyébként Jókai haragja nem tart sokáig. Mikor a gyermeknek, Fesztyék kis leányának nevenapja van, kis arany órát küldet általam neki. Megható az a válasz, amelyet *Fesztyné* hozzám küld azzal a kéréssel, hogy tartalmát közöljem Jókaiával:

„Tisztelt Uram! Igen szépen köszönöm szíves közvetítését. A kedves kis arany óra, s főleg, hogy a nagypapa — (ha már mi irántunk ellenséges — vagy legalább is abszolúte közönyös érzéssel van is) — legalább a kis unokájáról nem feledkezett meg teljesen, igazán örömet okozott, nemcsak a gyermeknek — de nekünk is! Nekem főleg az a pár sor írás, mi az óra mellé volt téve.

Hosszu idő után az első meleg pár sor a Jókai Mór kezétől. Meg is mondtam kis leányomnak „jól őrizze meg!“ mert az érté-

tékesebb, mint az óra maga! Arany órát kaphat tán még életében máskor is, — de egy barátságos sor irást — Jókai Mórtól, a nagyapjától, — vajjon kap-e még?”

Más alkalommal arra kér fel, hogy Jókai nevenapján közvetítem a kis unoka szerencsekívánatait.

„Én pedig a kis leányomat a köteles szeretetben és tiszteletben akarom nevelni a nagyapja iránt, ami a mi szomorú rokoni viszonyaink között csak abból állhat, hogy imádkozzék este a nagypapáért és ha neve- vagy születésnapja van, vagy valami nagy ünnep, a kis leány ír sajátkezűleg egy pár üdvözlő sort, mihez én is melléklek igaz ragaszkodásom kifejezését — pár szóban. Én tehát arra a nekem nagyon vigasztaló, lovágias szolgálatra kérem Önt, legyen közvetítő tiszteletünk és szeretetünk alkalmi kifejezésénél; most 22-én lesz a nevenapja.”

Ezekből állott akkoriban Jókai összeköttetése régi családjával.

A svábhegyi villa felerészben *Fesztyné* nevén áll, ezt a jussát valamely előző igen jó beclés alapján készpénzzel megváltja, igen tekintélyes összeget fizettet ki Fesztyéknak, ami azokat abba a helyzetbe juttatja, hogy az itteni kellemetlen helyzet elől Firenzébe vonulhassanak. Megkér engem, hogy gondoskodjam valamely 12.000 frtos hátralékösszeg 720 frtos kamatterhének további kifizetéséről Fesztyéék javára, magára vállalja a kis Fesztgy-*gyermek* élet- és kelengye-biztosításának további törlesztését.

Mindezeknek elintézése végett sűrűn kellett Fesztgy Árpáddal érintkeznem, ami nekem mindig csak élvezet volt, mert Fesztgy Árpádban művészi kvalitásai mellett igen kedves tulajdonságok, zseniális eredetisége mellett szép, magyaros társas-szokások voltak. Kitűnő causeur, nagyszerű mulató volt. Bizonyára ő is meggyőződött arról, mennyire igyekszem ezek között az áldatlan viszonyok között nemcsak mindkettőjük nevének diszét megóvni, hanem lényegileg is mindent megtenni, amit az igazság és méltányosság és a hajdani szeretet és rokonszenv megkívánt. Mikor több, mint egy évi távollét után visszatért Budapestre, nyílt házat vitt a Bajza-utcai villában és ellentétben egykori érthetetlen viselkedésével, sulyt látott helyezni arra, hogy estélyeim én is megjelenjek.

Amennyire abban a sajátságos helyzetben, amelybe Jókai bizalma juttatott — az egyik részen tartózkodtam a legcsekélyebb beleszólástól és beavatkozástól, épp úgy a másik részen mindig az engesztelődés szellemében óhajtottam közvetíteni és közbenjárni.

Valamelyik alkalommal, bizonyára besúgások folytán, valamely okból nagyon megharagudhatott Jókai nevelt leányára, *Hegedüs Sándornéra*, mert egyik nap egy általa koncipiált levéllel állított be hozzánk és felkért, hogy ezt mi, mint társulatunk hivatalos levelét küldjük el Hegedüsnek. Már a címzés is furcsa volt. Az összes címekkel teleaggatta, mik egy miniszter neijénél applikálhatók. A levélben azt kellett volna közölnünk, társulatunk elnökének, dr. Jókai Mórnak felszólítására, hogy a Hegedüsne által létrehozott elzüllött gyermekek ápolására szolgáló jótékonyági intézet előmozdítására 2000 koronát küldünk be, melyet említett megbízónk neje nevére kíván alapítványképpen bejegyeztetni.

Én átvettem a levelet, félretettem íróasztalomba és úgy 2—3 hét múlva értesítettem Jókait afelől, hogy helyesebbnek találtam azt el nem küldeni: mert elvégre is nem ő van hivatva jótékonyági akciókat jelentős alapítványokkal támogatni, bizza ezt a nagyvagyonu emberekre. Ha ő ezeket figyelmezteti kötelességeikre, akkor nagyobb szolgálatot tett az ügynek, már pedig nem egy ilyen intézményt az ő ékesen szóló felhívásai hoztak világra, talán éppen a szóban forgót is.

Jókai rám nézett, igazat látszott nekem adni, de még egy kissé határozatlan volt. Akkor eszembe jutott egy hasonló természetű ügye, mely pár évvel azelőtt megfordult kezemen és melyre egy jóízű megjegyzése folytán visszaemlékeztem. Pár éve volt annak, hogy egyszer a Svábhegyőről levélben felkért, hogy a *Stefánia* özvegy trónörökösné ő fensége védnöksége alatt álló Fehér kereszt-egylet által alapított lelencház javára „első felbuzdulásában“ felajánlott egyezer forintot fizettessem be az egyleti pénztárba. „Pedig mondhatom, — írja — hogy semmi aktív részem nincs ez intézmény létrejövetelében.“

Ézt a históriát emlékezetébe hoztam — mire ő teljesen megnyugodott és helyeselte, sőt megköszönte eljárásomat.

Olyan módon, mint a Hegedüs-né-féle levéllel, mindenféle vélt vagy képzelt apró tüszúrásokat akart Jókai a maga romantikus módja szerint elintézni, mert azok őt annál jobban bántották, minél jobban meggyőződött róla, hogy a külföldön egészen másként fogták fel az ő lépését, mint idehaza.

Jókai világhíres ember volt, így nem csoda, hogy házasságának híre és ennek regényes körülményei a külföldi sajtóban is nagy szenzációszámra mentek — az egész világ sajtója foglalkozott vele, ott is elhangzottak a legkülönfélébb vélemények, de azok inkább Jókai mellett, mint ellene hangzottak.

A külföldön hősiesség vállalkozás számba ment a dolog, pártjára keltek Jókainak és amikor híriül vették azt, hogy „*Öreg ember nem vén ember*“ című, éppen akkor közzétett regényében voltaképpen a saját maga házassága problémájával foglalkozik, jóformán minden nyelvre siettek ezt átültetni; előkelő lapok tárcaregénynek, kiadók könyvalakban gyorsan megjelentették a munkát és Jókainak egyetlen korábbi művéről sem irtak oly terjedelmes és részletes ismertetéseket, mint erről a könyvről. A „*Figaro*“, a „*Gaulois*“, a „*Corriere della Sera*“, a „*New-York Herald*“, a „*Sun*“, a „*World*“ — a világ legnagyobb lapjai hasábkra menő cikkeket közöltek róla. Ezzel a könyvvel érte el Jókai első valóságos nagy világsikerét.

Örült ennek ugyanis mint író — ugyanis mint fiatal férj, aki az itthoni véleményeknek szembeszegezhetette az egész külföld ellenkező állásfoglalását. A külföld nem tudhatta, vagy legalább is nem érezhette át a maga egész mélységében, hogy miye Magyarországnak Jókai és így csodálkozott azon, hogy itt nincs mindenki azon a véleményen, hogy a Jókai házassága kizárólag az ő magánügye.

Hiszen a megértőbbek, higgadtabbak lassanként itt is bele-törődtek a dologba és emelkedtek itt is hangok, melyek elítélték a Jókai kegyetlen meghurcolását, családi dolgaiknak nyilvános tárgyalását, de a régi hév, a régi szeretet már ezekben sem lángolt, a nimbusz elhalványult és nem segített ezen már az sem, midőn Franciaország legnagyobb élő írója hatalmas védőszóval jött Jókai segítségére.

Zola Emil egyik estélyén nyilatkozott Jókairól és házassá-

ságáról, és felhatalmazást adott arra, hogy nyilatkozása közzététessék. Ebben eyebek között a következőket mondja:

„Nagyon szeretem és csodálom Jókait (zsokét). Csak azokat a műveit ismerem, amelyeket lefordítottak franciára, de az, amit tőle olvastam, a fordítás tökéletlenségei és hiányossága ellenére is élénk vágyat keltett bennem, hogy megismerjem összes munkáit. Sajnos, ez a vágyam nem mehetett teljesedésbe.

Jókai epikus költő. Hazájának dicsőségét és szerencsétlenségeit, reménysegeit és bánatát írta meg regényeiben. Nagyon is meg tudom érteni, hogy honfitársai annyira szeretik és imádják. Magyarországnak az utolsó ötven évben sok nagy embere volt. *Kossuth* Magyarországnak a hőroza, *Petőfi* a Pindárja, *Jókai* a Homérja. Egy fiatal nemzet, mely egy félszázados történetének egy lapjára három ilyen nevet tud felírni, méhében nagy termékenység csiráját rejti, melyek biztosítják a jövőjét.

Jókai életfriss öregségével megvalósítja azt az ideált, melyet magamnak a költőről alkottam, aki lángeszének erejét egészséges testben tudta megőrizni. A fizikum hanyatlása, mely szükségszerűen maga után vonja a szellemi hanyatlást, mindig szomorúságra hangol. Én a költők számára halhatatlan ifjúságot álmodom és Jókai egyike azoknak a keveseknek, akik ezt az álmomat valóra váltják, mivel a maga öreg hetvenöt esztendejéhez félelem nélkül hozzá merté adni egy szeretett asszonynak fiatal husz esztendejét. És a mi ebben a házasságban, amelyet a nyárspolgárok bizonyly örültségnek mondanak, engem legjobban meghat, az a fiatal feleségnek odaadása a férj iránt, aki a lángész örök szépségével bilincselte le őt. Mi franciák is regélhetünk különben egy ilyen házasságról, a *Michelet*-éről. Madame Michelet, aki csak nemrég halt meg, hosszú özvegységét ama férfiu emlékének kultuszában töltvén el, akinek nevét oly méltóságteljesen viselte, alig volt huszéves, amikor férjhez ment a hatvanadik életévet túlhaladott nagy történetíróhoz. És Madame Michelet, ez a fölségesen szép asszony, sohasem bánta meg, hogy a maga fiatalságát odafüzte férjének dicsőséges vénségéhez. Azt hiszem, hogy Jókainé ugyanugy érez, mint Michelet asszony.“

Jókait mélyen megindította *Zolá*-nak elismerése és levélben köszönte meg a francia mesternek, hogy pártjára kelt.

Ebben a levélben lelke minden gyöngédségével kifejezést adott fájdalomának és keserűen panaszkodott, hogy házassága óta üldözik, mint medvét nagy farkakisérettel; üldözik, mert volt bátorsága szeretni és az a boldogság érte, hogy viszontszerelemre talált.

Zola levelét a magyar lapok mind közzétették, amint-hogy ebben az ügyben Jókai pályatársai, a magyar írók és újságírók jóformán az egyedüliek voltak, akik melléje álltak — de már ez sem bírta megfordítani a közönség hangulatát. Nem lehetett azt megváltoztatni.

Itt már csak az idő segíthet — talán.

Jókai Párisban.

Bármint is gondolkodtak egyesek, állandóan haragot tartani Jókaival mégsem lehetett, mert nagy szüksége volt rá az országnak.

Párisban nemzetközi versenyre készültek a világ nemzetei az évszázad fordulóján.

A magyar kormány a volt kereskedelmi minisztert, *Lukács Bélát* bizta meg a magyar kiállítás előkészítésével és midőn *Lukács Béla* körülnézett, hogy mi az, ami különlegesen és jelentőset bemutatathatna Párisban, mi az, ami jellegzetesen képviselheti Magyarországot, valami, ami eltérő más nemzetekétől, ami tösgyökeresen magyar — akkor szeme megakadt *Jókai Móron* és az ő oeuvre-jén.

Ő volt Magyarország parádés embere — őt akarta bemutatni Párisban az ő munkásságában, az ő 50 év alatt megírt könyvtárával, világhírnevével, rendkívüli pozíciójával.

A kormánybiztos levelet írt hozzám, elmondta benne röviden szándékát és kért, hogy ennek az ügynek megbeszélése végett keressem fel. Első találkozásunkkor részletesen kifejtette tervét és kérte közreműködésemet, amit én természetesen készörömet megígértem.

Arról volt szó, hogy önálló helyiségben kiállítsuk Párisban Jókai összes műveit a nemzeti diszkórdásban, hogy bemutassuk páratlan termékenységét, továbbá műveinek összes idegen nyelvű fordításait, hogy demonstráljuk világelterjedtségét, végül összes emléktárgyait, melyeket a nemzet szeretete jubileuma alkalmából összehordott, hogy igazoljuk,

miként tudja megbecsülni a magyarság az ő legelső szellemi hőroszát.

Ezek közül legnehezebb volt az idegen nyelvű fordítások összegyűjtése. Ezt kellett nekünk elsősorban magunkra vállalnunk. Ugy fogtunk hozzá, hogy egy-egy körlevelet szerkesztettünk francia, angol és német nyelven, ebben kifejtettük a Jókai-kiállítás célját és programját és azt a válaszra szolgáló lappal együtt szétküldöttük a világ összes civilizált országába mindazoknak a kiadóknak, akik a bibliografikus munkák jelzése szerint mint Jókai-művek kiadói szerepeltek, vagy akikről fel volt tehető, hogy utbaigazítással vagy bármi egyéb módon az ügyet előmozdithatják. Az óriási távolságnál fogva és mivel némely helyre többször is kellett fordulnunk — ez a gyűjtési munka hónapokat vett igénybe — végre is azzal az eredménnyel járt, hogy néhány száz kötet gyűlt össze a világ különböző nyelvein. Teljes a gyűjtemény nem volt — de mégis elég gazdag. Érdekes, hogy legtöbb bajunk a német kiadásokkal volt. Ezekből alig birtunk valamit megszerezni, mert Jókai műveinek német kiadásai végleg elfogytak. Itt végül már csak úgy lehetett segíteni, hogy Jókai hajdani német kiadójának fia, *dr. Gustav Janke* kölcsönadta magánkönyvtárából a Jókai-művek egyetlen meglevő diszkótésü példányát.

Jókai maga nem szívesen vált meg emléktárgyaitól, de hát körülbelül egy esztendőre mégis át kellett azokat adnia a magyar államnak. Jókai nagyon féltette a pótolhatatlan ereklyetárgyakat a hosszú utazás esélyeitől és *Lukács Bélá*-nak ismételtlen meg kellett őt nyugtatnia és biztosítania afelől, hogy ezek illetékes szakférfiak felügyelete alatt a leggondosabb csomagolásban fognak oda és vissza küldetni, odakinn pedig úgy megőriztetni, ahogy nagybecsű kincseket őrizni szokás.

Igy jött létre a *Jókai-szoba a párisi kiállításon*, a kiállítás magyar osztályának egyik legérdekesebb része, az összes nemzetek irodalmi jellegű kiállításainak clouja.

Mi a kiállítás látogatói részére egy kis füzetet adtunk ki francia nyelven, melyben Jókai életét írta meg élénk, színes, eleven essayben *dr. Molnár Géza*. A füzet egyuttal Jókai összes munkáinak címeit tartalmazta s a különböző nyelvű

fordítások felsorolását is. A füzetet ingyen megkapta a Jókai-szoba minden látogatója; egyébként annyira kapós volt, hogy hamarosan utánnomásról kellett gondoskodni.

Tervbe volt véve, hogy a *Jókai-kiállítás* megnyitására *Jókai* is kiutazik Párisba és hogy én elkísérem. Utóbb, minthogy a kiállítás csak nem akart elkészülni, Jókai felkért, hogy én előbb utazzam ki és nézzek utána a dolognak. Ez igen célszerűnek is bizonyult, mert az ottani kirendeltségnek minden ügybuzgalma mellett, különösen a könyvkiállítással, még igen sokára nem készültünk volna el, mert nem volt hozzáértő ember, aki ott mindent osztályozzon és elrendezzen. Mikor azután kimentem, a zsüri-tagként kiküldött *Gerő Lajos*-sal nekifogtunk, pár nap alatt rendbehoztuk az egész magyar könyvosztályt, igen szépen elrendeztük a Jókai-szobát, úgy, hogy már egy hét múlva megsürgönyözhettem Jókainak, hogy jöhet. Junius közepén ki is jött és az alatt a két hét alatt, melyet Párisban töltött, szinte folytonos ünneplés tárgya volt.

Párisban élő két újságíró hazánkfia, *Borostyáni Nándor* és *Székely Béla*, készítették elő nagy szeretettel a Jókai fogadását és ha annak során fordultak is elő hibák, nagyjában mégis meg lehetünk elégedve azzal a tiszteletadással, amelyet vele, magyar íróval szemben ezuttal első ízben tanúsított a francia irodalom éliteje.

A *Société des gens des lettres*, a francia írók ez előkelő társasága külön fogadó-bizottságot küldött ki, amelynek tagjai voltak: *Charles Beauquier*, *Paul Hervieu*, *Leon Bourgeois*, *Henri Lavedan*, *Jules Claretie*, *Dr. Pozzi*, *Gaston Deschamps*, *Marcel Prévost*, *Anatole France*, *Robert Fléury* és *Hérédia*. Ez a bizottság fényes lakomát rendezett a remek Cubat-féle helyiségben a Champs Elyséen, amelyen többek közt részt vettek *Jules* és *Georges Claretie*, *Tony Robert Fleury*, *Theuriet*, *Mouret-Sully*, *Gaston Paris*, *Catulle Mendès*, *Yves Guyot*, *Mélet*, *Henry Fouquier* és még többen a francia írók és akadémikusok közül és néhányan közülünk, ott levő magyarok közül. Olyan volt ez a társaság, amelyre joggal mondhatta Jókai: „Magam körül egy egész zodiákusát látom a legfényesebb csillagoknak.“ A francia demi-dieux, a félistenek társasága volt az.

Ezen a lakomán értesítette *Paul Hervieu* Jókait arról, hogy a francia írók társasága megválasztotta tiszteleti tag-

jául és emlékérmeket veretett tiszteletére, amelyet legközelebb át fognak neki adni. Az emlékérmeken rajta lesz a szabadság géniusza, tölgyág és olajág futja azt körül, hogy ebben az allegóriában a nagy író az emberiségre hasznos, szép pályafutásának jelképeit lássa.

Azok a franciák, akik nem hivatásos politikusok és szónokok, rendesen nem beszélnek szabadon; itt is írásból olvasták fel beszédeiket *Hervieu*, *Claretie*, *Mélet* és mások. Méltán nagy csodálkozást váltott ki tehát, amidőn felállt *Jókai*, az idegen, és egy reá nézve teljesen szokatlan, idegen nyelven szabadon és lendületesen előadta az ő szép és mélységes tartalmu válaszát. Válaszában elmondta, hogy ő mostanában készült egy értekezést írni a költészetről a politikában, amelyben ki akarta fejteni, hogy egy nemzet költőinek nemcsak az a kötelességük, hogy a közönséget mulattassák, hanem joguk és kötelességük az is, hogy belevegyüljenek a nagy politikai küzdelmekbe. *Itt* rájött arra, hogy tévedett, midőn megkezdett értekezésében helyet akart követelni a költészetnek a politikában.

„Nem fogom azt tenni. Nem fejezem be ez értekezésemet. A költészet a politikában jó nekünk, kisebb befolyásu nemzetnek, de a nagy nemzetek költőinek és íróinak más hivatásuk van, mint magukat indigénákká tenni a törvényhozás tartományában, mikor nekik egy nagy régiójuk van, melyben ők maguk autochtonok. Franciaországban az irodalom hatalom saját erejéből. Nektek, francia költőknek és íróknak elég okotok van, csupán hivatástoknak élni. Az irodalom piedesztálja elég magas, hogy arról leszállni, bárha a szónoki emelvényre is, ne kívánkozzatok. A toll és a szellem diadalmaskodik a szónoki székek és a törvényszékek fölött. A francia írók nem kívánhatják babékoszorujukat felcserélni a politikusok tövises koszorújéért. Én meg volnék vele elégedve, ha a költészet érvényesülne egyedül az irodalomban.“

Jókai beszédének óriási hatása volt, egyszerre meghódította a sziveket. Másnap az egész párisi sajtó visszhangzott a *Jókai* dicsőségétől. *Gaston Deschamps* és *Xavier Mélet* hosszú cikkekben méltányolták *Jókai* jelentőségét. Leginkább meghatotta őket az, hogy mennyire tisztelte a magyar nemzet

Jókait, hogy tudta őt ünnepelni, létrehozni a 100 kötetes nemzeti diszkiadást. Az egyik azt írja, hogy sem az öreg *Dumas*, sem *Victor Hugo*, nemzetük bálványozott írói, nem értek el ily könyvkereskedői sikert, mint Jókai.

A francia köztársaság elnöke, *Émile Loubet*, felkérte Jókait, hogy látogassa meg. *Jókai, Mélet* társaságában, meg is jelent egy hosszabb audiencián *Loubet*-nál, aki a francia nemzet tiszteletét tolmácsolta neki. Velem együtt felkereste Jókai az ő francia kiadóját, a *Hachette*-cég elnökét, *Fouret*-t, aki megmutatta nekünk az óriási *établissement*-t.

A diszlakomának következménye volt, hogy azután mi magyarok még egy lakomát rendeztünk Jókai tiszteletére, amelyre viszont mi hívtuk meg francia barátainkat. A Jókai-ünnepelés, ha nem volt is oly lármás, aminő módon mi az ilyen ünnepeket itthon szoktuk rendezni, francia módon előkelő és ragyogó volt — Jókainak utolsó nagy sikere az életben.

*

De ezt a sikert sem élvezhette zavartalanul. A franciák teljes mértékben felfogták a Jókai-összkiadás jelentőségét, monumentalitását. A kiállítás juryje a legnagyobb kitüntetést, amelyet módjában volt adni, a *Grand Prix*-t, a párisi világkiállítás nagydíját épen ezért nekünk ítélte meg, kifejezetten a Jókai diszkiadásáért. Mi voltunk az egyetlen kiadók a világon, akik ezt a nagy kitüntetést megkaptuk. Az egész világon mindenütt ezt a körülményt a maga jelentőségéhez képest megbecsülték volna és ebben a nemzeti kultúra nagy diadalát látták volna. Nálunk az ellenkező történt. A dolognak kiváló jelentőségét a kasztlízó rendszer nem bírta felfogni, ellenben meglátta azt, hogy egy aránylag fiatal kiadóállalat megkapta a legnagyobb kitüntetést, régi érdemes vállalatok pedig ebben nem részesültek. Ez nem volt összeegyeztethető a sablonokkal, ezt nem lehetett annyiban hagyni.

Mindenekelőtt megtámadták a párisi jury-nek magyar tagját ahelyett, hogy ovációkban részesítették volna azért, hogy az ő osztályában érte Magyarországot ez a nagy kitüntetés. Azután meggyanusítottak bennünket, akik pedig soha sem pályáztunk sem erre, sem más kitüntetésre, végül pedig, hogy a támadásoknak valami objektív színezete legyen, azt mon-

dották, hogy a nagydíjat voltaképpen magának Jókainak kellett volna megkapnia.

Ezek a különféle támadások az Országos Iparegyesület hivatalos közlönyében összpontosultak, így tehát ott voltam kénytelen velük szembeszállni és rámutatni arra, hogy a világiállítás pártatlan jury-je nem akarhatott más érdemesebb cégeket degradálni, amidőn nekünk juttatta a Grand Prix-t, nem akarhatta ezt annál kevésbé, mert mi ki sem állítottunk jóformán egyebet a nagy Jókainál. A kiállítás jury-je dokumentálni akarta azt, hogy száz kötetes Jókai-kiadásunk a magyar kultúra legfényesebb diadalai közé számítandó. Ha e diadal külső jelvénye, mint e nagy mű létrehozóinak, nekünk jut osztályrészül, ebből magunknak nagyobb részt nem vindikálunk, mint aminő bennünket joggal megillet.

Rá kellett térni arra is, hogy:

„Az a körülmény, hogy e korszakos irodalmi vállalat a magyar közönség fenséges lelkesedése folytán, mellyel legnagyobb élő költője ünneplésének eszméjét felkarolta, oly körülmények között jött létre, hogy „a kiadója még nem is hozott áldozatokat“ — csak egy igen nagy és nyomós okkal több arra, hogy e kiadást fényes diadalnak tarthassuk, sőt a legfőbb ok arra, hogy e diadal részesévé a kiadó is tétessék.

A fenkölt lelki, de józan eszű külföldi kiadók szemében egy irodalmi vállalat elbírálásánál az anyagi siker az első és legtermészetesebb szempont és beteges, sőt perverz az a nálunk meg gondolatlanul és, sajnos, gyakran kifejezésre jutott nézet, mely egy kiadó működésének méltatását az általa hozott áldozatoktól és nem az általa elért sikerektől teszi függővé.

A párisi jury is azért ült össze, hogy a könyvkiadók osztályában könyvárusi és irodalmi sikerekről mondjon bírálatot, nem azért, hogy balsikereket, vagy bukott irodalmi vállalatokat ítéljen meg és osztályozzon. Minden kiadó, Magyarországból is, a maga legsikerültebb termékeit küldte ki a világversenyre, miért kellett volna éppen nekünk véka alá rejtenünk a mi legszebb, legsikerültebb termékünket, mely véletlenül az irodalmi össztermelésnek is legjelentékenyebb terméke.“

Az ellen a felfogás ellen, hogy a kitüntetést magának Jókainak kellett volna megadni, tiltakozott maga a józan ész,

de Jókai felkérésére tiltakozásomban erre is ki kellett térnem, mert hiszen nem lehetett hallgatással mellőzni azt a felfogást, amely oda konkludált, hogy Magyarország legnagyobb költőjének egy ipusztériális kiállítás iparosokból és üzletemberekből álló juryje adjon kitüntetését regény- és versírásért.

„Hát van olyan jury a világon, mely írókat osztályoz s kis és nagy díjakkal jelöli ki helyzetüket a világirodalomban? Hát van önnek tudomása arról, hogy *Zola*, *Bourget*, *Lavedan*, *Sudermann*, *Spielhagen*, *Hauptmann*, *Kipling*, *Tolsztoj*, *Björnsterne Björnson*, *Märk Twain*, *Ibsen* vagy más nagy írók regényeiket és színműveiket elküldték volna a párisi világkiállításra, hogy az ott működő nemzetközi juryk ítéletet mondjanak fölöttük?“

Amennyire örült *Jókai* annak, hogy az ő munkája részesült ebben a világgraszoló kitüntetésben, annyira bántotta, hogy itthon ebben is gáncsolni valót találtak.

Bántotta, hogy minket méltán elkedvetlenített a dolog és szeretett volna valamely módon ennek az értelmetlen támadásnak ellensúlyozásául valami jóvátételről gondoskodni. Neki könnyű lett volna még akkori helyzetében is, csak egy szavába került volna a kormánynál és megszerezhetette volna azt a kitüntetést, amelyre ő gondolt. Kértem, hogy ne tegye. Sem akkor, sem ma nem iektettem sulyt az olyan „kijárt“ kitüntetésekre, mások pedig Magyarországon nincsenek vagy felettébb ritkák.

Arról, hogy akkor a *Jókai* jubiláris kiadása címén egy magyar kiadóvállalat, egyetlen az egész világon, megkapta az eddigi legnagyobb világkiállításnak legnagyobb díját, azok, akik e könyvet olvassák, talán most vesznek tudomást először, mert a hivatalos lap közlésén és a „*Magyar Ipar*“ polémiáján kívül erről soha említés nem történt. Mi gondosan kerültük ennek a körülménynek megemlítését, soha semmiféle nyomtatványon nem szerepeltettük ezt a megtisztelő tény, mert a tapasztaltak után ennek felemlítését nem tartottuk izlésünkkel megegyezőnek. Most azért elevenitem fel ennek a régi esetnek emlékét, mert hozzátartozik az akkori viszonyok megbírálsához, talán még a maiakéhoz is.

A párisi Jókai-ünneplés a magyar sajtóban élénk visszhangra talált. A lapok megint kimerítően foglalkoztak Jókai-val, dicsőítve őt, mint aki nemzetére ily díszet hozott. A pesti írók ünnepélyesen készültek Jókait fogadni hazajövet, de ő kitért az ünneplés elől. Minél ragyogóbbak voltak a párisi napok, annál szembeszökőbb volt Jókai szemében itthoni helyzete, a közönségnek még mindig ellenséges, vagy legalább is passzív magatartása. Ez őt elkésérette, emberkerülővé tette, nem érintkezett jóformán senkivel, csak kiadójával. Nem is igen irt. Ezek az esztendő, életének utolsó négy éve, voltak termékenység szempontjából leggyengébb évei.

Azután jött egyik kellemetlenség a másik után. 1902 elején kellemetlen és kínos összeütközése támadt Jókainak egyik lappal, melynek munkatársa volt. Ez a lap ugyanis polémiába keveredett egy politikai kérdés felett egy másik lappal, melynek Jókai ugyancsak munkatársa volt. Arról volt szó, hogy *Ferenc Ferdinánd* főherceg elmegy Szentpétervárra és magával viszi az országgyűlés egyik párttöredékének a vezérét. Ebben a kérdésben a képviselőházban is nagy viták keletkeztek, a sajtóban is ellentmondó cikkek jelentek meg. Az mellékes, mi volt az egyik lap álláspontja és mi a másiké, a tény az volt, hogy Jókainak egyik álláspontjához sem volt semmi köze. Évek óta köztudomású volt, hogy még az ő főszerkesztése alatt megjelenő lapnak politikájába sem avatkozik bele és hogy e két lap között keletkezett polémiáról talán tudomása sincsen. Ily körülmények között csodálni való volt, hogy az egyik érdekelt ujság kiadója, hivatkozással a Jókaira nézve beállott inkompatibilitásra, ez esetből kifolyólag hirtelen felbontotta a vele kötött szerződést és lemondott az ő további közreműködéséről.

Jókait módfelett bántotta ez, mert ebből is csak azt vélte kiolvashatni, hogy az ő munkái többé nem kellenek a közönségnek. A kiadócég levelét ürügynek tekintette arra, hogy tőle, a regény- és elbeszélés-írótól megszabaduljon a lap.

De módfelett bántotta ez a magyar ujságírók egyetemét is. Azonnal összeültek egyesületükben és oly határozatot hoztak egyhangulag, mely a Jókai Móron esett sérelmet visszautasítja.

A határozat egyben biztosította Jókait az egész magyar

sajtó, az egész közvélemény, az egész magyar nemzet szeretetéről, ragaszkodásáról és hűséges kegyeletéről.

Ezuttal az egész közvélemény a sajtó mellé állott és így ennek az igen kellemetlen ügynek Jókaira nézve az az örvendetes eredménye volt, hogy még egyszer magáénak tudhatta közönségét, ha ily sérelem árán is.

Nem sokkal ezután, ugyanez év április havában ujjal egy botrány középpontjába jutott a Jókai neve, teljesen ártatlanul. Ezuttal a képviselőházban keletkezett a vihar. A költségvetés tárgyalásánál történt. *Wlassics Gyula*, akkori kultuszminister helyénvalónak találta, hogy Jókai azt az összeget, melyet 17 éven át, mint az „*Osztrák-Magyar Monarchia*“ magyar főszerkesztője kapott, továbbra is tiszteletdíjúl élvezze a munka befejezése után, még pedig a költségvetés terhére. Ezt a költségvetésben indokolta is Jókainak a mű létesítése körül és általában a hazai irodalom terén szerzett kiváló érdemeivel. A pártpolitika ezt a tételt kikezdte. Azt állították többen a néppártból, hogy ez a tétel be van csempészve a költségvetésbe. Oly nyilatkozatok estek azután, amelyek nem voltak méltók sem Jókaihoz, sem a magyar parlamenthez, sem az illető szónokokhoz. Tetőpontra hágott a megbotránkozás, amidőn az öreg *Madarász József* felrohant az előadói székre és onnan beharsogta a terembe, hogy „Én nevezett Jókai Mórt hazám ellen vétkes egyénnek esmérem“... Óriási vihar tört ki erre és tombolt mindaddig, amíg az egész ház módját nem ejtette annak, hogy Jókainak a legteljesebb elégtételt szolgálta. Másnap az egész sajtó Jókairól vezércikkkezett. A Jókai fénye és dicsősége újra a közvélemény elé állított. Az összes lapok szebbnél-szebb cikkekben versengtek, hogy a nemzet kegyeletén ejtett sérelmet helyrehozzák, hogy pellengérré állítsák azokat, akik elfogult pártszempontokból rendezték ezt a botrányt és igen helyesen állapította meg ez alkalommal irt szép vezércikkében *Vészi József*: „Ha Jókai a miénk, az egész magyar nemzeté, hát ma az egész magyar nemzet megmutatta, hogy ő is a Jókaié.“

Kezd világosodni. Kezd újra derengeni. Jókai újra az érdeklődés központja, a közönség kezdi belátni, hogy talán igazságtalan volt vele szemben. Mind nagyobb mértékben szaporodnak hívei, visszatérnek tisztelői. Hiszen nem lehe-

tünk el a parádés ember nélkül. De már késő. Az örökké fiatal Jókait az utolsó évek bánata megöregítette. Már nem igen tud örülni a beállott fordulatnak sem.

Mikor néhány évvel azelőtt *Ibsen* nálunk járt és Jókait meglátogatta, az *Ibsennél* három esztendővel idősebb Jókai, ámbár akkor beteg volt, oly benyomást tett a nagy norvég költőre; hogy bánatosan megjegyezte: „Ha még egyszer oly fiatal lehetnék, mint aminő Jókai.“

Most már nem mondaná ezt *Ibsen*. Jókainál is beállott a szenilitás. Több jel mutat erre. Egy nap feljön hozzánk egy magyar író és azt ujságolja, hogy Jókai a zálogházba küldte azt az aranytáblájú albumot, melyet Budapest főváros a jubileum alkalmából neki átnyújtott és amely az ő diszpolgárrá való választásáról szóló okmányt tartalmazta. Mi nem akartuk elhinni. Lehetetlen petykának minősítettük a hirt.

Más alkalommal azt a hirt hozták, hogy Jókai nyilván anyagi zavarokkal küzd. Sehogysem hihettük el, hiszen állandóan tetemes jövedelmei voltak és még azokon felül is időnként előlegeket vett fel.

De más is történt. A *Wodianer-cég* kiadásában megjelenő „*Magyar Könyvtár*“ egy pár Jókai-füzetet tett közzé, amelynek közzétételéhez nyilván nem volt joga. Többek között egyikét füzetben közzétett oly Jókai-írásokat, amelyek a száz kötetes nemzeti diszkiadásból kimaradtak, mert Jókai azokat a hátrahagyott iratokba szánta. Több füzetben azután olyan munkák jelentek meg, amelyeknek kiadásához csak a *Franklin-Társulat*-nak volt joga a maga népszerű gyűjteményében. Igaz, hogy ezek az utóbbiak, így nevezetesen: „*A nagyenyedi két füztá*“, a „*Népvilág*“ és „*Az új földesur*“ csak kivonatokban jelentek meg, jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátva, mint ugynevezett iskolai kiadások, mégis nyilvánvaló volt, hogy itt szerzői jogbitorlás esete forog fenn, mert a *Franklin-Társulat* nem adott a cégnek felhatalmazást ezeknek közrebocsátására.

Ez a kérdés teljesen tiszta volt, de szó fért a másikhöz, ahhoz, vajjon kiadhatók voltak-e olyan egyes adalékok, mint pl.: a március 15-iki szózatok, az emlékbeszéd *Rudolf* trónörököséről és mások, amelyek a nemzeti diszkiadásba egyáltalán nem voltak belefoglalva és amelyekről fel lehetett

tenni, hogy Jókai azokat talán hátrahagyott iratai közé sem óhajtja felvenni. Mindenesetre megdöbbenő volt ezeknek a füzeteknek a közrebocsátása, valami nem látszott itt rendbenlévőnek; ránk, mint a Jókai összes műveinek kiadóira nézve feltétlenül sérelmes volt, hogy e kiadásról egyáltalában előzőleg tudomásunk nem volt.

A *Franklin-Társulat* azonnal keresetet indított a *Wodianer-cég* ellen. Mi kérdéssel fordultunk Jókaihoz az ügy mibenléte felől, ő nem tudott kellő felvilágosítást adni. Valamit beszélt arról, hogy őt úgy informálták, neki joga van bizonyos tárgyú és tartalmu írásait ugynevezett „iskolai kiadások“ részére átengedni a „*Magyar Könyvtár*“ részére és ő hitelt adott ennek az információnak. Át is engedett tíz vagy több füzetet, füzetenként 200 koronáért.

Már ennek az összegnek csekély volta is nyilvánvalóvá tette, hogy Jókai jóhiszeműségével visszaélés történt, mert hiszen neki velünk megkötött szerződése szerint sokkal, de sokkal nagyobb tiszteletdíj járt volna ezekért a mi külön kiadásunkban, a mellett, hogy a Nemzeti kiadásba való felvételeik esetén ezeknek a füzeteknek a tartalma állandóan jövedelmezett volna Jókainak vagy jogutódainak.

Nyilvánvaló volt, hogy a *Franklin-Társulat* kiadásaiból átvett füzetekre nézve is tévedésbe ejtették, mert a *Franklin-Társulat* köteles példányonkénti honoráriuma is tetemesen túlszárnyalta azt a 200 koronás füzetenkénti tiszteletdíjat.

Jókai nyilatkozataiból kitetszett, hogy ő valami íratot, szerződést, vagy nyilatkozatot aláírt, de nem volt tisztában vele, hogy mit ír alá.

Mint hogy Jókai után ez ügyben tiszta képet alkotni nem lehetett, a „*Magyar Könyvtár*“ szerkesztőjéhez fordultunk. Ő tőle azután azt a felvilágosítást kaptuk, hogy a „*Nemzeti Diszkiadás*“ századik kötetében a bibliográfiában felsorolt mindazokat a munkákat jegyzékbe foglalta, amelyek az összkiadásban nem jelentek meg. Ezekből azután tárgykör szerint körülbelül 10 füzetet állított össze és abban a hiszemben, hogy ezeket Jókai nem akarja megjelentetni a maga munkái sorában, ajánlatot tett Jókainak, hogy adja ki ezeket a „*Magyar Könyvtár*“-ban. Így jött létre Jókai és a „*Magyar Könyvtár*“ kiadója között az a bizonyos szerződés.

Bármint állott a dolog, az az egy bizonyos volt, hogy ez a szerződés és minden, ami vele kapcsolatos volt, Jókaira nézve felette káros, mert hiszen lehetetlenné tette mindenekelőtt az ő kiadásának kiegészítését a hátrahagyott iratokkal, ami pedig határozott szándéka és akarata volt, amire nézve vele szemben kötelezettségben is állottunk.

Nekünk tehát kötelességünkké vált ezekről a körülményekről Jókait felvilágosítani, aki belátta, hogy kellemetlen helyzetbe hozta magát azzal az engedéllyel a *Franklin-Társulattal* szemben is, velünk szemben is, de legfőként saját magával szemben.

Felkért ennél fogva, hogy ebből a helyzetből valami módon segítsük ki, sőt még tovább ment, amidőn felismerte azt az egészen lehetetlen szituációt, amelybe a „Magyar Könyvtár“ szerződése útján jutott, felkérte *Vészi József*-et és *Sebestyén József*-et, hogy az ő képviselőjében kövessenek el mindent ennek az ügynek helyrehozására.

Hosszu és kinos tárgyalások kezdődtek a *Wodianer-céggel*. Már-már úgy volt, bár társulatunk szerzői és kiadói jogaiból lényeges engedményeket tett, csak azért, hogy Jókai a kellemetlenségektől megszabaduljon, hogy a per még sem lesz kikerülhető, mert a *Wodianer-cég* a maga írásba foglalt jussáról nem akart lemondani. A mi célunk az volt, hogy a szerződések hatályon kívül helyeztessenek, mert csak úgy szabadulhat meg Jókai abból a helyzetből, amelybe az által jutott, hogy olyan jogok felől rendelkezett, amelyek nem illették meg.

Igen hosszú és kinos tárgyalások után végül mégis sikerült oly megállapodást létesíteni, amely a „Magyar Könyvtár“ eddigi publikációit tudomásul véve, a jövőbeni ilyenmü kiadásokat eliminálja.

Kellemetlen és érthetetlen ügy volt, ezt Jókai legjobban érezte és tudta, mióta a dolog egész mibenlétében fel volt előtte derítve. Ismételten megköszönte mindenkinek, aki ez ügy tisztázásában és barátságos elintézésében segítségére volt, baráti közreműködését. Hozzám a következő levelet intézte akkor:

„Kedves Barátom! Midőn Neked szívem szerint megköszönöm, hogy a kinos Wodianer-ügy végleges elintézésével lelke-

met megnyugtattad, arra kérlek, légy szives engemet becses látogatásoddal megtisztelni. Én oly gyöngé vagyok, hogy egész nap fekszem, csak dolgozni kelek fel. De a dolog is véget ér, a regényemet befejeztem, annak a kéziratát akarnám Neked átadni. Jövő hó 2-ikán elutazom családotul Abbáziába, hosszabb időre. Addig óhajtánék veled beszélni. Igaz baráti üdvözléssel maradok Budapest, 1903 február 24.

hű barátod, *Jókai Mór*.

E levél folytán február hó 25-én délután felkerestem Jókai Mórt, ki áradó szavakkal köszönte meg, hogy a Wodianer-ügy befejezését a részvénytársaság lehetővé tette saját érdekeinek rovására is és ezáltal úgy ő, mint egész háza népe visszanyerte megzavart nyugalalmát.

Én a magam személyéről elhárítottam ennek érdemét, mely a maga teljességében, mind az ellenfél kapacitálásában, mind a saját maga meggyőzésében kizárólag *dr. Ardó Alfréd* urat illeti, aki az ügyet Jókai Mór érdekében, neki tett ígérethez képest, lelke egész melegével felkarolta és Jókai Móra nézve a legüdvösebb módon sikerre vitte.

Ez alkalommal elmondta *Jókai Mór*, hogy ő ugyan tévedésben volt annyiban, amennyiben azt hitte, hogy az *Athenaeum*-nál eredetileg megjelent műveket (melyeket egyszer népies kiadásra *Pfeifer Ferdinánd*-nak eladott, de utóbb részben visszaváltott) ujlag eladhatja népies kiadásra, mert elfeledte azt, hogy ezekről is a *Révai Testvérek*-kel kötött szerződésben már 1893-ban rendelkezett, de meg határozottan állítja, hogy midőn *Wodianer*-rel a népies (iskolai) kiadásról tárgyalt, utasította őt, hogy a kiadóval lépjen érintkezésbe, mert abból indult ki, hogy *Wodianer* kiadói terve előmozdítása érdekében épp úgy fogja a megegyezést a kiadókkal keresni és megtalálni, mint ahogy annak idején a *Révai Testvérek cég* a Nemzeti kiadás létesítése érdekében megtette. Továbbá felhozta még azt is, hogy neki, Jókainak nem volt tudomása arról, hogy a *Révai Testvérek cég* megvette az *Athenaeum* összes készleteit és jogait és szem elől tévesztette, hogy ezek tekintetében is rendelkezik a *Révai Testvérek r.-t.*-gal kötött szerződés.

Jókainak e magyarázatait tudomásul vettem, azokhoz megjegyzést nem írtam és csak afeletti örömmel adtam

kifejezést, hogy ez az áldatlan és kínos ügy — remélhetőleg örökre — be van fejezve.

A tapasztaltak folytán azonban szükségesnek tartottuk igen kimerítő jegyzőkönyvet felvenni az összes ügyekről, nevezetesen arról, hogy a Nemzeti kiadás befejeztével mik a jogviszonyai Jókai összes műveinek, az összes kiadók érdekeinek tekintetbe vételével, és arról, hogy minő lesz az eljárás a még ki nem adott művekre vonatkozólag, nehogy bármikor a jövőben is Wodianer-féle ügyek keletkezessenek. Ezt a jegyzőkönyvet pro aeternam memoriae készítettük el 1903 május hó 31-én, de csak később, valamikor június havában irtuk alá, mert Jókai ezuttal igen gondosan áttanulmányozta annak minden apró rendelkezését.

*

A Wodianer-ügy tehát el volt valahogy intézve. Ha sérelmesen is az érdekelt kiadókra nézve — de Jókai sértetlenül került ki belőle.

De hát itt volt még az a másik aggasztó tünet, a Jókai pénzügyi zavarai.

Előbbi közléseim során beszámoltam arról, hogy minő zavarosak voltak Jókai pénzügyei akkor, amikor összekötetésünk vele megkezdődött, hogyan szabadult meg lassan a váltóaláírásoktól és tartozásoktól, mily szép rendbe kerültek az évek során az ő pénzügyi és milyen rendezett volt az állapota akkor, amikor a nemzeti tiszteletdíj révén egyszerre egy nagy összeg felett és annak kamatjövendelmei felett rendelkezhetett.

Ha most magunknak kellett azt látnunk, hogy minden fáradságunk hiábavaló volt, hogy Jókai újra nagy anyagi zavarokkal küzd, akkor ez annál mélységesebb szomorúsággal tölthetett el bennünket, mert hiszen most ennek semmi indokoltsága nem volt. A dolog igen kényes volt reánk nézve, mert hiszen ő minden egyéb vonatkozáson felül társulatunk elnöke is volt, még sem tudom, hogyan szólhattunk volna bele ebbe a kényes ügybe, bármint szerettünk volna is segítségére lenni.

Legjobban szeretném ezt nem is érinteni, hiszen túl vagyunk rajta; minek régi, kellemetlen emlékeket feleleveníteni,

amikkel esetleg némelyek agyában talán elhomályosul az a kép, amelyet maguknak Jókairól alkottak. De hát utóvégre is ez a kép nem változhatik meg azáltal, hogy Jókai nem kezelte pénzügyeit egy bankigazgató pedáns pontosságával, vagy egy filiszter kisiparos kicsinyes aggodalmaskodásával.

A zseninek sok szabad, amit a filiszter-felfogás elutasít magától.

Ha csak ennyiben volna, el is hagynám ezt a részt Jókaira vonatkozó megemlékezéseimből, de itt egyéb is tekintetbe jön.

Jókai jövődő biografusai is találkozni fognak Jókai aggkorának ezekkel a tüneteivel és mit fognak vajjon gondolni ezek a Jókai-biografusok Jókairól, az ő kortársairól, környezetéről és főként kiadójáról, ha netán előveszik a Jókai kiadójának ezt a mémoireját és nem találják benne e sajtószerű tünetek magyarázatát? Mit fognak gondolni és miket fognak következtetni ebből a hallgatásból?

Éreztük mi ezt már akkor, amikor ezek a dolgok tudomásunkra jutottak, hogy azok után, hogy a Jókai pénzügyeit szinte a legnagyobb nyilvánosság mellett, annak tudtával és ellenőrzésével mi rendeztük, ügyelni kell a mostani helyzetben is arra, hogy csak annyi felelősség terheljen bennünket, amennyiért tényleg mi felelhetünk. Éppen azért ezekben a napokban minden erre vonatkozó eljárást jegyzőkönyvbe iktattunk, hogy a tényállás bármikor teljes világossággal állhasson a kutató előtt.

A rövidség kedvéért le kell mondanom arról, hogy ezeket a hosszú jegyzőkönyveket itt egész terjedelmükben szó szerint közöljem; csak a leglényegesebb mozzanatokat emelem ki. Ime a jegyzőkönyvi kivonatok:

„1902 október 4-iki intéző bizottsági ülésünkön a társulat ügyésze, dr. Ardó Alfréd, jelentést tesz arról, hogy Jókai Mórné közölte társulatunkkal a közte és férje között 1899 december 2-án kötött házassági szerződést, mely szerint Jókai Mór az össziadás után járó évi jövedelem felét feleségére ruházta át és így szükséges, hogy a többi függő kérdések és főleg társulatunk jogviszonya Jókai Mórné urnővel szemben kitisztáztassanak és ren-

deztessenek, mert különben ránk a jövőben nagy kellemetlenségek következhetnek be, miután mi Jókai Mórral szemben — az ő akaratára ellenére — nem érvényesíthetjük a maga ridegségében azt a szerződést, amelyet ő feleségével kötött.”

1903 január 12-én tartott ülésben:

„*Révai Mór* jelenti, hogy *Jókai Mór* öt e hó 2-án felkereste és ismét szóba hozta az ő anyagi helyzetének nehézségeit. *Révai Mór* elébe tárta a helyzet tarthatatlanságát, amelybe *Jókai Mór* anyagi ügyei tekintetében jutott és ismételve felajánlta a társulat és a saját maga egyéni segítségét ahhoz, hogy ő ezt a helyzetet gyökeresen javíthassa. Ez *Révai Mór* szerint — amint ezt már másfél év óta ismételten sürgetően ajánlotta — csak úgy lehetséges, ha *Jókai Mór* egy neki tetsző helybeli pénzügyészetet bíz meg anyagi ügyeinek kezelésével olyformán, hogy az vételezze be *Jókai Mór* összes jövedelmeit és teljesítse a készitendő normál-budgetben megállapítandó összes kiadásokat és fizetéseket. *Révai Mór* egyben készségét nyilvánította ahhoz, hogy *Jókai Mór* nével ez ügyben személyesen érintkezésbe lép, ha *Jókai Mór* ezt kívánja, mert illetéktelenül az ő családi ügyeibe beavatkozni nem akar. *Jókai Mór* azzal távozott, hogy az előadottakat konszideráció tárgyává teszi.

Révai Mór folytatólag jelenti, hogy január 10-én délelőtt 11 órakor *Jókai Mór* öt a képviselőházban felkereste és felkérte, hogy e hó 13-án délután 5 órakor keresse fel nejét a lakásán a szóbanforgó ügyek megbeszélése végett.

Jókai Mór barátságosan fogadta *Révai Mór*t és felkérte, beszélne meg feleségével az ő anyagi dolgait illető ügyeket, — ő a maga részéről kész örömeit beleegyezik mindenbe, — amit ketten, *Jókai Mór* né és *Révai Mór* jónak és üdvösnek fognak tartani. Erre visszavonult dolgozószobájába azzal, hogy szükség esetén hívják be őt.

Révai Mór előadta *Jókai Mór* nének, hogy midőn felkérése folytán nála megjelenik, éppenséggel nem óhajt illetéktelenül családi ügyeibe beleavatkozni, de azon mély tiszteletnél és ragaszkodásnál fogva, mellyel *Jókai Mór* személye iránt viselkedik, kénytelen szóvá tenni azokat a körülményeket, amelyek nézete szerint alkalmasak arra, hogy *Jókai Mór* anyagi helyzetét végkép megrontsák és ennek folytán lelki nyugalmát is megzavarják. *Jókai Mór* ugyanis az utolsó években egyre gyakrabban és

gyakrabban vesz igénybe tetemes előlegeket mindenféle kigondolható címeken és bár a Révai Testvérek r.-t. mindig a legelőzékenyebb módon felelt meg eddig ilyenmü kívánságainak — mégis aggályos, hogy hová fog ez vezetni? Előadta, hogy ez a helyzet mennyire kényes és kellemetlen magára a társaságra nézve, mely Jókai Mór számlájának ily óriási növekedése mellett későbbi időpontban joggal szemrehányásnak lehet kitéve, amiért a Jókai Mórral való közeli nexusnál fogva viszonyainak illetén megromlását nyugodtan nézte, sőt liberalizmusával még elő is mozdította. Kifejtette azt is, hogy bár a Társaságot anyagi kockázat veszélye nem fenyegeti, mert hiszen a Jókai Mórral kötött szerződés folytán neki évenként kifizetendő jutalékok bőséges fedezetet nyújtanak az előleg-összegre nézve — mégis azoknak áll legelső sorban érdekükben, hogy ez az előlegszámla ne növekedjék, akik Jókai Mór vagyონrészesedésének élvezetébe lépnek most vagy később. Mivel a velünk közölt házassági szerződés Jókai Mórnét tünteti fel kedvezményesnek, első sorban az ő érdeke odahatni, hogy Jókai Mór további előlegezéseket igénybe ne vegyen, mert különben beláthatatlan időnkig kénytelenek leszünk az évi elszámolások alapján likvidálandó összegeket az előlegszámla és kamatainak törlesztésére fordítani. Ez, amely káros Jókai Mórra, valamint élte fogyta után az ő hátramara-dottaira, épp oly kellemetlen és kényes a cégre nézve, mely nem önhajt Jókai Mór hitelezőjének színében feltünni, de Jókait sem akarja bárki előtt oly színben feltüntetve látni, hogy mint a Révai Testvérek részv.-társ. igazgatósági elnöke, ezt a pozícióját igazságtalan vagy rendkívüli előnyök kiaknázására használta volna fel. Jókai Mór személyét e gyanunak még a látszatától is meg kell óvni.

Jókai Mórné mindezeket a maga részéről is helybenhagyván és helyeselvén azt a gondoskodó figyelmet, mely ezen ügyekkel való foglalkozásban megnyilatkozik — kifejti, hogy őt is aggodalommal tölti el az a mód, ahogy Jókai Mór pénzügyeit kezeli és a maga részéről szívesen hozzájárul bármi célszerű intézkedéshez, mellyel ez állapoton segíteni lehetne. Állítása szerint nem a háztartás emészti fel ezen nagy összegeket, hanem Jókai Mór tékozlási hajlama.

Azon kérdésre, hogy *Révai Mór* miképp képzei azt, hogy ez ügyben valamit tenni lehessen — *Révai* közli azt a tervét, melyet

már Jókaival több ízben közölt, t. i. a pénzügyi pénzügyi tervét. Hozzáteszi, hogy Jókai Mór bevételei elég bőségesek ahhoz, hogy a kiadási budget largean legyen megállapítható, hogy annak keretén belül az öreg ur korát megillető minden kényelemről és komfortról gondoskodás történjék, a nemzet közéletében elfoglalt magas pozíciójához mérten mindennemű kitételek is liberálisan figyelembe legyenek vehetők és a magára vállalt családtartási kötelezettségeknek is polgári méretek szerint megfelelhessen.

Jókainé ő méltósága megigérte, hogy minderről gondolkodni fog és azután fel fog kérni további tanácskozásra.

1903 május hó 8-án tartott ülésben:

„*Révai Mór* jelenti, hogy e hó 5-én *Jókai* részéről telefonice felkérte, hogy délután 3 órakor látogatná meg őt. Ezen meghívás folytán *Révai Mór* mondott nap délutánján felkereste *Jókai Mórt*, aki közölte vele, hogy két havi távollét után Abbáziából visszatérve — felesége óhajtana egyetmást megbeszélni.

Jókai Mórné nyomban meg is jelent és *Jókai Mór* jelenlétében a következőket jelentette ki:

„Azért kérttem önt, hogy felkérjem, hogy *Jókainak* ezentul semminemű cimen absolute pénzt ne adjanak. Én *Jókai*val teljes egyetértésben abban állapodtam meg, hogy az ő pénzeit teljesen önállóan én fogom ezentul kezelni, én fogok ezentul minden kiadást teljesíteni, minden számlát fizetni és *Jókai* e célból minden, bárhonnan eredő és bármilyen néven nevezendő illetményét és bevételét készpénzben azonnal kezemhez fogja átadni. Hiszem, hogy a rendelkezésre álló összegekkel, azaz a rendes bevételekkel sikerülni fog a háztartást a szükségletnek és méltó reprezentációnak megfelelően vezetni és a megbillent pénzügyi egyensúlyt helyreállítani. Nem akarom, hogy *Jókai* újabb előlegeket vegyen fel bármilyen cimen is. Egyáltalán mitsem vetek meg annyira, mint az előlegfelvételt, a szükség nélküli adósságszinálást.

Ezen kijelentéseket itt, *Jókai Mór* előtt, az ő helybenhagyásával teszem meg és kérem ezeket nemcsak tudomásul venni, hanem engem elvállalt tisztem teljesítésében az önök részéről is támogatni, amire bizton számítok.“

Révai Mór erre kijelenti, hogy ő örömmel fogadja ezen kijelentést, mert maga is meg van győződve arról, amint azt már több ízben ki is fejtette, hogy gazdaságos berendezés és rendtartás mellett a Jókainak biztosított jövedelmekből szépen ki lehet

Kezres Barátom

A híreslebbi napokban már herczegünk Budapészre, Analfogva Kélek ama a baráti szivarra, legy Kezres e melom küldötök legyök hivataloslelt körczéd által ésszítteni, hogy april 15' től kezdve ne küldjék többé a legjükkat Máriahe hanem Budapészre Corsebástónis 4k sz. alatti teláron Eron legyök a Magyar Nemzet, Budapészit Helyg, str újság, a Pészter Lloyd, az Új Dör és a vasárnapi újság.

Minden jóhes kívánva, baráti üdvöz
lelkel maradj

Mára 1904 april 10

igaz barátom
Dr. Jókaihoz.

Jókai utolsó hozzám intézett levele.

jönni. Csakis ezen, vagy ehhez hasonló intézkedéssel lehet Jókait megóvni attól, hogy pénzügyei a legzüláltabb állapotba ne jöjjenek és ezért a Révai Testvérek r.-t. a maga részéről mindent meg fog tenni abban az értelemben, amint az tőle kívántatik.

Jókai erre a maga részéről is szóval kijelentette, hogy felelősége diszpozíciója minden tekintetben helyes és célszerű.

Révai Mór erre Jókaival szemben kifejezte azt a reményét, hogy ily módon tényleg sikerülni fog elérni azt a kívánatos célt, hogy ő gondtalanul szentelhesse idejét a zavartalan munkának és a nyugalomnak és pihenésnek, melyet annyira megérdemelt és utalt arra, hogy mennyire uri dolog az, ha ilyen nagy ember meg van kímélve az élet apró kellemetlenségeitől, a pénzkezeléssel járó kisebb-nagyobb bajoktól és zavaroktól és hogy ezt más esetben is így oldották meg szórakozott és anyagi ügyek elintézéséhez nem értő embereknél, amire például felhozta a *Csemegi Károly* életberendezését.

A halál után.

Igy folyt le a mi legutolsó tanácskozásunk ezekről az ügyekről. Amit itt megbeszéltünk, azt Jókai hűségesen meg is tartotta. Megtartotta felesége is, aki legjobb tehetsége szerint sikeresen intézte ezeket az ügyeket Jókai Mórnak, sajnos, hamarosan bekövetkezett haláláig.

A nyarat abban az esztendőben Siófokon töltötte Jókai, ősszel Pesten tartózkodott, megírta utolsó munkáját, a „*Börtön virága*“ című regényt, azután elutazott Nizzába, ahonnan tavasszal hazajött meghalni.

Mikszáth Kálmán azt szokta mondani, hogy valakinek, ha nem is nagyságát, de közéleti jelentőségét és népszerűségét aszerint lehet megbírálni, hogy hány napos halott az illető. Ugy értelmezte ezt, hogy hány napig foglalkozik a közvélemény és a sajtó az illető elhunyttal.

Mikszáth szerint a közönséges ember egynapos halott volt, mert annak csak halála hírének közölték a lapok. Már számottevő az, akinek harmadnap még a temetéséről is irnak. Akivel még azontul is egy-két napig foglalkoznak, az már igen jelentős ember lehet. Csak az igen nagyokkal és az igen magas polcon állókkal foglalkozik a sajtó és a közvélemény nyolc napig. Ilyeneknek jelölte ő meg *Kossuth Lajos-t*, *Ferenc József-et*, *Jókai Mór-t*.

Ebben sok igazság van, de e szerint a megállapítás szerint *Jókai* a legeslegnagyobb halottak közé tartozott. Az ő halálával nem is nyolc napig, hanem hetekig foglalkozott a sajtó, ha nem is mindig kívánatos formában, mert hiszen még halála után is elkezdte az ő utolsó éveinek magánügyeit és hagyatéka körül is tülekedett az indiszkréció és a médisance.

De hát ezen is túl vagyunk. Jókai halandó teste künn pihen a Kerepesi-temetőben, de lelke és szelleme örökszép könyveiben itt fog maradni, amíg egy magyar él ezen a földön.

Ő betöltötte hivatását, mint kevés más ember e világon, megtette kötelességét, amelyet a gondviselés rárótt — de megtettük-e vajjon mi kötelességünket vele szemben?

Ha már vétkezett a mai magyarság az élő Jókaival szemben, helyrehozta-e hibáját a holt Jókaival szemben?

Nem! Nem tette meg. Adós vele, még pedig többféle irányban. Amit elmulasztott, helyre kell hoznia a mostani vagy a jövő nemzedéknek.

Intézetünk azon viszonymál fogva, amelyben Jókai Mórral állott, az ő halálakor nemcsak a szokásos magyaryelvű gyászjelentést bocsátotta közre, hanem francia nyelven is tett ilyet közzé és azt szétküldötte minden országba, ahol Jókainak kiadója volt, minden lapnak, amely Jókaival érintkezésben állott, minden külföldi irodalmi társulatnak, továbbá az irodalmi folyóiratoknak, akadémiáknak és Jókai minden nyelven való fordítóinak. A francia nyelvű gyászjelentést közölték a világ nagy lapjai. A „*Gaulois*“ Jókairól irt cikke keretében különösen méltányolja annak hangját: „*comme une inscription lapidaire*“. A jelentés hasonmását a könyv 313. oldalán közlöm.

Azután gondoskodtunk róla, hogy a világ minden részében és minden nyelven a Jókai halála alkalmával közölt cikkeket a különböző ujságszervező-vállalatok részünkre összegyűjtsék és ezt az imponáns gyűjteményt átadtuk Jókainénak, hogy azt a Jókai-ereklyék mellé helyezze el további intézkedésig. Azután megszavaztuk a nemzet által emelendő Jókaiszobor költségéhez az első 1000 koronát, abban a meggyőződésben, hogy mihamarabb megindul egy nagyszabású szobor költségeire a gyűjtési akció, elhatároztuk továbbá, hogy gondoskodni fogunk a költő emlékéhez méltó nagy biográfia megírásáról, és hogy a magunk részéről minden rendelkezésünkre álló anyaggal hozzá fogunk járulni a Jókai-muzeum megalapításához.

Mi az a *Jókai-muzeum*? Egy muzeum, amely nincs, de amelynek lennie kellene! Még soha így együtt nem volt egy különleges muzeum anyaga, szinte hiány nélkül; tökéletesen

az utolsó darabig mind együtt van, ami bele tartozik és maga a muzeum még sincs meg.

Mindenki, akit illet, hozzájárult a maga munkájával ahhoz, hogy ez a muzeum meglegyen, mindenki fogadkozott, hogy meglesz és még sincs meg.

Mikor a Jókai-jubileum alkalmával úgy intéztük az ügyeket, hogy az összes tényezők, akik Jókait ünnepelni

A magyar nyelvű gyászjelentés.

akarták, mulandó ünneplés és lármás dárídó helyett valamilyen maradandó dokumentummal róják le a tisztelet adóját, akkor arra gondoltunk, hogy mindezeket a tárgyakat valamikor egyesíteni fogjuk azokkal a nagyszámu emléktárgyakkal, amelyek már addig is összegyűltek a Jókai lakásán, azután talán lehetséges lesz megszerezni mindazt, ami a költőt életében környezte, könyvtárát, képeit, kagyló-gyűjteményét és minden egyebet.

Én úgy képzeltem, hogy talán lehetséges lesz magát

a házat is megszerezni, amelyben Jókai élt és annak berendezését ott meghagyni úgy, ahogy benne élt. Ez lett volna azután az egész világon a legtökéletesebb költőház, külföldön még a weimari Goethe-háznál is, melyet sok részben csak később rekonstruáltak.

Ha ez a terv valóra válik, akkor a későbbi nemzedékek is úgy látták volna meg ezeket a helyiségeket, ahogy a Jókai

A francia nyelvű gyászjelentés.

életében voltak, ahogy bennük megálmodta és megírta a maga munkáit. Minden ott maradt volna a maga helyén, az íróasztaltól kezdve a karosszélig, a kandallótól az ágyig. És minden ott lett volna, ami a késő ivadékoknak megmutathatta volna, hogy a magyar nemzet hogy tisztelte az ő nagy fiát, hogy az egész világ hogy hódolt szellemének.

Mikor a jubileumra összegyűlt az ereklyéknek az a páratlan gyűjteménye, amelynek csak felsorolása is jóformán egy fél kötetet tesz ki, előadtam a tervet az akkori közoktatás-

ügyi miniszternek, akinek az nagyon megtetszett és biztosra ígérte, hogy a kormány a terv kivitelét mindenképpen elő fogja mozdítani. Mikor öt évvel később *Lukács Béla* kérte a tárgyakat a párisi kiállítás részére, Jókait is beavattam a tervbe és kértem, egyezzek bele, hogy az összes emléktárgyak, ha majd egy év múltán Párisból visszakerülnek, már ne ő hozzá, hanem a Nemzeti Muzeumba szállíttassanak el gondos megőrzés végett. Jókai elérte, miről van szó és tervembe 1899 tavaszán készségesen bele is egyezett. De mire a tárgyak 1901 elején visszaérkeztek — az életében közben beállott változásra való tekintettel — mégis csak a saját lakásán, az Erzsébet-köruton akarta a tárgyakat látni élte fogytáig.

Ennek ellenére az irodalom berkeiben az köztudomásu dolog volt, hogy a Bajza-utcai ház, — mely különben is városi telken épült, — belátható időben *Jókai-ház* lesz, hogy annak első emeletét teljesen a *Jókai-muzeum* fogja elfoglalni és földszinti helyiségeiben meg fog valósulni az a terv, mely éppen a Jókai-jubileum kapcsán merült fel, mely ennek első program-pontja volt: a *költők házának* terve.

Mindenki egészen természetesnek tartotta, hogy az a Bajza-utcai kis palota és annak Jókai által lakott szobái, — úgy ahogy vannak, azzal az előkelő izléssel berendezve — minden időkre meg fognak maradni mindenestül, a század elejéről való íróasztallal, amelyen Jókai dolgozott, a nevezetes bőrkarosszékkal, melyen Jókai ült, a régi szép butorokkal, mozaik-szekrényekkel, a híres komáromi tulipános ládával, a Jókai-művek befogadására készített remek könyvtárszekrényvel, a jubileumi bizottság által készített Thék-féle emléktárgyszekrényekkel, a nagy tintatartóval, a Jókai tintatartójával, a magyar nők által készített nagy művészi szőnyeggel, a mindenfelé elhelyezett és mindenben személyes vonatkozásu ritkaságokkal, becses régiségekkel, régi fegyverekkel, vázák-
kal, ritka edényekkel, azzal a híres csiga-gyűjteménnyel, melyen oly gyakran legeltette szemeit, mely öt külön kis regény írására inspirálta, a falakon levő családi és irodalmi vonatkozásu képekkel, Jókainak magának a legnagyobb művészek alkotta arcképeivel, a magyar művészek által készített Jókai-albummal, a legjobb magyar festők legjava munkáival, Jókai szobraival, elefántcsont-faragványai-
val, azután a Jókai-

könyvtárral, melyben minden művének mindenféle kiadása megvan magyarul és idegen nyelven és azokkal a megbecsülhetetlen értékű kis kopott jegyzőkönyvekkel, amelyekbe minden érdekeset feljegyzett, amit életében hallott, továbbá ötleteit, eszméit, álmait, ábrándjait, mindenféle bölcs mondást, adomát, különös megfigyelést, megtörtént eseményt. Ha mindezekhez a meglévő tárgyakhoz hozzájön az a páratlanul becses anyag, mely a Jókai-család egyes tagjainál, különösen a Hegedüs-családnál összegyűlt, a Jókai ifjúkori festményei, a tardonai, a füredi képek, a Jókai-család arcképei, cimernyelve, Jókai különböző korbelt fényképei és egyéb ábrázolásai, Jókai gyermekkori levelei szüleihez és első verseinek kéziratái, a Jókai-család érdekes levelezése és végül a mindenfelől összegyűjtendő Jókai-kéziratok — minő páratlan gyűjtemény lesz ez!

Mit nem adnának az angolok érte, ha ilyen *Shakespeare-muzeumot* tudnának létesíteni, mit a franciák, ha még a XIX. századbelt *Viktor Hugo*-nak is csak megközelítőleg értékes ereklye-muzeumot tudnának emelni.

„Valami csodálatos ragyogás, őseredeti zamat és kimondhatatlan báj ömlött végigt ezen az interieurön — írja *Vészi József*, — a Jókai interieurjén, amelyben egy isteni ihletű poéta és egy tuláradó gazdagságu művészlélek teremtő álmaj szövődtek.

Már életében is csupa emlék vette körül, a saját dicsőségnek emléke. Mindaz, ami őt otthonában környezte, egy egész nemzet hódolatáról beszélt neki.

Külső megjelenésükben ezek az ajándékok a magyar iparművészet találékony fantáziájának legváltozatosabb remekei. Igazán elmondhatni róluk, hogy egy egész nemzet művészi alkotó ereje szedte össze bennük minden becsvágyát és teremtő-képességét, hogy a miliók géniusza nyilatkozzék meg annak a lábainál, aki műveiben e géniuszt ébresztette, nevelte és pazarul gazdagította.“

Minő gazdag ez a magyar nemzet, hogy ilyen nagy kincse van és minő pazar és préda, hogy nem becsüli meg!

Mert nem becsüli meg. Évekigt nem törődött vele, majdnem el hagyta vitetni külső országba. Komolyan szóba került, hogy mindez a megbecsülhetetlen kincs Londonba

kerül a British Museumba, mely a magyar költő ereklyéit jobban becsüli meg, mint a magyarság.

Közben úgy fordult a dolog, hogy *Fesztyék* el akarták adni Bajza-utcai villájukat, a „*Jókai-ház*“-at, mely nem vált azzá, mert anyagi viszonyaik megromlottak. Ennek az eladásnak nehézségek állottak útjába. A telek a fővárosé volt, mely *Feszty Árpád*-nak megengedte volt, hogy műtermet építsen rajta. A főváros bizonyára tekintetbe vette akkor azt is, hogy jogos művészi érdeket mozdítván elő, egyszersem Jókait is „home“-hoz juttatja.

Ami eddig lehetetlennek mutatkozott — a *Jókai-ház* megalapítása — nyomban lehetségessé vált, mihelyt magánérdekek fűződtek hozzá. Nem tudom, ki kezdeményezte: egyszerre csak a *Petőfi-Társaság* lépett ki a színtérre, mint a ház vevője, oly célból, hogy abból „*Jókai-Petőfi-házat*“ létesítsen, elhelyezze benne a birtokában lévő *Petőfi-relikviákat*, azután felállítsa a *Jókai-muzeumot*. Most már ment a dolog. A főváros hozzájárult az eladáshoz, illetve a *Petőfi-Társaság* részéről való vételhez.

Eddig minden rendben van. De most azután újra jelentkezett az az áramlat, melynek érdekében lehetett még a holt Jókai nimbuszának leszállítása is és egyszerre csak a „*Jókai-Petőfi-ház*“-ból tranzigálás útján „*Petőfi-Jókai-ház*“ lett. De még ez sem volt elég. *Jókai*-nak még ez sem jár ki, mert némi-lyeknek ez sem tetszik. Egyszerre csak „*Petőfi-ház*“ lett a Bajza-utcai kis átalakított palotából. *Jókai* neve eltűnt. A *Petőfi-ház* elsikkasztotta a *Jókai-házat*.

És a magyar írók, akik mindig mellette voltak az élő Jókainak, akik sohasem hagyták el, akik nem engedték bántani, amíg élt, akik legnagyobb bajaiából is kisegítették élete utolsó percéig — azok engedték ezt, azok elhagyták most a holt költőt, azok türték, hogy a legszebb és legértékesebb költő-háza a világnak, amelynek csodájára járt volna még a legműveltebb nemzet művelt fia is — a *Petőfi* szent nevében, annak a *Társaságnak* az égisze alatt sikkadjon el, amelynek *Jókai* megalapítása percétől kezdve atyamestere, vezére, zászlóvivője volt.

Én nem hallgattam el aggodalmaimat azokkal szemben, akik a *Petőfi-ház* ügyét intézték. Azt mondták, hogy aggodal-

maim túlzottak, mert ők *Jókai*-t is beállították abba a keretbe, az összes rendelkezésre álló anyagot szépen elrendezik és szaporítani fogják az idők folyamán, amikor arra mód és alkalom nyílik. Hogy a *Jókai*-név a ház elnevezésében eltűnt, ezt a közvélemény hangulatával magyarázták.

Hát én kimentem és megnéztem ezt a *Jókai* nevéhez méltó ereklye-gyűjteményt. Az előttem jól ismert nagy termet tömésen koszoru-szalaggal körülaggatva találtam, ezek a szalagok lelógtak a fal mentén minden rendszer nélkül, mintha egy selyem- és szövet-gyűjtemény mustrái volnának, egy pár kis képet láttam még elszórva imitt-amott a falon. Kétségbeejtő látvány volt, nem akartam többet látni.

Azóta, úgy tudom, az állam megszerezte egy részét a *Jókai*-relikviáknak, *Jókai* özvegyétől. Ugy hallom, részben a muzeumban, részben a *Petőfi*-házban helyezte el. Alaposan és úgy látszik, műgonddal szórták szét őket.

Ezen csak egy módon lehet segíteni. A *Jókai lakását rekonstruálni kell*, még pedig addig, amíg azt *Jókai* fogadott leánya, *Feszty Árpádné* megcsinálhatja; az egyetlen, aki tudja, mi hol volt, hogy volt elhelyezve, mi hová tartozik és mi hová való; az egyetlen, akinek amellet művészi izlése van ennek a feladatnak a megoldására.

Ez nem maradhat így. Ezt feltétlenül jóvá kell tenni. Ha a magyarság élni akar — legelső teendői közé tartozik *Jókai*-val szemben adósságát megfizetni. Ha a tegnapi nemzedék elhibázta a dolgot — a mainak helyre kell hoznia azt.

Ezzel tartozik *Jókainak* is, de még inkább saját magának.

Ha a magyarság élni akar — akkor vissza kell térnie *Jókai*-hoz, az egyetlenhez, aki képes a jelen nyomoruságából kiemelni a nemzetet és megedzeni a lelkét az új, a mindennél nagyobb, a legendás feladatokra — az új, az ezer év előttinél nehezebb honfoglalásra, a haza visszafoglalására, a nemzet új életre keltésére.

Vissza kell térnie *Jókai*-hoz, be kell rendeznie az ő házát, a magyarság bucsujáró helyéül.

Vissza kell térnie *Jókai*-hoz; az ő könyveihez, az ő remekműveihez, az ő költészetéhez, mert hogy is hangzott akkor az a mi felhívásunk, mely megindította az élő *Jókai* felmagasztalását?

„Aki lelkünket táplálta reménytelen időkben, aki örömünk, aki gyönyörünk, aki vigaszunk volt életünk minden szakában; aki áldásunk volt, megtöltvén a szellem, az erkölcs, a hit, a föl-emelkedés, a hazafiság kincseivel a mi szivünk tárát: Gyertek mind hozzá, öregek, ifjak, urak, polgárok...”

A magyarságnak vissza kell térnie *Jókai*-hoz és helyre kell hoznia egy másik nagy mulasztását is: meg kell alkotnia az ő *emléksobrát* magas piedesztálon, hogy onnan alátekint-hessen az ő nemzetére és láthassa, vajon megteszi-e kötelességét, megvezekel-e büneiért, felemelkedik-e hivatottságának magaslatára; hogy onnan a magasból ellenőrizhesse, vajon az ő szellemében tölti-e be hivatását a magyarság: az engesztelő-dés, a béke, az emberiség szellemében, a felsőbbrendű emberi célok szolgálatában, az emberiség, a műveltség és a magyarság érdekében!

MEGALAKUL A RÉSZVÉNYTÁRSASÁG.

A Jókai-összkiadással és a Pallas-Lexikkal elért sikerek kijelölték a követendő utat; a nagyszabású terjesztés terén aratott a cég sikert — ezen a téren kell majd tovább fejleszteni a vállalatot: ki kell építeni a meglévő terjesztési szervezetet és ezt a nagyobb irodalmi vállalatoknak, az egész hazai irodalomnak rendelkezésére bocsátani.

Amikor ennek a tervnek megvalósítási lehetőségeivel foglalkoztunk, kapóra jött egy kezdeményezés, melyet egy régi üzletbarátunk veünk között. Arról értesített bennünket, hogy a *Méhner-féle kiadóvállalat* az ő tudomásával eladó, nem találnánk-e céljainkkal megegyezőnek annak megszerzését. A *Méhner-féle* könyvkiadóvállalat korszerű átalakításon ment keresztül. A *Petőfi* füzetes kiadásának terjesztésével elért sikere után fokozatosan felhagyott a ponyvaregények kiadásával és terjesztésével és most már (1895) előkelő színvonalu jelentős kiadványok egész sorozatával rendelkezett. A füzetes kolportázs eszközeivel terjesztette a *Ribáry-féle „Nagy Képes Világtörténet”*-et, azután megszerezte *Vörösmarty, Tompa, Garay* munkáinak kiadási jogát, azokat igen szép, a *Ráth*-éhoz hasonló klasszikus kiadásokban bocsátotta közre. Nagy sikerrel terjesztette szép, képes kiadásban *Vas Gereben* munkáit, ugyszintén *Hellwald* híres népiesen tudományos munkáját, „*A föld és népei*“-t, illusztrált diszmuálakban, valamint kisebb formátumokban is közrebocsátott néhány szép verses anthológiát és népies hagyományaihoz hiven egy valóban jelentős naptár-kiadványi sorozatot alapított meg és

azt oly ügyesen tudta a nép széles rétegeiben elterjeszteni, hogy abban az időben a népies irodalmi termelés e legfontosabb ágában jóformán az első helyre került.

Nekünk ez a propozíció igen alkalmasnak látszott jelzett törekvésünk előmozdítására és megbiztuk említett üzletbarátunkat, hogy közelebbi adatokat szerezzen részünkre, hogy a dologgal bővebben foglalkozhassunk. Ő ennek a felhívásunknak akként felelt meg, hogy már néhány nap mulva elhozta a *Méhner Vilmos* konkrét ajánlatát és részletes leltárát és abbeli kijelentését, hogy egész üzletére, annak összes készleteivel és jogaival opciót ad említett üzletbarátunknak, *Moiret F. Ödön*-nek 1895 április 30-ig, meghatározott összegű vételár mellett. Mi az ajánlatot mindenképpen tárgyalhatónak tartottuk és kijelentettük *Moiret*-nak, hogy amennyiben a velünk közölt adatok a valóságnak megfelelnek, mi az üzletet meg fogjuk venni. *Moiret* erre összekötetésbe hozott *Méhner*-rel aki bemutatta nekünk raktárát, készleteit, könyveit, forgalomkimutatásait, szóval teljes mérvben tájékozott az üzlet mibenléte felől és lehetővé tette a pótlólag bekért adatoknak közlésével, hogy alapos becslési számításokat készíthessünk a vételár tekintetében, amelyek kedvező eredményre vezettek.

Abban az időtáiban felkeresett engem a m. kir. Józsefműegyetem Rector Magnificusa, *König Gyula* professzor és arról értesített, hogy tagja lévén a *Franklin-Társulat* igazgatóságának, ezután kiterjedtebb hatáskörhöz fog jutni. Mint régi ismerősét, felkért tehát, lássam el tanáccsal és utbaigazítással, hogy miként lehetne ezt a sok tekintetben elhanyagolt és álmos intézetet eleven, mozgó, produktív vállalatá tenni.

Engem *König Gyula* látogatása felette megörvendeztetett, még pedig két okból. Mindenekelőtt örültem annak, hogy a magyar könyvkiadóság egy ily kiváló erővel gyarapodik, hogy egy ily magas polcon álló és kiváló szellemi kvalitásokkal bíró férfiú fogja ezután Magyarország legnagyobb könyvkiadóvállalatának a legfőbb irányítást megadni, mert ebben a szakmára nézve nagy perspektivákat láttam és magának a könyvkiadói pályának megbecsülését. Abban a hitben voltam, hogy ha egy ily neves tudós képzettségének és eszének egész felkészültségével egy nagy könyvkiadóvállalat élére áll, ebből

az egész szakmának, a könyvkiadásnak, az irodalomnak, a kulturának nagy haszna lesz.

De örültem másfelől azért is, mert *König Gyula* felszólításával éppen akkor fordult hozzám, amikor annak a tranzakciónak előmunkálataival foglalkoztam, melynél a *Franklin-Társulat*-ot, mint jelentékeny tényezőt, számitásba vettem.

Az én tervem ugyanis az volt, hogy megalapítunk egy új részvénytársaságot, amelynek alapját a mi terjesztési organizációnk, valamint a mi vállalatunk nagystilű terjesztésre alkalmas munkái alkotják, ebbe beleillesztjük a *Méhner-féle* vállalatot, továbbá belekombináljuk a *Ráth-féle* könyvkiadóvállalatot, mint amely személyi körülményeknél fogva előreláthatólag előbb-utóbb eladóvá fog válni. Belevesszük a tervbe a *Franklin-Társulat*-ot és az *Athenaeum*-ot, e két legnagyobb kiadóvállalatunkat, amelyek legnagyobb mértékben vannak érdekelve abban, hogy egy kitünően organizált terjesztési apparátus hozza forgalomba az ő népszerű kiadványaikat. Meg voltam győződve róla, hogy ez az új, nagyüzemi könyvterjesztő-vállalat a többi kiadóknak, elsősorban a Franklinnak és az Athenaeumnak oly kiváló szolgálatokat tehet és annyira kapcsolatos az ő érdekeikkel, hogy szinte bizonyosra lehet venni, hogy azok ebben az egészséges alakulásban készörmest részt fognak venni.

Midőn tehát *König Gyula* saját kezdeményezéséből tanácskérés címén felkeresett, felette örültem, hogy mindjárt ezzel a kész tervvel állhattam elő, amely egyszeriben megoldotta az általa felvetett kérdést. Minthogy az ilyen dolgokat nem lehet másként tárgyalni, mint a legteljesebb bizalom alapján és minthogy természetesen megemlítettem előtte a már konkrét formákat öltött *Méhner-féle* terveket is, magától értetődőnek kellett találnom, amidőn felkért arra, hogy a *Méhner-ügy* összes aktáit tanulmányozás végett engedjem át neki. Én nemcsak *Méhner* javaslatait és kimutatásait, hanem heteken át készült saját becsléseimet, valamint az opciós okmányt is átadtam neki azzal, hogy ő azt a *Franklin-Társulat* igazgatósága elé terjessze és azzal, hogy magától értetődőleg, amennyiben az igazgatóság a vételhez és az alapításhoz hozzájárul, azt közösen fogjuk végrehajtani, az közös vállalat, közös üzlet lesz.

Megindultak a tárgyalások hosszasan és körülményesen. Mindig új és új okok és ürügyek merültek fel, amelyek a tárgyalások befejezését hátráltatták. Hol X. igazgatósági tag volt távol, hol Y., hol nem készült el még a főkönyvelő bizonyos számításokkal, hol nem lehetett összehívni az igazgatósági ülést. A halasztó okokból és ürügyekből sohasem fogytak ki. Ezek minket természetesen minden tekintetben hátráltattak és az általunk tervezett részvénytársaságot, amelynek megalapítására egyébként minden előkészület megvolt, nem hozhattuk létre addig, mert hiszen a *Franklin-Társulat* még mindig nem nyilatkozott, még mindig halasztotta állásfoglalását a Méhner-ügyben — halasztotta addig, míg az opció terminusa lejárt, 1895 április 30-ig.

A rákövetkező napon ellenben a *Franklin-Társulat* suo nomine megkötötte a szerződést a *Méhner Vilmos*-céggel és ezzel magához váltotta ezt a jelentős kiadványvállalatot.

Ez az ügy egy alkalommal, egy per során, a nyilvánosság előtt szerepelt, amikor — még König Gyula életében, sőt az ő jelenlétében — alkalmam volt nyilatkozni róla.

Könyvem szellemének legjobban az felelne meg, ha ezt a negyedszázad előtt lefolyt áldatlan esetet egyáltalában meg sem említettem volna, de ez sajnálatomra azért nem lehetséges, mert enélkül nem tudnám megmagyarázni, miért alakult meg a részvénytársaság az eredeti tervtől teljesen eltérő módon.

A történetek után természetesen nem lehetett többé szó róla, hogy a *Franklin-Társulat* részt vesz a mi tervezett alakulásunkban, hiszen a *Méhner-féle* üzlet megvételével az volt a célja, hogy azt kizárólag magáénak tudhassa és ezzel a mi tervezett tranzakciónkat csirájában megfojthassa.

Mi teljesen új helyzet előtt állottunk. Eredeti tervünk dugába dőlt. A terjesztési nagyüzemet a két legnagyobb kiadó hozzájárulásával és az ő kiadványaiknak alapul vétele mellett megvalósítani nem lehetett, ezt a féltékenység meghiúsította.

Nekem ily körülmények közt az volt a nézetem, hogy el kell ejteni a részvénytársaság megalapításának gondolatát. Különben is mindig helytelenítettem, ha magánszorgalom által felépített vállalatok részvénytársasági formába öltöztek át. Visszaemlékeztem, hogy édesatyám is annak idején zokon vette *Emich*-tól, *Heckenast*-tól átalakulásukat. Különösen az

irodalom terén feltétlenül bizonyos nagyobb függetlenség, lendület, önállóság van biztosítva a magáncégeknek, mint a formákhoz és esetleg illetéktelen beavatkozásokhoz és ellenőrzésekhez kötött részvénytársaságnak. Azonfelül az ilyen átalakulás rendszeren azt a gyanút ébreszti, mintha az illető cég anyagi okokból kényszerülne rá. A mi esetünkben most ez sem lehetett mérvadó. Sok vívódásunk, nehézségünk, gyötrelmünk, elképzelhetetlen anyagi nehézségek leküzdése után most végre teljesen konszolidált állapotban állott itt cégünk. A Jókai-vállalat révén néhány százezer korona készpénz volt a bankban, mert úgy volt elrendezve a dolog, hogy az ott összegyűlt előfizetési pénzből a kiadó cég sorozatonként az elkészítéshez és expedícióhoz képest mindig az illető sorozatra vonatkozó részösszeget veszi fel.

Ha már nem sikerült az alakulás úgy, hogy abban minden tényező részt vegyen, amint azt terveztük volt, akkor legjobb azt elejtenünk és megtartanunk önállóságunkat, függetlenségünket, akciőszabadságunkat. Ez volt a nézetem.

Őcsém más nézetem volt. Ő azt gondolta, hogy reputációnkon csorba esett azáltal, hogy tágabb körök tudomására jutott tervezetünk dugába dőlt, hogy ezt csak úgy parirozhatjuk, ha a történetek után is megalakitjuk a részvénytársaságot. Édesatyám is őcsém álláspontja felé hajlott, neki erre más oka is volt. Bár nem változott meg nézete, amelyet valamikor vallott, mégis azóta egy és más tapasztalat indokolta, hogy ebben a tekintetben engedékenyebb legyen. Bécsben a monarchia egyik legnagyobb könyvkiadó-cégének tulajdonosa meghalt nagy vagyon hátrahagyásával és fia, aki a jelentékeny vállalatot örökölte, testvérei örökösödési igényeit csak úgy tudta kielégíteni, ha kiadóvállalatának legbecsebb részeit áruba bocsátja.

Atyámnak jogosult önző érdeke is lehetett a részvénytársaság megalapítása, mert vissza akarván vonulni az üzlettől, ily módon vonhatta ki abból legkényelmesebben benne fekvő tőkejárandóságait, de meg vagyok győződve, hogy nem ez az önző ok, hanem ama másik vihette rá, hogy őcsém felfogásához hajoljon.

Nekem engednem kellett és így azután elhatároztuk, hogy megalakitjuk a részvénytársaságot 800.000 korona

alaptökeivel, jórészben családi részvénytársaság jellegével. Az alakulás 1895 július elején történt. Az első igazgatóságba megválasztottak: *Jókai Mór, Beöthy Zsolt, Mikszáth Kálmán, Adler Gyula, dr. Ardó Alfréd, dr. Bleuer Samu, Székely Ferenc, Révai Mór* és *Révai Ödön*. Az igazgatóság összeállításában az irodalmi szempont uralkodott. Az igazgatóság irodalmi emberekből állott. Mindenekelőtt hazánk legnagyobb három élő írója, *Jókai, Beöthy, Mikszáth* adtak diszt az igazgatóságnak. *Székely Ferenc* is az irodalomhoz számította magát, joggal; egyik legkiválóbb munkatársa volt a „*Borsszem Jankó*”-nak. A korán elhunyt *Bleuer* feltűnést keltett szatirikus rajzaival, lelkes barátja, tehetséges művelője volt az irodalomnak. E sorok írója is jogot vél formálni arra, hogy az irodalomhoz számita magát. A pénzügyi szempontot ezzel szemben a vállalat első igazgatóságában két bankár képviselte, a már fentemlített *Székely Ferenc* és *Adler Gyula* bankár. Jogászunk, ügyészünk, mindenben tanácsadónk a kitűnő jogász, *Dr. Ardó Alfréd* volt, a kereskedelmi szempont *Révai Ödön* személyében nyert kifejezést.

Ebben az igazgatóságban mindig a legnagyobb összhang uralkodott, mindenkit újra választottak meg az esedékes választások alkalmával. Az évek során az igazgatóság kiegészült hasonló szellemű tagokkal, u. m.: *Kozma Andor, dr. Szántó Andor, dr. Rajner Béla, Kola Richárd* és *dr. Stein Richárd* urakkal.

A vállalat megalapítója, *Révai Sámuel*, nem vállalt többé szerepet annak vezetésében. Félrevonult, pihenni vágyott és dolgozni. Kipihenni az üzleti fáradságokat és küzdelmeket és amellet örökké éber szellemét foglalkoztatni.

Érdeklődésével és tanácsával azonban azontul is kísérté a vállalat működését élete végéig.

RÉVAI SÁMUEL.

Midőn *Révai Sámuel* örökre megváltik a vállalatától, mely egész gazdag lelki és szellemi életének legfőbb tartalma volt, egész külön el kell őt e helyütt bucsuztatnom. Nem azért, hogy dicsőítsem, hanem azért, hogy megállapítsam helyét a vállalat addigi és azontuli életében. Mert volt hatása azontul is és lesz a jövőben is. És lesz, ha az ő alakja a maga teljes lényében világossá és láthatóvá válik, hatása az ő szellemének másokra is, más emberekre, más intézményekre, de különösen a jövődöbéli magyar könyvkereskedelemre.

Az eddigiekben azokban a vonatkozásokban láttuk *Révai Sámuel*-t, amelyek a cég megalapításával, küzdelmeivel, válságaival, kezdeményezéseivel, előremenetelével kapcsolatosak voltak.

Minthogy mindezeket az ő szelleme irányította, érdekes lesz megismerkedni ezzel a szellemmel egyéb vonatkozásokban is, nézeteivel, felfogásaival az ő szakmáján kívül eső dolgokról is.

Élete folyásának külső körülményeit, ifjuságát, tanulóéveit, vándoréveit, önálló megtelepedésének küzdelmeit igen élénken írja le *Steinhofer Károly* róla irt életrajzában, ezekre itt nem térek ki.

Azt már a könyv egyik előbbi fejezetéből láttuk, hogy atyám valóságos autodidakta volt a szó teljes és igaz értelmében és az is maradt. Sohasem szünt meg tanulni, sohasem hagyta abba az önképzést. Az ilyen embernél különösen érdekes annak a vizsgálata, hogy mit olvasott. Erre a kérdésre

ebben az esetben igen könnyű a felelet. Életének első felében főolvasmánya *Goethe* munkái voltak. Második felében azután a világ nagy történettudósait, filozófusait, természettudósait olvasta. *Goethe*-ből valóságos kultuszt üzött. Egy ízben valamelyik levelemben, úgy látszik, *Goethe*-t említettem meg, mert azt írja nekem válaszul 1880-ban:

„Goethét idézted utolsó leveledben. Ez már magában véve elég ahhoz, hogy ez a levél rám nézve különös érdeklődéssel birjon. Ha a világot, ahogy azt Strauss Dávid Frigyes naiv jóhiszeműségében és nagy tudománya dacára is tudósi korlátoltságában lehetők tartja, Isten és istenimádás nélkül lehetne elképzelni és ha én nem volnék a pozitív vallás elvének hű követője, ha nem ismerném el egyedül ezt alkalmas expediensnek az emberiség számára, akkor bizony Goethe kultuszában engem aligha mulhatna felül valaki. Ő benne van személyesítve mindaz, amit én az eszményi világból a realizisztikus életben elérhetőnek és követhetőnek vélek. Olvasd figyelemmel és hatolj be mélyebben abba a nagy irodalmi kincsesházba, amelyben az olvasó, aki őt megérteni és felfogni képes, egy édent varázsol maga elé a képzelődésben és sok édeni órát a valóságban.“

Az élet keserőségei elől rendesen *Goethe*-hez folyamodott és abban megnyugvást talált. Ha utazott, mindig magával vitt egy-két *Goethe*-kötetet, rendesen „*Wilhelm Meister*“-t, amittől nem tudott megválni. *Goethe*-imádatban töltötte jóformán egész férfikorát, alig engedett más hatást magához közel. Az volt az egyetlen tekintély, melynek szinte kritikátlanul vetette alá magát.

Ha pályáján végignézzük és egyes jellemvonásait kutatjuk, oly ember jellemképe rajzolódik ki előttünk, aki vasakarral, kitartással és szívóssággal követi a maga elé tűzött célt, aki teljesen tisztában van szándékai felől és önérzetesen büszke hivatására. A munkát tartja az élet legfontosabb tényezőjének.

„Minden munka meghozza a maga eredményét. Aki saját hivatásához; életpályájához, keresetmódjához nem hoz magával bizonyos credót, akiben az önbizalom, erély és lelkesedés az elvált munkára iránt nincsen meg, annak kezében még a kalács is kővé válik, száraz kéreggé, amikor a szájához viszi. Minden munka

megjutalmazza önmagát, hanem igazi munkának, becsületes és átgondolt, szorgalommal és kedvvel végzett, erélylyel és fáradhatatlan türelemmel és kitartással gondozott munkának kell lennie. Ez a kulcsa a dolognak.“

Igy nyilatkozik egyik hozzám intézett levelében. Az úgynevezett rossz időkre való hivatkozást nem fogadja el.

„Aki ezekben keresi a hibát és nem *önmagában*, aki átengedi magát a sorsnak, csupán panaszszal él, elkedvetlenedve nézi a mindinkább tornyosuló bajokat, ahelyett, hogy felébredne, hogy komolyan keresné a kiegészítő eszközöket, az elveszítette a játékot. Az idők mindig rosszak, nehezek. Be kell érni azokkal úgy, amint vannak; az időt fel kell használni és erővel, munkával, figyelemmel és elszántsággal meg kell küzdeni a balviszonyokkal és magával az idővel. Ez esetben a siker el nem maradhat.“

Vasakarattal és acélos kitartással kell követni a célt. A komoly akarat nézete szerint minden nehézségen átsegíti az embert. Minél nehezebb a dolog, annál erélyesebben kell fáradozni; ellankadni, reményt veszteni nem szabad. Csak ilyen felfogás és ilyen szívósság magyarázza meg azt, hogy a pesti üzletalapítás körül tett tapasztalatai le nem lohasztották életkedvét és hogy mindig reményleni tudott, hogy újra meg újra kísérletekbe bocsátkozott ezen a téren.

Egyébként, ha az itthoni viszonyok és visszásságok időnként elkedvetlenítették, akkor a külföld felé fordította tekintetét, mert mindig azon a nézeten volt, hogy nekünk a külföldtől kell tanulnunk. Kis vidéki könyvkereskedő létére és szükös anyagi viszonyai ellenére 1867-ben felkerekedett és kiment Párisba a világhiállítást megnézni. Onnan impressziókkal tele érkezett haza és még hónapokon át böngészte és olvasta a kiállításról kiadott hivatalos jelentéseket és ismertető füzeteket. De vakon nem követte a külföldet, felismerte jó és rossz tulajdonságait.

Mikor én Németországba mentem az egyetemre, egyik levelében figyelmeztet arra, hogy oly nép közé jutok, amely minden más nemzet tulajdonságait igen jól tudja saját hasznára kiaknázni, de mégsem képes nagy emberi magaslatra

felemelkedni. Másokat szid és korhol a sovinizmus miatt, pedig a németek valósággal bálványozzák önmagukat.

„Ne bocsátkozz velük komolyabb színezetű vitába, de ha rákerül a sor, óvd meg saját hazád becsületét ott, ahol kell, nyugodt eszmecsserében.“

Mikor Németországból képes levelező-lapokat küldök haza, az azokon látható ábrázolások hátramaradásunkat tüntetik szemei elé.

„Ezek a képes levelező-lapok — írja nekem — megszegye-
nítő képet tárnak fel lustaságunkról. Meddig fog ez így tar-
tani, miért vagyunk mi olyannyira hátra? Mert kényelemsze-
rető, tunya nép vagyunk, mert szégyennek tekintjük a szerény
életet és a serény munkálkodást, mert percnyi élvezetért felál-
dozzuk jövőnket, gyermekeink s a jövő nemzedék jobb sorsát.“

Leveleiben mindig visszatér arra, hogy nézzünk körül a világban, tanuljuk meg más országokban szorgalmas, munkás emberektől és népektől, mely uton kell indulnunk, hogy saját jólétünket, de egyszersmind polgártársaink jólétét is kellő módon gyarapíthassuk.

„Nem abból áll ám a dicsőség, hogy frázisokkal, szószaporításokkal felhalmozzuk az évtizedeken át óriásira növekedett terveket és indítványokat, sem abban, hogy a napi kérdések sekély, felületes szótengerén felül uszó, önző, hiú személyes érdekeinket előmozdítsuk, sem abban, hogy gomblyukszalag után való sóvárgásból vagy más léha kitüntetési vágyból kilépjünk a terre, mit sem céllozván egyebet, mint saját önző vágyaink kielégítését.

A munka, szorgalom, a közszükségleteknek figyelembevétele, az igazi hiányok kipótlása és arra irányozott törekvés, hogy saját céljainkért való iparkodásunk egyszersmind az általános jólétre közrehasson, ez a feladat, ebben van áldás és ebben kell, hogy legyen megelégedés.

A tiszta öntudatot, hogy nem mulasztottuk el kötelességünket legjobb tehetségünk szerint megtenni, hogy nem követünk öncélokat mások kárára és mások érdekeinek megsértésével, ezt a tiszta öntudatot kell a legnagyobb jutalomnak tekintenünk. Bizonyos, hogy csakis ilyen lelkiületű polgárok működé-

séből származhatik az általános jólét, csakis ilyen felfogásokból keletkezhetik egy nemzet anyagi és szellemi jóléte, gyarapodása, tekintélye és elismerése; csakis ezen az úton juthattak a nyugati népcsaládok arra az állásra, amelyen alig van remény őket utólérhetnünk.

Mindenki a maga helyén, mindenki a maga polgári foglalkozása szerint tegye meg kötelességét és ne vágjon bele mások munkakörébe, ne nyereszkedjék, ne törjön folyton gazdagság, köztisztelet, dicsőség után csupán hiúságból, érje be minden egyes ember azzal, hogy pontosan, lelkiismeretesen tölti be a maga helyét.“

Ilyen életbölcsesekkel vannak tele ezek a levelek. Egy más alkalommal, 1880-ban elküldi nekem egy stuttgarti könyvkiadónak hozzá intézett levelét, amelyben az valamely folyóiratának terjesztése tárgyában egy új eszmét pendit meg és hozzáfűzi a következőket:

„Tanuljunk, édes fiaim, tanuljunk minduntalan ezektől a németektől és más munkás, iparkodó nemzetektől. Hisz nálunk aranyat lehet meríteni a szüzi aknákból, csak értsünk hozzá és tudjuk őket megynitni.“

Egy más alkalommal még erősebb hangot üt meg:

„Hazánkban olyan végtelen sok az alkotni, megteremténi való, a talaj olyannyira áldásos és a munka oly számtalan feladat megoldására van hivatva, hogy egyszerűen ki kellene kergetni minden életrevaló embert oda azok közé a munkát végző, nem feleselő nemzetek közé, hogy tanuljanak lemondani a léhaskodásról, szöszátyárkodásról, hogy tanuljanak komoly munkába fogni, türelemmel, kitartással, ernyedetlen buzgósággal.“

Sohasem fogunk anyagi prosperálásra szert tenni azokkal a politikai fontoskodásokkal, amelyekkel évtizedek óta szaturálva van közéletünk. Sohasem fog a mi nemzetünk kiemelkedni a posványos, roskadozó gazdasági hinárból, amíg erős, szilárd, céljaikat ismerő, akaratos, jellemes férfiak nem állanak ki a sorompóba és nem küzdik le azokat a ferde, nyavalyás eszméket és nem söprik el azokat a pusztulásba vezető, politikai, társadalmi nemzetboldogítókat, akik utját állják minden helyesebb, üdvösebb iránynak és cselekvésnek.“

Ezeket az utóbbi sorokat egy Londonból irt levelemre küldi nekem válaszul 1904-ben, midőn szemrehányást tesz egyuttal azért, hogy már évekkel ezelőtt nem mentünk ki, én is, öcsém is, Angliába, megismerkedni azokkal a nagyon eltérő viszonyokkal, azokkal az óriási arányokkal és azzal az élet-felfogással, mely talán korábbi időkben döntő befolyással lehetett volna életünk folyására, világnézetünkre és pályánkra.

Minő őszinte öröm tör ki belőle, midőn hírül veszi, hogy az újra éledő cég oly jeligét választott, oly signumot, amellyel ezentul minden kiadványát jelezni fogja és mely olyan annyira megfelel az ő intencióinak.

„Fogadd elsősorban Te, szeretett fiam — írja hozzám — elismerésem és örömöm kifejezését a jelige és signum választásáért. Kifejezted a jeligében azt, hogy oktatásom, nevelésem, vezéreszméim benned kellően megfogamzottak, hogy jó talajba plántáltam elveimet, felfogásaimat és törekvéseimet. Tehát: „*Hass, alkoss, nyarapits.*“ In hoc signo vinces.“

*

Minden megnyilatkozásából, egész élete munkájából kiérzik az erős, meggyőződéses magyarság, a művelt ember tisztult nemzeti érzése, mely előítéletektől, faji gyűlölettől menten a magyarságnak ebben az országban az összes nemzetiségeknek is érdekében álló vezető szerepet vindikál, nehogy „mint oldott kéve széthulljon nemzetünk.“

Ezen erős nemzeti érzése mellett erős kritikát gyakorol minden alkalommal elkorcsosuló és pusztulásra szánt nemzeti intézményeink felett, magas európai színvonalon szeretné látni bíróságainkat, iskolaügyünket, közigazgatásunkat.

1869-ből való a következő, még most is aktuális megjegyzése:

„Itt minden a maga rendes medrében folyik, beleértve természetesen a vármegyei életet is, ahol egyik sógor a másikat teszi meg törvényhatósági vagy bírósági tiszttviselőnek. És ezen a héten megint egész sereg efféle választás volt. Mindebből pedig reám nézve az a tanulság, hogy ennek az egész intézménynek, ahogy ma áll, az az egyetlen haszna, hogy az ujonnan választott urak megrendelik a *legszükségesebb* törvénycikkeket, de az egész gyűjteményt már a világért sem. Ha ez a klikk *kény-*

telen megtanulni legalább ennyit is, még mindig üdvösebb, mintha egyáltalán semmit sem tud. És így ki lehetne mutatni végül még azt is, hogy a választási rendszer mégis csak jobb a kinevezésnél, annyiban, hogy terjeszti a műveltséget olyan körökben is, amelyek egyébként nem igen hajolnak rá.“

Erős magyar érzése minden vonatkozásban érvényesül. Mikor Lipsceből arról értesítem, hogy egy magyar írónak munkáját fordítom németre — azt felette hibáztatja, a következő okfejtéssel:

„A mi feladatunk nem lehet a német irodalom gyarapítása, még ha magyar műveket ismertetünk is a dús gazdag irodalommal bíró német olvasóval. Regény, beszély annyi van ebben az irodalomban, hogy csakugyan *remekeknek! remek!* fordítása volna csak megengedhető. Remek fordításra pedig Téged nem igen ismerlek hivatottnak. Német nyelvezeted még nem áll a Goethék színvonalán. Szögletes, nem gördülékeny irány pedig nem való fordításra.

Amit Te csinálsz, azt nem tartom szükségesnek, sem hízagpótló munkának, sem érdemes törekvésnek. Annyi hasznot sem Te anyagilag, sem nemzedet szellemileg nem huzhat a német irodalom gyarapítását célzó munkádból.

Kimenthető, sőt olykor érdemes transzlátor-munkát csak az végez, aki a legkiválóbb, főképp nemzeti életünket és szellemünket visszatükröztető költői *remekműveket* költői nyelvezetben képes visszaadni.“

Valami hibára talál egyik német nyelvű írásomban és azt a következőképp hozza tudomásomra:

„Sohasem fektettem súlyt a német nyelvben való klasszicitásodra. Hanem Te még fordítani is merészelsz! ilyen hibák ejtése mellett! Édes Fiam! ne légy semmiben sem „Stümper.“ Tanulj és bármit dolgozol, bármivel foglalkozol, oda kell törekedned, hogy munkád jó legyen.. Tehát tanulni és művelődni! E részben eddigi tapasztalataim szerint jobb és nemesebb utmutatóra sohasem találsz, mint amilyen Goethe.“

Egyébként semmisem mutatja jobban azt a mélységes tiszteletét az irodalomnak, mint azok a nézetei, melyeket a fordításokról táplál.

Maga különben alig bírja magát elhatározni arra, hogy fordításban olvasson valamely művet. Mindent eredetiben akar olvasni. Francia, német könyvet el is olvashat így, mert jól bírja mindkét nyelvet, de meg akar ismerkedni az *angol irodalommal* is — *Shakespeare*t akarja olvasni. Nagy elhatározásra jut. Mintegy 50 éves korában elszánja magát arra, hogy megtanul angolul. De nem akar grammatizálni, vocabuláriumot betanulni, nem akar angol tanítót járattni, aki a maga megcsontosodott rendszerével épp úgy tanítaná őt, mint ahogy a gyerekeket tanítja. Felteszi magában, hogy egyszerűen neki vág egy könyvnek, szótár segítségével kikutatja az egyes szavakat mindaddig, míg mindig több és több szót megértve és a nyelv szellemébe, nyelvtanába és mondattanába behatolva, eljut végre — *Shakespeare*ig.

Merész és rendkívüli vállalkozás. De keresztülviszi példátlan türelemmel és kitartással. *Macaulay* angol történelmét veszi elő és elkezdí az első mondatnál: „Intend to write the history of England.“ — Ez tölti ki az első napi leckét. Másnap már két sorral készül el, mindig több és több sorral. Eleinte azt kívánja, hogy segítsek neki, mert akkor fejeztem be az angol nyelvtanulást; de az én türelmem hamar elfogyott ebben a fáradságos munkában — ő szívéosan kitartott mellette. A saját maga kifundálta módszer szerint végigolvasta *Macaulay* nagy 8 kötetes munkáját. Meg is tanult úgy angolul, hogy azontul évekig csak angolul olvasott. *Herbert Spencer* és a természettudomány angol klasszikusai voltak ezentul pihenésre szánt óráinak társai — no meg *Shakespeare*, aki ebben a korszakban a *Goethe* helyét foglalta el olvasmányai között.

*

Amennyire tartózkodott attól, hogy politikai kérdésekbe behatoljon és azokról nézeteket valljon, mert efemer dolgoknak tartotta ezeket a fel-felbukkanó kérdéseket, épp annyira szeretett eszmét cserélni *közoktatásügyi kérdésekről*. És érdekes, hogy az az ember, aki a népoktatást a legszélesebb kerekben óhajtotta volna szervezni és semmiféle intézkedést sem tartott eléggé szigorúnak a tankötelezettség keresztülvitelére

— a középiskolai oktatás tekintetében a nálunk megszokott nézetekkel merőben ellentétes állásponton állott. Ő sokalta a sok gimnáziumot, nem tartotta helyénvalónak, hogy mindenki a gimnáziumba tódul, oda csak az igazán jó tanulókat szerette volna beengedni, akik tudományos pályára készülnek és csak az igazán arra valókat akarta az egyetemre engedni; perhorreszkálta azt, hogy ezekben az iskolákban nagy szellemi proletáriátust nevelünk, holott a tanulók nagyobb részét gyakorlati, középfoku iskolákban a gyakorlati életre, a reális pályákra kellene előkészíteni.

Az az idealisztikus felfogás fejeződik ki ebben, amely a tudomány szentélyébe csak az igazán arra hivatottakat akarja beereszteni, ellenben mindenkit hozzá akar juttatni ahhoz az ismeretanyaghoz, mely arra képesíti, hogy az ipar, a kereskedelem, a mezőgazdaság terén értékes munkát teljesíthessen.

*

Legközelebb esik hozzá persze a saját szakmabelieink tanítása, nevelése: egy új generációról, művelt követőkről és utódokról való gondoskodás.

Azon töri a fejét, minő módon lehet azokból a fiatalemberekből, akik a könyvkereskedői pályára lépnek, jó szakembereket nevelni; hogyan lehet őket bibliografiai ismeretekhez juttatni.

„Nem szabad — írja — semmit sem elmulasztanunk, ami alkalmas arra, hogy legalább a hozzánk közel állók kiképzésére és nemesítésére kedvezően hassunk.“ (1870. december hó 13.)

Minél rosszabb véleménnyel van hivatásbeli kartársairól, annál fontosabbnak tartja a fiatalság kiképzését.

„Magyar könyvtáros, az legyen a jelszó; mindenki tegye meg a kötelességét. Hanem szolid, közcélu irányban kell vállalkozni. Egy kis lelkesedés kell ám hozzá, remény és bizalom önmagában és a nemzet fejlődésében.“

Kartársairól való vélekedése idővel mind rosszabbá válik. Amennyire fontos kulturtényezőnek tartja a könyvkereskedelmet, annyira bántja a könyvkereskedők élheteretlensége, tunyasága, álmosága. Éveken át hibáztatja a kiadókat.

hogy kiadványaik terjesztésénél nincsenek kellő tekintettel a szortiment-könyvkereskedőre, különösen a vidékire — míg azután később saját kárán kénytelen belátni, hogy a gyenge magyar könyvkereskedelemre nem lehet nagyobb vállalatokat alapítani; más, közvetlen terjesztő eszközök hijján a legjobb vállalkozás is elbukik.

Nézete erről a kérdésről csak igen lassan változik meg. 1878-ban azt a véleményét fejezi ki:

„A budapesti szakkörök sötéten látása és álmissága, sőt részben hülyesége, nem tudta megakadályozni, hogy a magyar könyvkereskedelem végre mégis csak elkezdjen gondolkozni és mozogni, élni és kialakulni. Pápaszem nélkül is látom, hogy a viszonyok voltaképen javulnak és nem rosszabbodnak.“

Valamelyik kiadó egy körlevelet bocsátott ki, melyben az árra és a feltételekre vonatkozó kétértelműségek vannak. Ezen felháborodva, így fakad ki:

„Ezek a mi tatár khánjaink csak uralkodni tudnak és ostobaságokat elkövetni; mást gátolni, korlátozni, lármázni, policájhoz szaladni, hogy a másik is igényt mer tartani a megélhetésre. Ezekkel a haszontalan szükkeblüekkel nem igen lehet boldogulni.“

Az utóbbi alluzió egy oly ügyre vonatkozik, mely őt mélyen felháborította.

A budapesti könyvkereskedők 1879-ben az imént megalakult egyesület első feladatai közé sorozták azt, hogy beadványt intézzenek a kormányhoz, hogy a könyvkereskedelmet engedélyhez kösse, új üzlet nyitását engedély megadásától tegye függővé.

Erről írja édesatyám hozzám intézett levelében:

„Az első tárgy, mely kellemetlenül érintett, a koncesszió-ügy volt. Megírtam Aignernek nézetemet és azt az óhajomat, hogy álljanak ell az ily rothadt szellemű, középkori védfal igénybevételétől. Remélem, hogy a kormány ilyen nevetséges korlátokat nem fog engedélyezni, de egyszersmind sajnálom, hogy ily türelmetlen, szabadságellenes vágyak éppen ilyen testületből erednek.“

De minél inkább szidja a könyvkereskedőket, részben tehetetlenségük, részben, mint az imént említett esetben, szűkkeblűségük miatt, annál inkább törekszik azt a nézetét terjesztetni, hogy a könyvkereskedőt támogatni kell, hogy hasznos közege lehessen a kultúra terjesztésének. A könyvkereskedőt tartja legalkalmasabbnak arra, hogy állandó biztos bázisa lehessen az irodalomnak, épp azért hibáztatja a kiadókat, valahányszor a füzetes vállalatokat és folyóiratokat oly módon gondolják helyesen terjeszthetőknak, hogy a közönséget felszólítják a postán való előfizetésre.

Kiadói működésünk legelején, 1881-ben írja öccséhez:

„Segíteni kell és nevelni, támogatni azt a szegény vidéki kollégát, amennyire csak lehet, bizalmát és tiszteletét, nagyrabecsülését kell megnyerni, ez azután a jól elkészített talaj, amelyből dusan fog kikelni a jól elvetett mag; ha ti ezt idealizmusnak kereszteltétek el, Isten neki, akkor ne is fogjatok oly vállalatba, amelynél a vidéki közvetítő-könyvtáros nem nélkülözhető.“

Nagyon haragszik *Ráth Mór*-ra, aki nem tartja meg programját, oly ígéreteket tesz, amelyeket nem tud beváltani, amiért a vidéki könyvvásárló a vidéki könyvtárust szidja. Ennek a haragnak több ízben kifejezést ad, különösen bántja a *Shakespeare*-kiadás rendetlen megjelenése, az, hogy fél év is elmulik, amíg egy-egy 80 krajcáros kötet megjelenik, közben elköltözik vagy elhal a rendelő, *Ráth* pedig kényszeríteni akarja a könyvkereskedőt a folytatások átvételére:

„Támaszkodnunk kell a könyvkereskedelemre, de azt azután egészen meg kell nyernünk, kuláns, előzékeny eljárásunk által. Hogy megteszi majd a többi könyvkiadó is? Tessék! mi úgy sem fogunk mindent elfoglalni. Hanem kiadói szempontból szűkkeblűnek, ferde, oktondi, gyarló eljárásnak tekintettem mindig azt a szatócs filliszteus eljárást, kartársainak port hinteni a szemébe és azután direkt megrendelésekre törekedni. *Ráth* ezen az uton tette magát tönkre mint kiadó.“

Egy más alkalommal írja:

„A kiadó annyira rá van utalva a közvetítő könyvtárusra, különösen újabb vállalatoknál, de azért nem kevésbé később

is és állandóan, hogy azt magához kell édesgetni, magához csalogatni minden lehető módon: könyvárusokat, ügynököket a falajból kell kisajtolni, a bitófáról kell leszedni, csakhogy meglegyenek. E tekintetben sohasem mondhatjuk, hogy mindent megtettünk volna."

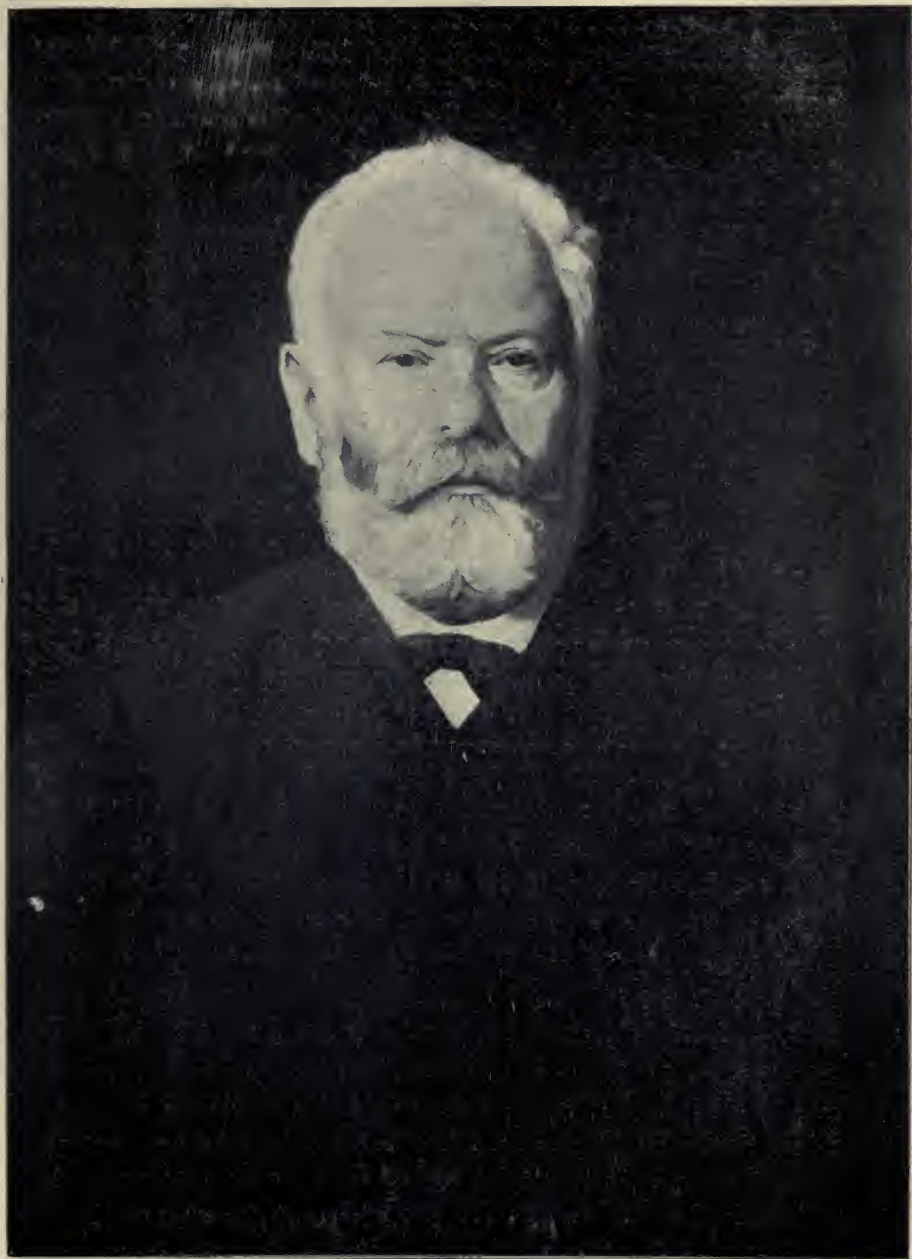
Azután ráutal a térképre, kimutatja, hogy akárhány vármegyében van 5—6 olyan hely, amelyen bármely tisztességes irodalmi vállalatnak tíz-tizenöt előfizetője lehetne, csak ezeket valakinek meg kellene szereznie, megkeresnie, összegyűjtenie; csak úgy érhető el az irodalom gyarapítása és a magyar nyelv terjesztése.

Nagyon megharagszik, amidőn egy pesti könyvkiadó cég egy szép angol képeskönyv magyar kiadását hirdeti és nem veszi igénybe a terjesztés körül a magyar könyvkereskedelmet is.

„Képtelenség — írja erre vonatkozólag — ahogy ezek az urak a könyvterjesztés körül eljárnak. Kérlek, az Istenért, ne cselekedjetek úgy, mint az a csorda... akik saját hazájukat és annak viszonyait nem ismerik és üzleti helyiségülket a sugárzó nap középpontjának tekintik; kinyomtatják a könyvet, hirdetik saját napilapjukban és ezzel véget ért az egész terjesztés körüli működés. A könyv majd szépen elpenészesedik a pincében."

De ugyancsak nagyon megharagszik, amidőn *Tisza Kálmán* az országgyűlési törvények hivatalos kiadását elvonja *Ráth Mór*-tól, hogy azokat az állam saját kiadásában bocsáthassa közre; ezt mindenképpen helytelennek tartja, — amint az különben be is bizonyult, — hibáztatja objektív és szubjektív okokból. Amikor ez történt, 1881-ben, öcsém keresztülutazott Budapesten, édesatyám erre vonatkozólag írja nekünk:

„Gondoskodjunk róla, hogy mindenütt körülnézzen, ahol látnivaló akad, még az országgyűlést se mulassza el, hadd nézze meg azokat a törvényhozókat, akik a törvénykönyvek kiadását és eladását elragadták attól a szegény könyvkereskedőtől, aki életében mindig arra törekedik, hogy eszüket és lelküket tovább táplálja és gyarapítsa."

RÉVAI SÁMUEL.

Kardos Gyula festménye után.

Érdekes felfogása a tőke értékéről. Azt tartja, hogy a rátermettség, ügyesség és életrevalóság, a munka és a szorgalom a legnagyobb tőke, fontosabb a pénztőkénél.

„Minden üzleti vállalatnak magából és a forgalom által kell kifejlődnie, nem pedig új befektetések által... a munka hozza az eredményt és az elért nyereséget kell új vállalatra felhasználni. Nagyon téved az, aki a dolgokat mindig a tőke szempontjából veszi szemügyre.“

Ilyenkor rendszeren példákkal bizonyítja tételét, ráutal például *Méhner*-re, aki egészen tőke nélkül kezdte üzletét és másokra, akik kicsi kezdetből nagyokká lettek. Egy alkalommal egész komolyan összeszidja öccsét, amiért a *Montecuccoli* hadtani alaptételeit az üzleti életre akarja alkalmazni. A hadviselés és üzlet között — írja — az a különbség, hogy a hadviselés emészti a tőkét, az üzletnek pedig az a feladata, hogy megteremtse a tőkét.

Persze, ez a tőke-természete csak az igazi intenzív munkának volt az ő szemében, az olyan odaadó munkának, aminőt ő végzett, s amely olyan ritka minálunk, a hol az embereket minden inkább érdekli és elfoglalja, mint a munka. Különösen a politika és a közéleti szereplés vonja el a legjobbakat hivatásbeli munkájuktól.

A szokásos értelemben vett politikát ő lenézte, az azzal járó tülekedést, a személyes érvényesülésre való törekvést megvetette; nem engedte magát belevitetni semmiféle u. n. közéleti akcióba; nem szerepelt semmiféle egyletben, vállalta ugyan a tagság terhét a közművelődési és jótékonyági egyletekben, de nem járt még arra az egyetlen helyre sem, amely a kisvárosban minden élet koncentrációja, nem járt a kaszinóba sem.

Saját könyvesboltja volt az ő kaszinója, ott gyült össze körülötte, aki vele eszmét akart cserélni, a kollégiumi és gimnáziumi tanárok, bírák, a legjelesebb ügyvédek — egyszóval az értelmiség.

Az így töltött órák voltak rá nézve a pihenés órái.

A művelt emberekkel való társalgás — ez volt legkedvesebb szórakozása. Ilyenkor szeretett vitatkozni — szerette magát meggyőzetni, de voltak axiómái, vas-nézetei, amelyek-

ből nem engedett; ezekben csökönyös volt; ezek védelmében nem türt ellenmondást. Voltak egyes dolgokról megállapodott nézetei, amelyeknek cáfolatát vagy személyes bántalomnak vette, vagy sajnálta azt, aki vele ellentétes nézetet vallott.

Nem ismert más erkölcsi felfogást, mint a magáét; azokban, amikben kiforrott véleménye volt, — fellebbezhetetlen volt, vitát nem türt, ellenmondást nem engedett.

*

Derült életfelfogását tükrözi vissza az a levél, melyet öcscséhez írt, hogy ezt akkori kellemetlenségei közepette lelkileg megvigasztalja:

„Kedves Öcsém!

Ma már megint nem tudom, hogy mivel kezdjem az írást, minthogy azonban mégis csak el kell kezdenem, hát előbb írok, és csak azután veszem fontolóra, hogy hol is kezdjem csak. Ha ez egyáltalán „vicc“ számba mehet, akkor a „Floh“-ban megjelent fürdői jelenetre kell visszavezetned.

E hó 5-én kelt leveledeft megkaptuk. A hangot, amelyet használsz, egészben véve tulságos élesnek tartom. Ugyan láttad-e már valaha, hogy egyik ember kedvére tudott volna tenni valamit a másiknak — hát még mindenkinek és minden egyesnek. Ez minden körülmények közt nehéz dolog. Mi üzletemberek, akik még Freytag előtt felismertük a „Tartozik“ és „Követel“ jelentőségét, különben is hozzá vagyunk már szokva, hogy mindent a megfelelő és helyes kontóra írjunk. Ezt kellene hát tennünk az emberek, a viszonyok, az állapotok megítélésénél is. Minden egyes tétel, ha helyesen van elkönyvelve, mindig ugyanazt az eredményt fogja adni, az általános állapotnak megfelelően. És volt-e valaha valaki, aki mérlegének elkészülte után azt mondhatta volna: Most már rendben vagyok, megszabadultam minden ócska lomtól az áruk, vevők és értékek tekintetében. Most majd elülről kezdem az üzletet, egészen új állapotokon. Kinövések, hibák mindenütt vannak, harcok mindig voltak és mindig is lesznek, de a facit mégis csak az, hogy mind az individuális, mind az általános állapotok folytonosan javulnak. Nos, én magam is csak olyan filiszter vagyok, mint a többiek. A fiatalság heve kitombolja magát és józan higgadság lép minden téren a helyébe. És ez nem lehet másképp, és nem is lesz másképp.“

Arról, hogyan kell a kötelességet teljesíteni, — ugyan-
csak öccsének írja az alábbiakat:

„Tartsd szemed előtt minden körülmények közt a követ-
kezőket: Él az üzletnek egész lelkeddel, egész mivoltoddal.
Állítsd minden idődet, minden gondolatodat, egész eszedet és
egész mostani életedet az üzlet, egyesegyedül az üzlet szolgálá-
tába. Jól átgondolj mindent már reggel, vidd keresztül napköz-
ben és napokon át, teremts és alkoss. És ha a komoly, elszánt
akarat, a férfias tetterő ki tud majd vezetni ebből a labirintusból,
ha becsületedet és önérzetedet meg tudja menteni: akkor meg
vagy mentve, akkor van jövőd. Légy szorgalmas, de ne bibelődj
apróságokkal...”

Hozzám írt leveleiben is sokszor visszatér ezekre a
témákra. Esméket fejteget bennök sokszor lapidárijs, erőteljes
mondatokban, olyformán, hogy ahhoz értő ember a fiatal nem-
zedék tanulságos olvasmányául vallóban értékes parainezist
állíthatna össze belőlük. Ime néhány mutatóvány a gazdag
levélgyűjteményből:

„Terveidet majd később beszéljük meg. Én csak azt óhajtom,
sőt el is várom, hogy őrizd meg tisztaságodat minden tekintet-
ben. Légy tiszta jellemű, egyszerűen élő, szerény föllépésű, hazug
külszínre nem vágyódó, tevékeny, szorgalmas ember, aki el nem
csábítatja magát attól az alattomos, hizelkedő, csalárd és hiu
modortól, amelyet még közelebbi ismerőseimnek egyrésze is
követendőnek tart. Utálok ezt az élvhajhászást, ezt a nyeresz-
kedő irányt, melynek egyetlen célja a látszat, a külszín, a külső
tündöklés; amely nem ismer se Istent, se emberszeretetet, se
hazafiui törekvést; amely gunyt űz a legszentebből is, csak elér-
hesse azt a külső csillogást, amely emberi létéből kivetkőzteti és
majommá teszi, pöffeszkedő pávát csinál belőle. Ez a budapesti
élet egy részletének képe.

Ugy kell berendezkedned és nagybátyáddal megbeszélned a
dolgot, hogy jusson elég idő tanulmányaid befejezésére, ha csak-
ugyan komoly szándékod, hogy letedd a doktori vizsgát.

Tisztán nyers munkára akármilyen más, olcsó munkaerő
alkalmazható; én neked nagyobb hatáskört vindikálok, a favágó
munkát semmiféle vállalatnál se végezze a szellemi munkás. De

viszont ennek birnia kell az organizálás és adminisztrálás tehetőségével. Főhibája, sőt átka volt a budapesti cégnek, hogy e tekintetben ott évek hosszú során át helytelen utat-módot, eljárást követtek. Ki kell tehát vinned a bácsinál, hogy meg legyen bizonyos mértékig az önállóságod, amelyet természetesen minden gőg, dölyf, hiuság, vagy bármí csekély visszaélés gondos kerülésével kell gyakorolnod.

A te feladatod az lesz, hogy *életet, mozgást hozz az üzletbe, pénzt csinálj a limlomból* és minden elvégzendő munkát a *legminuciózusabb pontossággal* intézz.

A mesterség nem a kézművességben rejlik, hanem abban, hogy az ember *mestermódra tudjon szervezni, rendelkezni, irányítani. Lehelj lelket, életet mindenbe, amihez hozzáfogsz; rend és lelkiismeretes pontosság* legyen te tekintetben fölveid legfőbbike.

Ne téveszd azt sem szem elől soha, hogy a kiadónak szakadatlanul figyelemmel kell kísérnie és gondosan tanulmányoznia az országos viszonyokat.

Szemeid legyenek ott mindenütt, gondozz lelkiismeretesesen mindent, amit reád bízta, ne dolgozz soha felületesen, hanem mindig a legodaadóbb figyelemmel és pontossággal. De egyúttal az alkalmazott személyzetet is *ellenőrizned kell*.

Legyen vége valahára minden tekintetben a slendriánnak, tarts szigorú rendet elsősorban magad irányában és ebből kifolyólag az egész üzletben.

Ami személyes ügyeidet illeti, azt jegyzem meg elsősorban, hogy takarékos, szerény, munkás polgári életre rendezkedj be! Teljesen közömbös előttem, hogy mennyi lesz a fizetésed, de mindenestre a legcsekélyebbel kell beérned és a metaláni fölöslégből még meg is kell valamit takaritanod. Ezentul már minden szükségletedet a saját keresményedből kell fedezned. Óhajtom és elvárom, hogy anyagilag nem fogsz tovább igénybe venni; kívánom, hogy polgári módon, egyszerűen és olcsón élj, mitsem hajtva némely magyar uracs külső fényűzésére és nyegleségére. Ha van benned érték, megmarad és gyümölcsözni fog az a leg-egyszerűbb életmód mellett is."

*

Találtam iratai között egy önéletrajzi kísérlet kezdetét, mintegy 40 sort, mely félbenmaradt. Ebben azt írja, hogy 18

éves korában egy Lexikon-pótfüzetből ismerkedett meg a Fourier-féle falanszter gondolatával. Ez, úgy látszik, megragadt benne, végigkísérte egész életén át és elvezette egészen addig a nagy munkáig, amelyet „*A társadalmi jólét feltételei*“ cím alatt öregkorában, visszavonultságában írt.

Valahogy megrögzött benne az a gondolat, hogy az embereket nevelés és képzés útján át lehet alakítani, bizonyos egyenlő színvonalra hozni. Azt hitte, lehetséges infúzió útján valakibe a saját lelkét átömleszteni. Ez volt az ő nagy tévedése, mely neki is sok csalódást okozott, környezetében is sok visszásságnak volt kútforrása.

Miután saját magát páratlan szívóssággal képezte, azt hitte, mindenki hasonló szívóssággal el tudja érni ugyanazt. Ahogy magát művelte autodidaxis útján oly mérvben, hogy azután csak Goethével, csak Shakespeare-rel társaloghatott — ezt várta másoktól is, hozzátartozóitól is, abban a hitben, hogy mindenkiben ugyanaz a lélek lakik — ha akarja. Azt a páratlan erőt tételezte fel mindenkiben, amely ő benne megvolt az önképzés és pályaalkotás terén.

Ez a felfogása az emberekről, csalódása azokban, akiket felnevelt és akik nem mindenben követték őt, mert nem tudtak felemelkedni az ő magaslatáig — sok keserűség kútforrása volt, különösen hajlott korában.

Amilyen nagy életbölcse ség volt benne a dolgok, az események, az osztályok, az összefüggések elbírálásában — épp oly elfogult volt e különleges emberbírálata folytán a személyek megítélésében, még legszűkebb körében is, még saját fiatal szemben is.

A *Fourier* rendszere, mely megragadta a 18 éves ifjút — teljesen hatalmába kerítette a hetven éves aggastyánt; ez volt életének legnagyobb élménye.

Mert midőn végleg visszavonult a magánéletbe és egy egész élet gondolkodásának és tapasztalatainak eredményeképp arról akart elmélkedni, miképen biztosítható legjobban az ember boldogulása a földön — akkor kicsirázott a *Fourier* eszmemagja benne és akaratlanul is ezen az alapon épített tovább.

A munka, melyet a gondolkodásnak csodálatos rendszerességével megalkotott, a szociológiai irodalomban előkelő helyet foglal el. Nem lehet nekem feladatomban és különösen nem ebben a munkában, hogy ezt a könyvet bővebben ismertessem, de ma, midőn a régi világ összeomlása után sokan a kommunizmusban látták a jövő fejlődését, jól esik megállapítani, hogy az az államalakulat, amelyet *Révai Sámuel* munkájában megrajzol, mily tökéletesen különbözik rendszerében, megalakulási módszereiben és végcéljában ettől az állítólagos kommunisztikus rendszertől, mely a közelmúltban nálunk osztálygyűlöletével, perverz kegyetlenségével és zsarnokságával a nemesebb értelemben vett szocialista államalakulat fogalmát ezer esztendőre kompromittálta.

*

Mindarra, amivel *Révai Sámuel* alakját megrajzolni törekedtem — egy kútforrás szolgált nekem bőséges anyaggal: az ő levelezése. Helyesen véltem eljárni, midőn ebben az egész munkában, valahányszor róla van szó, ebből a kútforrásból merítettem és saját írásának szószerinti idézeteit állítom az olvasó elé és nem a magam megállapításait.

Ezt az eljárást indokolja a helyzet, melyben itt az író a tárgyával szemben áll. De indokolja más is, amire most már ráutalhatok, mert az olvasó is bizonyára rájött már arra, hogy atyám levelei — még ebben a kivonatolásban is — csodálatra méltó írások, tele erővel, tele eszmébőséggel, tele idealizmussal, és hogy ezek a levelek elénkbe állítják az egész embert a maga egész nagyszerű mivoltában.

Ezek a levelek nem voltak a nyilvánosságnak szánva, atyám oly egyszerű és igénytelen ember volt, aki sohasem gondolt arra egy percig sem, hogy az ő leveleinek akár csak egy mondata is évtizedek múltán jellemző adatként fog felhasználtatni egy műben, mely az ő vállalkozásáról és az ő személyéről szól. Híres emberek, ha leveleket irnak, talán gondolnak arra, hogy biográfusaik majd feldolgozzák leveleiket és ehhez képest ügyelnek arra, mit és hogyan irjanak meg, milyen színben tüntessék fel magukat ebben a legszemélyibb és legközvetlenebb írásfajtaiban. Édesatyámnál ez az eset nem forgott fenn. Ő nem volt híres ember, ő leveleit kizárólag egy

személynek szánta; azokat, amelyeket itt idéztem, öccsének vagy fiának; annál csodálatosabb az a tökély, mely ezeket a leveleket jellemzi, az a gazdagság, mely bámulatba ejt.

Mindezek a levelek telve vannak leszűrt tapasztalati életbölcsességgel és mind kisugározza azt a szellemet, mely Révai Sámuel egyéniségét jellemzi.

Minden gondolata telve jóhiszeműséggel és optimizmussal, minden érzése nobilis és fenkölt, egész világszemlélete derült és bizakodó.

Ez az a szellem, mely még most is itt él, itt vibrál közöttünk és amely remélhetőleg irányítani fogja azokat, akik utánunk jönnek, hogy az ő kezdeményezését, a mi munkánkat folytassák.

KÖNYVTERJESZTŐ NAGYÜZEM.

A legnagyobb probléma.

A könyv legnagyobb problémája a terjesztés. Ettől függ a könyv kiállítása, ára, elhelyezése és hatása — ettől függ a könyv élete. Életbevágóan fontos ez a kisnyelvterületű nemzetek irodalmára nézve. Ha kis nemzetnél nem sikerül ezt a problémát kielégítő megoldásra juttatni — akkor le kell mondani az önálló irodalomfejlesztésről és nemzeti művelődésről.

Ez összefügg a könyv technikai előállításának sajátos természetével. A könyv előállítása bizonyos alapköltségekkel jár, amelyek egyformák, akár 1 példányt, akár 100,000 példányt állítunk elő. Ebből önként következik, hogy sok példány előállítása olcsóbbá teszi az egyes könyvet, kevés példány csak aránytalanul drágán állítható elő. Sok példány készítése lehetővé teszi a könyvnél érdekelt egyes tényezőknek, elsősorban az íróknak megfelelő díjazását, kevés példány nyomtatása majdnem kizárja azt.

Amikor még fejletlenek voltak a könyvkereskedői viszonyok, még a múlt század nyolcvanas és kilencvenes éveiben is, a kiadók valamely könyv kiadását attól tették függővé: biztosítottnak látszik-e annak a minimális példányszámnak elhelyezése, mely a nyers nyomdai és papirköltségeket fedezi. Ha azután a szerző nem igényelt tiszteletdíjat vagy beérte a költségek fedezése után eladandó példányok árából ígért részesedéssel, akkor a kiadó esetleg megkockáztatta a kiadást, különösen, ha saját nyomdája volt s így azt láthatta el munká-

val. Ez volt az a korszak, amikor a kiadók 400—500 példányra alapították kalkulációikat.

Némileg javult a helyzet, mikor a könyvkereskedések szaporodásával és a könyvvásárló közönségnek ezek útján való némi számbavételével már 1000—1200 példányra lehetett kalkulálni a jobb magyar könyvet. De a vállalkozási szellem akkor is csak igen szerény keretek között mozoghatott és csak az irodalomnak legáltalánosabb érdekü ágaira terjedhetett ki.

Könyvkiadó-társulatok.

Tudományos szakmunkák kiadása például teljesen ki volt kapcsolva a kiadói működésből és minthogy ilyenekre mégis szükség volt, ahhoz az expedienshez fordultak, hogy a társadalom különböző rétegeiből könyvkiadó-társulatok alakultak az illető tudomány szak művelésére.

Igy keletkeztek hazánkban az orvosi könyvkiadó-társulat, a természettudományi, a történelmi, a földtani, a földrajzi, a protestáns teológiai, a heraldikai, az erdészeti, a gazdasági, a bányászati és kohászati, a filozófiai, a jogtudományi, a mérnöki és építészeti és még több más társulat, kifejezetten abból a célból, hogy lehetőleg egy szakfolyóirat kiadása mellett, szakkönyveknek, tudományos kézikönyveknek kiadását biztosítsák tagjaik útján.

Ezek a társulatok különösen eleinte igen nagy buzgalommal folytatták működésüket és tudományos irodalmunk megteremtése körül igen nagy érdem illeti meg őket. De bár a könyvkiadó-társulat intézménye magából a szükségből nőtt ki, ideálisnak ez a megoldás nem volt mondható. Elértük ezekkel a társulatokkal azt a kívánatos célt, hogy az illető munkák egyáltalán megjelenhettek, de nem értük el azt a még kívánatosabb célt, hogy a társulatok által kiadott könyvek azoknak a kezeibe jussanak, akik azokra legjobban rá voltak utalva. Ezek a társulatok tagokat gyűjtöttek, akik néhány évre vállaltak tagsági kötelezettséget. Ez volt az alapja a társulat könyvkiadói vállalkozásának. Ezek a tagok az illető szakma jómódu, áldozatkész és az ügy iránt fogékony művelőiből kerültek ki, tehát olyan emberekből, akik tanulmányaikat már régen befejezték, a gyakorlati életben benne voltak, mindenestre rá lehettek és rá voltak utalva arra, hogy tovább képez-

zék magukat, de már túl voltak azon, hogy az illető szakmát tárgyaló tan- vagy kézikönyvet olvassanak.

Hogy egy példával illusztráljam, az orvosi könyvkiadó-társulat, mely kitűnően volt adminisztrálva, tagjai közé számíthatta a főváros és a vidék orvosainak színét-javát, akik tagok maradtak mindvégig, életfogytig, ellenben a társulat oly kitűnő munkákat adott ki, amelyekre éppen annak a fiatal generációnak lett volna szüksége, amely ezekhez a könyvekhez nem juthatott hozzá, mert sem az egyetemi hallgatóság nem juthatott birtokába a munkáknak, sem a fiatal orvosi gárda, akiknek évekig várniuk kellett, míg egy-egy új ciklus kiadására és az abban való részvételre nyílt kilátás.

Azt a célt, hogy a társulatok által kiadott tudományos könyvhöz az jusson hozzá, akinek arra szüksége van, ez a szervezet nem tette lehetővé. Még akkor sem, amikor egyes kísérletek történtek arra nézve, hogy egyes munkák külön kiadásokban hozzáférhetőkké tétessenek az érdekeltek számára. Ezek a kísérletek organikus okokból nem váltak be.

Mindenképpen az volt tehát a helyzet, hogy a könyvelhelyezés és terjesztés szerencsés megoldásától függött az irodalom és tudomány sorsa. Ami e részben a füzetes vállalatok útján történt, az csak kezdete volt a kezdetnek és éppen a komoly és költséges irodalom termékeinél csak igen kis mértékben válhatott be oly technikai okokból, amelyekre itt részletesen kitérni nem óhajtok.

A részletlet kezdete.

Ekkor történt, hogy külföldön kész, bekötött könyveknek és könyvsorozatoknak előnyös fizetési módozatok mellett történő árubabocsátásával való próbálkozások meglepő sikerrel jártak. Amerikában klubok alakultak oly célból, hogy tagjaik között nagy, sorozatos műveket bizonyos havi díj lefizetése mellett szétosszanak. Franciaországban a Larousse-féle Enciklopédiát kezdték akként terjeszteni, hogy ennek tetemes vételárát az egyes kötetek egy bizonyos vételári hányadának havonkénti törlesztése mellett egyenlíthessék ki a rendelők. Németországban, a rendszeres organizáció hazájában, magát a rendeléseknek összegyűjtését is megszervezték, részben a

könyvkereskedelem, részben e célból kioktatott és utraküldött könyvkereskedő-segédek útján.

Mi volt tehát természetesebb annál, mint hogy mi, akik állandóan és szünet nélkül a könyv terjesztése problémájával foglalkoztunk, a külföldön fényesen bevált kísérletet hazánkban is próbára akartuk tenni.

1885-ben kezdtük meg kicsiben és szerényen, tapogatózva és megfelelő elővigyázattal e rendbeli működésünket azon a ma már primitívnek látszó módon, hogy általános elterjesztésre alkalmas soknemű kiadványainkat díszes bekötésekben nagyobb példányszámban ládába pakoltattuk, azokat egyetlenegy, e feladattal megbízott közegünk vasuton magával vitte és azután csoportonként összeállítva, az illető városban elhelyezni próbálta akként, hogy egy nagyobb könyvsorozatot kiállított ott, ahol tömegesebben voltak együtt az értelmiség képviselői: megyeházán, városházán, felsőbb tanintézetben, gyárakban és hasonló helyeken. Oda meghívta az érdeklődőket, azok ott kiválasztották maguknak az őket érdeklő könyveket, azokat mindjárt át is vették, a nyomban kiállított átvételi elismervényt és hozzáfüggesztett fizetési kötelezvényt aláírták és ezzel az ügylet be volt fejezve.

Ez volt a részletüzleti könyvterjesztés kezdete Magyarországon. Cégünk kezdeményezéséből indult az ki, amit ezuttal azért emelek ki, mert *Wiesner* a magyar könyvkereskedelemről irt könyvében tévesen másnak tulajdonítja a magyarországi részletüzlet kezdeményezését, egy oly cégnek, amely csak három évvel ezután alakult meg.

A természetben való rögtönös szállítása a könyveknek azonban nem volt fenntartható, mert e mellett a módszer mellett teljesen az illető utazóra volt bízva, hogy ő kinek adja át a nála levő könyveket, kit részesít hitelben. Neki módjában sem volt az illető vevők hitelképessége felől információt szerezni, hiszen az ügylet nyomban létrejött és ebből a rendszerből ily körülmények között hovatovább mind nagyobb inkonvenieneciák és károk keletkeztek.

Maga a terjesztés elég szépen látszott sikerülni azokban a kisebb méreteken, amelyeken eleinte több okból nem akartunk túlmenni. Módosítani kellett tehát a rendszert magát, még pedig abban az irányban, hogy most már csak minta-kötetek-

kel láttuk el az utazót és rendelőlappal. A minta-kötet teljes tájékozást nyújthatott a rendelőnek a könyv belső tartalma, kiállítása, bekötése tekintetében és a rendelőlapp felvilágosította őt az árak és feltételek felől. Összeállítottunk kisebb-nagyobb csoportokat szépirodalmi, utazási és egyéb könyveinkből, azután különösen más kiadóknak jogi munkáiból, mint amelyekről már akciónk elején kitünt, hogy azok valóságos szükségletet elégítenek ki és hogy azokat a legműveltebb réteg, a joggyakornokok, aljegyzők, albirák továbbművelődésre kész ifju nemzedéke készséggel megrendeli és így felszerelve 2—3 utazót, megbízható, szorgalmas, ügyes embereket küldöttünk ki az ország különböző részeibe.

Lassan-lassan fejlesztettük ezt az üzletágot. Túlságos nagy mértékben nem engedhettük kifejlődni, mert hiszen a hosszú idejű hitelezés folytán igen nagy befektetéssel jártak ezek az ügyletek.

Közben külföldi, nevezetesen bécsi könyvkereskedő cégek is próbáltak Magyarországon ezen az úton könyveket terjesztetni és 1888-ban egy boroszlói cég fiilálét nyitott Budapesten könyvterjesztési célból. Ebből a fiiláléból keletkezett azután az *Aufrecht és Goldschmied* cég, amellyel akkor természetesen mint versenytárssal állottunk szemben, annál is inkább, mert a cég kizárólag német munkákat terjesztett, első sorban német lexikonokat, de amely céget azután a *Pallas-Lexikon* terjesztése alkalmával meg tudtunk nyerni a magyar könyv részére. Innen kezdve néhány évtizeden keresztül a nevezett céggel karöltve szolgáltuk a magyar könyvterjesztés ügyét.

A nagyüzem.

Az első nagy lökést ennek az ügynek a *Pallas Lexikona* adta meg, amint erről egy előbbi fejezetben beszámoltam.

Amikor 1895-ben vállalatunk részvénytársasággá alakult át, a könyvterjesztésnek teljesen kiépített szervezet állott rendelkezésére. És éppen ezért joggal lehetett feltételezni, hogy az akkori nagy könyvkiadó vállalatok kész örömezt fognak részt venni az általunk tervezett alakulásban. Nem tették, saját kárukra, mert akkor már bizonyosra volt vehető, hogy a millennium alkalmára mindegyik cég egy-egy nagyobb publikációt óhajt közrebocsátani, felbátorítva egyrészt a *Pallas Lexi-*

konának, másrészt a Jókai-összkiadásnak sikere által és hogy ilyenbe semmiképpen sem foghat anélkül, hogy magának a mi terjesztési szervezetünk közreműködését a terjesztés és elhelyezés körül ne biztosítaná.

Csak most tűnt ki, hogy a mi koncepciónk a közös vállalat megalapítására mennyire helyes volt, sokkal helyesebb és előnyösebb az ő szempontjuktól, mint a magunkéból. A mi eredeti tervünk szerint annak a közösen megalapítandó vállalatnak igazgatásában, ügyvitelében és eredményeiben az egyes kiadócégek részt vettek volna a mellett, hogy ennek kialakítása, természetesen ingerenciájuk mellett, az egyes kiadócégek kiadói érdekeinek folytonos szemmel tartásával történt volna meg. Most az a helyzet állott elő, hogy magát az organizációt igénybe kellett venniök, sőt biztosítaniok maguknak. E nélkül tervezett vállalataikat meg nem valósíthatták volna, ellenben a terjesztő-vállalat ügyvitelére semmiféle ingerenciájuk nem volt, az kizárólag a mi vezetésünk alatt állott.

Az alábbiakban ki akarom mutatni, minő szerepe volt terjesztő-szervezetünknek mindazoknak a vállalatoknak sikerre vitelében, amelyeket más könyvkiadó cégek bocsátottak közre; azokról az irodalmi vállalkozásokról, amelyeket mi magunk, vagy a kiadásra nézve másokkal társulva jelentettünk meg, önálló fejezetekben óhajtok beszámolni.

Mielőtt ezeknek a vállalatoknak felsorolásába fognék, amelyek az utolsó 25 év magyar irodalmi termelésének jóformán egészét felölelik, meg kell állapítanom, hogy amely irodalmi műnek terjesztését intézetünk magára vállalta, azt teljes lélekkel, tökéletes odaadással, minden erőmegfeszítéssel akként terjesztette, amint azt a viszonyok és körülmények megengedték és ugyanugy, mint hogyha saját kiadványa, saját vállalkozása lett volna, és meg kell állapítanom, hogy soha egyetlen oldalról sem érte cégünket gáncs vagy szemrehányás azért, hogy esetleg a magunkra vállalt feladat teljesítésében ellanyhulás állott volna be. Amely munkát mi jónak tartottunk arra, hogy terjesztési üzemünkbe felvegyük, azt teljes erővel, teljes gőzzel, teljes odaadással terjesztettük, azzal magunkat azonosítottuk, azért, ha kellett, harcba szállottunk nehéz körülmények között, azért, tekintet nélkül saját károsodásunkra, a végletekig exponáltuk magunkat.

A magyar nemzet millenniumi története.

Az első a sorban az *Athenaeum* részvénytársaság által közrebocsátott „*A magyar nemzet története*“ millenniumi emlékkiadása volt. Erről a munkáról el lehet mondani, hogy igazán szerencsés gondolat szüleménye kiadói szempontból, hiszen mi lehetett alkalmasabb a közönség érdeklődésének felkeltésére Magyarország ezeréves fennállásának emlékűnépén, mint egy oly nagy históriai mű, amely az ezeréves nemzet történelmébe és históriai szellemébe vezet be a ma élő nemzedéket. Előre látható volt, hogy minden fényes ünneplés mellett is a millenniumi évet ez a munka fogja emlékeztetessé tenni, ha sikerül akként szerkeszteni, kiállítani és közrebocsátani, mint ezt az ünnepi alkalom jelentősége megkívánja. Ily körülmények között csak természetes, ha szívesen vállalkoztunk arra, hogy ennek a munkának terjesztéséből kivegyük részünket és még természetesebb, hogy a kiadó szemében a mi készségünk szinte a biztos siker zálogát jelentette, nemcsak azért, mert a mi részvételünk a terjesztésben a priori egy nagy példányszám biztosítását jelentette és mert a mi nagykörű propagandánk a munka lanszirozása szempontjából a terjesztés egyéb tényezőit is szinte biztos sikerhez juttatta, hanem főként azért, mert a mi közreműködésünk egy ily nagy kockázattal járó vállalatnak megindítása küszöbén a kiadót megnyugtathatta anyagi érdekeltiségének sorsára vonatkozólag.

És mégis! mégis beállott az az eset a tárgyalások során, hogy nekünk magát a kiadót kellett saját érdekei megóvása mellett kapacitálnunk, magát a kiadót kellett mindazok tekintetében meggyőznünk, amelyekről neki első sorban kellett volna meggyőződve lennie.

Ha ma végignézek azokon a régi írásokon, leveleken és feljegyzéseken, melyek megőrzik emlékét azoknak a tárgyalásoknak, amelyek ebben az ügyben közöttünk folytak, szinte hinni sem akarom, minő apróságokon mult ennek a nagy-szabású kiadványnak sorsa, minő lehetetlen és jelentéktelen körülményeken mult, hogy mi esetleg egészen visszavonuljunk tőle.

Hiszen igen sok az a többé-kevésbé fontos dolog, amiről ilyenkor tárgyalni kell, magának a munkának tartalma, szerkezete, munkatársai, illusztrációja, minderről természetesen

informálva akar lenni az, aki a terjesztés kockázatát magára vállalja, azután a kiadás mikéntje, időpontja, a rabattfeltételek, az átvételi terminusok, a fizetési módozatok, a sajtóbeli reklámok, a hirdetési ügyek, a nyomtatványok és azok szétküldésének módozatai, az ügynökök jutalékainak kérdése, az általános szállítási feltételek és sok más ilyen részletkérdés kerül megbeszélésre és vár döntésre; de ebben az esetben még sok egyéb kérdés is merült fel, olyan kérdések, amelyekben meg kellett védeni az Athenaeum munkáját magával az Athenaeummal szemben.

A kiadó-társulat egyebek közt füzetes kiadást óhajtott közrebocsátani a műből. Mi ellenezük, mert tapasztalataink arra az eredményre vezettek, hogy ily füzetes kiadásnak sikere már nem lehet többé, de érthető okokból árt a kötetes kiadás terjesztésének. Oly csökönyös ellenállásra találtunk e ponton, hogy végre is azt kellett magunknak mondanunk, hogy a kárt elsősorban a kiadó-társulat fogja elszenvedni. Hadd csinálják meg a füzetes kiadást és győzödjenek meg róla, hogy ennek ideje rég leáldozott.

Mikor már ott tartottunk, hogy a végleges szerződést meg kell kötni és a pontozatok megszerkesztésére került a sor, ezek közé a kiadó oly lehetetlen pontokat vett föl, hogy az egész ügy sikerét kockáztatta velük. Nem volt kellő érzéke még akkor azon különleges igények iránt, amelyek vele járnak az ily nagyszabásu terjesztéssel a hitelezés terén, a rabatt terén, a propaganda terén. És olyanokat akart velünk elfogadtatni, amelyeket mi még tárgyalni sem akartunk. Pönálékat akart érvényesíteni, ha ezt vagy azt a nyomtatványt nem akkor és úgy bocsátjuk közre, mint tervezve van. Szem elől tévesztette, hogy ilyennemű összeköttetés alapfeltételét nem szigorú és pönálékkal körülbástyázott szerződések, hanem a közös érdek, a helyes, igazságos gondolkodás és a kereskedői korrekt eljárás alkotják. Különös kívánságai közül csak egyet említek fel, mint kuriózumot. Birság terhe mellett akart minket kötelezni arra, hogy az általunk szerkesztett nyomtatványokhoz az ő hozzájárulását kikérjük. Ezt a kívánságát egyszerűen monstruózusnak deklaráltuk és kijelentettük írásban, hogy:

„Azok a nyomtatványok, amelyeket cégünk évek óta egyes irodalmi vállalatok lanszirozása vagy a könyvvásárlás előmozdítása érdekében közrebocsátott, nemcsak cégünket és annak renoméját, hanem a magyar könyvkiadóság és könyvkereskedelem színvonalát is oly mértékben emelték és közelismerés szerint annyira kintűntek mindenkor az üzleti előkelőség és a praktikus cél szempontjának helyes és tapintatos megóvása tekintetében, hogy sokkal inkább indokoltnak láttuk volna, ha az Athenaeum tekintetes igazgatósága minket arra szólít fel, amint azt hasonló esetekben a többi kiadók kivétel nélkül megtették, hogy az általa kibocsátandó nyomtatványoknak megszerkesztéséhez tapasztalás nyújtotta megjegyzéseinkkel mi járuljunk hozzá, amit az ügy érdekében készségesen meg is teszünk.“

Érveink ezen pont és a többi hasonlóak tekintetében is, úgy látszik, meggyőzhették a kiadót, mert a szerződés mindezeknek kiküszöbölésével simán létre is jött, mondhatjuk, nagy szerencséjére ennek a munkának, mert annak sikerét tényleg mi biztosítottuk. Egész terjesztési szervezetünket a millennium évében ennek a munkának terjesztésére állítottuk be, minden egyéb akció kikapcsolásával. Magán a millenniumi kiállításon megszerveztük a rendelések gyűjtésének dolgát. És ha az *Athenaeum* 50. évfordulója alkalmából közzétett igen értékes díszműben annak szerzője, *dr. Szabó László* azt mondja, hogy: „Csupán künn, a kiállítási pavillonban több, mint 1000 új megrendelő jelentkezett. A nagy műből 20.000 példány került forgalomba. Ez az óriási példányszám már nagy anyagi sikert is jelentett: az eredmény felülmulta magának az Athenaeumnak várakozását is“, — akkor én ezt helybenhagyom azzal, hogy bizony az az 1000 új megrendelő nem igen „jelentkezett“ ott, hanem azon több ezer ember közül vált a munka megrendelőjévé, akiket ottani kirendeltségünk élén a derék *Kerpel* hónapokon át tartó lankadatlan fáradsággal és buzgalommal a millenniumi emlékmű részére megnyert, és helybenhagyom azzal, hogy a 20.000 példánynak több mint felét közvetlenül a mi intézetünk helyezte el.

A siker teljes volt, az Athenaeumra nézve egészen váratlan volt, munkánk ránk nézve is eredményes volt.

Az Athenaeum egyéb kiadványainak terjesztése.

Az *Athenaeum*-mal a millenniumi történet révén fennállott összeköttetés egész ideje alatt a kiadó-társulat egyéb jelentékenyebb kiadványait is behatóan terjesztettük. Az *Athenaeum* ebben az időszakban igen buzgó kiadói működést fejtett ki, olyan műveket adván ki, amelyek terjesztésére a mi terjesztő szervezetünk kiválóan alkalmas volt. Akkor bocsátotta közre *Madách Imre* „Ember tragédiája“ díszkiadását, *Petőfi*-nek nagy összkiadását, a *Dárday*-féle törvénytárakat, amelyek a jogászság körében igen nagy népszerűsége tettek szert, *Bárony István* munkáinak díszkiadásait, a *Beöthy Zsolt illusztrált irodalomtörténetét* és még többrendbeli népszerű munkát. A forgalom akkora arányokat öltött, hogy kívánatosnak mutatkozott a két társulat között évekre szóló szerződésnek létesítése, hogy egyrészt a kiadótársulat biztosítva legyen arról, hogy kiadványai állandó gondozásban fognak részesülni, másrészt a terjesztő cég biztosítva legyen arról, hogy mindig kellő számu kiadásról fog a kiadó gondoskodni és ahhoz képest rendezkedhessék be. Mindkét érdeknek megfelelően kötöttük meg 1901 május 31-én azt a szerződést, amely addig is, de azóta is mind a mai napig az ilyenfajta szerződések sorában, tekintettel az ország felvevő képességének arányaira, a legelső helyet foglalja el. Kötelezettséget vállaltunk arra, hogy öt éven át 650.000 korona boltiáru könyvet veszünk át az *Athenaeum* különböző meglevő kiadásaiból, bele nem értve a „*Magyar Nemzet Történeté*“-nek köteteit, valamint a szerződés tartama alatt kiadandó új műveket. Ugyanílyen összeg átvételére kötelezte magát egyidejűleg az *Aufrecht és Goldschmied* cég, úgy hogy a két terjesztő vállalat együttesen 1,300.000 korona boltiáru könyvnek megvételét biztosította az *Athenaeum* kiadótársulatnak a legközelebbi öt évre.

Az *Athenaeum* ezzel szemben arra kötelezte magát, hogy a szerződés lejártá napjáig, azaz 1907 június 30-ig a mi cégünket és a velünk egyidejűleg szerződő *Aufrecht és Goldschmied* céget fogja az elvállalt kötelezettség folytán kiadványai kizárólagos részletüzletli débiteurjének tekinteni.

Ezt a szerződést mindkét fél hiven meg is tartotta. 1907 július 1-én azonban az *Athenaeum* azt nem újította meg, hanem saját maga alapított meg egy új terjesztő vállalatot.

Vajjon az ezzel elért sikere felér-e azokkal az effektív eredményekkel, amelyeket ama szerződés nyújtott neki, azt megítélni nincsen módomban.

„A Műveltség Könyvtára.“

A harmadik nagy ügyletünk az Athenaeummal „A Műveltség Könyvtára“-nak kiadása és terjesztése körül bonyolódott le, elég érdekes körülmények között.

Az *Athenaeum* monografusa erről a jelentékeny vállalkozásról mondanivalóját a következő szavakkal vezeti be: „Az új század küszöbén roppant divatba jött a magyar könyvkereskedelemben a részletüzlet. Az általános szokás alól nem vonhatta ki magát az Athenaeum sem s hogy a részletüzlettel foglalkozott cégeknek anyagot adjon, kiadta „A Műveltség Könyvtárát“.

Az Athenaeum monografusát hézagosan informálták ebben az esetben is; ez egész másképpen történt, egész más volt az eredete, indoka, célja.

Ennek a vállalatnak ilyen beállítása annál kevésbé helyeselhető, mert „A Műveltség Könyvtára“ — amint ma majdnem a maga teljességében kibontakozik előttünk — valósággal egyik primipilus munkája a magyar irodalomnak és maga Szabó László, az Athenaeum monografusa teljes mértékben méltányolja azt a nagy kiadói és szerkesztői munkát, melyet a munka kezdeményezője és mindvégig irányítója, *Ranschburg Viktor*, az Athenaeum igazgatója, e munka körül végzett.

Ez lelkes, öntudatos és szakavatott munka volt és mindenféleképpen azt a meggyőződést kell ébresztenie, hogy aki kiadói tevékenységének súlypontját ennek a műnek létrehozására szentelte, az nem egyszerűen egy üzleti konjunkturába akart behelyezkedni, hanem a maga társaságának chef d'oeuvre-jét akarta megalkotni.

A fentiekből kiderül, hogy mikor az Athenaeum megkötötte velünk az 1901 május 31-iki szerződést, melyben minket és a másik említett terjesztőcéget megtette a maga kiadványai débiteurjének — semmi oka és módja nem volt többé a részlet-üzlet részére ily nagyméretű munkát kezdeményezni.

Ha ilyen szándéka volt, az csak más motivumból táplálkozhatott. Abból, hogy a tervezett munkát az irodalom és

tudomány szempontjából igen jelentősnek, a saját kiadóvállalata részéről igen fontosnak tarthatta, — annyira, hogy a fennforgó nehézségek ellenére is meg kellett kísérelni a terv keresztülvitelét.

1902 őszén közölte velünk tervét, hogy megtudja, vajjon az általános konzum-szerződés keretein kívül hajlandók vagyunk-e annak megvalósítását előmozdítani terjesztő-szervezetünk sorompóba állításával.

Az első terv igen tetszetős volt; szerencsésen volt megfogalmazva. Egy tíz kötetre tervezett munkáról volt szó, mely magában foglalja Magyarország történetét, a világ történetét, a magyar irodalom és a világirodalom történetét, a művészet történetét, az utolsó száz év technikai fejlődését, egy kötetet az égről és a földről, a természet könyvét és az Ember című kötetet.

Mi hosszabb tárgyalások nélkül késznek nyilatkoztunk a terv megvalósításához egész erőnkkel hozzájárulni, ugyanily elhatározásra bírtuk érdektársunkat, az *Aufrecht és Goldschmied* cég főnökét is és így gyors cselekvésre volt kilátás.

Akkor azonban különös eset történt. Egy napon felkeresett engem *Wolfner József* kiadó-kollegám, a *Singer és Wolfner* kiadó cég egyik tulajdonosa és bizalmasan közölte velem, hogy egy nagyobb kiadói tervvel foglalkozik, arról nézetemet szeretné tudni és esetleg arról is tanácskozni, miként kooperálhatna a két vállalat a terv sikeres keresztülvitele érdekében. A terv, amelyet előttem nagy vonásokban vázolt, majdnem egész mívoltában azonos volt az Athenaeum tervével.

Képzeltető, hogy a bizalmas közlés engem igen kényes helyzetbe juttatott. *Wolfner József*-et jóbarátaim közé soroltam, kit nemcsak mint kollegát, hanem rokonszenves egyéniségénél és kiváló emberi tulajdonságainál fogva is nagyrabecsültem, de ezenkívül is a legprimitívebb tisztesség sem engedhette, hogy homályban hagyjam őt a körülmények felől. Közöltem tehát vele azonnal, hogy még egy másik kiadóvállalat is jóformán ugyanezzel a tervvel foglalkozik, azt velünk ugyancsak bizalmasan közölte, mi már most is angazsáltaknak érezzük magunkat azzal szemben és így az ő dolgával csak

az esetben foglalkozhatnánk, ha felhatalmazna arra, hogy tervét a másik féllel közöljük és arra törekedhetnénk, hogy azután közöttük valamely formában érdekközösség jöhessen létre.

Wolfner megadta ehhez beleegyezését, mert maga is látta, hogy mást a felmerült helyzetben nem lehet tenni. Összehoztuk a két érdektársat, megkezdődtek a tárgyalások, soká, talán túlsoká is tartottak — mert csak 1903 nyarán jutottak odáig a felek, hogy papírra vethették azt a szándékukat, hogy a munkát közösen bocsátják ki ketten: az *Athenaeum* és a *Singer és Wolfner* cég, terjesztését pedig mink és az *Aufrecht és Goldschmied* cég látjuk el.

De ezenközben maga az objektum, a kiadás tárgyát alkotó munka terve tökéletesen megváltozott. Az történt ugyanis közben, hogy 1903 tavaszán a berlini *Bong-féle* kiadóvállalat közzétette a „*Weltall und Menschheit*“ című munkának prospektusát és rendkívül szép illusztrációinak mutatványait. A közzétett tervezet szerint ez oly munkának látszott, amely a magyar közönségnél is nagy érdeklődésre számíthatott, mert hiszen tárgya az ember évezredek küzdelme a természet erőivel szemben, a primitív kezdettől fogva azokig a nagy és elhatározó győzelmekig, amelyek az embert a világ urává tették.

Mi mindenesetre tájékozódni óhajtottunk ebben az ügyben, mert elég jelentősnek tartottuk azt és *Révai Ödön* 1903 április havában személyesen felkereste a Berlinben székelő kiadót, hogy vele egy esetleges magyar kiadás módozatairól beszélgesse. Akkor arról értesült, hogy már más magyar kiadó is fordult ez ügyben a *Bong* céghez és ő addig, amíg azzal tisztában nincsen, bővebb felvilágosításokat nem is adhat. Közben arról értesültünk, hogy még egy harmadik és talán egy negyedik cég is érdeklődik a *Bong* munkája iránt, amelyről időközben különben is köztudomásúvá vált, hogy azt jóformán a világ minden nyelvére le fogják fordítani, még franciára is, ami valóban páratlan eredmény volt. Mi a *Bonggal* való érintkezéseinkről az *Athenaeum*-ot természetesen értesítettük, mert bár teljesen eltérő két munkáról volt szó, mégsem gondoltuk lehetségesnek, hogy két ilyen munka egyazon időben magyar nyelven megjelenhessék.

Mi úgy képzeltük, hogy amennyiben az üzleti okosság úgy kívánná, hogy a *Bong-féle* mű jelenjék meg és ne

az *Athenaeum* terve valósíttassék meg, akkor az *Athenaeum* ebben vállalna részt. Ezekről a körülményekről a *Bong* céget értesítettük is azzal, hogy lehetetlen ránk nézve lojalitási okokból egyidőben kétfelé tárgyalni, úgy hogy neki elhatározásra kell jutnia a magyar kiadást illetőleg.

Bong-nak ugyanis közben az az ötlete támadt, hogy ő maga bocsátaná közre a magyar kiadást és erre nézve tett tapogatódzó lépéseket. Közben Budapesten is járt, benünket felkeresett és mégis arra az eredményre jutott, hogy jobb lesz a munka kiadására nézve valamelyik meglévő vállalattal meg egyezésre lépni. Minthogy a *Bong*-féle műnek megjelenése más oldalról nagy veszedelmet jelentett volna az *Athenaeum* tervére, ez utóbbi is célszerűbbnek tartotta akkor lemondani a maga tervéről és a tárgyalásokat a *Bong*-féle orientáció irányában folytatni velünk s a *Singer és Wolfner* céggel is.

Akkor azután hosszú hónapokon át tartó tárgyalások után végre 1903 június 20-án kelt jegyzőkönyvben papírra tették a felek megállapodásaikat, amelyek szerint az *Athenaeum* és a *Singer és Wolfner* cég együttesen közre fogják bocsátani a „*Weltall und Menschheit*“ című munkát magyar nyelven, az eredetivel teljesen azonos kiállításban, másfelől a *Révai Téstvérek Részvénytársaság* és az *Aufrecht és Goldschmied* cég e munka magyar kiadásából összesen 45.000 kötetet fognak átvenni. A jegyzőkönyvbe a felek felvettek egy pontot, amelyben kifejtették, hogy amennyiben a jelen vállalatra vonatkozólag végleges szerződés bármely oknál fogva létre nem jön, a szerződő feleknek szabadságukban marad a *Bong*-céggel közvetlenül szerződni.

E jegyzőkönyv aláírása után az *Athenaeum* igazgatójával, *Ranschburg Viktor*-ral Berlinbe utaztam, hogy *Bong*-ot a történekről értesítsük és arra kérjük, hogy az eddigi megbeszélések és tárgyalások alapján, amelyeket mi vele folytatunk, a végleges szerződést most már az *Athenaeum*-mal sziveskedjék megkötni. Ez meg is történt, akként, hogy az *Athenaeum* megszerezte a *Bong* munkája összes képeinek közlési jogát tekintélyes összegért.

Mikor hazajöttünk, a részletesebb tárgyalásokra térhetett át a két kiadó egymás között és akkor az történt, hogy a *Singer és Wolfner* cég egyszerre csak lemondott a vállalatban

való részvételtől. Megint teljesen új helyzet előtt álltunk, amelyet akkor megoldani annál nehezebb volt, mert július havában voltunk és az összes érdekeltek a szélrózsa minden irányában elszórva nyaraltak. Megint az a gondolat került előtérbe, hogy magában a kiadásban is részesedjünk minik az *Athenaeum*-mal együtt, illetve, hogy a *Singer és Wolfner* cég helyébe mi lépjünk az *Aufrecht és Goldschmied* céggel együtt. Ennek a kombinációnak sikerében azonban mi nem bízunk. *Goldschmied* ugyanis levélben közölte velünk, hogy az ő meggyőződése szerint a *Singer és Wolfner* cég azon okból ugrott ki a vállalatból s vonult vissza a megkötendő szerződés elől, mert az *Athenaeum* nyomdai árait, mint túlmagasakat, elfogadnia nem lehetett. E mellett a felfogás mellett nem igen lehetett kilátás arra, hogy az *Aufrecht és Goldschmied* cég akceptálná azokat az árakat, mert akik a kiadói ügyletekben nem eléggé járatosak és amelletts kicsinyes szempontok szerint gondolkodnak, nem igen értik meg azt, hogy ily nagyobb-szabású terv létrehozásánál fillérek nem játszhatnak döntő szerepet.

Azt, hogy miért lépett vissza a *Singer és Wolfner* cég, voltaképen sohasem tudtuk meg hitelesen. Állítólag azért, mert egyik nagy papírszállító cég tulajdonosa és a cégnek jóindulatu barátja lebeszélte arról, hogy ily túlnagy és túlkockázatos vállalkozásba fogjon. Lehetséges, hogy így volt.

Az *Athenaeum* sokáig gondolkodott, hogy a fennforgó viszonyok között minő elhatározásra lépjen. A Bong-féle illusztratív anyag biztosítva volt, erről az oldalról veszély nem fenyegette és teljesen visszanyervén akció-szabadságát, végre mégis arra az elhatározásra jutott, hogy visszatér a „*Műveltség Könyvtára*”-nak általa megállapított eredeti programjára és azt viszi keresztül. Így is történt és ma megállapíthatjuk, hogy a „*Műveltség Könyvtára*” felépítésében, szerkezetében és főbb tartalmában teljesen eredeti magyar munka.

A terjesztés körüli feladatot ennél a munkánál is ugyanazzal az egyszerűséggel végeztük, mint eddigéig minden egyes esetben, addig a pillanatig, amíg ez módunkban állott. Ez pedig csak addig tartott, amíg az *Athenaeum* konzum-szerződésünk lejártá után meg nem valósította azt az ugylátszik régen táplált vágyát, hogy önálló részletüzleti szervezettel terjeszti

saját kiadványait. Így történt, hogy a „Műveltség Könyvtára“ példányaiból mi magunk ugyan igen tetemes példányszámot, körülbelül hatezeret helyeztünk el és elhelyezhettünk volna talán még többet is, de akciónk utóbb derékon ketté tört. Volt-e az Athenaeumnak ebből előnye vagy sem, azt nem tudom megítélni.

Egy komplikációról azonban még meg kell emlékezniem. 1906-ban a *Bong* cég egy új munkát készült közrebocsátani „*Der Mensch und die Erde*“ cím alatt. Az első művel való páratlan siker bírta erre és tény, hogy ezek a Bong-féle művek egészen új módját honosították meg az illusztrációnak, valóban rendkívüli érdekességű és fascinááló képeket közölve. A *Bong* cég ezuttal is hozzánk fordult, felajánlván nekünk ennek a műnek magyar kiadását. Mi az ügy alapos megvizsgálása után 1906 december havában következőben ismertettük álláspontunkat a *Bong* céggel:

„Mint annak idején közöltük az Önök nálunk járt cégvezetőjével, a „*Der Mensch und die Erde*“ magyar kiadásának legnagyobb akadályja az, hogy az Athenaeum által kiadott „*Műveltség könyvtára*“ majdnem azonos tartalommal jelenik meg. Az Athenaeum munkájának szerkesztősége, úgy látszik, teljesen kiszabadította magát a „*Weltall und Menschheit*“ békőiből és öntudatosan vagy öntudatlanul majdnem ugyanazt adja, természetesen más feldolgozásban, amit az Önök munkája tartalmaz. Az Athenaeum munkájának a közelmúltban megjelent kötete, „*A föld*“, amint szakemberektől halljuk, igen sikerült összefoglalása mindannak, ami az Önök nagyszabású munkájában a közvetlen ismertetésre nézve részben meg van valósítva, részben kilátásba van helyezve.

Bizonyára lehetséges, hogy az Önök munkájában sok foglaltatik majd, ami az Athenaeum munkája mellett is érdemes arra, hogy magyar nyelven feldolgoztassék, annak mintegy kiegészítésképpen, de a jelen időpont semmi esetre sem alkalmas erre.

Midőn tehát közöljük azt az elhatározásunkat, hogy a szóbanforgó mű magyar kiadását nem bocsáthatjuk közre, egyszersmind tudatjuk, hogy ezen elhatározásunknál nemcsak az a tárgyilagos momentum vezérel bennünket, hogy csak oly cikkel szabad a közönség elé lépni, amely iránt felvevő képességgel

bir, hanem az a körülmény is, — amely a mi kiadói működésünknek mindig alapvető gondolata volt, — hogy elkerüljük egy oly munka megalkotását, amelynek csak az az egy kétséges érdeme van, hogy versenymunka.“

A Franklin-Társulattal való összeköttetés.

Ha az *Athenaeum*-mal ilyen egészséges üzleti érdekközösségen alapuló baráti összeköttetés állott fenn, akkor a másik nagy magyar könyvkiadó-vállalattal, a *Franklin-Társulat*-tal a közös termelés és a kölcsönös érdekek terén szinte összeferrottnak mondhattuk vállalatunkat.

A nagy sérelem, mely a *Méhner-üzlet* ügyében velünk megesett és amelyet mi akkor is, később is, ma is *König Gyula* személyének tudunk be, nem akadályozhatta meg, hogy a *Franklin-Társulat*-tal a további üzleti összeköttetést fenn ne tartsuk, mert hiszen a Jókai-összkiadás révén össze voltunk kapcsolva vele nemcsak materiális és technikai tekintetben, hanem erkölcsi tekintetben is, mert mi a magunk részéről soha sem szüntünk meg elismeréssel és hálával gondolni azokra a Franklin-társulati igazgatósági tagokra, akik bennünket a Jókai nemzeti kiadása körüli fáradozásainkban előmozdítottak. Egyébként is a Franklin-társulat ügyvezető igazgatójával és többi igazgatósági tagjával a legjobb viszonyban álltunk, egyikhez-másikhoz engem különösen bizalmas baráti viszony fűzött és ezek mindnyájan elismerésre méltó módon és szives jóindulattal törekedtek a megtörtént sérelemért kiengesztelni és annak helyrehozását a jövőben megigérni.

A *Franklin-Társulat* a legnagyobb magyar könyvkiadó-vállalat volt, nyomdája a legelső rendű műintézet és komplikált feladatok megoldására alkalmas, csak természetes tehát, hogy nekünk nagy érdekünk volt az intézettel lehetőleg jó viszonyban lenni, mert hiszen nagy perspektívák nyíltak meg részünkre is ebből az összeköttetésből.

Bekövetkezett tehát a közös munka egy oly időszaka, amely a magyar könyvkiadáság legszebb korszakának mondható. Már 1895-ben a millennium alkalmára indítottuk meg együtt a „*Teljes Magyar Törvénytar*“-at és két évvel rá a „*Nagy Képes Világtörténet*“-et. Erről a két vállalkozásról külön fejezetekben óhajtok megemlékezni, mert ezeknek nemcsak

terjesztésében, hanem szerkesztésében és kiadásában is résztvettünk, ezeket tehát e szempontból is ismertetnem kell e munka keretében.

Ezer és ezer kiadvány között, melyeket a kiadók létrehozni akarnak, van egyetlen egy fajta, amit minden nemzet irodalmában a legelső helyre tesznek, mindenütt erkölcsi szempontból a legfontosabbnak, a legelőkelőbbnek, anyagi szempontból a legbiztosabbnak, a legjövődélmezőbbnek tartanak.

Ez az egy kiadvány egy nemzet klasszikus íróinak gyűjteménye. Magyarországon is több rendbeli kísérlet történt ily gyűjtemények közrebocsátásával. *Heckenast Gusztáv* adta ki annak idején a „*Nemzeti Könyvtár*“-ban az akkori írók műveinek javát. Később *Aigner Lajos* próbálkozott meg e feladattal és ugyancsak „*Nemzeti Könyvtár*“ cím alatt bocsátott közre mintegy negyven kötetet; ez a gyűjtemény kevésbé értékes, mind a megválogatást, mind a szerkesztést illetően.

Az újabb időben a magyar klasszikus írók gyűjteményes kiadását szinte lehetetlenné tette az a körülmény, hogy a legkiválóbb írók munkái még nem szabadultak fel, azaz még mindig annak a kiadónak a birtokában voltak, aki a szerzőtől a jogot magához váltotta, amely a szerzői jogról szóló törvény értelmében az író halála után is még 30 esztendeig védve volt.

Az újabb nagy magyar íróknak, *Vörösmarty*-nak, *Tompa*-nak, *Garay*-nak szerzői joga *Méhner Vilmos* könyvkiadó-vállalatáé volt. Amikor azt a *Franklin-Társulat* megvette, hozzájutott ezekhez a jogokhoz és miután ő bírta *Bajza*, *Czuczor*, *Kemény Zsigmond*, *Szigligeti* és *Vajda János* szerzői jogát, miután az ő kiadásában jelentek meg a múltban is *Berzsenyi Dániel*, *Csokonai*, a *Kisfaludy*-ak, *Kölcsey Ferenc*, *Zrinyi Miklós* munkái, a *Franklin-Társulat* látszott hivatottnak ily gyűjteményes klasszikus könyvtár kiadására, ha meg tudja szerezni *Arany János* munkáinak kiadási jogát; ezen fordult meg ennek az ideának megvalósulása. Sokat meghánytuk-vetettük a gondolatot a *Franklin-Társulat* igazgatóival. Biztosra vettük, hogy *Csiky Gergely*-nek, *Madách Imré*-nek és *Reviczky Gyula*-nak kiadására a jogot az érdekelt kiadók meg fogják adni. *Eötvös József*-re és *Jókai Mór*-ra vonatkozólag mi eleve biztosítottuk az átengedést, *Petőfi Sándor* már szabaddá lett és így mi sem állott volna utjában annak, hogy végre-valahára

a magyar irodalom is megalkossa a maga klasszikusainak gyűjteményét, csak *Arany János* munkáival lehetne valamilyen módon rendbejönni; ez volt a legnehezebb pont, ez akadályozhatta meg az egész tervet, mert *Arany* nélkül magyar klasszikus gyűjtemény kiadása épp oly elképzelhetetlen, mint ahogy elképzelhetetlen volna egy angol klasszikus gyűjtemény *Shakespeare*-re nélkül és egy francia gyűjtemény *Molière*-re nélkül.

Végre ez a nehézség is megoldásra jutott; nagy története van ennek is.

Arany János munkái.

Arany János munkáinak kiadója *Ráth Mór* volt. Ő vezette be az írói szerződésnek azt a formáját, hogy egy bizonyos évszámkörre kötötte le egy írónak munkáját, bizonyos összeg fizetése ellenében; így *Arany János*-tól legutóbb azt a jogot szerezte meg, hogy 1889-től 1900 január 1-ig kiadhatja *Arany*-nak minden munkáját bárminő példányszámban, bárminő kiadásban, bizonyos tiszteletdíj fizetése ellenében. Az ily szerződés mindig az író sérelmével jár; ez természetes is, mert hiszen a kiadónak módjában van az utolsó esztendőben annyit nyomtatni, hogy a rákövetkező évkörben a munka forgalmi értéke teljesen leeshet.

Ráth Mór nem volt ebben a helyzetben, mert viszonyai annyira rosszra fordultak, hogy előre volt látható, hogy ő sem *Arany* munkáinak új kiadását el nem fogja vállalhatni, sem az utolsó esztendőben nagyszámu utánnyomásokat nem lesz képes eszközölni.

Arany János szerzői jogának lejártja természetesen az összes nagyobb kiadókat érdekelte. A szerzői jogok akkori tulajdonosának, özv. *Arany Lászlóné* urnőnek több kiadó-vállalat tett jó eleve ajánlatot. Voltaképpen mindenki hiábavalónak tekintett minden próbálkozást, abban a meggyőződésben, hogy mindenesetre a *Franklin-Társulat* fogja ezeket a jogokat magához váltani, minthogy most már a többi klasszikus is ő nála van és mindenki ismerte a kapcsolatot, amely az *Arany*-családot a *Franklin-Társulathoz* fűzte, hiszen *Arany László* igazgatósági tagja volt a *Franklin-Társulatnak* éveken át.

1899 november havában azonban felkeresett engemet *dr. Hajduska Emil*, a Földhitelintézet ügyésze és *Arany*

Lászlóné nevében egyenesen felszólított, tegyünk ajánlatot Arany műveire vonatkozólag. Minthogy *dr. Hajduska* tudomásom szerint a Franklinnak is ügyvédje volt, nem titkolhatam el meglepetésemet a velem közölt felszólításon és kijelenttem, hogy ily ajánlat megtevése bizonyára meddő volna, hiszen előrelátható és szinte köztudomású, hogy Arany munkáit a *Franklin-Társulat* fogja megszerezni. *Dr. Hajduska* erre a maga részéről kijelentette, hogy igen sajtószéri helyzet állott elő ebben a kérdésben, amelyben a látszat szerint a kiadók egyenesen a *Franklin-Társulat* kényének szolgáltatták ki az Arany-örökösöket. Magyar irodalmi vállalat mégsem teheti azt, hogy egyáltalában nem reagál ily irányú felszólításra, ámde ha ezt mi így helyesnek véljük, akkor közöljük elhatározásunkat az Arany-örökösökkel. Egyébként kijelentette, hogy ő ebben az ügyben nem képviseli a *Franklin-Társulat*-ot, hanem Arany *Lászlóné*-t. Nehéz helyzetben voltunk, azt az ódiumot nem vehettük magunkra, hogy kimondják azt, hogy Arany János munkáinak kiadása elől kitérünk, viszont a *Franklin-Társulat*-tal szemben nem tehattük meg azt, hogy az ő háta megett adjunk be ajánlatot Aranyra, amikor együttesen terveztük a magyar remekírók kiadását, majd, amikor Arany kiadásának joga tisztázva lesz.

Tisztán kellett ebben az ügyben látni és ezért a *Franklin-Társulat*-ot értesítettük *dr. Hajduska* felhívásáról. A *Franklin-Társulat* igazgatói is átlátták helyzetünk kényességét és arra kértek, hogy további lépéseink megtétele előtt még egyszer értekezzünk velük, mert ők az ügyet igazgatósági ülés elé viszik. Ez megtörtént és eredményeként azt közölték velünk, hogy a *Franklin-Társulat* nem vethet gátat annak, hogy mi vagy más is ne pályázzunk Arany munkáira, ők azonban szeretnék, ha bizonyos jogot részükre fenntarthatnánk, különösen az iskolai kiadások tekintetében. Arról, hogy a remekírók összkiadását az esetben is meg lehet valósítani, ha Arany János munkáit mi bírnók, egyébként meg vannak győződve, mert meg fogjuk találni ennek a módját.

Mi alapos megfontolás után, melybe még egyéb közben felmerült ügy is belejátszott, 1899 november 25-én átnyújtottuk ajánlatunkat Arany *Lászlóné*-nak, azzal a kikötéssel, hogy annak tartalmát senkivel sem közli és oly ígéret elle-

nében. hogy amennyiben az a legkedvezőbb, azt feltétlenül elfogadja. E kikötéseink igen természetesek voltak; egyfelől nem akartuk, hogy a mi ajánlatunk tartalmának meg tudása után más azt tulszárnyalhassa, másrészt nem akartuk, hogy a mi ajánlatunk eszközül szolgálhasson arra, hogy más pályázó vagy maga a Franklin-Társulat kénytelen legyen velünk licitációba bocsátkozni.

Személyesen adtam át ajánlatunkat özv. *Arany László*-nak, kijelentvén, hogy csak a közölt kikötések ellenében adhatom azt át és tekintem azt fennállóknak. Ő a kikötéseket elfogadta és az ajánlatot átvette; az, különböző módozatok útján, végeredményben *Arany János* összes írói hagyatéka szerzői jogáért 246.000 koronát ajánlott fel.

Arról tudomásunk volt, hogy *Ráth Mór* jogai az év végével megszűnnek és hogy neki opciója van, melynek értelmében a szerződés csak akkor emelkedhetik érvényre, ha *Ráth Mór* opcióját nem gyakorolja. Hogy ezt ő gyakorolhatná, erre kilátás éppenséggel nem volt, erre senki nem gondolt.

Ajánlatunk felette meglepte az érdekelt *Arany-örökös*t, mert minden eddigi méretet tulszárnyalt; magyar viszonyok között óriásinak mondható tiszteletdíjat jelentett. A mi ajánlatunk alapjául igen gondos kiadói számítások és nagyszabásu tervek szolgáltak. *Arany* munkáinak elterjesztése tekintetében igen érdekes különböző terveink voltak és meg voltunk győződve, hogy azok megvalósítása esetén az általunk felajánlott negyedmilliós tiszteletdíj mellett is vállalatunk meg fogja találni számláját. Amennyire kellemesen lepte meg *Aranyé*-t ajánlatunk tartalma, épp annyira feszélyezte őt titokban tartására vonatkozó ígérete; nem is lehetett ezen csodálkozni, hiszen egy egyedülálló asszonyról volt szó, aki ilyen fontos ügyben mégis csak tanácskozni akart valakivel, aki iránt teljes bizalommal viseltetik. Aggodalmait közölte velünk, melyeket azután a következő levéllel óhajtottunk eloszlatni; érdekessé teszi ezt a levelet tartalmán kívül az is, hogy annak szövegét *Voinovich Géza*, *Arany Lászlóné* későbbi férje írta, aki akkor társulatunknál mint irodalmi vállalatunk szerkesztője előkelő helyet foglalt el és kívül ezeket az ügyeket annál is inkább megtanácskoz-

tuk, mert hiszen a tervezett Arany-kiadásoknak is ő volt a kiszemelt szerkesztője. A levél a következőképpen hangzik:

„Mélyen Tisztelt Nagyságos Asszonyom!

Rendkívül sajnáljuk, hogy Nagyságos Asszonyomat ajánlatunkkal ily kínos helyzetbe hoztuk. S mivel ezen ajánlatunk okozta ezt, kötelességünknek érezzük, hogy a magunk részéről tőlünk telhetőleg megkönnyítsük a helyzet nehézségeit.

Abban a feltevésben, hogy mind anyagilag, mind erkölcsileg, Arany munkáinak terjesztését illetőleg mi tettünk legjobb ajánlatot, nyújtunk legtöbb garanciát, azt kell gondolnunk, hogy egyedül Gyulai Pál öméltóságának személye az, kire Nagyságod még tekintettel van. Mert hogy e munkák elhelyezésénél egy intézet sem részesül előnyben, azt világosan látjuk abból, hogy maga a költő fia, már mint a Franklin igazgatója, Rátlnak adta el azokat. Hogy tehát Nagyságod helyzetét tőlünk telhetőleg megkönnyítsük, belenyugszunk abba, ha ajánlatunkra vonatkozólag Arany legnagyobb tisztelőjének, legjobb barátjának, Gyulai Pál öméltóságának tanácsát és véleményét kikérné. Kettős reményben tesszük ezt. Oly magasra becsüljük Gyulai Pál jellemét, hogy meggyőződésünk szerint ő a legnagyobb objektivitással fogja tekinteni az ügyet, s a fősulyt, mint mi is, Arany munkáinak elterjesztésére helyezi. S azt hisszük, ez iránt, hogy egyebet ne is említsünk, Jókai Mór munkáinak terjesztésénél elért nagy sikerünk őt épp úgy megnyugtathatja, mint Nagyságodat.

Másodszor: Erősen hisszük, hogy amit ő Nagyságodtól barátilag megtud, az az ő személyes titka marad, melyet minden körülmények közt a legnagyobb diszkrécióban fog tartani.

Felhatalmazzuk tehát Nagyságodat, hogy ajánlatunk tartalmát Gyulai Pállal, mint Nagyságod meghitt barátjával közölje, úgy hogy arról Gyulai Pál, mint a Franklin-Társulat igazgatója, tudomást ne vegyen. Végül bizunk abban is, hogy ő — bár egy konkurrens társaság igazgatója — sokkal nagyobb tisztelettel van Arany János, s nagyobb barátsággal Nagyságod iránt, hogysen ne azon ajánlat mellett emelne szót, mely Arany népszerűsítését s a család érdekét egyaránt legjobban kielégíti.

Az ő igazságszeretében, s Nagyságod mély belátásában bizunk.“

*Arany*né ajánlatunkat elfogadta, velünk a szerződést megkötötte és kezéhez lefizettük a 60.000 koronás első részletet. Ebben a szerződésben a *Franklin-Társulat*-nak biztosítottuk a nála folyamatban levő kiadások további folytatását a „*Jeles Irók Iskolai Tárá*“-ban, valamint biztosítottuk a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-fordításának három Arany János-féle fordítását („*Szentivánéji álom*“, „*János király*“ és „*Hamlet*“). Mindezeknek a kiadásoknak honoráriumuk is természetesen meg volt állapítva. Ez a szerződés tehát a *Franklin-Társulat* tudtával és hozzájárulásával jött létre. De a *Franklin-Társulat* nem érte be ezzel, hanem a neki jutott jogokat velünk külön kötendő szerződésben akarta magának biztosítani és ennek folytán a *Franklin-Társulat*-tal is létrejött a mindazokat magában foglaló szabatos szerződés 1900 január hó 9-én. Minden teljesen rendben volt és mi előkészültünk a nagy feladatra.

Közben január 1-én *Ráth Mór* jelentkezett. Levélben közölte *Arany Lászlóné*-val, hogy az elővételi jogot gyakorolni akarja. A fennforgó viszonyok között ezt a jelentkezést komolyan venni nem lehetett, mert hiszen köztudomású volt, hogy *Ráth Mór* nincsen abban a helyzetben, hogy az opcióval élhessen, de kizártnak látszott az is, hogy más valaki részére tehesen kísérletet, mert hiszen arról feltétlenül tudnunk kellett volna, ha a könyvkiadók valamelyikének ilyen szándéka lett volna. Az egyetlen számbavehető versenytárs, a *Franklin-Társulat*, hónapok óta közvetlenül tárgyalhatott volna, amint hogy eleinte tárgyalt is és előnyösebben juthatott volna *Arany* munkáihoz még a mi segítségünkkel is, mint a *Ráth*-féle opció gyakorlása útján.

*Arany*né *Ráth* levelére azt az egyetlen választ adta, amelyet adhatott, hogy t. i. a sors által gondjaira bízott nagybecsű irodalmi kincscsel szemben az az erkölcsi kötelessége van, hogy azt oly kiadói kezekbe tegye le, amelyekben a folytatólagos kiadásokra, a legtágabb értelemben vett terjesztésre és népszerűsítésre a legnagyobb biztosítékot nyeri. Hogy a *Ráth Mór* cég ezidőszent szakszerű vezető híján ezekkel a biztosítékokkal nem rendelkezik, az nem szorul bizonyításra. Ha tehát a cég elővételi jogával mégis élni óhajt, nyilvánvaló, hogy azt másra óhajtja átruházni, esetleg az egész cégnek eladása útján. Ily körülmények közt *Arany*né esetleg

egy teljesen ismeretlen céggel állván szemben, további elhatározására döntő befolyásu az, hogy kié a cég, bir-e azokkal az üzleti képességekkel és eszközökkel, amelyek Arany műveinek az eddiginél is nagyobb arányu terjesztését is biztosítják és képes-e oly anyagi garanciákat nyujtani, amelyek egy hosszú időre szóló szerződés pontos megtartását mindenben biztosítják. Minthogy több ajánlat érkezett Aranynéhoz, olyan, mely rövid időre szóló megvételről szól (10 évre) és olyan, mely a szerzői jog egész hátralévő védelmi idejére szól, olyan, mely egyszerre való készpénzfizetését ajánlja meg a vételi összegnek és olyan, amely hosszabb lejáratu fizetési határidők megállapítását veszi igénybe — minthogy a Ráth-cégnek joga van hozzá és Aranyné ezt a jogot teljes mértékben kénytelen elismerni, természetes, hogy az általa elfogadni kívánt legkedvezőbb ajánlatot közölte a Ráth-céggel. Tisztában kell azonban lennie a fent vázolt garanciák tekintetében és tudnia kell, hogy kívül áll szemben, mert nem szabad abba a kényszerhelyzetbe jutnia, hogy esetleg átruházás után egy előtte ismeretlen céggel oly hosszú szerződéses viszonyban álljon, mely vagyona jelentékeny részének biztonságát esetleg kérdésessé tenné.

Ráth Mór nevében a levelezést ebben az ügyben Ráth Mórné jegyezte, de Ráth György kuriai tanácselnök intézte az ügyeket, mert Ráth Mór egészségi állapota már nem volt olyan, hogy ezeket a fontos ügyeket maga bonyolíthatta volna le.

Az ügy gyorsan bonyolódott le; január 12-én a *Franklin-Társulat* igazgatója, *Benkő Gyula* a következő levelet intézte hozzám:

Bp. 12. I. 1900.

Tisztelt Révai Ur!

Nehogy másoktól előbb tudja meg, én közlöm Révai urral, hogy a Franklin Ráth-tal megegyezett az Arany-opcióra nézve s ezt ma gyakorolta.

A dolog tegnap dőlt el, miután Ráth 10-én megkínált bennünket és már pár nappal előbb szóval jelezte volt szándékát.

A fordulatot ebben az ügyben Kónyi Manó idézte elő, aki szemrehányásokat tett az igazgatóknak s nagy energiával kapacította Kornfeldet és Pallavicinét és pedig sikerrel.

Be fogja látni, hogy én utolsó ittlétekor az ügy elárulója nem lehettem. Állásom tiltott ilyet. De azt ígérem, s ebbe már

több beleszólásom is van, hogy mindent kész vagyok megtenni arra, hogy mint üzlettől, önök az Aranytól el ne essenek, mindent megcsinálhassanak, amit megcsináltak volna vele amúgy, ha az önöké lett volna, sőt a klasszikusok összkiadását akár mindjárt meg is kezdhethük, ha erre kedvük van.

Aminthogy én nem haragudtam meg, mikor önök elvették Aranyt tőlünk, remélem, Ön se neheztel mindig igaz hívére.

Tisztelője

Benkő.

Két nappal utóbb *Arany Lászlóné* is felkeresett soraival:

Hétfő, 15/1. 1900.

Tisztelt Révai Ur!

Hajduskától hallom, hogy meg fog látogatni.

Kérem, tudassa velem, mikor jön.

Meg szeretném Önnek köszönni irántam való figyelmét, előzékenységét és meg akarom Önnek szóval is mondani, mennyire sajnálom azt, ami Önnel boldogult apósom munkái kiadása ügyében történt.

A rövidke idő alatt, melyben összeköttetésben állottam Önnel, megtanultam Önt őszintén tisztelni és becsülni, kérem, fogadja ennek kifejezését.

Szives barátságos üdvözlettel

Arany Lászlóné.

Egy bájos, szép és okos asszonynak meleg kézszorításával fejeződött be rám nézve az ügy. Befejeződött, sajnos, *Arany János* munkáira nézve is. Husz esztendő mult el azóta anélkül, hogy Arany János munkái olyan népszerűekké váltak volna, mint annak idején szemem előtt lebegett.

„Magyar Remekírók.“

Azzal, hogy a *Franklin-Társulat* Arany munkáinak birtokába jutott, valóra válhatott tehát a „*Magyar Remekírók*“ kiadása egy oly gyűjteményben, amelyben mindaz benne van, amit az irodalomból a művelt magyarnak ismernie kell, mindaz, ami maradandó, ami el nem avult, amit a mai ember épp úgy olvashat, mint az elmúlt idők embere.

Meg lehetett végre alkotni azt a nagy nemzeti jelentőségű vállalatot, mely minden kulturnemzetnél a legelső helyen áll, amely nemzedékről nemzedékre átöröklődik. Igen beható és

hosszas tanácskozások előzték meg a munka tartalmának végleges megállapítását; tényleg az volt a cél, mindent felvenni benne, ami értéknek megmarad a multból, színét-javát az egész magyar irodalomnak, és mindent kihagyni belőle, ami fölösleges, amit ma olvasni többé nem érdemes.

A kiválasztást és megszerkesztést a legelső irodalmi férfiakra bízta, azokra, akik az illető klasszikusok műveivel foglalkoztak és erre a kritikai munkára képesek voltak. Mikor mindezek az előkészítő munkálatok javában folytak, magát a terjesztésnek fontos kérdését is mindenképen előkészítettük. A szerződés a Franklin-Társulat és a terjesztő cégek között 1901 június 18-án kötött meg és e szerződés értelmében a mi cégünk 3000 teljes példány átvételére kötelezte magát. Ugyanígyen átvételi kötelezettséget vállalt az *Aufrecht és Goldschmied* cég, úgy hogy a „Magyar Remekírók“ 6000 példányának átvétele a kiadóra nézve a megindulás pillanatában biztosítva volt. Az általunk elhelyezett példányszám végeredményben 5300-nál valamivel több volt, körülbelül ugyanannyi lehetett a másik cégé is; természetesen a munka későbbi soroza- taiból valamivel kevesebb példány kelt el.

A terjesztés előkészítésénél a multnak tapasztalatai voltak mértékadóak és általában el kell ismerni, hogy a kiadó-vállalatot is az ügysző méltó nagy szempontok vezérelték ebben a tekintetben. Több, mint félmillió prospektus és sok egyéb nyomtatvány készült a legszebb, a nyomdai intézethez méltó kiállításban, mert hiszen itt megint olyan mű terjesztése forgott szóban, mely a legnagyobb általánosság szempontjából volt elbírálandó, amellyel igazán mindenkihez fordulhattunk, mint annak idején a *Pallas Lexikona*-val.

Minden arra engedett következtetni, hogy most igazán a legnagyobb sikerre lehet biztosan számítani, hiszen minden tényező közrehatott ahhoz. Magának a munkának kétségtelen jelentősége, célszerű megszerkesztési módja, előkelő kiállítása, olcsósága és a gondosan előkészített propaganda és terjesztés.

És még valami! Az, hogy ezuttal teljesen ki volt zárva a konkurrencia! Mindent nyugodtan elő lehetett készíteni, nyílt ajtók mellett, nem volt ok a titkolódzásra. Hiszen itt

együtt voltak az összes klasszikusok, azok felett más nem rendelkezhetett és a vállalatnak le volt kötve a két nagy terjesztő cég egész ügynöki apparátusával!

Ki lesz bolond ilyenkor valamilyen másod- vagy harmadrendű cikkel előhozakodni, azt forgalomba hozni akkor, mikor az irodalomnak legjava, a klasszikusok gyűjteménye indul utnak, hogy meghódítsa a maga közönségét, melyről fel lehetett tenni, hogy várva várja már ezt a munkát.

Remekiró-gyűjtemény remekirók nélkül.

Hát akadt ilyen bolond is! Mert Magyarországon minden lehetséges. És kisült, hogy nem is olyan bolond! Mert Magyarországon tényleg ki lehet adni klasszikus-gyűjteményt klasszikusok nélkül is. Itt lehet hirdetni ilyen remekiró-gyűjteményt *Bajza, Czuczor, Deák Ferenc, Eötvös József, Garay János, Kemény Zsigmond, Szigligeti, Tompa Mihály, Vörösmarty, Vajda János* és *Arany János* nélkül is.

És itt el lehet terjeszteni egy ily klasszikusok nélküli klasszikus gyűjteményt az ország nagy terjesztő vállalatának közreműködése nélkül is.

Mindez külön magyar specialitás, más normális és kulturált országban el sem volna képzelhető. Nem is történt meg sehol egyebütt, ellenben nálunk megtörtént a következő eset:

Még meg sem kezdtük volt a „*Magyar Remekirók*“ terjesztését, még közzé sem volt téve a prospektus, még csak jelezve volt a sajtó útján a nagy irodalmi eseménynek a bekövetkezése, amidőn egyszerre a lapokban felbukkantak kis hírek és hirdetések, jelezvén azt, hogy egy bécsi cég magyar remekirók könyvtárának terjesztésére keres utazókat. Senkisésem bírta megérteni ezeket a hirdetések, mert hiszen a „*Remekirók*“ terjesztő cégei Budapesten székeltek és nem engedtek át példányokat semminemű bécsi cégnek. Nem sokára azután világosabbá vált a hirdetés, jelezvén, hogy „*Remekirók képes könyvtára*“ cím alatt a magyar és a világirodalom kincsesháza fog megjelenni. Ujabb hirdetések közül azután kiderült, hogy ezt a vállalatot a *Lampel-Wodianer* cég fogja közzétenni. Mindenki kíváncsi volt rá, miként adhat ki egy 50 kötetes klasszikus gyűjteményt valaki akkor, amikor az összes klasszikusok egy más cégnél vannak

monopolizálva. Megjött azután erre is a válasz. Közzétették a részletes prospektust, amelyből kitűnt, hogy az 50 kötetből 20 idegen irodalmi, a külföldi klasszikus irodalomból való kötet, 17 kötet a felszabadult magyar írók munkáiból való, 6 kötet olyan, amelynek szerzői joga részben az Athenaeumé, részben az Akadémiáé, 5 kötet olyan, amelyről maga a prospektus is beismeri, hogy csak akkor fognak megjelenhetni, amikor a törvény szerint közkinccsé válnak és végül kettő olyan, amelyet ez a prospektus tett meg klasszikussá. Ime így alakult ki egy nagy irodalmi vállalatnak tartalomjegyzéke. Nem lehet tagadni, hogy ez a jegyzék igen ügyesen volt összeállítva, sem azt, hogy ebben igen értékes munkák voltak felsorolva, mind a világirodalomból, mind a hazai irodalomból, de azt állítani, hogy ez a gyűjtemény a magyar remekírókat tartalmazná, a legjobb akarattal sem lehetett.

A *Franklin-Társulat* hírlapokban közzétett hirdetéseiben tiltakozott is az ellen, hogy ez a kiadás összetévesztessék az ő kiadásával és figyelmeztette a közönséget, hogy a két vállalatot ne tévessze össze egymással. E hirdetéseiben joggal hivatkozott arra, hogy a „Magyar Remekírók“ igazi főműveinek kizárólagos kiadási joga egyedül a *Franklin-Társulat*-ot illeti meg és tiltakozott az ellen, hogy bárki hirdetéseiben felsorolja olyan írók munkáit, amelyek csak hosszú évek múltán fognak felszabadulni. A *Franklin-Társulat* ez írók munkáinak hirdetése miatt, hiszen *Garay*-ról, *Tompá*-ról és *Vörösmarty*-ról volt szó, peres úton fel is léphetett volna a kiadó cég ellen, mert ezzel neki nagy kárt okozhatott, de nem tette. Ellenben a *Wodianer-cég* keresetet indított a *Franklin-Társulat* ellen ama tiltakozó hirdetés miatt és megindult egy pör, amely ennek az ügynek összes szennyét feltárta és felkavarta. Mert sok szenny kavarodott fel. Mindaz, ami a részlet-üzlet terén mint undok visszaélés a közönség emlékezetében van még ma is, az mind ebben a remekíróakcióban kezdődött.

Egy bécsi cég, a *Max Herzig*-féle *Central-Buchhandlung* vállalta volt el ennek a „Remekírók képes könyvtára“-nak magyarországi terjesztését és azt a versenynek legkiméletelebb eszközeivel akként vitte véghez, hogy százával és ezrével keletkeztek a kellemetlen pörök. Magához a *Franklin-Társulathoz*, mint a „Magyar Remekírók“ kiadójához, töme-

gesen érkeztek a közönség köréből a panaszok a mindennemű félrevezetési manőverek miatt, a sajtó nyílt-tere állandóan tele volt visszaélések felsorolásával. És a részlet-üzlet diszkreditálását, az ügynökök korrumpálását oly alaposan elvégezte ennek a cégnek ez az egyetlen akciója, hogy azt évek hosszú során folytatott reparáló munka sem bírta helyrehozni. Minden, amiről hírheft a magyarországi könyv-részletüzlet és ami azután törvényes intézkedéseket vont maga után, ebből a remekiró-akcióból keletkezett. Mindazok a furfangok, melyekkel lelkiismeretlen közegek egyeseket behálózta és teljesíthetetlen kötelezettségekbe belevíttek, ebben az akcióban jelentkeztek először, visszataszító hatásukat kiterjesztvén minden egyéb, szolid bázison alapuló ügylettel szemben is. És ez az akció tette tönkre mindazt az évek hosszú során kifejtett munkát, amellyel a külföldi versenyt ki akartuk küszöbölni Magyarországból. A „*Remekirók képes könyvtára*“ újra behozta a külföldet a maga nyerseségével és kiméletlenségével, amelylyel Magyarországot balkáni kizsákmányolható területnek nézte, objektumaként a pusztító garázdálkodásnak. Ez a kétségtelen eredménye és sikere megvolt a „*Remekirók képes könyvtára*“-nak; egyéb sikereiről nem tudok beszámolni.

Egyéb Franklin-kiadványok.

Az említett három főmunkán kívül a *Franklin-Társulat* igen nagyszámu népszerű kiadványainak terjesztésével természetesen az élénk üzleti összeköttetés folyamán intézetünk állandóan és behatóan foglalkozott. A helyzethez alkalmazkodó, mindig változó megállapodások szabályozták ezt a forgalmat, melynek méretei időnként igen nagyok voltak. Hogy csak egy példát említsek, a magyar *Shakespeare* új kiadásának közrebocsátására a mi bátorító szavunk bírta rá a *Franklin-Társulatot*. Ebből a munkából azután egymagából 3000 példánynál többet helyeztünk el.

Minden vállalat, amelyet a *Franklin-Társulat* ebben az időszakban közzétett, teljes sikert aratott a mi közreműködésünkkel, a mi terjesztésünk révén. A később közrebocsátott „*Magyar Regényirók*“ című vállalatánál ez a siker nem következett be, erről azonban a „*Klasszikus Regénytár*“ kapcsán fogok szólani.

A nagyüzem és a Singer és Wolfner cég.

Azoknak a cégeknek sorában, amelyek az utolsó évtizedekben a magyar irodalmi termelés körül kétségtelenül nagy érdemeket szereztek maguknak, első helyen áll a *Singer és Wolfner* cég, amely a magyar szépirodalom és az ifjusági irodalom kultiválását tűzte ki célul. Bár a mi speciális terjesztő szervezetünk részére alkalmas nagy kiadványokat ez a cég nem produkált, mégis valahányszor sorozatos könyvgyűjteményt bocsátott közre, bennünk mindig készséges támogatóra talált. Így a *Gáspár*-féle utazási műnek is sok ezer példányát helyeztük el és igen tekintélyes példányszámot az „*Egyetemes Regénytár*“-ból, a „*Vidám Könyvtár*“-ból, a *Tóth Béla* anekdota-gyűjteményéből, valamint azokból a gyűjteményes kiadásokból, melyeket a cég az idők során közrebocsátott, nevezetesen *Gárdonyi Géza* és *Herczeg Ferenc* munkáiból.

Brehm Állatvilága.

Egyik nevezetes állomása a könyvterjesztő nagy üzemnek *Brehm Alfréd* német természettudós világhírű munkájának magyar kiadása volt. A *Légrády Testvérek* cég, amely mint lapkiadó igen jelentékeny szerepet játszott már akkor is és amely a „*Pesti Hirlap*“ megalapításával vetette meg voltaképpen alapját az egész nagyrafejlett modern magyar lapkiadásnak, könyvkiadói téren nem igen mozgott. Csak alkalomadtán adott ki egy-egy szépirodalmi vagy ifjusági munkát, főképp a „*Pesti Hirlap*“ munkatársainak műveit, inkább irodalompártolás címén, mint üzleti vállalkozásként. De most, úgy látszik, a cég is kedvet kapott, hogy részt vegyen abban a nagy forgalomban, amely a részlet-üzlet útján megnyitott a kiadók előtt és elhatározta, hogy közlést tesz magyar nyelven *Brehm „Tierleben“* című művét.

Erre az elhatározásra nyomdai becsvágy is sarkalhatta a céget, mert érthető és méltányolható, ha egy nagy nyomdai műintézet azoknak a remek, több színnyomású képeknek reprodukciójával jelenik meg a könyvkiadói téren, amelyek *Brehm* munkáját annak belső értékes tartalmán kívül oly becsessé tették. Tervük véglegesítése előtt hozzánk fordultak és miután magunk is meg voltunk győződve arról, hogy a *Brehm* magyar kiadása irodalmunknak csak diszére válhat és

közreműködésünket a terjesztés körül készséggel kilátásba helyezfűk, a Légrády cég megkötötte a szerződést a lípcsei kiadóval, amely őt mind a szövegnek felhasználására, mind a képeknek reprodukciójára fejosította.

Az „*Állatok világa*“ tényleg magában álló munka az irodalomban. *Brehm*-nek sikerült megoldania azt a nehéz kérdést, hogy érthető, élvezetes modorban, kellemes olvasmányként kezelje a természettudománynak azokat az ismereteit, amelyeket eddig a közönség csak száraz és unalmas közlésekből ismerhetett meg. Ennek a leíró képességnek köszönhetette ez a munka, hogy több százezer példányban terjedt el a világ minden nyelvén. Biztosan lehetett arra számítani, hogy Magyarországon, ahol az intelligens közönségnek is színe-java állattenyésztéssel, vadászattal foglalkozik, ennek a munkának lesz közönsége. És lett is.

A kiadó dicséretére el lehet mondani, hogy mindenképen számolt a magára vállalt feladat jelentőségével. Nem adott száraz fordítást, hanem új munkát, annál is inkább, mert hiszen a természettudományban folytonos haladás van és különösen *Brehm Alfréd* munkája, amely biológiai alapon nyugszik, a biológia előrehaladásával mindig kiegészítésre, helyreigazításra szorul.

Légrádyék a munkát *Méhely Lajos* szerkesztésére bízták, aki jeles munkatársak segítségével akként felelt meg a magára vállalt feladatnak, hogy *Tóth Béla*, aki maga is félig-meddig természettudós volt, egy cikkében, amelyet a magyar *Brehm* első kötetének közrebocsátása alkalmával irt, lelkesen felkiált:

„Ez nem idegen, ez nem átültetés, ez *nemzeti munka* és szeretnők megszorítani *Méhely Lajos* professzor kezét: „Bocsássa meg bizalmatlanságunkat! Mi azt hittük, hogy Ön és dolgozó-társai, a jeles zoológusok, csak átültetik azt az óriási művet. S csak most láttuk, milyen munkát végeznek önök, milyen magyar munkát!“

Érdekes, hogy *Tóth Béla* bizalmatlansága és töprenkedése abból indul ki, hogy voltaképen mire való volt ezt a munkát magyarul kiadni. Szerinte a művelt magyarság ma már nem szorul német tolmácsra, mert tud és olvas itt

mindenki németül. A tudomány, az ismeretnépszerűsítés német munkáinak magyarítása szerinte felesleges, mert ez az irodalom ránk nézve körülbelül olyan, mint a zsidó anekdotában a rabbi pápaszeme: akinek nincs rá szüksége, annak nem kell, akinek meg szüksége van rá, az már ugyanis régen szertett rá.

És különösen azért akad fenn *Tóth Béla* a *Brehm* magyar kiadásán, mert azt mondja, hogy *Brehm* nemcsak kiváló tudós volt, hanem remek író is. Nagy művésze a német nyelvnek és a német lélek szerint való nemzeti író, akit hiába fordítanak le akármilyen nyelvre a legjelesebb tollak: német marad az. Azután a maga gyönyörű dialektikájával önmaga ellen fordul *Tóth Béla* és azt mondja:

„Mégis jól tették, hogy ezt a munkát kiadták, mert a magyar művelődésnek éppen olyan minőségű, fajtájú állattani munkára volt szüksége, amilyen a *Brehm*, mert a *Brehm* a magyar gondolkodással rokon munka. Az író nagy német stilművészete mellett is a munka szerkezete és egész módszere igazi ellentéte a germán tudomány és népszerűsítés eddigi alkotásainak. Homály helyett derült világosság, szárazság helyett kerekded előadás, nagyképűség helyett művészi egyszerűség, gépies adathalmaz helyett az állatvilág életének színes, eleven képe. Ha *Flaubert* és *Balzac* kezdték keresni és látni az igazi embert: *Brehm* kezdte keresni és látni az igazi állatot. A biológiai állattan sohasem járhat többé más uton, ha nem akar hátrafelé lépni s a műveltek számára való élethistóriai ismeretterjesztés is mindig csak *Brehm* Alfréd iskoláját követheti.“

*

A magyar közönség szívesen fogadta a *Brehm* magyar kiadását, de kitűnt, hogy a természettudományi munkának magyar közönsége mégsem akkora, mint aminőnek gondoltuk. Ezuttal a könyvkereskedelmet egy közös körlevélben értesítettük a mű megindításáról, mert a *Légrády-cég* a könyvkereskedői terjesztést is, illetve a könyvkereskedőknek való kiszolgáltatását a példányoknak ránk bízta, éppen tekintettel arra, hogy akkori helyzetében nem tartott fenn élénkebb összeköttetést különösen a vidéki könyvkereskedelemmel. Mi 2000 példánynak átvételére köteleztük magunkat, az

Aufrecht és *Goldschmied*-cég is ezret vett át, úgy, hogy 3000 példány volt a munkának biztosítva már a megjelenés előtt, elkelt belőle mintegy 6000 példány, ami mégis tisztos siker ilyen szakmunkánál.

*Jogtudományi munkák.
Hangzatos című „disművek“.*

Még sok más mű a kevésbé jelentősek és a kisebb terjedelműek közül volt akkor tárgya ennek a terjesztési üzemnek, többek között a *Grill* cég által közrebocsátott különböző jogtudományi kiadványok is, amelyeknek terjesztési monopóliumát bizta ránk egyidőben a nevezett kiadó cég.

Mi szívesen vállalkoztunk minden szép, jó és nemes tartalmu műnek lanszirozására és terjesztésére, de sohasem vállalkoztunk oly műveknek forgalomba hozatalára, amelyek a közönségnek kiaknázására voltak alapítva, amelyek belső tartalom nélkül, érték nélkül, tetszetős és hangzatos címek alatt azon célból voltak közrebocsátva, hogy a hiszékeny közönség könnyelműsége révén egyesek megcsinálhassák a maguk üzleteit. Nem mult el esztendő, hogy a bécsi *Max Herzig* cég meg ne kísérelte volna, minket az ő kiadványainak terjesztésére rábírní és nem volt csábító eszköz, amelyet ily irányban ki nem fejtett volna, de mi nem voltunk rábírhatók sem „*Az ősi erény*“, sem „*A nemzeti dicsőség*“, sem „*A király könyve*“, sem más ily hangzatos című, igen nagy áru, belsőleg azonban igen kis értékű művek terjesztésében való közreműködésre.

A „Révai-Kalendárium“.

A terjesztés céljaira ezekben az esztendőkbén nagy könyvkatalógusokat is bocsátottunk közre, nem száraz könyvjegyzékeket, hanem ugynevezett *catalogue raisonné*-kat, bírálatokat és könyvismertetésekét magában foglaló jegyzékeket.

Eddigél csak az egyes kiadók adták ki a maguk kiadványainak katalógusait, hol egyszerű felsorolásával a kiadásoknak, hol képmutatványokkal ellátva. Azonkívül megjelent évenként egy u. n. „*Általános Könyvjegyzék*“, amely az irodalomban forgalomban levő műveknek szakszerinti száraz felsorolását tartalmazta.

A mi jegyzékünk, amelyet „*Révai-katalógus*“ név alatt

bocsátottunk közre, egészen új csapáson indult. Mi t. i. mindazokkal a kiadókkal, akiknek munkáit terjesztettük, saját kiadványaiknak illusztrált és diszkiállítási jegyzékét nyomattuk ki azonos alakban és mindezeket a jegyzékeket a magunk kiadásainak hasonló jegyzékével együtt együvé kötve egy tekintélyes könyvben egyesítettük. Ezt a katalógust azután nagy példányszámban terjesztettük el.

1901-től kezdve új alakot adtunk katalógusainknak és megváltoztattuk szerkezetüket is. „Révai-kalendárium“ név alatt bocsátottunk közre évenként egy utmutatót a magyar irodalomban, amely a naptári részen kívül és az esztendő legkiválóbb irodalmi újdonságainak ismertetésén felül még az irodalom kiválóbb műveinek teljes jegyzékét, bibliografiáját is magában foglalta, azonfelül pedig az egyes kiadóknak a fentiekben már vázolt önálló jegyzékeit is.

A legnevezetesebb újítás azonban az volt, hogy az 1901. évi „Révai-kalendárium“ az irodalmi propaganda és a könyvvásárlásra való ösztönzés céljából irodalmi esszét tett közzé jelesebb íróinktól és mutatókat az év legnevezetesebb műveiből.

Szenzációszámra ment a Szomaházy István által szerkesztett és igazán páratlan ötletességű „Révai-kalendárium“, amelynek egyik cikkében elmondja Eötvös Károly-lyal való ismeretségének történetét. Pap Dániel, ez a korán elhunyt finom lélekrajzoló író „Hova lett a Mátyás király könyvtára?“ című cikkében a könyvajándékozás ellen ír, Brandes György, a nagyhirű esztetikus „Mit olvasunk?“ című cikkében utbaigazítást ad erre a fontos kérdésre nézve, azután jön egy humorisztikus cikk a „Nagy Képes Világtörténet“-ről, egy 3 felvonásos színmű, amelyben a Lexikont szerepelteti az író, egy elbeszélés „Hammerschmied házassága“ cím alatt, amelynek tárgya Jókai Mór könyveinek hatása; „Alice levelei“ című levélváltásban Eötvös József-fel foglalkozik és még sok ehhez hasonló elmés és megkapó közlemény foglaltatik ebben a kötetben. Többek között Ágai Adolf-tól „A próféta nevében“ című cikk, amely a könyvvásárlás mellett tör lándzsát.

Ez az Ágai-féle cikk igen érdekes levélváltásra adott alkalmat. Ágai ugyanis cikkét nem a „Révai-kalendárium“

részére írta, hanem spontán elhatározásból írta meg tárcáját abban a lapban, ahova rendszeresen írni szokott. Én elolvasván érdekes tárcáját, azzal a kéréssel fordultam hozzá, hogy miután a legközelebbi jövőben szokásos könyvjegyzékünket naptáralakban fogjuk kiadni és ebben könyvvásárlásra buzdító tendenciózus cikkeket is óhajtunk közzétenni, engedje meg, hogy mint ilyen, „*A próféta nevében*“ című tárcáját is lenyomat-hassuk kalendáriumunkban.

Erre azután *Ágai*-tól a következő kedves sorokat kaptam:

„Tisztelt uram, barátom! Ha megengedi abba a cikkbe belekorigálnom azt, hogy: neki áll egy-egy honi könyvkiadó és a magyar autor kötött és kötetlen műveiből összeállítva chrestomathiát és dalkönyvecskét, ingyen szerzett munkát olvasatlan, de annál olvasottabb ezekben terjeszt országgá, — szívesen egyezek bele „fügés“ cikkem közlésébe. Nem gunyolódás vagy Önnek tett szemrehányáskép mondom ezt, de mert *tudom*, hogy Leyrer — Lantosi s Lampeltől kezdve, Futó és Botlikon (Laufer és Stolp) keresztül egész Grill Rikárdig sok pénzt kerestek így hazai kiadók, míg hazai írók abból egy, — kezdve a rézgarason a mai fillérig, — de egy szemet sem láttak: csak természetes kiegészítést szolgáltatnék (ennek az állapotnak is a fölemelésével) a mi magyarhoni könyvszerzési és könyvkiadási irományainkhoz. Beleegyezik?

Hive kézsorítással

Ágai Adolf.“

Erre a levélre én a következőkben válaszoltam:

„Igen tisztelt Doktor ur!

Szeretreméltó sorait megkaptam és teljes szívből méltánylom. Kiadó létemre is a legnagyobb mérvben jogosultnak találom azt a felháborodást, amelyet az íróknak érezniök kell az attentátumok láttára, melyeket egyes kiadók az elmúlt években a szedett-vetett antológiák kiadása által úgy írói reputációjuk, mint zsebük ellen elkövettek.

Mindennek ellenére azonban nagyon szépen kérem, méltóztassék belenyugodni abba, hogy ezen igazán sikerült tárcáját változtatás nélkül, szó szerint úgy közöljük abban az irodalmi propagandának szánt naptárban, amint az első ízben megjelent.

Okaim, melyekkel *É.* Doktor urat is meggyőzni remélem, a következők:

1. A tárcacikk, amelyet ujollag is igen nagy élvezettel olvastam 'el, oly szépen van megkomponálva és annyira felöleli az irodalom s könyvvásárlás összes specifikus magyar bajait, melyek a publikumra tartoznak, hogy csak zavarólag hatna, há' abba olyan valami kerülne bele, ami a kiadók és írók egymás közötti speciális viszonyait illeti.

2. Az 1884. XVI. törvénycikk becikkelyezése, tehát 16 év óta, ilyenmü antológiák kiadása teljesen lehetetlenné van téve és azóta ilyenek nem is jelennek meg, sőt a régi antológiák is azóta teljesen kikerültek a forgalomból. Ha ma valaki költői vagy prózai művekből antológiás művet óhajt közrebocsátani, azt csak az összes szerzők beleegyezésével és díjazása mellett teheti és úgy tudjuk, hogy az egyetlen ezidőszerint forgalomban levő ilyenmü mű, a Wodianer által kiadott és Radó Antal által szerkesztett „Költők Albuma“ is ily módon jött létre. Tárғыtalan lenne tehát egy oly kimövését a kiadáságnak ostorozni, mely már nem is létezik, mely teljesen és egyszersmindenkorra a törvény erejénél fogva is ki van pusztítva, olyannyira, hogy maga a közönség is szinte elidegenedett ettől a könyvfajtól és amennyire a múltban talán lukratív volt az ilyenek kiadása, ma á Wodianer-féle szép kiállítású mű sem örvend semminemü kelen-dőségnek.

3. De legfőbb okunk arra, hogy t. Doktor urat felkérjük ezen belekorrigálás elejtésére, az, hogy a szóban forgó kalendáriumot a Révai Testvérek saját könyvterjesztési céljaik előmozdítása végett adják ki és ezen minőségben ez a könyv a cégnek remélhetőleg egy hathatós és üdvös reklámeszköze lesz. Már most minő furcsa színben tűnne fel a cég, mely azt a nagy publicitást, mely ezen naptárral rendelkezésére áll, arra használná fel, hogy saját kollégáit a közönség előtt diszkreditálja. Ezért az inkollegialitásért még az sem szolgálna méntségül, hogy a cikket oly kíváló és országszerte ismeretes autoritás jegyezné, mint a minőt t. Doktor urban van szerencsénk tisztelhetni.

Mindezek tekintetbevételével remélem, hogy el méltóztatik állani a cikkek kiegészítésétől a jelzett irányban s midön úgy ezért, mint a közlés szives megengedéseért őszinte köszönettemet kifejezem, vagyok mély tisztelettel

kész kötelezett híve

Révai Mór.“

A *Szomaházy* zseniális naptárszerkesztése igazán nagy és méltó feltűnést keltett. Ötletessége mindenfelől elismeréssel találkozott és mi úgy éreztük, hogy nagy szolgálatot tettünk az ügynek, midőn *Szomaházy*-t e feladat részére megnyertük. Könnyen nem ment a dolog, mert amilyen ötletgazdag és kitünő tollú író, épp olyan bohém volt *Szomaházy*, legalább abban az időben. Hogy milyen nehéz volt tőle akkor kéziratot, korrekturát, revíziót kapni, azt talán a mai *Szomaházy* maga sem hiszi el, mert azóta, amint hallom, az íróvilág legpontosabb emberei közé avanszált.

A jövő évi naptár megint más irányu volt. Nem volt szabad mindig ugyanazt nyújtani a közönségnek, különben megunta volna. A humoros cikkek helyébe most komoly cikkek következtek. *Voinovich Géza*, *Mikszáth Kálmán*, *Bródy Sándor*, *Hevesi Sándor*, *Molnár Géza*, *Györy Ilona*, *Meller Simon* és *Roboz Andor* írták ennek a könyvjegyzék-naptárnak az értékes cikkeit. *Mikszáth Kálmán* híres elmélgedése a *Jókai Mórok*-ról itt jelent meg először.

1903-tól kezdve bizonyos változáson ment át a naptár könyvészeti része, mivel a közönséget megzavarta az, hogy a munkák kiadók szerint és nem szakmák szerint vannak felsorolva és így akár egy-egy írónak munkáit is többfelé kellett megkeresni; innen kezdve már rendszeresen, szakmák szerint közöltük az összes könyvészeti adalékokat, a megjelent művek felsorolását s az egyes művekről szóló ismertetéseket. Az irodalmi tartalom azonban megmaradt, mert ez volt fő vonzóereje a „*Révai-kalendárium*“-nak, mely ebben a formában egészen 1907-ig jelent meg.

Megjelent, holott szemelláthatólag megszűnt a hatása és eredménye. Nagy diszparitás állott be a kalendáriumra fordított költségek és annak anyagi hozadéka között. Már az 1902-es kalendárium bevezetésében elmondottuk, hogy:

„Mint minden, aminek sikere van, utánzóra akad a „*Révai-kalendárium*“ is. Elégtétel ez nekünk is, meg azoknak is, akik becsét felismervén — örömmel fogadták, szívesen használták a *Révai-kalendáriumot*, ami új és jó kapcsolcsává lön intézetünk és a magyar intelligencia között.“

Ennek az elégtételnek azonban csak addig örvendhettünk,

amíg e nembeli propaganda-akciónknak is sikere volt, de midőn aztán a rákövetkező években mind többen és többen, nemcsak ugyanilyen szerkezetű és című irodalmi értesítőt adtak ki, hanem közleményeinket, hirdetési szövegeinket szó szerint lemásolták, még a betű-típust is, amelylyel azokat ki nyomattuk, akkor évről-évre észrevehetően lelohadt az érdeklődés és a hatás.

A mi kalendáriumunk igen költséges volt, 45—60.000 példányban nyomattuk ki és küldöttük szét teljesen ingyen. Beértük azzal, ha a hozzánk beérkező rendelések a ráfordított költségnek felét megtérítik, de mikor ez a nagy utánzási mánia kiütött és jóformán az összes, velünk versenyző terjesztő cégek alakban, kiállításban, szövegben, rendszerben teljesen egyező ugyanilyen naptárt adtak ki, oly közönségessé és megszokottá vált a dolog, hogy már sem a miénknek, sem az övéknek egyáltalában nem volt semmi hatása.

1908-ban még egy kísérletet tettünk akként, hogy a naptár címét megváltoztattuk. Az 1908. évit teljesen eltérő alakban, igen elegáns tipográfiai kiállításban „*Ambrus Zoltán-naptár*“ cím alatt tettük közzé azzal a föltevással, hogy ezentul, amennyiben a propagandának ez a nemé folytatható lesz, azt minden évben az esztendő kimagasló irodalmi eseményének neve alatt fogjuk közrebocsátani, talán így védekezhetünk az utánzásokkal szemben.

A következő évben a *Lexikon* firmája alatt óhajtottuk volna kiadni az irodalmi értesítőt, de akkor már megkezdődött az a visszavonás, mely a *Lexikon* kiadása és terjesztése tárgyában bennünket egy nagy kiadóvállalattal meghasonlásba vitt, aminek következményeképen azután egész terjesztő-üzleti politikánkat megváltoztattuk. Nem volt többé gyakorlati célja e propaganda-eszköz további folytatásának és kiépítésének. Az „*Ambrus Zoltán-naptár*“ volt azóta a mai napig is a legutolsó kimerítő, szakszerű, jól megszerkesztett tájékoztató könyvjegyzék és irodalmi utmutató. Több ilyet sem mi nem adtunk ki, sem mások. Még évekig reklamáta a közönség, amely igazán megkedvelte az irodalmi értesítőnek ezt a fajtáját, de végre mégis bele kellett törődnie, hogy megszűnt. Lesz-e még valaha feltámadása?

A terjesztő szervezet jelentősége.

Lesz feltámadása, ha maga a mi könyvterjesztő nagyüzemünk újra feltámad valaha, mert mint sok egyébnek, ennek is végét szakította a háboru. Ma már mintegy történeti távlatból meg lehet állapítani, hogy minden nagy irodalmi alkotás, amely az utolsó évtizedekben Magyarországon létrejött, a mi intézetünk kezdeményezésével, közbejöttével, közreműködésével, ingerenciájával és belekapcsolásával jött létre.

Korszakos irodalmi vállalatok keletkeztek tisztán a mi szervezetünk révén és segítségével. Amidőn ezeken a lapokon a mi intézetünk történetét megírom, egyszersmind az egész ujabbkori magyar könyvtermelés történetét írom meg. Nem marad ki abból egy érték sem és senki rossz néven nem veheti tőlem, ha ezt ezuttal meg is állapítom. Mert ez a megállapítás egyetlen elégtételelem, egyetlen eredményem.

A magyar művelődés történetének egy fontos korszakával számolok itt be és kimutatom, hogy 25 év alatt az irodalom és a könyvtermelés terén nagyobbat haladtunk, mint tevékenységünk bármely egyéb terén. A nyolcvanas években ott tartottunk irodalom dolgában, a hol a legkisebb népek, ma ott állunk, a hol a legnagyobb és leggazdagabb nemzetek. A magyar könyvkiadás az egyetlen dolog, amely vetekedhetik a nagy nemzetek eredményeivel és ez a magyar könyvkiadók érdeme. És érdeme ezeknek az, hogy kiderítették, hogy Magyarországon sokkal erősebb szellemi élet van, mint bárki is képzelte volna.

Most már büszkén rá lehet mutatni arra az organizációra, amelynek ez a fejlődés köszönhető, mert most már nem fog az üzleti kérkedés és reklám látszatával hatni az ilyen megállapítás, mert hiszen szét van rombolva az egész organizáció és porban hever minden, amit annyi esztendőn keresztül nehéz munkával sikerült megalkotni.

Ezt újra megalkotni csak akkor lehet, ha újra lesz Magyarország, ha újra lesz nemzeti élete — de akkor meg is kell alkotni, mint kipróbált intézményt, mint a nemzeti kultura erős pillérét.

A NAGYÜZEM KINÖVÉSEI.

Azzal szemben, hogy a nagyüzem oly rendkívüli befolyást gyakorolt a könyvkiadásra és a könyvterjesztésre, rá kell mutatni e helyütt ennek árnyoldalaira is.

Kétségtelen, hogy az irodalmi termelés nagyszerűen fellendült és hogy a közönségre is igen üdvös hatásnak bizonyult a rendszer. Eltekintve attól, hogy alig érezhető kis megterhelés mellett juthatott a legjelentékenyebb irodalmi művek birtokába, meg lehetett nyugodva az iránt is, hogy nem fizeti túl azt, amit vesz, mint másnemű beszerzéseknél, mert a könyvek épp úgy a rendes bolti áron jutottak forgalomba a részletfizetés mellett, mint a rendes könyvkereskedői uton.

Évekig nem is mutatkozott semmi baj; a közönség megszokta az új rendszert, hozzászokott lassan ahhoz is, hogy pontosan törlessze apró részleteit, szinte meghitt, bizalmas viszony fejlődött ki a közönség és a két-három terjesztő vállalat között az állandó kontaktusnál fogva; a közönség szívesen fogadta a könyvutazókat, ezeket a valóságos irodalmi hírvivőket, akik rendes időközökben keresték fel megszokott rendelőiket egy-egy kiváló ujdonsággal.

Idővel azután, látva, hogy ezek a könyvutazók meglehetősen nagy jövedelemre tesznek szert, oly elemek is tódultak erre a térre, akik hamarosan túltették magukat azokon a korlátokon, melyek közt a reális üzletszerzésnek maradnia kellett. De ez még nem lett volna nagy baj; ezen lehetett segíteni. A két nagy terjesztő-vállalat, mely hosszú ideig egyedül uralkodott a piacon, teljes harmóniában működött, e téren nem

versengett egymással, nem licitálta túl egymást sem a közönségnek megállapítandó szállítási feltételek, sem az utazóknak adandó jutalékok dolgában és így módjukban volt lenyesni az egyes kinövéseket. Még akkor sem történhetett nagyobb baj, mikor új kisebb részletüzletek keletkeztek, mert a két vezető tényező és a kiadók azokat is rászoritották a szolid ügyvitelre.

Az egész nagy és súlyos veszedelem akkor zúdult ránk, mikor az osztrák verseny árasztotta el az országot, mikor a „*Remekírók képes könyvtára*“ látszólagos hazai vállalkozás képében jelentkezett és mikor ennek ügynökei egyszerre, mint a forró számum, végigsüvítették az országon. A különböző visszaélések, amiket ezek elkövettek, oly visszatetszést szültek, hogy hangos lett az ország a felmerült panaszoktól. Sajtónyilatkozatok, képviselőházi felszólalások, a kamarákhoz küldött beadványok foglalkoztak ezekkel az ügyekkel és egyszerre csak szőnyegre került a kereskedelmi életnek egy fontos kérdése: a megrendelések gyűjtésének szabadsága vagy korlátozása.

Voltaképen az árurészletüzlet minden más terén mutatkoztak már eddig is súlyos visszaélések, a kis emberek kárára elkövetett árfelhajtások, uzsoraügyletek, értéken aluli selejtes áruknak szállítása és más effélék. A gazdasági gépek eladása körül és a varrógép-üzletben mutatkoztak főleg ezek a bajok — de a nagy nyilvánosságra csak a könyvrészletüzletben felmerült visszaélések hozták ezeket.

Most már illetékes helyen foglalkozni kellett a kérdéssel. Egyik indítvány a másikat kergette; jogászegyleti értekezletek, szaktudományi cikkek foglalkoztak az ügygyel, mint ilyenkor rendszeren — reakciós irányban, mert ezzel remélik lecsillapítani a felzúdult közvéleményt. Végre megszületett: a megrendelések gyűjtéséről szóló törvény tervezete, mely egyszerre véget vetett volna minden ilyen visszaélésnek, de magának a könyv-részletüzletnek és magának az erre felépített irodalomnak is. Akkor aztán észbe kaptak az irodalom közvetlen érdekeltjei, az írók is, és jóformán az utolsó pillanatban vetették magukat közbe egy beadvánnyal, melyben kimutatták a tervezett intézkedésnek katasztrófális hatását szellemi kulturánkra.

Rámutattak azokra a nagy nehézségekre, melyekkel a

magyar könyvek kiadása és terjesztése jár. Hiszen a magyar könyv sorsa az országnak és ezenfelül is a nemzetiségi vidékeknek határaihoz van kötve és ez a sors legtöbbször felette mostoha. Kimutatták, hogy az irodalmi termékeknek szinte egyedül célravezető értékesítő módja kitünő és nem pótolható szolgálatokat tesz a magyarság és a művelődés ügyének és hogy ők nem engedhetik, hogy nemzeti műveltségünket ettől a leghatásosabb terjesztési módtól megfosszák.

A beadványnak ezuttal meg volt a hatása. Az akkori kereskedelmi miniszter, *Hegedüs Sándor* — maga is író-ember — helyes érzéssel kivette a könyvüzletet a megrendelések gyűjtését szabályozó törvényjavaslat hatásköréből.

Minket mindezek a legközvetlenebbül érdekeltek, azért saját hatáskörünkben meg is tettünk mindent a bajok orvoslása érdekében.

Most még jobban megválogattuk utazóinkat, még szigorubb utasításokkal láttuk el őket, még jobban kitanítottuk őket kötelességeikre és most már bevezettük a reverzálisok rendszerét. Reverzálisot kellett aláírnia és itthagynia minden egyes utazónak, amelyben elismeri egyebek közt, hogy utasításainkat átvette, azokhoz szigoruan alkalmazkodni köteles és különösen azt, hogy semmi néven nevezendő, a valóságnak meg nem felelő állítást, ígéretet, érvet, indokot, vagy megtévesztésre alkalmas túlzást alkalmaznia nem szabad.

Csak aki a rendkívül szigorú feltételeket magában foglaló reverzálisot aláírta — csak azt bocsátottuk utra.

De ezenfelül a régente jól bevált rendszerhez folyamodtunk, ahhoz, hogy a közönséget felvilágosítsuk. Mindenekelőtt a mi saját jó közönségünkhöz, a mi vevőinkhöz és rendelőinkhez fordultunk egy „*Bizalmás Tájékoztató*“-val, melyben ezt az egész kérdést a közönség szempontjából törekedtünk megvilágítani. Ezt a „*Tájékoztatót*“ azután eljuttattuk minden egyes yevőnkhez több példányban is, kérve, hogy közölje tartalmát más irodalombarátokkal is. Találtunk azután módot rá, hogy még nagyobb publicitást is adhassunk felvilágosító írásunknak, mely így több 100,000 példányban jutott el a közönséghez.

Ebben a „*Tájékoztató*“-ban megismertettük a közönséggel ennek az intézménynek üdvös hatását és kinövé-

seit, valamint azokat az eszközöket és módokat, melyekkel ez utóbbiak ellen a közönség védekezhetik.

Nem fért hozzá kétség, hogy az a hatás, melyet a nagyüzemben terjesztett irodalmi művek az olvasók lelkére és műveltségére gyakoroltak, közművelődésünk szemmel látható emelkedésében kifejezésre jut és hogy ezren és ezren megszerették az intézményt, mert ezt jónak, üdvösnek, célszerűnek, kényelmesnek, sőt nélkülözhetetlennek ismerték fel.

Mint minden emberi alkotásnak, ennek is megvannak a maga hibái, tulkapásai, kinövései, melyeket azonban közös akarattal ki lehet küszöbölni. Mi magunk tereltük a közönség figyelmét a soknemű visszaélésre és megmutattuk, miként lehet ezekkel szemben védekezni. Egyébként készségünket fejeztük ki, hogy minden tudomásunkra jutó esetben segítségére leszünk az illető károsultnak. Külön osztályt szerveztünk ezeknek a panaszoknak felvételére és elintézésére és sok kellemetlen ügyet intéztünk el barátságos uton közbenjárásunkkal.

En meg vagyok róla győződve, hogy a mi tájékoztató írásainknak megvolt a kellő hatásuk, mert az ügyek idővel normálisabb mederbe terelődtek.

De hát minálunk egy felkapott jelszóval nem lehet oly gyorsan végezni. Az áru-részletüzletnek megvoltak a maga kinövései, a könyvrészletüzlet bajai jelentkeztek a leghangosabban ebben az egy esetben, midőn egy bécsi céget és annak ügynöki hadát eresztette rá egy magyar kiadócég a magyar közönségre és ettől az időponttól kezdve — bár pillanatnyilag elmúlt a veszedelem — nem lehetett többé nyugta ennek az üzletágnak.

Minduntalan újra és újra szabályozni akarták. Jött az áru-részletüzletről szóló 1903-iki Plósz-féle javaslat. Ez ellen újra fel kellett venni a küzdelmet. Ez egyszerűen ki akarta önteni a vízzel együtt a gyermekeket is. Minden intézkedés egyébként is azt látszott célozni, hogy egyenesen kiszolgáltatassa ezt az üzletágot a nem szolid elemek kizsákmányolásának.

Visszaélések egyébként másutt is fordultak elő, külföldön is. Ott segítettek a bajokon célravezető törvények útján, de úgy, hogy magát az intézményt megmentették, mert fontosnak, életbevágóan fontosnak tartották. Pedig Németország-

ban, Franciaországban nem volt akkora nemzeti jelentősége, mint a mi kicsiny, magára utalt, szűk nyelvterületünkön.

A Plósz-féle javaslat egy hivatalos ankét elé került. Ezen az ankéten módomban volt kifejezni a magam véleményét egyes intézkedéseiről. Módomban volt vázolni azt a nemzetnevelő hatást, melyet elsősorban a könyvek olvasása gyakorol és rámutatni arra, hogy oly korban, amidőn az állam és társadalom vállvetve működik közre abban, hogy a nemzeti irodalom propagálásával nemzeti műveltséget létesítsen, midőn maga az állam ennek érdekében rendkívüli anyagi áldozatokat hoz és midőn kiadók- és kiadótársulatoknak ebben kifejtett nagy eredményeivel állunk szemben, akkor azt a fontos kulturtényezőt, amelynek ezek az eredmények köszönhetőek, működésében megbénítani nem szabad.

A tanácskozás során módomban volt rámutatni arra, hogy egy igen nagybecsű, tudományos mű kiadásáról folytak értekezések a helybeli kiadótársulatok között, amelyek azért rekedtek meg, mert az illetők arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a szőnyegen levő tövényjavaslat létesítése esetén az illető művet közre nem bocsáthatják. Akkor nem nevezhettem meg, de ma már elmondhatom, hogy a „Műveltség könyvtára”-ról volt szó, ennek sorsa függött a Plósz-féle javaslat sorsától.

Azután rámutattam arra, hogy a könyvkereskedelmi részletüzlet szorította ki a ponyvairodalmat és részben a német irodalmat is az országból. Végül pedig kimutattam azt az óriási változást, amely az írók szellemi munkájának díjazása tekintetében a multhoz képest a modern terjesztési nagyüzem folytán beállott. A legnagyobb magyar írók összes munkáit 10—15 évvel ezelőtt alig lehetett értékesíteni néhány ezer koronáért, *Tompa* összes munkáit 3000 koronáért, *Bajzá*-ét 3000-ért, *Czuczor*-ét 1400 koronáért, *Garai*-ét 500 koronáért, *Vajda János*-ét 1000 koronáért és *Vörösmarty*-ét 16000 koronáért vették meg örök áron a kiadók. Ezzel szemben a könyvkereskedői részletüzlet eredményei folytán juthatott *Jókai* még életében közel egy félmillió tiszteletdíjhoz (nem számítva az azutáni jövedelmeket), így volt elérhető *Arany János* munkáiért 260,000 korona tiszteletdíj, *Eötvös József* új kiadásáért mintegy 50.000 korona, egy-egy új írónk néhány kötetes gyűj-

teményéért 30—50.000 korona. Rámutattam azokra a tiszteletdíjakra, amelyeket népszerű íróink akkor (1903-ban) kaptak, például *Mikszáth Kálmán* 5—6000 koronát, *Herczeg Ferenc* 4—5000 koronát, *Gárdonyi Géza* ugyanannyit egy-egy kötetért, holott még egészen rövid idővel azelőtt 2—3—400 korona volt az az összeg, amit egy-egy 10—15 éves kötetnek egy kiadásáért ajánlottak a kiadók. Mindezek beszédes adatok voltak és ez az ankét el is buktatta a javaslatot.

Akkor azután jött egy új kormány, amely az új ipartörvényt akarta megalkotni és ennek keretén belül szabályozni a kérdést. Ujra sorompóba kellett állítani minden tényezőt. Akkor a *Magyar Könyvkereskedők Egylete* mutatott rá a könyvkereskedelem nagy fontosságára és életbevágó érdekeire. Részletes kimutatásokban igazolták az utóbbi években közzétett nagy irodalmi vállalatok kelendőségének adatait és azt, hogy e terjesztési akció folytán néhány év alatt összehasonlíthatatlanul több magyar könyv terjedt el, mint az azt megelőző századokban. Az egyesület beadványában felsorolta az összes irodalmi vállalatokat, melyek ezen a módon elterjedtek és azt a kérdést vetette fel, hogy ezek nélkül a kiadványok nélkül, amelyek pedig kizárólag ennek az üzletágnak köszönik megjelenésüket, volna-e egyáltalán magyar irodalom, volna-e magyar közművelődés.

Ebből sem lett törvény. A politika eltemette ezt is, de a kérdés nyugvópontra nem jutott. Beterjesztették az új perrendtartást és ebbe belevették azt a paragrafust, mely az illetékesség kérdését szabályozza és amelyet a nagyüzemmel foglalkozó vállalatok magukra nézve a legveszedelmesebbnek tartottak. Ott azután valóságos sérelem érte a könyvkereskedelmet, melynek hatása csak azért nem volt eddig, mert hiszen a nemsokára azután kitört világháború felborított mindent.

Mi lesz a jövőben, nem lehet tudni. Ez a könyv maga beszédes bizonyítéka annak, hogy a könyv elterjesztésének módja minő nagy jelentőségű.

Mindabból a nagy anyagból, amely a nagyüzem kinövései címen az évek során összegyűlt, egy erős tanulság domborodik

ki, az, hogy csak feltétlenül becses és irodalmilag értékes műveket szabad terjeszteni, mert akkor kinövések egyáltalában nem is lehetségesek. Abból a sok száz és ezer adatból, amely az idők során megvizsgálásra került, kétségtelenül meg volt állapítható egy tény: az, hogy a részletüzlet körüli visszaélések rendszerint selejtes, felesleges, valódi szükségletet ki nem elégitő, csak a közönség kiaknázására készített vagy összeállított művek terjesztésénél fordultak elő. Olyanoknál, amelyek a közönség ellenérzésével találkoznak, amelyeket csak különleges fiikákkal és rábeszélő eszközökkel lehetett a közönségre rátukmálni.

Az az értékes kiadvány, amelynek ára arányban áll belső értékével, mely állandó becsü értéket juttat a megrendelő házába, olyat, amelynek ő mindenkor örül és amelyre ráfordított pénzét nem sajnálja, nem szorul arra, hogy félrevezetés útján és az üzletszerzésnek meg nem engedett eszközeivel terjesztessék.

Ha értéktelen tákolmányokkal, vagy külsőségekkel megtevesztő luxusjellegű munkákkal, pompázó, de értéktelen és drága díszalbumokkal köszönt be a könyvutazó és ilyeneket erőszakol rá a jóhízemű közönségre, akkor nem lehet csodálkozni, ha a közönség elidegenedik magától a könyvvásárlástól és tartózkodik azután az igazán becses művek megvételétől is. Ez a biztos út arra, hogy az irodalomnak ellenségeket szerezzünk a helyett, hogy jóbarátainak számát szaporítsuk.

A részletüzlet teremtette meg a magyar könyv közönségét azáltal, hogy házába vitte a könyvet és megkedveltette vele. Kötelessége meg is óvni azt a közönséget a silány munkáktól. Csak jó könyvet szabad a közönségnek adni és akkor soha sincsen megcsalva, félrevezetve és megkárosítva, akkor azután nem lesznek kinövései ennek az üzletágnak.

Mi nagy küzdelmeket folytattunk ennek az eszmének diadaláért, valóságos élethalálharcot azért, hogy fenntarthassuk azt a nagynehezen megalapított intézményt és arra a meggyőződésre jutottunk, hogy semmiféle törvényes intézkedés nem képes annyira megóvni ennek a könyvterjesztő-rendszernek tisztességét, becsületét és méltóságát, mint ha maguk az érdekeltek ennek biztosítása végett szövetségre lépnek. Meg vol-

tunk győződve róla, hogy ha a kiadóvállalatok és a terjesztőcégek egymással megállapodnak mindazokra nézve, amiket a tapasztalat megérlelt, akkor egyszerre el fog tűnni minden bogáncs és kóró és a maga tisztaságában itt fog állani újra a szervezet úgy, ahogy annak idején meg lett alapozva.

Társaságunk részéről különösen *Révai Ödön* foglalkozott behatóan hónapokon keresztül ennek az eszmének szolgálataiban mindazzal, ami célirányosnak mutatkozott. Nagy segítségére volt fáradozásaiban az Athenaeum igazgatója, *Schwarz Félix* is. Mindkettőjüknek sikerült is az érdekelt feleket a legfontosabb pontokra nézve egyező felfogásra, egyező elhatározásra bírni. De midőn az utolsó konferenciára gyűltek össze az érdekelt felek és az egész műre már csak a pontot kellett rátenni, akkor elbukott az egész ügy és megsemmisült hónapok munkája.

Minden nehéz feltételben megegyeztek a felek, ami kizárja az illetéktelen és káros versengést, még csak azt kellett elhatározni, ami a legtermészetesebb volt, ami szinte magától értetődő volt, hogy egy-egy idényben csak egy kiadó bocsáthat közre egy új terjesztési cikket és hogy az új cikkek közrebocsátására nézve a kiadók bizonyos sorrendet állapítsanak meg egymás között. Csak így vált volna lehetségessé a versengés és az azzal járó túlekedés kiküszöbölése és a közönség megóvása az ügynökök folytonos megrohanásától.

De amit mindenki természetesnek és magától értetődőnek tartott, azt ellenezte az értekezleten a *Franklin-Társulat* képviselője: *König Gyula*. Megint *König Gyula*. Mert ő mindent ellenezett, amit más jónak tartott, ez volt a természete, ez volt az egyénisége és ezzel ütötte agyon az utolsó percben azt az egyetlen célravezető eszközt, amelyet a többiek oly igen melegen, szívésen és lelkesen védelmeztek.

Talán még valaha vissza lehet térni erre a dologra is, ha majd levonjuk a háboru tanulságait, nemcsak a világháboruét, hanem a könyvkiadók saját külön háborújának tanulságait is.

KÉPEK JEGYZÉKE.

—

TARTALOMJEGYZÉK AZ I. KÖTETHEZ.

KÉPEK JEGYZÉKE.

a) SZÖVEGKÉPEK.

	Oldal
1. Jókai Mór stáció-utcai háza	52
2. A „Regényvilág“ első számának első oldala	65
3. A Révai-cég első cégjelvénye	67
4. A Stanley könyvét hirdető falragasz	73
5. A Révai-cég második cégjelvénye	80
6. A „Magyar Ifjúság“ címlapja	89
7. A „Jó Könyvek“ Jókai-füzetének címlapja	103
8. A Firmin-Didot cég megbízó-levele	126
9. Az „Osztrák-Magyar Monarchia“ bekötési táblájának rajza	152
10. Rudolf trónörökös távirata	153
11. Jókai sürgető névjegye	154
12. A „Pallas Nagy Lexikona“ prospektusa	169
13. Kossuth Lajos névjegyének hű mása	172
14. Jókai magyar szövegű kézírata	185
15. Jókai német szövegű kézírata	187
16. Jókai francia szövegű kézírata	189
17. Jókai Mór füzetes kiadásának boritékja	208
18. Jókai 1901 dec. 17-iki levele	209
19. Jókai igazoló írása	266
20. Jókai számvetése	268
21. A „Nemzeti diszkidás“ egy kötetének címlapja	273
22. Jókai utolsó hozzám intézett levele	309
23. A Jókai halálát tudató magyar nyelvű gyászjelentés	312
24. A francia nyelvű gyászjelentés	313

b) KÉPMELLÉKLETEK.

1. Jókai Mór arcképe. Ferraris Arthur festménye után a 176. és 177. l. közt
2. Révai Sámuel arcképe. Kardos Gyula festménye után a 336. és 337. l. közt

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
I. Egy könyv a könyvről (Bevezetésül)	1—8
Ki írja meg az intézet történetét? — A könyvkiadók és a kommunizmus. — Az emberiségi értékek csődje	
II. Az első lépés	9—18
Az alapító testvérek. — Révai Leó és a „Floh“. — Könyvkereskedés alapítása Pesten. — Az alapítás gondjai.	
III. Az első évek	19—40
Révai Sámuel éleslátása. — A kolportázs fontossága. — Ellentétes természetek. — Intelmek és buzdítások. — Az eperjesi üzlet fenntartása. — Komoly helyzet. — A szortiment eladása.	
IV. Interregnum	41—48
Lipcsei egyetemi tanulmányaim. — A magyar könyvkereskedelemről. — Nagy fordulat.	
V. A „Regényvilág“ kora	49—67
Első találkozásom Jókaiival. — Munkatársak toborzása. — Küzdelem a ponyvairodalommal. — A kolportőrökről. — A „Regényvilág“ küzdelmei. — A „Regényvilág“ megszüntetése.	
VI. Lázás tevékenység	68—80
Szépirodalmi kiadványok. — Harc a magyar könyv érdekében. — Világhírű utazások könyvtára. — Az Akadémia kiadványai. — A mémoire-irodalom. — Falk Miksa. — Berzeviczy Albert.	
VII. A „Magyar Ifjuság“ és az ifjusági irodalom	81—89
Az első olvasmány hatása. — Az ifjusági lapok nehézségei. — A lehető legjobb könyv. — A legjobb ifjusági könyvek.	

- VIII. A „Jó könyvek“ és a szépirodalom . . . . . 90—105
 A régi ponyvairodalom. — A ponyvairodalom ellen. —
 A „Jó Könyvek“ megindítása. — Kossuth és a népiro-
 dalom. — Kossuth levele. — A „Jó Könyvek“ sikere. —
 A „Jó Könyvek“ bukása.
- IX. Nagy reformok . . . . . 106—132
 Budapestre költözés. — Révai Ödön. — Az európai szín-
 vonal és a nemzeti szellem. — A fejlődés legnagyobb
 akadályai. — Harc a rabatt ellen. — A külföldi verseny.
 — Könyvvásárlás a külföldön. — Szakkönyvkereskedé-
 sek berendezése. — Az olvasókörök meghódítása. —
 A francia irodalom meghonosítása. — Küzdelem a néme-
 tekkel. — Madame Edmond Adam. — Az „Intermédiaire
 littéraire“. — Nagy írók földrajzi ismeretei. — A fiatal
 könyvkereskedők kioktatása. — A fiatalság a könyves-
 boltban. — Révai Sámuel levelezése és a könyv kultusza.
- X. Belső bonyodalmak . . . . . 133—139
 Az antikvárium válsága. — A testvérek elválása.
- XI. A trónörökös könyve . . . . . 140—160
 Rudolf trónörökös terve. — A király elhatározása. —
 Jókai mellénk áll. — A szerkesztőség szervezése. —
 A terjesztés szervezése. — Rudolf trónörökös halála. —
 Jókai Rudolf haláláról. — A nagy munka befejezése.
- XII. A „Pallas-Lexikon“ . . . . . 161—176
 A Lexikon elődjei. — A német Lexikonok versenye. —
 Mi a Lexikon? — Propaganda-akció. — Gyors siker. —
 A Lexikon deficitje.
- XIII. Jókai Mór . . . . . 177—318
 Anyaghordás a Jókai életéhez. — Író és kiadó. — Hogy
 dolgozott Jókai? — Jókai kézírata. — Olvasmányai. —
 Hatásának eredete. — Egyénisége. — Jókai-tisztelet. —
 A belső ember. — A külső ember. — Jókai bizalmas
 körben. — Termékenysége. — Pénzügyei. — Kertész-
 kedési passziója. — Szivességi váltói. — Jókai és a
 kritika. — Könyveinek megjelentetése. — Jókai-köny-
 vek történeti. — Könyv-sorsok. — Jókai a külföld iro-
 dalmában. — Francia fordítások. — Angol fordítások.
 — Jarrold & Sons. — Jókai munkái Amerikában. —
 Az angol sajtó Jókairól. — A nemzeti diszkiadás. —
 A terv keletkezése. — Előkészítő munkálatok. — Rákosi
 Jenő felhívása. — A sajtó szereplése. — A szerkesztés.

- A terjesztés. — Jókai hátrahagyott iratai. — Jókai nagy napja. — Jókai házassága. — Jókai és családja. — Jókai Párisban. — A Jókai-kiállítás. — A Grand prix. — A „Magyar Könyvtár“ Jókai-kiadásai. — Jókai utolsó levele. — A halál után. — A Jókai-muzeum. — A Bajza-utcai ház sorsa.
- XIV. Megalakul a részvénytársaság . . . . . 319—324
A terjesztési nagyüzem terve. — A megalakulás.
- XV. Révai Sámuel . . . . . 325—343
Élethölcseések. — Nézetei a munkáról. — Nézetei a közoktatásról. — Munka és tőke. — A kötelelességteljesítésről. — Szociológiai műve. — Levelei.
- XVI. Könyvterjesztő nagyüzem . . . . . 344—382
A legnagyobb probléma. — Könyvkiadó-társulatok. — A részletüzlet kezdete. — A nagyüzem. — „A magyar nemzet története.“ — Az Athenaeum egyéb kiadványainak terjesztése. — „A műveltség könyvtára.“ — A Franklin-Társulattal való összeköttetés. — Klasszikus írók gyűjteménye. — Arany János munkái. — „Magyar Remekírók.“ — Remekíró-gyűjtemény remekírók nélkül. — Egyéb Franklin-kiadványok. — A nagyüzem és a Singer és Wolfner-cég. — Brehm Állatvilága. — Jogtudományi munkák. — Hangzatos című „diszművek.“ — A „Révai-kalendárium.“ — A terjesztő-szervezet jelentősége.
- XVII. A nagyüzem kinövései . . . . . 383—390
Harc a kinövések ellen. — A részletüzlet fontossága. — Orvoslás: a jó könyv.
- Az I. kötet képeinek jegyzéke 393
Az I. kötet tartalomjegyzéke 394
- Név- és tárgymutató a II. kötet végén.

